

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУГНІН ЕДУАРД АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 316.4

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ
НА СОЦІАЛЬНІ СИСТЕМИ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Подається на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Гугнін Е. А.

Науковий консультант: Полторак Володимир Абрамович, доктор філософських наук,
професор

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Гугнін Е. А. Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу на соціальні системи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Класичний приватний університет, Запоріжжя; Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2021.

У дисертації вирішено *наукову проблему*, сутність якої полягає в побудові теоретичної структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу, яка включає суб'єктні, стратегічні та технологічні складники. Сформульовано визначення зовнішнього впливу, соціальної трансгресії, соціальної когезії, трансгресійного циклу, «системи в кордонах», «межі» та «виходу за обмеження» («кордони»), укомплектованих суспільств і недоукомплектованих суспільств, систем-суб'єктів, систем-учасників, систем-акторів, систем-медіаторів на основі використання поняттєво-категорійного апарату соціологічних теорій марксизму та неомарксизму, веберіанства й неовеберіанства, структурного функціоналізму та соціальної синергетики, соціологічного еволюціонізму, структурно-діяльнісного підходу, кібернетичного підходу (Л. Бевзенко, О. Злобіна, П. Кутуєв, О. Куценко, В. Танчер, В. Степаненко, Ю. Романенко, І. Рущенко, І. Кононов, В. Полторака, А. Стаднік, А. Ручка, В. Подшивалкіна, Л. Хижняк, Є. Магда, Г. Почепцов, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс, Н. Луман, Дж. Александер, Е. Шилз, М. Вебер, Е. Гіденс, П. Штомпка, Н. Смелзер, А. Тойнбі, Ю. Габермас, В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, С. Амін, Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, П. Беран та П. Суїзі, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф, Е. Холл, Г. Тріандіс, Г. Хофстеде, К. Еванс, К. Діон, К. Грін та ін.). Зовнішній вплив у дисертації визначено як один із типів соціальної трансгресії, який відображає процеси виходу соціальної системи як суб'єкта зовнішнього впливу (в особі її інституцій та груп) за межі її соціального простору та проникнення в простір іншої соціальної системи (об'єкта зовнішнього впливу) через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові та особистісні складники на рівнях культури, комунікації, політики, економіки, народонаселення в рамках стратегій симетричної й асиметричної взаємодії (що включає комунікативні, асиметрично-обмінні та

домінаторно-деструктивні стратегії зовнішнього впливу) при застосуванні відповідного набору технологій зовнішнього впливу.

У контексті наведеного в дисертації вирізняють два базові типи трансгресій, які відрізняють суспільства з різним потенціалом суб'єктності зовнішнього впливу одне від одного. Перший тип трансгресії, який відповідає високому та середньому рівням соціальної когезії, можна визначити як трансгресію «культури-інституцій (порядків, влади)», а другий тип трансгресії, який відповідає середньому й низькому рівням когезії, – як трансгресію «економіки (продуктів/послуг) – населення (людей)». Перший тип трансгресії відзначається спрямованістю зовнішнього впливу при автономності та чіткій інтенційності соціальної системи (групи систем) як суб'єкта впливу, технологічною цілераціональністю та прогнозованістю результатів. Другий тип трансгресій відзначається послабленою інтенційністю (спрямованістю), слабшою прогнозованістю результатів трансгресій, слабкістю або відсутністю відповідних технологій з боку суспільства з обмеженою суб'єктністю зовнішнього впливу.

Відзначено, що трансгресія соціальними системами-суб'єктами (в особі різних акторів, що є частинами цієї системи або групи систем) кордонів соціального простору соціальних систем-об'єктів здійснюється шляхом комунікації, привнесення, впровадження, нав'язування культурних, соціально-інституційних та соціально-групових елементів системи-суб'єкта системі-об'єкту. При цьому як суб'єктність соціальної системи (або групи систем)-суб'єкта (суб'єктів), так і об'єктність можуть визначатися через поняття «соціальна когезія».

Наголошено на тому, що структурні передумови для перетворення системи на суб'єкта зовнішнього впливу перетворення системи на суб'єкта зовнішнього впливу фіксує поняття соціальної когезії. Для здійснення трансгресії соціальна система має відповідати певному рівню когезії, що виражає інтегрованість/дезінтегрованість культури, соціальних інституцій та соціальних груп (осіб) у конкретному суспільстві та підтримання між цими складниками неперервних комунікацій, стійких прямих і зворотних інформаційних зв'язків. Поняття соціальної когезії описано через ознаки континуальності, неперервності, культурної, структурно-інституційної та соціально-групової зчепленості соціальної системи, що слугує передумовою для здійснення нею трансгресії, а соціальна система зовнішньо впливає на іншу соціальну систему, коли

вона трансgressує власну культуру, соціальні інститути, соціальні групи, переходячи кордони соціального простору іншої соціальної системи (групи систем). Констатовано, що соціальна система може здійснювати трансgressію, лише будучи когезивною, зчепленою, неперервною та синергійною у своїх складниках. Зазначені характеристики соціальної системи залежать значною мірою від держави як ключової соціальної інституції. Водночас ідеться також і про недержавних соціальних суб'єктів та про інституції, які визначають культуру, політику, економіку й народонаселення.

Сформульовано поняття суб'єкта зовнішнього впливу, в якому виділено дві групи ознак: а) інтенційності; б) автономії. При цьому наголошено, що інтенційні складові суб'єктності (ті, що задають спрямованість) мають більше значення для реалізації суспільством суб'єктних стратегій зовнішнього впливу, ніж автономні складові суб'єктності (ті, що визначають забезпеченість ресурсами).

Визначено, що запропоноване в концепції Е. Шилза поняття «суспільства-системи» дає змогу концептуалізувати найвищу незалежність в аспекті «авторства» суспільства щодо культурного, економічного, репродуктивно-демографічного, територіально-політичного впливу на власні частини (інститути, соціальні групи, осіб), оскільки суспільство-система є суспільством-суб'єктом у комплексі притаманних йому ознак автономного та інтенційного володіння й відтворення: а) системи культури, культурної репродукції сенсів, системи комунікацій та інформаційного простору; б) системи економічного відтворення, ресурсно-природного забезпечення; в) відтворення народонаселення; г) відтворення територіально-політичного суверенітету та кордонів. Таке суспільство можна вважати суспільством-суб'єктом культури, економіки, народовідтворення, політики.

Визначено поняття «суспільства з обмеженою суб'єктністю», які мають ознаки тих, що є більше об'єктами, ніж суб'єктами зовнішнього впливу. До них зараховано «суспільства-актори» (суспільства, які через ті чи інші культурні та економічні обставини зазнали територіально-політичних втрат, що знаходять своє вираження в повній або частковій втраті державного суверенітету та контролю над встановленням територіальних кордонів); «суспільства-агенти» (або «суспільства-медіатори», які за рахунок економічної (наприклад, ресурсно-сировинної) і демоетнічної залежності (через нечисленність або інші обставини екзогеографічного походження, наприклад, наявність

спільного кордону та різну величину територій) не можуть діяти автономно, хоча й зберігають свою інтенційність) та «суспільства-учасники» (які втрачають свою економічну та демографічну автономію через поступову втрату культурної та політичної інтенційності).

Визначено рівні зовнішнього впливу (складники культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу) і сегменти (сектори) культури, соціальних інститутів та соціальних груп, які можуть ставати як суб'єктами, так і об'єктами зовнішнього впливу. При цьому відзначено зв'язок між суспільствами-суб'єктами та реалізацією зовнішнього впливу на рівнях культури, комунікацій і політики та суспільствами з обмеженою суб'єктністю й реалізацією зовнішнього впливу на рівнях економіки та народонаселення.

На рівні культури найважливішими сегментами зовнішнього впливу визначено релігійний, філософсько-доктринальний, ідеологічний, науковий (науково-технічний), освітній, мистецький при відповідності зазначеним сегментам кліру (церкви), інституцій масової інформації, апаратів пропаганди, науково-освітніх центрів (університети), культурно-освітніх організацій (театри, клуби, арт-центри тощо) як соціальних інституцій та священства, філософської, соціогуманітарної, медійної та художньої інтелігенції як соціальних груп.

На рівні економіки найважливішими сегментами зовнішнього впливу визначено інститути організації виробництва (виробничий, банківсько-фінансовий, торговельний менеджмент), інститути ресурсо-сировинного та технологічного забезпечення (включаючи новітні інформаційні технології), фінансових інвестицій, ринку робочої сили та відповідні їм соціальні групи (соціальні прошарки) управлінців (менеджерів), дистрибуторів ресурсів (в особі окремих підгруп чиновництва державних інституцій або менеджменту бізнес-структур, включаючи соціальні групи технічних фахівців) та фінансових посередників (банків, торговельної буржуазії), кадрові контингенти робочої сили.

На рівні відтворення народонаселення найважливішими сегментами зовнішнього впливу визначено демополітику, етнополітику (регіональну політику), біополітику, гендерну політику, політику у сфері охорони здоров'я та житлового забезпечення,

освітню політику та відповідні цим сферам групи населення за статевими, віковими, професійними, освітніми, територіальними й іншими ознаками власної ідентичності. Наголошено на тому, що зовнішній вплив на ці групи населення можливий через відповідні регуляторні органи держави, бізнес-структури, медичні та освітні установи.

На рівні політики найважливішими сегментами зовнішнього впливу визначено формування політики та правотворення, бюрократичну й судову діяльність, партійне та електоральне представництво, яким відповідають держава і її окремі органи (законодавчої, виконавчої, судової гілки), партійна система (окремі політичні партії або протопартійні інституції – лобі, політичні клуби тощо) як соціальні інститути, яким відповідають законодавча, бюрократична, військова, судово-юридична еліти. Відзначено, що важливим сегментом зовнішнього впливу стає в сучасних умовах простір віртуальних (електронних) комунікацій і віртуальні спільноти з лідерами думок. Особливим сегментом є сфера зовнішньої, світової політики, діяльність міжнародних організацій, об'єднань, груп держав.

Запропоновано визначення стратегії зовнішнього впливу як програми спрямованих дій та взаємодій суб'єктів одного суспільства щодо іншого, яка передбачає побудову відносин рівності, залежності або вищості. Додатково визначено три типи стратегій зовнішнього впливу, що можуть мати місце у взаємодіях суспільств із різним рівнем суб'єктності (повної та обмеженої): стратегії комунікацій/партнерства; стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства). Наголошено на тому, що стратегії комунікації/партнерства є такими, що реалізуються у відносинах суспільств-суб'єктів одне з одним, тоді як стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації, стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства) можуть реалізовуватися у відносинах нерівності й відображати втрату як інтенційності, так і автономії різними суспільствами.

Запропоновано визначення технологій зовнішнього впливу та побудовано їх типологію (класифікацію). Технології зовнішнього впливу визначено як алгоритми реалізації стратегій, за допомогою яких можна досягати триєдиних результатів (ефектів) зовнішнього впливу: підтримання комунікацій, підтримання обміну та/або різних режимів однобічного (невигідного, неконструктивного) використання ресурсів та

узалежнення/руйнації одних суспільств іншими.

Згідно із запропонованою структурою рівнів і типів зовнішнього впливу в межах реалізації завдання побудовано типологію технологій зовнішнього впливу, яка включає в себе технології зовнішнього впливу на рівнях культури/комунікацій, народонаселення, економіки та політики. У кожній групі технологій виділено підгрупи технологій комунікації/партнерства, обміну/узалежнення та експлуатації/руйнації. Ідеться, зокрема, про технології зовнішнього впливу на культурному рівні: а) технології комунікацій/партнерства, у тому числі: міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств (науковий, технічний, освітній обмін); б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації – культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі тощо), експорт культурних еліт, культурне та медійне трендсетерство; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації) – культурні (у сучасних умовах – інформаційно-медійні, мистецькі) війни.

До технологій зовнішнього впливу на рівні економіки зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: торгівлю, організацію підприємств, банківсько-фінансових установ та інших складників економічної системи в межах систем економічного співробітництва; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації: економічно не вигідні концесії, промисловий шпіонаж, нееквівалентну торгівлю, фінансове узалежнення (невигідне кредитування, інвестиційна діяльність тощо), економічні експансії (захоплення ринків); в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації): економічні санкції, торговельні, фінансові та митні війни, штучне банкрутування й розпродаж промислових, фінансових, земельних активів.

До технологій зовнішнього впливу на рівні народонаселення зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема туризм та програми обміну, гуманітарної допомоги, розвитку соціальної інфраструктури, міграції й транзиції; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема, експорт людського капіталу, стимулювання вимушених і незаконних міграцій; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема створення погіршених інституційних умов для відтворення народонаселення засобами медичної,

освітньої, гендерної політики, біополітики, етнополітики тощо, звичайні та гібридні війни, колонізації (колоніалізми) і депортації (зовнішні та внутрішні), геноциди.

До технологій зовнішнього впливу на рівні політики належать: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: зовнішньополітичне співробітництво, формування міждержавних угод, альянсів і міжнародних організацій; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації – експорт політичних еліт (політичний емісаріат), упровадження обмежувальних політичних і юридичних стандартів; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації) – анексії, контрибуції, окупації, зовнішнього управління (відкриті або опосередковані протекторати, колаборації, політичний лобізм, звичайні та гібридні війни).

Встановлено й наголошено на тому, що в оцінці рівня сили, усередненості та слабкості культурних і соціальних зв'язків в історії соціології сформувалося три групи теорій, які за критерієм оцінювання рівня когезії будь-якого суспільства можна умовно поділити на: 1) песимістично-мінімалістські (марксистські та неомарксистські) і ті, що утворюють групу постмодерністських теорій (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф, Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін, Р. Арон, Ж. Дельоз, Ж-Ф. Бодрійяр, Ф. Ліотар та ін.; 2) помірковані та «медіалістські», до яких належать похідні від неокантіанства соціологічні концепції неовеберіанської спрямованості (В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, Ю. Габермас та ін.); 3) оптимістично-максималістські, включаючи всі напрями структурного функціоналізму та неофункціоналізму (Дж. Александер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман).

Зазначено, що перша група теорій у побудові структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу робить наголос на дедалі більшому зниженні рівня суб'єктності суспільств-акторів, суспільств-медіаторів та суспільств-учасників. Між ними стають неминучими міжсуспільні антагонізми й відповідні форми міжнародної нерівності, які відповідають класовим антагонізмам. При цьому універсальним для будь-якого суспільства є акцент на тих чи інших формах класової боротьби, неминучих загостреннях останньої та появі нових форм непримиренної нерівності, яка так чи інакше приводить до застосування суспільствами-суб'єктами технологій нееквівалентного (нерівноправного, неконструктивного) обміну й узалежнення/руйнації

щодо суспільств-акторів, медіаторів та учасників. Це, у свою чергу, призводить якщо не до відкритих міжсоціальних конфліктів, то, як мінімум, до відчуження й міжсоціальної напруженості.

Наголошено, що поняттєво-категорійний апарат марксистських і неомарксистських (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф та ін.) теорій, сфокусований на перманентній міжсуспільній боротьбі, відкритому й прихованому насильстві та міжгруповій підозрі й напруженості між більшістю суспільств з обмеженою суб'єктністю та меншістю суспільств із повною суб'єктністю, дає змогу постулювати диссенсус у зовнішньому впливі та міжсуспільних відносинах через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності.

Зазначено й наголошено, що поняттєво-категорійний апарат постмодерністських теорій (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко) надає можливість концептуалізувати зовнішній вплив як такий, що має тенденцію до мінімізації або ж радикального зникнення. Такі особливості концептуалізації зовнішнього впливу в постмодерній соціології пов'язані з тотальним запереченням системної організованості, цілісності, структурної упорядкованості культури, наголосом на фрагментації культурної реальності на множину непов'язаних одиничних, розрізнених елементів і подій. Зазначено, що втрата культурою в розумінні постмодерної соціології рис цілісності та відповідності тій чи іншій наскрізній архітектоніці перетворює її на простір панування імпульсів, афектів, потоку свідомості, що звужує поле зовнішнього впливу одних суспільств на інші до підгрупи стихійного зовнішнього впливу. Цим процесам втрати культурних метанаративів, а отже, і неможливості формування консенсусних цінностей, норм, традицій, соціальних уявлень, відповідає знижена можливість суспільств з обмеженою суб'єктністю до застосування стратегій і технологій з групи комунікації партнерства із зростанням прихильності до застосування стратегій та технологій нееквівалентного обміну/експлуатації й експлуатації/руйнування одних суспільств іншими.

Визначено, що поняттєво-категорійний апарат поміркованих (медіалістських) теорій дає змогу при наголошенні на наявних соціально-групових та економічних розбіжностях постулювати можливість досягнення консенсусу в культурному й

соціально-інституційному секторах. Ідеться, зокрема, про евристичні можливості в розумінні когезії та зовнішнього впливу в рамках веберівської теорії соціальної дії (включаючи веберіанство й неовеберіанство) та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією.

Зазначене дає змогу концептуалізувати зовнішній вплив у зв'язку з динамічністю культурної системи, наявного в неї еволюційного потенціалу, що створює можливості радикально змінювати перспективи соціальної когезії в суспільствах з обмеженою суб'єктністю в напрямі її наближення до показників суспільств із повною суб'єктністю. При цьому когезія як ключовий індикатор суб'єктності або ж об'єктності суспільства в реалізації зовнішнього впливу може варіювати в межах тієї чи іншої ціннісної системи, проте, остання в своєму сформованому вигляді визначає можливий «коридор» зростання або зменшення її емпіричних значень.

Ключові слова: зовнішній вплив, соціальна трансгресія, соціальна когезія, суб'єкти зовнішнього впливу, рівні зовнішнього впливу, стратегії зовнішнього впливу, технології зовнішнього впливу.

SUMMARY

Gugin E. A. Theoretical and sociological reflection of external influence on social systems. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for a Doctoral Degree in Sociological Sciences on a specialty 22.00.01 – the theory and history of sociology. – Classic Private University, Zaporizhzhia; Classic Private University, Zaporizhzhia, 2021.

The thesis solves *a scientific problem*, the essence of which is to develop a theoretical structural-level model of external influence, which includes subjective, strategic and technological components. The definition of external influence, social transgression, social cohesion, transgression cycle, «system within borders», «borders» and «overstepping» («borders»), complete societies and incomplete societies, subject-systems, participant-systems actor-systems, mediator-systems is formulated based on the use of conceptual and

categorical apparatus of sociological theories of Marxism and neo-Marxism, Weberianism and neo-Weberianism, structural functionalism and social synergetics, sociological evolutionism, structural-activity approach, cybernetic approach (L. Bevzenko, O. Zlobina, P. Kutuiev, O. Kutsenko, V. Tancher, V. Stepanenko, Yu. Romanenko, I. Rushchenko, I. Kononov, V. Poltorak, A. Stadnik, A. Ruchka, V. Podshivalkina, L. Khyzhniak, E. Magda, H. Pocheptsov, E. Durkheim, R. Merton, T. Parsons, N. Luhmann, J. Alexander, E. Shiels, M. Weber, E. Giddens, P. Shtompka, N. Smelzer, A. Toynbee, J. Habermas, W. Hennis, W. Cruze, K. Lichtbau, H. Nau, W. Schluchter, S. Amin, E. Wallerstein, J. Arrighi, P. Beran and P. Sweezy, K. Marx, F. Engels, A. Labriola, A. Gramsci, L. Althusser, P. Bourdieu, R. Darendorf, E. Hall, G. Triandis, G. Hofstede, K. Evans, K. Dion and K. Green, and others). In the thesis research, external influence is defined as one of the types of social transgression, which reflects the processes of overstepping by social system of the external influence subject (represented by its institutions and groups) borders of its social space and penetration into the space of another social system (external influence object) through own cultural, socio-institutional, socio-group and personal components at the levels of culture/communication, politics, economics, population within the strategies of symmetric and asymmetric interaction (including communicative, asymmetric-exchange and dominantly-destructive strategies of external influence) when application of the appropriate set of external influence technologies.

In the context of the thesis, two basic types of transgressions are distinguished, which distinguish societies with different potential for the subjectivity of external influence from each other. The first type of transgression, which corresponds to a high and medium level of social cohesion, can be defined as the transgression of «culture-institutions (orders, power)», and the second type of transgression, which corresponds to medium and low level of cohesion as a transgression of «economy (products/services) – population (people)». The first type of transgression is characterized by the direction of external influence with the autonomy and clear intentionality of the social system (group of systems) as a subject of influence, by technological purposeful rationality and predictability of results. The second type of transgression is characterized by weakened intentionality (direction), weaker predictability of transgression results, weakness or lack of appropriate technologies on the

part of society with limited subjectivity of external influence.

It is noted that the social subject-systems (represented by various actors that are part of this system or group of systems) transgression of borders of the social space of social object-systems is carried out by communication, introduction, implementation, imposition of cultural, socio-institutional and socio-group elements of the subject-system on object-system. In this case, both the subjectivity of the subject (subjects) social system (or group of systems) and objectivity can be defined through the «social cohesion» concept.

It is emphasized that the structural prerequisites for the transformation of the system into a subject of external influence, the transformation of the system into a subject of external influence fixes the concept of social cohesion. To transgress, the social system must correspond to a certain level of cohesion, which expresses the integration/disintegration of culture, social institutions and social groups (individuals) in a particular society and the maintenance of continuous communication, stable direct and reverse links between these components. The concept of social cohesion is described through signs of continuity and perpetuity, of cultural, structural-institutional and socio-group cohesion of the social system, which is a prerequisite for its transgression, and the social system externally affects another social system when it transgresses its own culture, social institutions, social groups, crossing the boundaries of the social space of another social system (group of systems). It is stated that the social system can carry out transgression only by being cohesive, continuous and synergistic in its components. These characteristics of the social system depend largely on the state as a key social institution. At the same time, there are also non-state social actors and institutions that determine culture, politics, economics and population.

The concept of the subject of external influence is formulated, in which two groups of signs are distinguished: a) intentionality; b) autonomy. And it is emphasized that the intentional components of subjectivity (those that set the direction) are more important for the implementation of society's subjective strategies of external influence than the autonomous components of subjectivity (those that determine the availability of resources).

It is determined that the «society-system» notion offered in the concept of E. Schiels allows to conceptualize the highest independence in the aspect of «authorship» of society in relation to cultural, economic, reproductive-demographic, territorial-political influence

on own parts (institutions, social groups, persons), because society-system is a society-subject in a set of its inherent features of autonomous and intentional possession and reproduction: a) system of culture, cultural reproduction of meanings, system of communications and information space; b) systems of economic reproduction, resource and natural provision; c) reproduction of the population; d) reproduction of territorial and political sovereignty and borders. Such a society can be considered a society-subject of culture, economy, population reproduction, politics.

The notion of a «society with limited subjectivity» is defined, which has the characteristics of those who are more objects than subjects of external influence. They include «actor-societies» (societies which, due to certain cultural and economic circumstances, have suffered territorial and political losses, which are reflected in the complete or partial loss of state sovereignty and control over the establishment of territorial borders); «agent-societies» (or «mediator-societies» that cannot function autonomously due to economic (eg, resource and raw materials based) and demo-ethnic dependence (due to paucity or other circumstances of exo-geographical origin, such as a common border and different sizes of territories), although they retain their intentions, and the «participant-societies» (which lose their economic and demographic autonomy due to the gradual loss of cultural and political intentions).

The thesis research determined the levels of external influence (components of culture, social structure, social institutions, social groups to which certain strategies of external influence can be applied) and segments (sectors) of culture, social institutions and social groups that can become both subjects and and objects of external influence. Moreover, the connection between the subject-societies and the implementation of external influence at the levels of culture, communications and politics, as well as between the societies with limited subjectivity and the implementation of external influence at the levels of economy and population is noted.

At the level of culture, the most important segments of external influence are religious, philosophical and doctrinal, ideological, scientific (scientific and technical), educational, artistic one under accordance between mentioned segments and the clergy (Church), mass media institutions, propaganda establishments, research and educational

centers (universities), cultural and educational organizations (theaters, clubs, art centers, etc.) as social institutions and the clergy, philosophical, socio-humanitarian, media and artistic intelligentsia as social groups.

At the economy level, the most important segments of external influence are the institutions of production organization (production, banking and finance, trade management), institutions of resource and technological support (including the latest information technologies), financial investment, labor market and related social groups (social layers) of administrators (managers), distributors of resources (represented by certain subgroups of state institutions bureaucracy or business structures management, including technicians social groups) and financial intermediaries (bankers, the commercial bourgeoisie), staff contingent of labour power.

At the level of population reproduction, the most important segments of external influence are demopolitics, ethnopolitics (regional policy), biopolitics, gender policy, health care and housing provision policy, educational policy and population groups relevant to these spheres by gender, age, professional, educational, territorial, etc. signs of their own identity. It is emphasized that the external influence on these groups population can be carried out through the relevant regulatory authorities, business structures, medical and educational institutions.

At the policy level, the most important segments of external influence are policy-making and law-making, bureaucratic and judicial activities, party and electoral representation, which correspond to the state and its individual bodies (legislative, executive, judicial branches), party system (certain political parties or proto-party institutions – lobby, political clubs, etc.) as social institutions, which correspond to the legislative, bureaucratic, military, judicial and legal elites. It is noted that an important segment of external influence in modern conditions is the space of virtual (electronic) communications and virtual communities with ideas leaders. A special segment is the sphere of foreign and world policy, the activities of international organizations, associations, groups of states.

It is offered to define the strategy of external influence as a program of directed actions and interactions of the subjects of one society in relation to another, which

involves the development of relations of superiority, equality or dependence. In addition, three types of external influence strategies that can take place in the interactions of societies with different levels of subjectivity (complete and limited) are defined: communication/partnership strategies; strategies of non-equivalent (non-constructive) exchange/exploitation; strategies of domination/subjugation (exploitation/violence). It is emphasized that communication/partnership strategies are those that are implemented in the relations of subject-societies with each other, while strategies of non-equivalent (non-constructive) exchange/exploitation; strategies of domination/subjugation (exploitation/violence) can be implemented in relations of inequality and reflect both the loss of intentionality and autonomy by different societies.

The definition of technologies of external influence is offered and their typology (classification) is offered. External influence technologies are defined as algorithms for implementing strategies that allow to achieve triunique results (effects) of external influence: maintaining communications, maintaining exchange and/or various modes of unilateral (unprofitable, unconstructive) use of resources and dependence/destruction of one societies by others.

In accordance with the offered structure of levels and types of external influence in the implementation of the task a typology of external influence technologies has been developed, which includes technologies of external influence at the levels of culture/communications, population, economy and politics. In each group of technologies subgroups of technologies of communication/partnership, exchange/dependence and exploitation/destruction are allocated. In particular, it includes technologies of external influence at the cultural level: a) communication/partnership technologies, comprising: intercultural communication and productive internalizations of cultural experience of other societies (scientific, technical, educational exchange); b) technologies of non-equivalent (non-constructive) exchange and exploitation, comprising: cultural imperialisms (scientific, media, educational, artistic, etc.), export of cultural elites, cultural and media trendsetting; c) technologies of domination/subjugation (exploitation/violence, destruction), comprising: cultural (in modern conditions these are information-media, artistic) wars.

The technologies of external influence at the economic level include:

- a) communication/partnership technologies, in particular: trade, organization of enterprises, banking and financial institutions, etc. components of the economic system within the systems of economic cooperation;
- b) technologies of non-equivalent (non-constructive) exchange and exploitation, in particular: economically unprofitable concessions, industrial espionage, non-equivalent trade, financial dependence (unprofitable crediting, investment activity, etc.), economic expansions (market capture);
- c) technologies of domination/subjugation (exploitation/violence, destruction), in particular: economic sanctions, trade, financial and customs wars, artificial bankruptcy and sale of industrial, financial, land assets.

Technologies of external influence at the population level include:

- a) communication/partnership technologies, in particular tourism and exchange programs, humanitarian aid, social infrastructure development, migration and transition;
- b) technologies of non-equivalent (non-constructive) exchange and exploitation, in particular, export of human capital, stimulation of forced and illegal migration;
- c) technologies of domination/subjugation (exploitation/violence, destruction), in particular the creation of inferior institutional conditions for population reproduction by means of medical, educational, gender policy, biopolitics, ethnopolitics, etc., conventional and hybrid wars, colonization (colonialisms) and deportations (external and internal), genocide.

External influence technologies at the policy level include:

- a) communication/partnership technologies, in particular: foreign policy cooperation, formation of interstate agreements, alliances and international organizations;
- b) technologies of non-equivalent (non-constructive) exchange and exploitation, in particular: export of political elites (political emissary), introduction of restrictive political and legal standards.
- c) technologies of domination/subjugation (exploitation/violence, destruction), in particular: annexations, contributions, invasions, external management (open or indirect protectorates), collaborations, political lobbying, conventional and hybrid wars.

It is established and emphasized that in assessing the level of strength, averageness and weakness of cultural and social ties in the history of sociology there are three groups of theories, which, according to the criterion of assessing the level of cohesion of any

society, can be divided into: 1) pessimistic-minimalist (Marxist and neo-Marxist) and those that form a group of postmodern theories (K. Marx, F. Engels, A. Labriola, A. Gramsci, L. Althusser, P. Bourdieu, R. Darendorf, E. Wallerstein, J. Arrighi, S. Amin, R. Aron, J. Deleuze, J. F. Baudrillard, F. Lyotard, etc.); 2) moderate and «media», which include derived from neo-Kantian sociological concepts of neo-Weberian orientation (W. Hennis, V. Cruze, K. Lichtbau, H. Nau, W. Schluchter, J. Habermas, etc.); 3) optimistic-maximalist, including all areas of structural functionalism and neofunctionalism (J. Alexander, T. Parsons, R. Merton, N. Luhmann).

It is noted that the first group of theories in the development of a structural-level model of external influence emphasizes the growing decline in the level of subjectivity of actor-societies, mediator-societies and participant-societies. Between them, inter-social antagonisms and corresponding forms of international inequality, which correspond to class antagonisms, become inevitable. At the same time, universal for any society is the emphasis on certain forms of class struggle, the inevitable aggravation of the latter and the emergence of new forms of irreconcilable inequality, which in one way or another leads to the use by subject-societies of technologies of non-equivalent (unequal, unconstructive) exchange and dependence/destruction toward actor-, mediator- and participant-societies. This, in turn, leads if not to open intersocial conflicts, then at least to alienation and intersocial tension.

It is emphasized that the conceptual and categorical apparatus of Marxist and neo-Marxist theories (K. Marx, F. Engels, A. Labriola, A. Gramsci, L. Althusser, P. Bourdieu, R. Darendorf, etc.) is focused on the permanent intersocial struggle, overt and covert violence and intergroup suspicion and tension between most societies with limited subjectivity and a minority of societies with full subjectivity, allows to postulate dissension in external influences and intersocial relations through the evolution of violence, inequality, cultural, socio-political and economic conflict.

It is noted and emphasized that the conceptual and categorical apparatus of postmodern theories (J. Baudrillard, J. Deleuze, F. Guattari, M. Foucault) allows us to conceptualize external influence as one that tends to minimization or radical disappearance. Such features of conceptualization of external influence in postmodern sociology are associated with the total

denial of systemic organization, integrity, structural order of culture, emphasis on the fragmentation of cultural reality into many unrelated single, disparate elements and events. It is noted that the loss by culture in the understanding of postmodern sociology the features of integrity and conformity to one or another end-to-end architecture turns it into a space of domination of impulses, affects, flow of consciousness, which narrows the field of external influence of some societies to others to a subgroup of the spontaneous external influence. These processes of loss of cultural metanarratives, and hence the impossibility of forming consensus values, norms, traditions, social ideas, correspond to the reduced ability of societies with limited subjectivity to apply strategies and technologies from the partnership communication group with increasing commitment to use of strategies and technologies of non-equivalent exchange/exploitation and exploitation/destruction of some societies by others.

It is noted that the conceptual and categorical apparatus of moderate (media) theories allows, when emphasizing the existing socio-group and economic differences, to postulate the possibility of reaching consensus in the cultural and socio-institutional sectors. These include heuristic possibilities in understanding cohesion and external influence within Weber's theory of social action (including Weberianism and neo-Weberianism) and the dominance of value rationality in society, which determines the prevalence of culture in its highest sectors of value knowledge (religious and ethical, philosophical, scientific) on the economy, technology, ecology.

This makes it possible to conceptualize the external influence in connection with the dynamism of the cultural system, its evolutionary potential, which allows to radically change the prospects of social cohesion in societies with limited subjectivity in the direction of its approximation to indicators of societies with full subjectivity. In this case, cohesion as a key indicator of subjectivity or objectivity of society in the implementation of external influence may vary within a certain value system, however, the latter in its accomplished form, defines a possible «corridor» of growth or decrease of its empirical values.

Key words: external influence, social transgression, social cohesion, subjects of external influence, levels of external influence, strategies of external influence, technologies of external influence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації, що висвітлюють основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Гугнін Е. А. Топологія політичного простору. *Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів*: колективна монографія. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. С. 92–172.

2. Гугнін Е. А. Теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціології: монографія. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020. 196 с.

Статті в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України із соціології

3. Гугнін Е. А., Пенькова Н. Ю. Політичні локуси: нетрадиційний підхід до аналізу політичного простору. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*: зб. наук. пр. Харків: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 26. С. 95–99.

Особистий внесок автора: *вперше у вітчизняній соціології подано аналіз політичного простору сучасної України на основі локусного підходу.*

4. Гугнін Е. А. Соціальні механізми формування української політики: закономірності та особливості. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 20. С. 171–176.

5. Гугнін Е. А. Постулати дискурсу узалежнення в британському та французькому просвітництві (на прикладі концепцій Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та Е. Ваттеля). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2016. Вип. 71. С. 182–191.

6. Гугнін Е. А. Теоретико-соціологічні уточнення поняттєво-категорійного апарату дослідження соціології зовнішнього впливу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2017. Вип. 76. С. 174–185.

7. Gugnin E. A. The concept of «agent of influence»: normative and socio-analytical

aspect (to the problem statement). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2018. Вип. 80. С. 146–155.

8. Гугнін Е. А. Дискурсивне насильство в зовнішньому впливі та політика пам'яті в наративах постколоніального дискурсу. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2019. Вип. 9. С. 119–124. (*Index Copernicus*).

9. Гугнін Е. А. Етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України як об'єкта зовнішнього впливу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. Київ : Гельветика, 2020. № 2 (46). С. 6–13.

10. Гугнін Е. Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 6–7. С. 26–38. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

11. Гугнін Е. Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 8. С. 49–58. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

12. Гугнін Е. А., Попович В. М. Культурний колоніалізм та імперіалізм в соціологічному контексті: до постановки проблеми. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 18. Т. 1. С. 21–27. (*Index Copernicus*).

Особистий внесок здобувача: визначено основні парадигми дослідження культурного колоніалізму та імперіалізму й охарактеризовано освітній, інформаційно-технологічний (цифровий), мистецький, медійно-інформаційний, матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм.

13. Гугнін Е. А. Зовнішній вплив як соціологічний концепт: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 86. С. 8–21. (*Index Copernicus*).

14. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету

через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах конфліктів Косово та на південному сході України). Частина 1. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 87. С. 8–18. (*Index Copernicus*).

15. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах вірменоцидів та афганської війни). Частина 2. *Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках* / редкол. О. С. Токовенко (гол. ред.). Дніпро : ДНУ ім. Олеся Гончара, 2020. Т. 3 (2). С. 72–80.

16. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході від модерну до постмодерну. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. № 3 (44). С. 113–120.

17. Гугнін Е. А. Дискурс постколоніалізму Е. Саїда, Е. Сезара, Л. Сенгора, Ф. Фанона в теоретико-соціологічній рефлексії зовнішнього впливу заходу. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. № 4 (44). С. 126–132.

18. Гугнін Е. А. Акторно-дискурсна модель зовнішнього впливу: до побудови типології. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 88. С. 8–19. (*Index Copernicus*).

19. Гугнін Е. А. Сила та слабкість держави як чинники та результати зовнішнього впливу: соціологічна інтерпретація. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 16. С. 40–47. (*Index Copernicus*).

20. Гугнін Е. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 11 (97). С. 69–80. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

21. Гугнін Е. А. Гібридна війна як технологія зовнішнього впливу (на прикладі анексії Криму). *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 20. С. 13–19.

22. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході

від модерну до постмодерну. *Перспективи* : соціально-політич. журнал. Одеса : Гельветика, 2020. Вип. 4. С. 140–148.

23. Гугнін Е. Олігархічна корупція: сценарії та технології зовнішнього впливу в Україні (теоретико-соціологічний аспект). *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 12. С. 58–67. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

*Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав з напрямку,
з якого захищається дисертація*

24. Bocheliuk V. I., Zaytseva V. M., Gugnin E. A., Arabadzhyiev D. Y., Popovych V. M. Modelling game as socio-psychological paradigm for resolving ethno ethno-national conflicts. *International journal of criminology and sociology*. 2020. Vol. 9. P. 2834–2838. (*Scopus*)

Особистий внесок здобувача: в результаті проведеного дослідження, було виокремлено групу факторів, які впливають на якість особистого досвіду щодо позитивного вирішення міжнаціональних та міжнародних конфліктів.

25. Gugnin E. Colonialism and neocolonialism as strategies of external influence. *Modern engineering and innovative technologies*. 2020. Is. 14. Part 4. P. 83–92.

26. Gugnin E. Media arrangement as a factor of external influence in sociological reflection: theoretical aspect. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej* : Scientific Journal of Polonia University. Czestochowa : Educator, 2020. Vol. 43. № 6. P. 167–175. (*Polish scientific and professional electronic journals; General Impact Factor; Punktacjaczasopism; Ulrichs Web; Cite Factor; DRJI; Nukat; Sindexs; ROAD; Index Copernicus; Crossref; World Cat; Universitätsbibliothek Leipzig; Scilit; TIB; JIFactor; ESJI; PBN*).

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації та засвідчують обов'язкову апробацію матеріалів дисертації

Матеріали конференцій

27. Гугнін Е. А. Перспективи розвитку політичного та електорального просторів України. *Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ* : матеріали Міжнар. наук.-теоретич. конф. (21–22 квітня 2011 р.). Київ ; Запоріжжя : КСК-Альянс,

2011. С. 100–101.

28. Гугнін Е. А. Тенденції розвитку політичних партій в Україні. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів* : матеріали Міжнар. наук. конф. (1–2 березня 2012 р.). Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. С. 27–29.

29. Гугнін Э. А. Особенности планирования избирательной кампании политическими партиями. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів* : матеріали III Міжнар. наук. конф. (29 березня 2013 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 17–20.

30. Гугнін Е. Політико-географічне клішування політичного простору сучасної України. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей* : тези доп. I Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 15–17 жовтня 2009 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 379.

31. Гугнін Е. Партійний процес в політичному просторі України як предмет теоретико-соціологічної рефлексії. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи* : тези доп. II Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 284–285.

32. Гугнін Е. А. Євроцентризм та колоніалізм в концепції М. Ферро: до постановки проблеми. *Студентська молодь в умовах глобалізації* : матеріали III Міжнар. наук. конф. (21 квітня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро : Грані, 2017. С. 69–71.

33. Гугнін Е. Етапи розвитку дискурсу постколоніалізму *Світове українство як апологет та реставратор української національної ідеї* : зб. тез доп. Наук.-практ. круглого столу (18 квітня 2018 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 45–47.

34. Гугнін Е. А. Особливості розуміння гегемонії в концепції Е. Валлерстайна: евристичні можливості. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 вересня 2020 р.) / відп. за вип., професор В. В. Кривошеїн. Дніпро : Формат А+, 2020. С. 16–18.

35. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету: соціологічний аспект. *Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 березня 2020 р.). Київ : Міленіум, 2020. С. 67–70.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	27
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ ТА СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	43
1.1. Зовнішній вплив у соціологічному теоретизуванні: ключові парадигми та концепти	43
1.2. Соціальні системи як суб'єкти та об'єкти зовнішнього впливу в теоретико-соціологічному розумінні	68
1.3. Особливості цивілізаційного та макрорегіонального підходів у розумінні зовнішнього впливу як проблеми українського суспільства в українській соціології	106
Висновки до розділу 1	121
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ НА ДЕРЖАВУ	125
2.1. Сила та слабкість держави як владно-централізуючого соціального актора в соціологічних інтерпретаціях і міждисциплінарних студіях.....	125
2.2. Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив як політичні чинники державної нестабільності в теоретико-соціологічній рефлексії	140
Висновки до розділу 2	149
РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТНО-АКТОРНИЙ	
ТА СТРАТЕГІЧНИЙ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ	153
3.1. Поняття «агент впливу» в соціології та політичних науках.....	153
3.2. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу.....	162
3.3. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив	175
3.3.1. Теоретичні моделі розгортання стратегій зовнішнього впливу в конфліктних ситуаціях.....	175

3.3.2. Медіааранжування як чинник зовнішнього впливу в соціологічній рефлексії: теоретичний аспект	195
3.3.2.1. Теоретичні засади дослідження медіачинника в зовнішньому впливі	195
3.3.2.2. Акторно-дискурсна модель зовнішнього впливу: до побудови типології	204
Висновки до розділу 3	215
РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕФЛЕКСІЇ ТЕХНОЛОГІЙ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ	221
4.1. Структурно-рівнева модель технологій зовнішнього впливу	221
4.2. Технології зовнішнього впливу як предмет теоретико-соціологічного дослідження та їх соціально-історична валідизація	250
4.2.1. Технології зовнішнього впливу на культуру та комунікації.....	250
4.2.1.1. Міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств як предмет теоретико-соціологічної рефлексії	250
4.2.1.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації. Культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі та ін.). Експорт еліт. Культурне та медійне трендсетерство	258
4.2.1.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації). Культурні (в сучасних умовах – інформаційно-медійні, мистецькі) війни.	278
4.2.2. Технології зовнішнього впливу на економіку	294
4.2.2.1. Комунікації/партнерство. Зовнішньоекономічне співробітництво	294
4.2.2.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.....	296
4.2.2.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації). Економічні санкції. Торговельні, фінансові, митні війни. Штучне банкрутування активів.....	314
4.2.3. Технології зовнішнього впливу на народонаселення	320
4.2.3.1 Комунікації/партнерство.....	320

4.2.3.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.....	328
4.2.4. Технології зовнішнього впливу на політику.....	334
4.2.4.1. Політичне співробітництво.....	334
4.2.4.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації. Встановлення протекторатів, домініонів та кондомініумів. Технології індукованої політичної нестабільності. Політичний клієнтелізм, політичний емісаріат та політичне гастролерство	338
4.2.4.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації.) Колонізації та депортації (зовнішні та внутрішні). Геноциди. Звичайні та гібридні війни. Колоніалізм та неокolonіалізм.	351
Висновки до розділу 4	424
ВИСНОВКИ.....	429
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	442
ДОДАТКИ.....	486

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Між суспільствами, як і між інституціями, соціальними групами та особами, завжди відбувається соціальна взаємодія. Вона стосується тих чи інших культурних, комунікативних, соціальних, економічних, політичних складників соціальної активності різних суб'єктів. Сама взаємодія може набувати різної тривалості, змістовної наповненості та спрямованості. Вона може бути довготривалою і короткотривалою, циклічною та регулярною або епізодичною й стохастичною, спрямованою і стихійною.

У межах цієї взаємодії здійснюється обмін складниками культурних систем, який далеко не завжди є рівноцінним і сприятливим для однієї зі сторін, оскільки результатом такого обміну може бути спрямоване явне чи неявне використання впливу культури одного суспільства (соціальної групи) на інші або з благородною метою поділитися соціокультурними та технологічними набутками з боку більш розвиненого суспільства з менш просунутими в культурному плані суспільствами, або, навпаки, з метою їх узалежнення, підкорення чи навіть руйнації. Під виглядом культурного місіонерства, допомоги або патронату дуже зручно експортувати або імпортувати елітні групи, запозичувати одне в одного або нав'язувати одне одному соціальні інститути, вести війну та впроваджувати мир, організовувати туристичну інфраструктуру або створювати потоки біженців, прагнути до утворення альянсів і координуючих організацій, колонізувати одне одного або звільняти від колоніальної залежності, вести економічно взаємовигідну торгівлю або ж нав'язувати фінансову залежність, політично підтримувати одне одного або чинити політично-дестабілізаційний тиск на сусідів. Усе це різноманіття інтеракцій охоплює поняття «зовнішній вплив». Сам по собі зовнішній вплив як соціокультурне, демографічне, економічне та політичне явище в єдності позначених аспектів, представлених у вигляді цілісної соціологічної теорії, майже не був предметом спеціального дослідження. І хоча в літературі із соціологічних, політичних, економічних, історичних та правових наук висвітлено окремі аспекти його теоретичного

розуміння, множина мозаїчних досліджень потребує свого упорядкування у вигляді цілісної соціологічної концептуалізації й відповідної теоретичної моделі.

Теоретико-методологічні засади дослідження пов'язані з концепціями англійських, американських, німецьких та українських дослідників (Дж. Александер, Л. Альтюссер, С. Амін, Дж. Аррігі, Л. Бевзенко, П. Беран, П. Бурдьє, Е. Валлерстайн, М. Вебер, Ю. Габермас, Е. Гіденс, А. Грамші, К. Грін, Р. Дарендорф, К. Діон, Е. Дюркгейм, К. Еванс, Ф. Енгельс, О. Злобіна, І. Кононов, В. Крюзе, П. Кутуєв, О. Куценко, А. Лабріола, К. Ліхтбау, Н. Луман, Є. Магда, К. Маркс, Р. Мертон, Х. Нау, Т. Парсонс, П. Подшивалкіна, В. Полторак, Г. Почепцов, Ю. Романенко, А. Ручка, І. Рущенко, О. Стаднік, Н. Смелзер, В. Степаненко, П. Суїзі, В. Танчер, А. Тойнбі, Г. Тріандіс, Е. Шилз, В. Шлюхтер, П. Штомпка, В. Хенніс, Л. Хижняк, Е. Холл, Г. Хофстеде та ін.).

Наведене вище дає підстави визначити два аспекти *наукової проблеми дисертації*: теоретико-соціологічний (актуальний передусім у контексті обраної спеціальності) і соціально-практичний. *Теоретико-соціологічний аспект наукової проблеми, яка потребує розв'язання*, полягає в подоланні суперечності між фрагментарністю теоретичних розвідок зовнішнього впливу на соціальні системи в різних соціологічних теоріях та актуальним запитом соціологічної науки на формування генералізованого знання й парадигмальну визначеність соціологічної рефлексії щодо зовнішнього впливу та побудову на цих підставах наскрізної теоретичної моделі зовнішнього впливу на соціальні системи. *Соціально-практичний аспект наукової проблеми* випливає з відсутності систематизованої теоретичної типології технологій зовнішнього впливу в соціології за наявності потреби її побудови для різних секторів соціального управління. Така типологія могла б стати дієвим інструментом прийняття зважених управлінських рішень у вимірі міжкультурних, міжсоціальних, соціодемографічних, політичних взаємодій різного рівня.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами темами. Основні результати дисертації відображено в звітах про виконання науково-дослідних робіт соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету, зокрема в

межах теми «Активізація громадянського суспільства в сучасній Україні» (№ 0116U002646, 02.2016–02.2021), де здобувачем у 2019–2020 н. р. розроблено підрозділ «Зовнішній вплив як теоретико-соціологічна проблема рефлексії українського суспільства», в якому розглянуто етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України як суб'єкта та об'єкта зовнішнього впливу, проаналізовано політичні, соціодемографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні (довідка № 543 від 10.09.2020).

Мета й завдання дослідження. *Метою дослідження є концептуалізація «зовнішнього впливу» й побудова структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу на соціальні системи» як предмета теоретико-соціологічної рефлексії.*

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- 1) визначити теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціологічному теоретизуванні, його ключові парадигми та концепти;
- 2) обґрунтувати поняттєво-категорійний апарат соціологічного аналізу зовнішнього впливу та визначити сутність і зміст концепту «зовнішній вплив», його структуру й компоненти;
- 3) проаналізувати теоретичні засади дослідження соціальних систем як суб'єктів та об'єктів зовнішнього впливу в соціологічному дискурсивному просторі;
- 4) визначити й проаналізувати роль держави як владно-централізуючого соціального актора зовнішнього впливу на соціальні системи в соціологічних інтерпретаціях та міждисциплінарних студіях;
- 5) охарактеризувати суб'єктно-акторні та стратегічні складники зовнішнього впливу на соціальні системи в соціологічному теоретизуванні;
- 6) описати й проаналізувати ключові типи (різновиди) технологій зовнішнього впливу на соціальні системи;
- 7) побудувати структурно-рівневу модель зовнішнього впливу на соціальні системи та валідизувати її соціально-історичними фактами.

Об'єкт дослідження – концепт зовнішнього впливу в соціологічних інтерпретаціях та міждисциплінарних студіях соціогуманітарних наук.

Предмет дослідження – поняттєво-категорійний апарат соціологічного теоретизування щодо зовнішнього впливу на соціальні системи.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження використано такі методи:

– у першому розділі задіяні методи теоретичного аналізу (зокрема порівняльний аналіз), типологізації й класифікації, історико-теоретичної реконструкції;

– починаючи з другого, у всіх інших розділах дисертації до зазначених методів додалися методи історичного аналізу та структурно-функціонального (теоретичного) моделювання.

Методологічною базою дисертації є сукупність соціологічних теорій, поняттєво-категорійний апарат яких утворює підґрунтя для аналізу предмета дослідження, а саме:

1) марксистські та неомарксистські «теорії залежності» та світ-системні теорії, що сформувалися в межах наукових досліджень геокультурної, гео економічної та геополітичної стратифікації різних суспільств, представлені в працях С. Аміна, Е. Валлерстайна, Дж. Аррігі, П. Берана та П. Суїзі, К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Лабріоли, А. Грамші, Л. Альтюссера, П. Бурдьє, Р. Дарендорфа та інших актуальні й релевантні дослідження насильства, міжгрупової підозри та напруженості між більшістю й меншістю в суспільстві через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності;

2) макросоціологія М. Вебера, включаючи неовеберіанство (В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, Ю. Габермас та ін.), парадигмальним для якої є розуміння впливу одних суспільств на інші через форми духовної культури – релігії, етичні системи, ідеології і право. Актуальними для дослідження є положення веберівської теорії соціальної дії та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією;

3) структурний функціоналізм та неофункціоналізм, в аспекті теорії культурного консенсусу та диссенсусу, що визначає міру культурної суверенності

або ж, навпаки, крихкості, узалежненості суспільства щодо зовнішнього впливу інших суспільств; концепція інфляції/дефляції влади Т. Парсонса; концепція «національних суспільств» Е. Шилза; концепція аутопоейзису Н. Лумана;

4) постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко) в аспекті аналізу глобалізаційних впливів, розуміння сутності культурних війн четвертого покоління, досліджень технологій зовнішнього впливу політично-дестабілізуючого типу в автократіях та демократіях;

5) соціально-психологічні теорії культурних ідентичностей Е. Холла, Г. Тріандіса, Г. Хофстеде, присвячені дослідженню міжкультурних відмінностей та міжкультурних комунікацій; теорія цивілізаційних викликів А. Тойнбі;

6) соціально-психологічні теорії когезії, представлені в працях К. Еванса, К. Діона та К. Гріна, які, узагальнюючи дані соціально-психологічних експериментів і тренінгової роботи, розглядають групову атракцію (привабливість, позитивні внутрішньогрупові почуття), групову гордість (груповий етноцентризм) і групову згуртованість/кооперованість у досягненні групових цілей як емпіричні індикатори соціальної когезії як базового концепту для визначення суб'єктності або об'єктності зовнішнього впливу;

7) дослідження в галузі геополітики та соціології міжнародних відносин, елітології Г. Моргентау, К. Шмітта, К. Хаусхофера, М. Таубе, В. Парето та ін.;

8) теоретико-соціологічні дослідження неофункціоналізму В. Степаненка, соціокультурної аномії та міжкультурної валідизації даних Є. Головахи, соціології злочинності І. Руценка, соціології макрорегіонів І. Кононова, трайбалізму й неотрайбалізму М. Мафесолі, В. Танчера та В. Плющ, теорії соціально-класових нерівностей і соціальної ієрархізації О. Куценко, інформаційно-комунікаційних війн Г. Почепцова, громадської думки В. Полторака, структурно-діяльнісна концепція соціального контролю О. Злобіної, концепція геополітичних чинників формування етнічної ідентичності Ю. Романенка та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні сутності концепту «зовнішній вплив на соціальні системи» й побудові теоретичної структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу, яка включає суб'єктні, стратегічні

та технологічні складники. У зв'язку із цим у дослідженні сформульовано та винесено на захист такі теоретичні положення, ідеї й висновки:

уперше:

– запропоновано та обґрунтовано дефініцію зовнішнього впливу в соціологічному теоретизуванні, яка передбачає використання двох базових опорних концептів: концепту соціальної трансгресії та концепту соціальної когезії. Концепт «соціальна когезія» описує не стільки відносини між людиною й соціальною групою (соціальними інститутами), скільки особливість соціальної системи підтримувати неперервні зв'язки між культурою, соціальними структурами (інститутами), соціальними групами (соціально-груповою стратифікацією) та особами. Поняття трансгресії визначено в теоретико-соціологічному розумінні як процес виходу соціальної системи за її власні кордони та проникнення в простір іншої соціальної системи через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові й особистісні складники. Вона є ключовою ознакою зовнішнього впливу соціальної системи (або групи соціальних систем) щодо іншої соціальної системи (групи систем) і як самостійний концепт, який дає змогу фіксувати, описувати, аналізувати перехід кордонів соціального простору з різними стратегічно-цільовими установками та при використанні різних технологій;

– здійснено впровадження в теорію зовнішнього впливу концепту соціальної когезії, яка визначається як опірність зовнішнім *впливам* (висока, середня або низька) і характеризує резистентність суспільства щодо зовнішнього впливу, визначає його суб'єктний або об'єктний статус у реалізації зовнішнього впливу, або ж, навпаки, рухливість щодо зовнішніх впливів інших суспільств, і залежить від соціальної однорідності/різнорідності ключових елементів суспільства, якими є культура, соціальні інституції, групи та особи. Визначено, що зв'язок поняттєво-категорійного апарату марксизму, веберіанства, структурного функціоналізму та синергетичної теорії уможливорює прогнозування високого середнього й низького рівня оцінки соціальної когезії як зчепленості (соціальної інтегрованості)/розчепленості (соціальної дезінтегрованості) між культурами та субкультурами, соціальними структурами (інституціями), соціальними групами й особами;

– виявлено, що для здійснення трансгресії соціальна система має відповідати певному рівню когезії, що виражає інтегрованість/дезінтегрованість культури, соціальних інституцій та соціальних груп (осіб) у конкретному суспільстві. Концепт соціальної когезії в дослідженні за змістом не збігається з поняттям «соціальна згуртованість», оскільки дозволяє описувати та аналізувати не мікрогрупові явища, а налагодженість внутрішніх зв'язків (комунікацій) між культурними складниками, соціально-інституційними складниками, соціальними групами та особами в соціальній системі;

– на основі синтезу ідей структурного функціоналізму Т. Парсонса та соціально-історичної концепції А. Тойнбі обґрунтовано положення про трансгресійні цикли соціальних систем, що включають чотири стадії: 1) когезію/збирання, що в Т. Парсонса відповідає формуванню культури та системи встановлення ціннісного зразка; 2) інтенсію/упорядкування, в якому система упорядковує свої елементи (приводить у відповідність із культурою соціальні інституції та систему стратифікації), що в Т. Парсонса відповідає підсистемі соціалізації/латентності; 3) експансії/екстенсії, що відображає її вихід за власні обмеження, кордони власного простору та здійснення зовнішнього впливу на інші соціальні системи, а в Т. Парсонса відповідає політиці (ціледосягненню) та економіці (адаптації); 4) інпансії (стягуванню), що відповідає поверненню соціальної системи у власні кордони до нового трансгресійного циклу. Для аналізу соціальних систем уточнено поняття «системи в кордонах», «межі» та «вихід за обмеження» («кордони»), зокрема наголошено на тому, що потенціал зовнішнього впливу соціальної системи залежить від її перебування у власних кордонах, що означає реалізацію всіх стадій трансгресійного циклу, і за обставин перерваності трансгресійного циклу відповідні актори соціальної системи не усвідомлюють меж соціальної системи, а отже, є обмеженими в реалізації зовнішнього впливу системи, до якої вони належать, на інші соціальні системи;

– з'ясовано, що за умов максимальної соціальної когезії інституції, соціальні групи та особи мають незначні розбіжності щодо розуміння й застосування встановлювально-стандартизуючих і нормативно-регуляторних засад власного (автономного та

інтенційного) функціонування, чого досягають за умови подолання соціальної відчуженості/ворожості (на якій фокусують увагу марксистки й неомарксистки), нерівності/поляризованості в дистрибуції ключових типів капіталу (веберіанство та неовеберіанство), диссенсусу/розузгодженості (структурний функціоналізм), керованості хаотичних процесів (синергетична теорія). Встановлено концептуальні розбіжності між зазначеними теоріями як значущими для розуміння високої, середньої та низької вираженості зовнішнього впливу одних суспільств щодо інших;

– обґрунтовано зміст поняття соціальної когезії через ознаки континуальності, неперервності, культурної, структурно-інституційної та соціально-групової зчепленості між культурою, соціальними інститутами й соціально-груповими ієрархіями (та складниками всіх трьох) у межах соціальної системи, що слугує передумовою для здійснення нею трансгресії, оскільки надає можливість іншим соціальним системам проникати в кордони її культурного, соціального, економічного та політичного простору. При помірно й сильно вираженій когезії соціальна система може змінюватися в напрямі зростання можливостей її трансгресії, а отже, набувати ознак суб'єкта зовнішнього впливу щодо інших соціальних систем;

– запропоновано класифікацію суспільств за критерієм вираженості суб'єктності та об'єктності щодо зовнішнього впливу, в якій виділено суспільства-суб'єкти, суспільства-актори, суспільства-медіатори й суспільства-учасники (об'єкти впливу), визначено роль держави як владно-централізуючої інституції в її співвідношенні з культурними, економічними та демографічними чинниками зовнішнього впливу;

– на основі досліджень теорії соціальних систем Т. Парсонса (модель AGIL) сформульовано положення про забезпечення *інтенційності* соціальної системи (її раціональних та цілеорганізуючих особливостей) через культуру й політику і *соціалізації-інтеграції-автономії* (ресурсозабезпечувального самовідтворення) через економіку, відповідно до чого визначено: а) суспільства-актори, що є обмеженими в політичній інтенційності, через що зазнають територіально-політичних втрат, мають повне або часткове обмеження державного суверенітету та контролю над встановленням фізично-територіальних (акваторіальних) меж;

б) суспільства-агенти (медіатори), чий статус може формуватися внаслідок економічної та демографічної залежності й виявлятися у вимірах дефіциту сировинних та інформаційно-технологічних ресурсів, фізичного простору й обмежувати автономію таких суспільств при збереженні інтенційності;

в) суспільства-учасники, в яких відбувається перехід від економічної та демографічної автономії до відповідної залежності при супутній втраті культурної й політичної інтенційності, що має місце через нерозвиненість цивілізаційних складників у культурі, обмеженість самобутньої культурної ідентичності, культурної дифузії щодо впливовіших суспільств та поступово призводить до заміщення власних соціальних підсистем і соціальних інститутів «імпортованими», несформованості або руйнування систем соціалізації та міжгрупової комунікації між різними стратами (класами, прошарками);

– побудовано та валідизовано соціально-історичними фактами структурно-рівневу модель зовнішнього впливу, складниками якої визначено суб'єктів зовнішнього впливу, рівні зовнішнього впливу, типи зовнішнього впливу, стратегії (програми) зовнішнього впливу та технології зовнішнього впливу в парадигмах конфлікту, компромісу й консенсусу (представлених групами відповідних соціологічних теорій), зміст якої полягає в обґрунтуванні зв'язків між різними типами суб'єктності та об'єктності щодо зовнішнього впливу, вибором рівня й типу зовнішнього впливу, стратегії (програми) впливу та технологій зовнішнього впливу;

удосконалено:

– у контексті розуміння трансгресійного циклу соціальної системи уточнено поняття «стратегії зовнішнього впливу» для соціальних систем із різним рівнем суб'єктності зовнішнього впливу: систем-суб'єктів, систем-акторів, систем-медіаторів та систем-учасників – і впроваджено поняття *повних суспільств та неповних суспільств* (complete society, incomplete society). Доведено, що *соціальні системи-суб'єкти* зовнішнього впливу володіють максимальними можливостями зовнішнього впливу щодо інших систем, оскільки мають можливості проходити всі фази трансгресійного циклу завдяки повній укомплектованості всіх соціальних підсистем (за Т. Парсонсом, це системи встановлення та підтримання культурного зразка,

системи соціалізації, інтеграції/латентності, системи ціледосягнення/політики й системи адаптації/економіки); *системи-актори*, *системи-медіатори* та *системи учасники* є обмеженими в своїх стратегіях зовнішнього впливу внаслідок недоукомплектованості їх ключових підсистем (наприклад, економічної, демографічної, культурної, політичної); *системи-суб'єкти* є повністю укомплектованими в аспекті цілісності й відповідності їх підсистем (культурної, політичної, економічної, соціалізаційної) одна одній та системі в цілому; *системи-актори* мають недоукомплектовану з різних причин (територіальна залежність, межування з територіями війн тощо) політичну підсистему, що може компенсуватися розвитком культурної підсистеми (у науково-технічному блоці). Отже, соціальні системи-актори теоретично можуть проходити три стадії трансгресійного циклу із чотирьох (когезії, інтенсії/упорядкування, експансії), що може завершитися їх руйнуванням, тому представницькі актори цих систем уникають зовнішнього впливу для запобігання можливим руйнаціям системи. Системи-медіатори мають недоукомплектовану з різних причин (відсутність корисних копалин, джерел води тощо) підсистему адаптації/економіки та є обмеженими в ціледосягненні (політиці) через культурну залежність від інших суспільств. Системи-медіатори в особі представницьких акторів цих систем у теоретичній моделі виявляють схильність до повного уникнення експансій, перебуваючи у власних кордонах соціального простору. Для соціальних систем-учасників характерна слабка спроможність до збирання власних елементів переважно через особливості їх культури, інституційного упорядкування, а тому вони можуть дозволити собі лише стихійні та некеровані експансії з руйнівними наслідками як для самих цих систем, так і для тих систем, на які вони впливатимуть у такий спосіб;

– обґрунтування практик обмеження суверенітету в межах двох стратегій: добровільної та примусової. При цьому визначено, що добровільна стратегія обмеження суверенітету включає легітимне делегування частини суверенних соціальних функцій держави на користь наднаціональних інституцій та має на меті забезпечення глобалістичних проєктів підвищення політичної транспарентності урядування, уніфікацію нормативно-правових регуляторів, підвищення якості

соціального життя громадян, екологічну санацію природного середовища й підвищення конкурентоспроможності національної економіки в глобальній економіці та реалізується здебільшого на основі соціального консенсусу з громадянським суспільством. Наголошено, що *стратегія примусового обмеження* суверенітету застосовується на іллегітимних засадах одними агентами впливу щодо інших (наприклад, окремих держав щодо інших держав, міжнародних інституцій щодо групи держав чи однієї держави) з різними цілями (зміна соціально-політичного життєстрою, запобігання гуманітарним катастрофам (етноцидам, геноцидам), припинення діяльності терористичних або повстанських угруповань тощо);

набуло подальшого розвитку:

– трактування обмежень суб'єктності та посилення зовнішнього впливу, яке відбувається в тих суспільствах, які уможливають «авторство» інших суспільств та держав у внутрішньому домобудівництві, що виявляється в: а) рецепціях культурних моделей (сенсів) і шляхів розвитку (культурних практик); б) ззовні-зумовленому редукуванні економічної системи; в) допущенні екзогенної колонізації (як шляху розчинення автохтонного народонаселення); г) обмеженні політичного суверенітету і, як наслідок, звуженні контролю над кордоноутриманням;

– наукове положення геополітичної теорії К. Шмітта щодо відмінностей між таласократичною та телурократичною стратегіями впливу, що виявляються за ознаками: а) зовнішнього впливу суспільств та акторів, які діють із застосуванням таласократичної стратегії, через різних посередників (акторів впливу 2-го рівня), що дає змогу приховувати як сам факт впливу, його інтенції, так і маскувати інтереси первинних інтересантів; б) визначення як акторів впливу в таласократичних стратегіях корпорацій (насамперед медійних та економічних) і політичних лобістів в органах влади та управління суспільства, яке стає об'єктом впливу; в) уточнення обставин невдалої реалізації стратегії впливу, за яких у процес впливу включаються актори 1-го рівня впливу, якими є політичні еліти відповідного суспільства, тиск на яких чиниться або безпосередньо елітними групами суспільства-суб'єкта впливу, або ж посередниками в особі культурних та медійних еліт, які мобілізують

громадську думку, ініціюють акції масового протесту й масові безлади, створюють інформаційні приводи для застосування економічних санкцій тощо;

– визначення особливостей телурократичної стратегії з боку суспільства-суб'єкта впливу, які полягають у наданні переваг політичним елітам, волевиявлення яких, на відміну від таласократичної стратегії, набуває чіткішої вираженості через зовнішньополітичні установи або міжнародні організації (дипломатичні ноти, звернення тощо) при переважному використанні інституційних (офіційних) каналів і залученням лідерів, які займають легальні (формальні) посади та є наділеними офіційними повноваженнями;

– диференціація агентів впливу за критеріями масштабу впливу, часовою перспективою наслідків впливу на суспільство (довготривалою/короткотривалою) та рівнем впливу на соціум. Доведено, що чим вищим є рівень впливу агента впливу на суспільство, тим масштабнішим він є і тим довготривалішої перспективи потребує для досягнення наслідків зовнішнього впливу. І навпаки: чим нижчим є рівень впливу інфлюенсера на суспільство, тим менш масштабним є цей вплив і тим швидшими є наслідки, що настають для суспільства в результаті впливу. Відзначено, що на вищих рівнях впливу, якими є релігійний, науковий, філософський, художній, масштаб впливу одного суспільства на інше є значнішим, часова перспектива впливу – довготривалою, соціальні наслідки (конструктивні та руйнаційні) – значнішими;

– класифікація агентів зовнішнього впливу за ступенем впливу на високорівневих (політики та адміністратори вищих рівнів управління, художніх митців, священнослужителів, філософів і науковців), середньорівневих (журналістів, популярних блогерів, лідерів думок у ЗМІ та соціальних мережах) і низькорівневих (низових державних службовців, урядових та неурядових експертів, представників менеджменту недержавних організацій, осіб, які працюють на іноземні розвідки тощо). При цьому наголошено на: а) використанні агентами впливу найвищого рівня зовнішнього впливу через дискурси, тексти й сенси, які вони просувають в інформаційному просторі суспільства, з наслідками такого впливу у вигляді їх інкультурації в суспільстві – об'єкті впливу; б) використанні агентами середнього

рівня впливу інструментів формування громадської думки, популяризації певних ідеологічних доктрин, культурних та мистецьких проєктів, філософських світоглядів і наукових ідей та швидкій досяжності відповідних ефектів зовнішнього впливу при їх незначній тривалості в умовах плюралістичного інформаційного поля та вторгнення глобальних медіамереж; в) використанні агентами нижчого (безпосереднього) впливу технологій швидкого досягнення результатів, що зумовлює їх високу помітність і ідентифікованість, а отже, застосування відповідних нейтралізаційних, репресивних, реституційних механізмів протидії зовнішньому впливу;

– визначення типів соціальної когезії в контексті теорії О. Злобіної, яка може мати щонайменше чотири виміри: а) *інституційна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутність (послабленість) між соціальними інститутами в межах однієї соціальної системи. У контексті теорії О. Злобіної уточнено, що відсутній або послаблений зв'язок між інститутами однієї соціальної системи створює передумови для зовнішнього впливу інших соціальних систем на цю соціальну систему через соціальні інститути, які не інтегровані з іншими соціальними інститутами або ж із соціальною системою в цілому; б) *соціально-структурна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутність (послабленість) між соціальними статусами, ролями, позиціями, статусно-рольовими нішами в соціальній системі. Уточнено, що для характеристики соціально-структурної когезії використовують також поняття соціальної нерівності (полярності), яке, проте, концептуалізує інший бік відносин між соціальними групами, а саме міру розбіжностей у володінні тими чи іншими капіталами. Соціально-структурна когезія як соціологічний концепт має описувати не стільки рівність або ж нерівність між групами, скільки соціальну дистанцію між ними та ступінь інтегрованості, що може відобразитися в показниках соціального альтруїзму, кооперування (взаємної допомоги), або ж навпаки, егоїзму й відокремлення соціальних дій; в) *соціально-культурна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутність (послабленість) між культурними символами, смислами, ціннісно-нормативними комплексами, з одного боку, та соціальними інститутами та соціальними групами – з іншого; г) *соціально-психологічна когезія*,

яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутності (послабленості) між особами й малими соціальними групами та визначає особливості зовнішнього впливу на мікрорівні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та положення дисертації можуть бути використаними в діяльності органів законодавчої та виконавчої влади при розробці програмно-стратегічних документів, пов'язаних із сферою зовнішньої політики, культурного й транскордонного співробітництва, укладення політичних угод, міграційної та демографічної політики тощо.

Теоретичні положення дисертації можуть стати основою для розробки навчальних програм з курсів і спецкурсів теоретичних та галузевих соціологій, зокрема: соціології культури, соціології впливу, соціології міжнародних відносин, соціології війн, соціології політики тощо.

Наукові положення й висновки, викладені в дисертації, становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Зокрема, здобувачем запропоновано стратегії зовнішнього впливу як програми спрямованих дій та взаємодій суб'єктів одного суспільства щодо іншого, яка передбачає побудову відносин вищості, рівності або залежності. Додатково визначено три типи стратегій зовнішнього впливу, що можуть мати місце у взаємодіях суспільств із різним рівнем суб'єктності (повної та обмеженої): стратегії комунікації/партнерства; стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства). Виокремлено рівні та типи зовнішнього впливу. Відповідно до запропонованої структури рівнів і типів зовнішнього впливу в рамках реалізації завдання побудовано типологію технологій зовнішнього впливу, яка включає в себе технології зовнішнього впливу на рівнях культури/комунікацій, народонаселення, економіки й політики. Зазначені матеріали було використано при розробці Стратегії регіонального розвитку Запорізької області – 2027 (довідка № 02-01-13/0258 від 27.03.2019).

Запропоновані автором сегменти зовнішнього впливу (економічні, політичні, культурні рівні та відтворення народонаселення) і рівні зовнішнього впливу

(складники культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп) були використані фахівцями виконавчого комітету Запорізької міської ради при формуванні Стратегії розвитку міста Запоріжжя до 2028 р. (довідка № 09/03–28/02724 від 18.11.2020).

Результати дослідження можуть бути використані також при розробці освітніх програм закладами освіти Запорізької області, зокрема таких, як: «Політологія», «Соціологія», «Регіональне управління», «Журналістика», «Міжнародний бізнес» (довідка Департаменту освіти і науки Запорізької обласної державної адміністрації № 02.2-18/598 від 28.05.2019).

Результати дослідження були впроваджені в навчальний процес кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» протягом 2019–2020 н. р. при викладанні таких дисциплін: «Методика соціальних досліджень», «Методологія організації наукової діяльності», «Соціальна робота з різними групами населення» (довідка від 28.01.2020).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою працею здобувача, в якій викладено авторські розробки й обґрунтовано позицію щодо концептуалізації зовнішнього впливу на соціальні системи та побудови теоретичної структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу, яка включає суб'єктні, стратегічні й технологічні складники. Наукові положення, висновки та результати, що подані в ній, є самостійним авторським доробком. На використані в роботі ідеї та результати досліджень інших авторів зроблено відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті наукові положення, що є результатом особистих досліджень здобувача. Матеріали кандидатської дисертації на тему: «Топологічні характеристики електорального поля України», захищеної у 2007 р. за спеціальністю 22.00.04 – галузеві та спеціальні соціології, у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження доповідалися на національних і міжнародних конференціях та круглому столі, зокрема таких, як: Міжнародна науково-теоретична конференція «Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських

дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ» (м. Запоріжжя, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів» (м. Запоріжжя, 2012 р.); III Міжнародна наукова конференція «Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів» (м. Запоріжжя, 2013 р.); Конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (м. Харків, 2009 р., 2013 р.); III Міжнародна наукова конференція «Студентська молодь в умовах глобалізації» (м. Дніпро, 2017 р.); Науково-практичний круглий стіл «Світове українство як апологет та реставратор української національної ідеї» (м. Запоріжжя, 2018 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 2020 р.); VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології» (м. Київ, 2020 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено в 35 публікаціях, зокрема основні наукові результати дисертації висвітлено в 26 працях, з них: 1 – монографія; 1 – розділ у монографії; 21 – стаття в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України із соціології (з них 10 – внесено до наукометричних баз даних); 3 – статті в наукових періодичних виданнях інших країн (з них 1 стаття (у співавторстві) у виданні, що внесено до наукометричної бази даних Scopus). Наукові результати дисертації додатково відображено в 9 працях (тези доповідей на наукових конференціях, які засвідчують обов'язкову апробацію матеріалів дисертації).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 406 сторінок. Список використаних джерел містить 526 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ ТА СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

1.1. Зовнішній вплив у соціологічному теоретизуванні: ключові парадигми та концепти

Одним із чинників формування, функціонування та розвитку будь-якого суспільства є зовнішній вплив на нього з боку інших суспільств. Цей самоочевидний факт, або ж науковий трюїзм, зазнав теоретичної та соціально-практичної актуалізації, починаючи із стародавніх держав рабовласницького світу й закінчуючи XVI–XX ст.

Поняття зовнішнього впливу в контексті впливу однієї соціальної системи (групи систем) на інші (групи систем) у теоретичній соціології можна зарахувати до групи слабо розроблених.

На основі дослідження запропонованих вище джерел та теоретичних позицій вважаємо за доцільне при визначенні зовнішнього впливу виходити з родового поняття «соціальний вплив», яке фіксує можливості одного актора трансформувати реальність іншого на тих чи інших рівнях впливу за наявної стратегії впливу, технологій впливу та результатів впливу.

XVI століття можна вважати вихідним пунктом формування колоніальної периферії Європи, яке відбувалося в результаті прямих військових інтервенцій і встановлення військово-адміністративної системи підпорядкування колоній метрополіальним центрам. Такий спосіб узалежнення та встановлення зовнішнього впливу у вигляді системи управління можна розглядати як історично-первинний, оскільки його застосовували ще в імперіях Вавилону й Стародавнього Риму.

Модернізація суспільства уможливила нові способи зовнішнього впливу, які були фундованими на техніко-економічних перевагах та спроможності суспільства

демонструвати вищі виробничі потужності, заощаджувати час, природні ресурси й використовувати індустрії та інформаційні технології. Проте, найдавнішим різновидом зовнішнього впливу і, на нашу думку, найпродуктивнішим із стародавніх часів до постінформаційного сьогодення був і є культурний вплив, який полягає в насадженні (через механізми міжкультурних комунікацій та обміну) культурних сенсів одних суспільств у культурних просторах інших суспільств.

Окреслений контекст визначає теоретико-соціологічну та соціально-практичну актуальність теми для соціології в Україні. Теоретико-соціологічна актуальність стосується потреби рефлексії чинників та особливостей зовнішнього впливу, типів і суб'єктів зовнішнього впливу, наслідків та ефектів зовнішнього впливу на українське суспільство з боку інших суспільств і їх об'єднань.

Поняття соціального впливу є звичним для тезаурусу соціальної психології й фігурує в багатьох дослідницьких концепціях. Походження слова «вплив» як в українській, так і в багатьох європейських мовах вказує на зв'язок із течією, текучою або ефірною рідиною (у фізичних аналогіях). Так, в українській мові «вплив» є похідним від «плисти» («текти»). Аналогічно в російській мові «влияние», в англійській – influence, у німецькій Einfluss – коренева основа розкриває зв'язок впливу з проникненням одного в інше, фіксує процес переміщення складників якогось утворення (суб'єкта, соціальної системи, соціальної групи, інституту) на іншого.

Дослідження зовнішнього впливу доцільно розпочати з визначення суб'єктності суспільства, яка реалізується через культуру та соціальні інститути й може бути представленою в термінах автономності та інтенційності. Автономність та інтенційність можна розглядати як атрибути суспільства, які визначають спроможність певних централізуючих акторів цього суспільства представляти його як тотальність.

Якщо суспільство та його інституції не мають розбіжностей в аспекті представництва, яке стосується визначеності спільних ціннісно-нормативних засад функціонування акторів і суспільства та реалізації цих нормативних засад

(в ідеології, праві, політиці, економіці тощо), то суспільство наближається до інтегрованої суб'єктності. Інтегрована суб'єктність надає можливість говорити про інтегрованість ключових інституцій суспільства при визначенні кордонів внутрішньої комунікації «суспільство-держава» й диференціації цих внутрішніх комунікацій щодо зовнішніх.

Проте в соціальній реальності автономність та інтенційність суспільств доволі часто зазнають обмежень та утруднень унаслідок проникності внутрішнього комунікаційного середовища, що ініціює процеси фрагментації, парцеляції, фракціонування культури, соціальних інституцій, соціальних груп, що здійснюють встановлювально-стандартизуючі та нормативно-регуляторні функції.

Для розуміння того, як автономність та інтенційність можуть поєднуватися як у реалізації зовнішнього впливу соціальною системою, так і в зазнаванні нею зовнішніх впливів інших соціальних систем, ми будемо спиратися на два ключові поняття: *соціальної трансгресії* та *соціальної когезії*. Одне з них фігурує як у тезаурусі природничих, так і соціогуманітарних досліджень, а інше – переважно філософсько-культурологічних.

При цьому поняття трансгресії дає змогу описати та проаналізувати той аспект впливу, який стосується порушення однією соціальною системою (групою систем) кордонів або лімітів іншої (інших), а поняття когезії надає аналітичний потенціал визначення стійкості або нестійкості соціальної системи (групи систем) щодо зовнішнього впливу.

Як зауважує В. Подорога, «поняття «трансгресія» і «межа» (франц. *transgression*, *limit*) сформувалися в лексиконі французького екзистенціального постгегельянства (А. Кожев) та постструктуралізму (Ж. Батай, М. Фуко, М. Бланшо). У поняттєвому апараті зазначених філософських концепцій «межею» автори називають те, що «обмежує безмежну активність трансгресивних станів».

Трансгресією є будь-яка сила, яка перевищує ліміт, встановлений їй іншими силами (ця межа може бути як внутрішньою, так і зовнішньою). Крім фіксування моменту переходу меж (кордонів), трансгресія може бути визначеною й через поняття «ексцес», яке описує надлишок або дефіцит сил як особливий стан, що

приводить до порушення норми, закону або правила. Отже, підсумовує автор, «трансгресія – це простір переходу від одного фіксованого стану до іншого, це межа переходу, змінна риса, яка вказує на можливість переходу» [203].

Трансгресія в юридичному, соціальному, психологічному, релігійному чи геологічному розумінні цього слова означає буквально «процес переходу меж» (обмежень). Етимологія терміна «трансгресія» пов'язана з латинським дієсловом *transgredi* (від *trans* – «через» або «інша сторона» та *gredi* – «йти») [310]. Крім цього базового визначення, у науковій літературі є суттєві відмінності між різними дисциплінами в аспекті послуговування поняттям трансгресії. Як зауважує О.-Дж. Медсен, «часто, коли трансгресія застосовується в емансипаційній та революційній постмодерністській академічній праці, вона набуває форми порожнього модного слова...» [452].

О. Дж. Медсен має рацію, коли приписує постмодерну категоризацію М. Фуко Ю. Хабермаса Ж. Батейлеса і Ж. Дерріди як антимодерністів (і «молодих консерваторів»), оскільки вони, мовляв, поділяли намір зробити крок створити основу сучасності на знаннях та розумі. Однак автор дещо помиляється, коли приписує самому поняттю «трансгресія» переважно постмодерне походження, аргументуючи це невдоволенням постмодерністів філософією Г. В. Ф. Гегеля, в якій концепція трансгресії набуває своєрідного завершення в магічному «*Aufhebung*» (у пер. з німецької – «зняття»), в якому нічого не втрачається, але стає синтезом в історії людства. Отже, постмодерністи, на думку О. Дж. Мадсена, значною мірою ототожнили сучасну просвітницьку ідею прогресу і з діалектикою Г. В. Ф. Гегеля, і ідеологією обмеження, яке приводить до вибухонебезпечних кумуляцій енергії та ресурсів і похідних від них війн, конфліктів, економічних криз.

Постмодерністи зараховують поняття трансгресії до семантичного поля архаїчних культур, які вони ідеалізують з подання французької школи соціології 30-х рр. ХХ ст., приписуючи цим культурам циклічні трансгресії, що змістовно збігаються з оновленням соціальної реальності як частини космічної реальності. О. Дж. Мадсен реалістично зауважує, що «для переступу як радикального руху чи

раптового розриву потрібні стійкі кордони або структури, для того, щоб (їх) можна було переступити або зламати» [452].

«Тому революція (як і трансгресія), – міркує далі дослідник, – не може бути постійною, що в геології проілюстровано у природних циклічних відносинах між землею та водою, а в архаїчних культурах відображено в ідеалі космосу як живої істоти [330; 370] й організації соціальних мереж навколо стабільного збору надмірної кількості їжі, природних ресурсів та енергії протягом усього року, перш ніж допустити короткий період марнотного знищення накопичених ресурсів», а отже, трансгресію [452].

Зазначене дає підстави зарахувати зовнішній вплив на соціальну систему з боку інших соціальних систем (або груп соціальних систем) як тип трансгресії, який вказує на стан переходу культурних, економічних, політичних, демографічних та інших кордонів соціальних систем, що може супроводжуватися змінами культурних систем, соціально-інституційних порядків і соціально-статусних ієрархій, за якими стоїть спосіб життя відповідних соціальних груп. При цьому соціальна система може здійснювати трансгресію своїх ключових складників (елементів), якими є культура, соціальні структури та соціальні групи.

Отже, зовнішній вплив у наближеному визначенні є типом трансгресії культури, соціальних структур або соціальних груп однієї соціальної системи (яка є суб'єктом зовнішнього впливу) щодо іншої соціальної системи (яка є об'єктом соціального впливу).

С. Каштанова характеризує трансгресію як «фундаментальну характеристику людського буття», вважаючи, що «відокремлення людини від природного порядку вже можна розуміти як трансгресивний акт». Трансгресія, за переконанням авторки, «формує певний спосіб ставлення до дійсності, який передбачає прагнення людини вийти за межі належного і можливого, чи то закони природи, чи то закони соціуму» [127, с. 12–13].

На думку автора дисертації, поняття трансгресії є доволі зручним не лише для аналізу індивідуального, а й соціального буття людини, що впливає з розуміння соціальної системи як надіндивідуального утворення у формі зв'язків, відносин та

комунікацій. Суспільство, як і особа, також має схильність виходити за власні межі й порушувати кордони інших суспільств, здійснювати вторгнення в їх соціальний простір через міжкультурні комунікації, торгівлю, конкурентну розвідку, шпіонаж, експорт політичних еліт, війни, колоніалізми тощо.

Тому С. Каштанова цілком має рацію, коли доводить, що «трансгресія як порушення кордону можлива тільки там, де існує межа» (між однією соціальною системою та іншою), «і, з іншого боку, сама наявність кордону передбачає його порушення, оскільки саме в трансгресії актуалізується її сутність» [127, с. 12–13].

Зрозуміло, що та соціальна система, яка здійснює вторгнення в культурний, соціальний, економічний, політичний простір іншої соціальної системи (а це відбувається через різних суб'єктів), не завжди може визначати межі проникнення, вторгнення, оскільки останнє обмежується також відповідними реакціями соціальної системи, яка стає об'єктом трансгресії. Саме у взаємодії суб'єктів та об'єктів зовнішнього впливу визначається конструктивність або деструктивність порушення меж дозволеного, оцінюється позитивність або негативність розширення меж присутності одного суспільства в соціальному просторі іншого [127, с. 12–13].

Трансгресія має спільні поняттєві ознаки з трансцендуванням, яке, як і трансгресія, «виходить з фундаментальної незавершеності людини», але також і суспільство. Будь-яке суспільство в якомусь аспекті буває незавершеним або дефіцитарним. Суспільствам, як і окремим людям, може бракувати землі, водних ресурсів, солідарності, грошей, свободи або порядку, інших матеріальних, соціальних та культурних цінностей. Тому як за межами людини, так і за межами соціального простору соціальної системи, існує якийсь трансцендентний світ, «який відкривається людині... в ситуаціях граничного досвіду» [127, с. 12–13], а соціальним системам – у комунікації або протиборстві з іншими соціальними системами або ж типами суспільств (спільнот).

Суспільства виходять за власні межі тоді, коли реалізують щодо інших суспільств руйнівний зовнішній вплив. При цьому йдеться про руйнівні трансгресії, найвищою формою яких стають війни, що, за висловом дослідниці, вивертають навиворіт шановані в суспільстві закони, оскільки (і тут авторка спирається на

ігрову концепцію культури Й. Хейзінги) війна «робить почесним не лише вбивство ворога, а й цілий комплекс вчинків і настроїв, які засуджує мораль у цивільному житті і які батьки забороняють дитині, а суспільне думка і закони – дорослому.

На війні цінуються хитрість і брехня, припускається навіть злочинство – коли потрібно добути необхідну провізію і взагалі підгодуватися...» Тому тут «мало зважають на засоби і більше поважають спритність, ніж педантичність. Також і про вбивство (на війні. – *Е. Г.*) всім відомо, що його вимагають, що за нього нагороджують і що воно є обов'язковим» [127, с. 243].

Влада в будь-якому суспільстві створюється як соціальний інститут, який значною мірою реалізує акт трансгресії, оскільки держава привласнює собі право на монопольне фізичне насильство, що здійснюється на легітимних засадах. Суспільство, яке проводить колоніальну політику, організує економічне співробітництво, поширює продукти своєї культурної індустрії або веде пропаганду, здійснює, в такій логіці, акти м'якої або жорсткої, позитивної та негативної, легітимної та нелегітимної трансгресії. При цьому акти цієї трансгресії змістовно включають «перенесення» (чи то у формі об'єктів, чи то дій, чи то сенсів) частин одного суспільства в інше.

Так, греки в період зрілого еллінізму вели торгівлю між середземноморськими суспільствами. Проте торгівля для них була не просто торгівлею, а поширенням цінностей еллінізму: грецької філософії, вільнодумства, публічної ораторики, демократії, полісної культури. І хоча потужніша за греків Римська імперія упокорила собі роздрібнені поліси, Греції все одно вдалося завоювати Римську імперію зсередини, бо вона мала сильнішу трансгресивну зброю, якою була її культура.

Для Римської імперії така трансгресія мала позитивні наслідки, оскільки сприяла частковій еллінізації римських еліт та істотному зростанню їх культурного рівня. Історії, проте, відомі й негативні (руйнівні) трансгресії, змістом яких бувають шпигунство (наприклад, періоду холодної війни), колонізації, масові вбивства (геноциди), нееквівалентний обмін у торгівлі між різними країнами тощо.

Тому трансгресію як одне з «найважливіших породжень соціальності», яке «знаходить своє вираження в певних формах людського досвіду, що реалізується в тому числі й колективно, у вигляді конкретних соціальних практик» і «має конкретні прояви» як «у суспільстві», так і в «індивідуальному житті людини», можна вважати атрибутом зовнішнього впливу як різновиду активності соціальної системи (або групи систем) щодо інших соціальних систем.

У науковій літературі саме поняття «трансгресія» є доволі багатозначним. Значення, зафіксовані в працях постмодерних авторів (М. Фуко, Ю. Крістева, Ж. Батай, Ж. Дельоз, М. Каллон, Ж. Дерріда та ін.) [382, с. 60–61; 430], пов'язані з порушенням меж, вторгненням, виходом за межі звичного, руйнуванням порядку, переступом в екзистенційному сенсі (готовністю особи здійснити екстремальний акт екзистенційного самовизначення, що стає помітним у працях, які поєднують методологію екзистенціалізму з постмодерном). Ознакою першої групи досліджень є констатація зв'язку між трансгресією та перформативністю.

Дослідження трансгресії охоплює у зв'язку із зазначеним широке коло тем: сексуальність, влада, девіації й соціальний порядок, завдяки чому тема стає міждисциплінарною й міжгалузєвою та включає філософські, культурологічні, літературно-критичні, феміністичні соціологічні дослідження, дослідження перформансу у сфері освіти та мистецтва, антропології тощо. Цей концепт фіксує нестабільність, «слизькість» кордонів та їх розмитість. Водночас сам концепт трансгресії дає змогу описати та проаналізувати схильність тих чи інших акторів до порушення кордонів і обмежень, їх ігнорування.

Так, К. Дженкс дає найзагальніше визначення трансгресії як акту перетину кордонів або ігнорування обмежень [423]. Наближеними до його розуміння є постструктуралістські інтерпретації трансгресії М. Фуко. Автор досліджує трансгресію як концепт постпросвітницької епохи, говорячи про зміну словника філософії, науки та релігії, в яких усе менше оперують поняттями сакрального й профанного, віддаючи перевагу поняттям «закону» та «беззаконня», у чому знаходить своє вираження секулярне мислення. М. Фуко розмірковує про «межі» – своєрідні червоні лінії, які можуть перетинатися трансгресорами попри відповідні

обмеження та зворотні дії у вигляді різноманітних санкцій, від простих попереджень до покарань та руйнацій [382, с. 34].

Самі категорії законного й беззаконного як частина світського наукового та філософського дискурсу зафіксовані як у словниках, так і в законах. При цьому їх призначенням стає, на думку М. Фуко, встановлення меж для свідомості (его) та кваліфікація певних мовних актів і дій як актів проступку. Особа як актор визначається в постструктуралістській концепції М. Фуко як єдність конструювання й деконструкції, і її життя зумовлене потребою відокремлення себе від інших та встановлення кордонів. У цьому сенсі трансгресія стає актом ідентифікації особи, оскільки розкрити її, визнати її існуючою означає здійснити переступ окреслених нею червоних ліній. Трансгресія як «гра порушенням» і «гра в порушення» виконує функцію дослідження міцності та послідовності утримання кордонів особою, кордони якої перетинають, і водночас своєрідним дослідженням того, хто здійснює це перетинання [383, с. 35].

Застосування поняття трансгресії доволі своєрідно здійснює Дж. Батлер, яка говорить про трансгресію в межах теорії перформативності. Дослідниця описує сам процес перетинання кордонів та ту «розплату», яку переживає особа чи соціальна група у вигляді соціальних, економічних, культурних втрат, що доводиться сплачувати як «ціну» трансгресії [328, с. 70–71]. Навіть саме дискурсивне конструювання соціальних/економічних і політичних реалій має свої наслідки, оскільки дискурс є сукупністю перформативних висловлювань, отже, концептуальним розігруванням дій, які самі по собі є частиною процесу «повторення норми або набору норм», що сконструйовані в межах кодексів і умовностей культури людини й суспільства [328, с. 70–71].

Отже, зв'язок між трансгресією та перформативністю стає важливим кроком у напрямі осмислення дій акторів, які представляють ті чи інші соціальні системи: держави, економічні корпорації, окремі соціальні групи. Саме дослідження їх меж та обмежень у переступі кордонів політичного, культурного, економічного, демографічного простору в рамках певних перформативів або ж поза ними може становити істотний інтерес у контексті предмета цього дослідження. Адже

трансгресія стає процесом виробництва ідентичностей соціальних систем, частина з яких є схильною утримуватися у власних кордонах, тоді як інша частина – робити ці кордони слизькими, ненадійними та умовними. У добу глобалізації ця умовність досвіду стає очевидною в концепціях суспільства ризиків З. Баумана [21; 22].

Другим опорним концептом у розумінні зовнішнього впливу слугуватиме поняття «соціальна когезія». Сам термін «когезія» для соціології не є звичним та узвичаєним. Його первинне походження пов'язане з фізикою, а аналітичні характеристики стосуються відповідних властивостей тіла, похідних від міцності зв'язкуотворення в речовині, з якої складається тіло, між її гомогенними складниками – атомами та молекулами [130; 131].

Більш поширене поняття «соціальна когезія» в соціально-психологічних дослідженнях, де набір узвичаєних для наукового вжитку значень пов'язаний із його перекладом як «соціальна згуртованість». Перші дослідження згуртованості було розпочато в соціальній психології мас та теорії інстинктів соціальної поведінки, зокрема в концепції колективного навіювання та колективного зараження Г. Ле Бона [438].

Навіюваність та емоційна заразливість у розумінні дослідника залежать від типу маси, або спільноти, ступеня її агрегованості, або ж зв'язності, що дає підстави досліднику вважати натовп агрегованим типом випадкової спільноти з найнижчим рівнем згуртованості та групової інфлюенції. Е. Дюркгейм концептуалізує поняття соціальної згуртованості через поняття механічної та органічної солідарності, в яких відображено способи структурування відносин між людьми в різних типах суспільств. При цьому органічній солідарності відповідають сильніші соціальні зв'язки, вищий рівень свобод, нормативне право, тоді як механічна солідарність відображає зовнішні щодо осіб та соціальних груп способи їх інтегрування із сильно вираженою примусовістю та репресивністю соціуму [108].

У символічному інтераціоналізмі, психоаналізі, теорії інстинктів соціальної поведінки, психології поля соціальну згуртованість концептуалізовано як похідну від первинних груп, з якими особа може ототожнювати себе, а отже, соціальній згуртованості стає супутньою мікрогрупова ідентифікація, яка тримається на

емоційних зв'язках, проте, ці зв'язки кристалізовані в менталітеті спільноти та створюваному групою полі відносин, які в соціології звичніше концептуалізувати як соціальну солідарність, довіру й соціальний капітал, які опосередковують відносини влади, контролю, як формального (через соціальний вплив, компетентність у виконанні завдань), так і того, що ґрунтований на неформальних складниках відносин у мікрогрупах (симпатіях, уподобаннях, міжособовій атракції, прихильностях, дружбі тощо) [349, с. 23–31; 385; 443, с. 791–844].

Близькими до наведених є визначення групової згуртованості, наведені А.-Дж. Лоттом, І. Янісом та Л.-Дж. Браатеном, які концептуалізують групову згуртованість через групові симпатії та антипатії; безоціночне прийняття інтимності та саморозкриття, створення мікрогрупового середовища знижених ризиків етичних фрустрацій та мікрогрупову протекцію, яка сприяє особистій самоактуалізації [450, с. 61–73].

Цікавого доповнення поняття групової згуртованості набуває в соціології соціальних мереж, де воно інтерпретовано крізь призму теорії сили слабких зв'язків (дружби) М. Грановеттера, спільних цінностей, які скорочують нерівності в багатстві й доходах, супроводжують усвідомлення спільнотного членства, підтримують механізми еквівалентного обміну, сприяють скороченню соціальної дистанції, створюють почуття групової захищеності завдяки груповим структурам солідарності, наявним механізмам вирішення конфліктів через належність, включення, участь, визнання й легітимність [325, с. 275–294; 392, с. 1360–1380; 454].

У структурному функціоналізмі Т. Парсонса соціальну згуртованість досліджено в контексті функціональності різних підсистем суспільства для суспільства, чинників порядку та стабільності, спільних норм і цінностей у суспільстві; як особливість соціальної системи, від якої залежать спільне ціледосягнення, латентність та налаштованість на соціальну інтеграцію [469].

Суголосними щодо парсонівського визначення є структурно-функціоналістські визначення соціальної згуртованості К.-А. Ларсена, що виводить згуртованість із віри громадян у націю, яка надає особам та групам своєрідний

«моральний компас» як основу для довіри. Дієвість цього «компасу» визначається, на думку дослідника, соціальною довірою та національною ідентифікацією [469].

К. Фонсека, С. Лукош та Ф. Бразьє вирізняють три рівні соціальної згуртованості [525, с. 231–253], а саме: рівень спільноти, рівень особи та рівень соціальної інституції.

На рівні спільноти через соціальну згуртованість, на думку авторів, підтримується лояльність, надається взаємна моральна підтримка, накопичується соціальний капітал, формуються міцні соціальні зв'язки, довіра, спільне соціальне середовище, забезпечується формальний та неформальний контроль, відбувається формування мереж дружби окремих людей, здійснюється соціальний тиск як частина гарантування відповідальності й турботи, підтримуються громадянське суспільство, взаємність лояльність і солідарність, міцність соціальних відносин, спільні цінності, спільні цілі, моральна поведінка й норми, цінності винагород у групах, а також результативність процесу та досягнення мети.

На рівні особи через соціальну згуртованість відбувається інтимне спілкування індивідів, визнається компетентність у виконанні завдань, визначаються симпатії-антипатії, оцінюється ініціатива, індивідуальна поведінка, обирається зміст загальних інтимних тем, формуються почуття належності, включеності, індивідуальної участі, надається визнання й легітимність.

На рівні соціальних інституцій через соціальну згуртованість відбувається подолання соціальної дезорганізації, соціальних конфліктів, формується задоволеність життям, відбувається голосування, регулювання соціальної поведінки, підтримуються громадянське суспільство, довіра й мультикультуралізм, а також відбувається скорочення нерівності та соціальної ексклюзії.

У контексті наведеного зауважимо, що поняття соціальної когезії в його первинному способі перекладу (саме як характеристика «зтягування, «зчеплення», «з'єднання» культурного, інституційного, соціально-групового складників соціальної системи як своєрідних «молекул» соціальної системи) вважаємо адекватнішим для предмета дослідження порівняно з поняттями «соціальна

згуртованість» та «соціальна інтеграція». На користь його більшої адекватності можна навести такі аргументи:

1. Поняття «соціальна згуртованість» дає змогу фіксувати, описувати, аналізувати процеси формування єдності в мікрогрупах, отже, воно є переважно соціально-психологічним, а тому містить сильну емоційно-оціночну компоненту. І хоча від цієї компоненти не можна повністю абстрагуватися і в культурі, і в соціальних інститутах, і в системах соціальної нерівності, проте, вона дедалі зменшується при відповідних дослідженнях культурної та інституційної реальності, у яких доводиться мати справу з надособовими структурами, регуляторами, типами соціальних відносин.

2. Поняття «соціальна згуртованість» фіксує, описує та аналізує переважно неформальні механізми регуляції соціальної поведінки, тоді як у впливі соціальних систем доводиться значно частіше мати справу з формальними, ніж з неформальними регуляторами. Зовнішній вплив соціальних систем здійснюється з участю як державних, так і недержавних акторів, проте, у більшості випадків за цими акторами стоять структурно-інституційні стратегічні інтереси соціальних систем, а не їх особисті симпатії, антипатії, уподобання тощо. Зазначене не виключає того, що актори-посередники, які забезпечують трансмісію зовнішнього впливу, наприклад, через механізми нееквівалентного економічного обміну, можуть перебувати в неформальних дружніх відносинах, однак, ці відносини стають можливими лише як частина ширшого культурного, соціосистемного, інституційного оточення, з яким доводиться узгоджувати особистісні складники відносин.

3. Поняття «соціальна когезія», незважаючи на його поверхневу «фізікалістичність» (що, проте, не скасовую можливість для його коректного перенесення в соціологічний словник) може здаватися подібним за своїм смисловим навантаженням до поняття «соціальна інтеграція», якому на рівні малих груп цілком відповідає поняття «соціальна згуртованість» (при цьому поняття «соціальної згуртованості» можна розглядати як атрибут, який описує вдалу інтеграцію). Таке ототожнення в цьому дослідженні було б неправильним, оскільки поняття

«соціальна інтеграція» фіксує та описує процес включення індивідів у групову структуру, а не ті процеси, які відбуваються в соціальній системі, коли остання встановлює прямі та зворотні комунікації між своїми складниками для приведення їх у стан суб'єктності. Зчеплена, з'єднана, «просотана» наскрізними комунікаціями соціальна система є соціально-когезійною, а отже, її можна вважати такою, що постає як єдиний макросуб'єкт. Наступним кроком цієї зчепленої, зібраної соціальної системи, що наскрізно комунікує із своїми частинами (у стані відповідності культури, соціальних інститутів і соціальних груп), може бути трансгресія щодо інших соціальних систем, яка відбувається на різних рівнях, з різними інтенціями, з різними модальностями, за допомогою різних технологій і, відповідно, із різними результатами. Екстраполяцію самого концепту соціальної когезії в соціологічний тезаурус можна розглядати як доволі плідну з огляду на те, що опірність зовнішнім впливам, резистентність щодо них або ж, навпаки, рухливість щодо зовнішніх викликів залежить від соціальної однорідності/різнорідності ключових елементів суспільства, якими є інституції, групи та особи. Цю однорідність і різнорідність у соціології розглянуто в межах низки соціологічних теорій, з яких парадигмальними для нашого дослідження є марксизм, веберіанство, структурний функціоналізм та синергетична теорія.

Зазначені теорії фокусують увагу на високих, середніх та низьких «показниках» соціальної когезії, констатуючи той чи інший рівень зчепленості (соціальної інтегрованості)/розчепленості (соціальної дезінтегрованості) між культурами та субкультурами, соціальними структурами (інституціями), соціальними групами й особами.

У зв'язку із зазначеним є сенс говорити про високий, середній та низький рівні *соціальної когезії*, що характеризують максимальну, проміжну (середню) та мінімальну зв'язаність/інтегрованість між інституціями, групами й особами в суспільстві.

За умов *максимальної соціальної когезії* інституції, соціальні групи та особи мають незначні розбіжності щодо розуміння та застосування встановлювально-стандартизуючих та нормативно-регуляторних засад власного (автономного й

інтенційного) функціонування. Зазначеного досягають за умови подолання соціальної відчуженості/ворожості (на якій фокусують увагу марксистки), нерівності/поляризованості в дистрибуції ключових типів капіталу (веберіанство), диссенсусу/розузгодженості (структурний функціоналізм), керованості хаотичних процесів (синергетична теорія).

На основі такої теоретичної рефлексії стає можливою побудова соціотехнологічних програм регулювання зовнішнього впливу, його вибіркового розширення та обмеження, цілеспрямованої роботи із суб'єктами зовнішнього впливу.

Фундаційними щодо зовнішнього впливу як предмета дослідження є такі напрями соціологічного теоретизування та їх ключові ідеї.

1. *Неомарксистські «теорії залежності» і світ-системні теорії*, що сформувалися в межах наукових досліджень геокультурної, гео економічної та геополітичної стратифікації різних суспільств, представлені в працях С. Аміна, Е. Валлерстайна, Дж. Аррігі, П. Берана та П. Суїзі. Зазначені теорії почали формуватися наприкінці 50–60-х рр. ХХ ст. й обґрунтовували модель структури світопорядку, архітектуру якого утворюють «суспільства центру» та «суспільства периферії», «суспільства-метрополії» та «суспільства-сателіти». За наявності такої архітектури залежність «суспільств периферії» від «суспільств центру» підтримується через дистрибуцію доданої вартості. «Суспільства-метрополії» мають свій історичний цикл економічної та політичної гегемонії, який завершується втратою деякими «суспільствами центру» контролю над «суспільствами периферії». «Суспільства периферії», нейтралізуючи в той чи інший спосіб політичну та економічну гегемонію суспільств-метрополій, самі стають неометрополіями і, відповідно, еволюціонують в інструментарії здійснення гегемонії та проєктах неоколоніалізмів. Військово-політичний колоніалізм поступово еволюціонує в колоніалізм на основі індустріального способу виробництва (до технологічної та фінансової залежності від транснаціональних корпорацій), колоніалізм інформаційно-комунікаційного домінування та культурний неоколоніалізм «м'якої сили», який є фундованим на гуманітарній та соціокультурній атракції просунутих

соціумів і стратегіях латентного узалежнення «суспільств периферії» суспільствами центру [298; 299, с. 581–622; 300; 305, с. 217–251; 306; 307; 308].

2. *Макросоціологія М. Вебера*, парадигмальними для якої є розуміння впливу одних суспільств на інші через форми духовної культури – релігії, етичні системи, ідеології і право. Особливістю одних суспільств є формування ендогенних культур, які не експортують своїх релігійних, етико-ідеологічних та юридичних доктрин та практик. Ці суспільства більшою мірою живуть своїм внутрішнім життям і включаються в процеси боротьби за вплив переважно в результаті зовнішніх викликів. Інші суспільства, навпаки, створюють космополітичні та прозелітські культури, які стають предметами трансгресії та нав'язування їх іншим суспільствам. В контексті цього формується геокультурний поділ суспільств на суспільства з повною та обмеженою суб'єктністю. Першим відповідають спіритуалістичні, есхатологічні, месіаністичні релігії, ідеології, етики та правові системи, якими вони колонізують культурні простори інших суспільств та, в подальшому, узалежнюють їх засобами жорсткої та м'якої (політичної та економічної) сили. Другі створюють етноцентричні релігії, етики, ідеології і правові системи, чим обмежують власний динамізм і поступово стають об'єктами впливу першої групи суспільств [393, с. 100–225].

3. *Структурний функціоналізм та нефункціоналізм*, основу якого утворює теорія культурного консенсусу та диссенсусу, що визначає міру культурної суверенності або ж навпаки, крихкості, узалежненості суспільства щодо зовнішнього впливу інших суспільств. Найбільший інтерес серед функціоналістських теорій для предмета дослідження становить концепція інфляції/дефляції влади Т. Парсонса [468, с. 232–262], згідно з якою зовнішній вплив може бути концептуалізованим як наслідок завищених очікувань суспільства щодо влади, що провокує її інфляцію та втрату соціального консенсусу. Інфляції влади відповідає стан диссенсусу, в той час як дефляції влади – консенсусу. В аспекті зазначеного влада знецінюється згідно з тими самими закономірностями, що і гроші. Через її знецінення відбувається деконструкція суспільства як системи і втрата ним культурного та політичного суверенітету, на чому наголошує також Е. Шилз в своїй концепції «національних

суспільств» [278, с. 341–359], а серед українських соціологів – І. Рущенко, І. Кононов, О. Куценко, П. Кутуєв, В. Танчер, Ю. Романенко в рамках дослідження міжцивілізаційних суперечностей, соціальної нерівності, рефлексії світ-системної теорії, макросоціології ідентичностей [118, с. 92–330].

4. *Соціальна синергетика*, яка виступає джерелом концептуалізації детермінованості та випадковості в контексті розуміння ролі керованого та некерованого хаосу. Стан керованого хаосу виникає через зовнішні і внутрішні випадкові флуктуації, які, спільно з «дивними атракторами», демонструють слабку прогнозованість в розвитку системи. Ситуацію, яка виникає після впливу флуктуації на систему, в синергетиці концептуалізовано як «порядок через флуктуації». Нерівноважний, хаотичний стан може бути завершено переходом суспільства як системи на новий рівень і досягненням відносної рівноваги за умови його керованості та спроможності переналаштовувати хаотичні процеси на режим оптимізованої структурації внутрішніх системних зв'язків, що означатиме зростання його системності та суб'єктності. З іншого боку, зовнішній вплив середовища на соціуми за наявності несподіваних змін векторів процесів нової структурації призводить до зростання нелінійності і випадковості соціальних процесів, зниження рівня соціальної когезії, а отже, підвищення піддатливості суспільства зовнішньому впливу [28, с. 112–129; 106; 211].

5. *Соціально-психологічні теорії когезії*, представлені в працях К. Еванса, К. Діона та К. Гріна, які, узагальнюючи дані соціально-психологічних експериментів та тренінгової роботи, розглядають групову атракцію (привабливість, позитивні внутрішньо-групові почуття), групову гордість (груповий етноцентризм) та групову згуртованість/кооперованість в досягненні групових цілей як емпіричні індикатори соціальної когезії [374, с. 175–186; 393, с. 70–86].

За умови мінімальної когезії соціальна відчуженість, нерівність/поляризованість диссенсус/розузгодженість та керованість хаотичних процесів зростають, інституції зазнають руйнування, оскільки зникає консенсус щодо встановлювально-стандартизуючих та нормативно-регуляторних засад функціонування суспільства та держави.

**Інтерпретація соціальної когезії в контексті теорій неомарксизму, веберіанства,
структурного функціоналізму та синергетичної теорії**

Рівень соціальної когезії	Марксизм	Веберіанство	Структурний функціоналізм	Синергетична теорія
Високий	Подолання відчуження між державою/суспільством та ключовими соціальними групами та індивідами (соціалізм і комунізм). Тотальна гуманізація за рахунок подолання відчуження	Згладженість/відносна вирівняність профілю дистрибуції ключових типів капіталу (влади, власності, знання і престижу), що виражає когезію між культурами/субкультурами, соціальними структурами, соціальними групами та індивідами	Консенсус щодо встановлювально-стандартизуючих та нормативно-регуляторних засад функціонування	Лінійний соціальний стан при збереженні суб'єктності
Середній	Особисті (частково гуманізовані) відносини в сегментах «соціальні інституції-соціальні групи» за рахунок зростання культурної гомогенності та внутрішньо-групової солідарності. Збереження міжгрупових соціальних антагонізмів та відчуженості в відносинах «соціальна група-особа»	Поляризованість за рахунок нерівномірного розподілу окремих типів капіталу	Культурно-ціннісні та нормативні конфлікти між інституціями, групами та особами	Стан керованого соціального хаосу при обмеженні суб'єктності соціальних інституцій
Низький	Речові відносини між людьми (повна або часткова дегуманізованість значних за чисельністю соціальних груп, розриви між культурами/субкультурами, соціальними інституціями соціальними групами та індивідами)	Поляризованість за рахунок нерівномірного розподілу всіх типів капіталу	Диссенсус між культурами/субкультурами, соціальними структурами, соціальними групами та особами	Стан некерованого соціального хаосу при значній обмеженості суб'єктності соціальних інституцій, соціальних груп та осіб

У середовищі внутрішніх комунікацій з'являються ентропізуючі агенти, які фракціонують, фрагментують, парцелюють внутрішні комунікації, порушуючи їх автономність та інтенційність, що тягне за собою зростання соціальної відчуженості/ворожості між інституціями та соціальними групами, нерівності/поляризованості в міжгруповій комунікації (переважно між великими соціальними групами), диссенсусу/розузгодженості між інституціями, групами та особами та розгортання безсуб'єктних (в аспекті внутрішнього середовища суспільства і держави) процесів, які є ззовні керованими та контрольованими іншими суспільствами та державами.

При проміжних станах когезії можуть мати місце окремі прояви перерахованих станів та процесів.

Таблиця 1.1.2

Високий, середній та низький рівень соціальної когезії

Рівень соціальної когезії	Культури/субкультури	Соціальні структури (інституції)	Соціальні групи	Особи
Високий	+	+	+	+
Середній	+	+	+/-	+/-
Низький	-	-	-	-

У контексті зазначеного важливими для розуміння рівня соціальної когезії є концепти суб'єкта, актора та агента впливу. Суб'єктність, акторність та агентивність як атрибути діючої особи, соціальної групи, інституції дають змогу диференціювати мінімальну, середню та максимальну залежність суспільства/держави від зовнішнього впливу.

За умови збереження суб'єктності суспільство зберігає ознаки зорієнтованості на цілісність, а держава – неподільного (абсолютного) суверенітету, який є територіально-політичним індикатором цієї цілісності. Зорієнтованість суспільства на гуманізований формат міжгрупових відносин, програми вирівнюючої дистрибуції, збереження соціального консенсусу та допущення у соціальному та політичному просторі переважно суб'єктно-керованих соціальних та політичних

процесів відображає системні характеристики суспільства, або ж суспільства-системи.

Суспільство-система зберігає стійку самоприсутність при переважанні автономної та інтенційної самоорганізації. Воно в аспекті організації соціального простору відображає наскрізну транспарентність в розумінні всіма самоорганізованими суб'єктами ефектів їхньої самочинної активності. Одна з авторських «інвентаризацій» (і, на нашу думку, цілком вдала) ознак суспільства як системи належить Е. Шилзу [278, с. 341–359].

У своїй праці «Суспільство і суспільства» Е. Шилз вирізняв такі ознаки суспільства як системи:

- а) невиключеність як складника органічної частини в інші суспільства;
- б) шлюбна ендогенія (укладання шлюбів переважно між представниками самовизначеної спільноти);
- в) наявність історичної самоназви (в більшості сучасних національних суспільств такими самоназвами є самоназви національних держав);
- г) наявність спільної історії як розуміння спільнотою своїх зв'язків із минулим;
- д) наявність кордонізованої території (демаркованого фізичного простору);
- є) наявність системи управління (суверенної центральної влади);
- ж) спільна система цінностей, норм, законів, правил [278, с. 341–343].

Е. Шилз, який оперував поняттям «суспільство-система», говорив також про ознаки суспільства як системи, яке він відносить до «сучасних національних суспільств».

Учений зазначає, що сучасні «національні» суспільства – це суспільства, які претендують на втілення «національної єдності, і володіють своїми власними національними культурами, своїми власними, радше незалежними, аніж залежними, економічними системами, своїми власними системами правління, своїм власним генетичним самовідтворенням і своїм власним суверенітетом над територіями, визначеними кордонами і являють собою найбільш самостійні з усіх соціальних

систем, відомих нам з історії людства, найнезалежніші суспільства своїх епох» [278, с. 345–350].

Отже, поняття суспільства-системи дають змогу концептуалізувати найвищу незалежність в аспекті «авторства» суспільства щодо культурного, економічного, репродуктивно-демографічного, територіально-політичного впливу на власні частини (інститути, соціальні групи, осіб).

Суспільство-система, отже, є суспільством-суб'єктом в комплексі притаманних йому ознак автономного та інтенційного володіння і відтворення: а) системи культури, культурної репродукції сенсів; б) системи економічного відтворення, ресурсно-природного забезпечення; в) відтворення народонаселення; г) відтворення територіально-політичного суверенітету та кордонів. Таке суспільство можна вважати суспільством-суб'єктом культури, економіки, народовідтворення, політики.

Обмеження суб'єктності та, відповідно, посилення зовнішнього впливу, відбувається в тих суспільствах, які уможливають «авторство» інших суспільств та держав у внутрішньому домобудівництві, що виявляється в: а) рецепціях культурних моделей (сенсів) та шляхів розвитку (культурних практик); б) ззовні зумовленого редукування економічної системи; в) допущення екзогенної колонізації (як шляху розчинення автохтонного народонаселення) та г) обмеження політичного суверенітету і, як наслідок, ослабленням спроможності захищати кордони.

Обмеження суб'єктності суспільства та різні рівні його чутливості, піддатливості щодо зовнішнього впливу є доцільним, на думку автора, концептуалізувати за допомогою конструктів «актора», «агента» та «учасника». Цим набором концептів оперують фахівці в галузі соціології міжнародних відносин.

Градація «втрати авторства» суспільства над власними атрибутами суб'єктності утворює інволюційний цикл сходження суспільства з рівня суб'єкта-системи до рівня суспільства-учасника. Співвідношення між різними складниками цього циклу може бути представленим у вигляді табл. 1.1.3.

Класифікація суспільств за критерієм повної/обмеженої суб'єктності

Рівні суб'єктності та її елементи	Суспільства-суб'єкти	Суспільства-актори	Суспільства-агенти (медіатори)	Суспільства-учасники (або ж суспільства-об'єкти)
Культурний	+	+	+	-
Економічний	+	+	-	+
Соціо-демографічний	+	+	-	+
Територіально-політичний	+	-	+	-

Суспільства з обмеженою суб'єктністю перестають бути системами та суб'єктами, перетворюючись спочатку на часткові, а потім – і повні об'єкти зовнішнього впливу. На думку автора дисертації, зазначені вище складники суб'єктності суспільства, виділені Шилзом, можна поділити на ті, що забезпечують *автономію*, і ті, що забезпечують *інтенційність (саморегуляцію)*. При цьому складники, які забезпечують *інтенційність (саморегуляцію)* в аспекті підтримання суб'єктності суспільства є важливішими, аніж ті, які підтримують *автономію*.

На цьому наголошує і сам Шилз, коли веде мову про притаманність суспільству як соціальній системі ознаки володіння «власним внутрішнім центром ваги», до якого автор зараховує два інтенційних складники, а саме: власну систему влади в рамках своїх власних кордонів та «власну культуру». У власній культурі Шилзом вирізняє частини «подільної культури» (спільної у даного суспільства з іншими суспільствами) і «самобутньої культури» (частини культури, яка належить тільки цьому суспільству) [278, с. 341–359].

Самобутня культура національного суспільства складається з «переконань, які стосуються історії та характеру даного суспільства, його зв'язку з певними ідеальними або трансцендентними цінностями, його походження і призначення. Сюди ж входять переконання про правомірність його існування як суспільства і про якість, які дають членам суспільства право належати до нього».

Отже, до суспільств з обмеженою суб'єктністю, а отже, тих, у яких виникають ознаки суспільств зовнішнього впливу, належать *суспільства-актори, суспільства-агенти та суспільства-учасники*.

Суспільства-актори можна визначити як ті суспільства, які, через ті чи інші культурні та економічні обставини, зазнали територіально-політичних втрат, що знаходять своє вираження у повній або частковій втраті державного суверенітету та контролю над встановленням територіальних кордонів.

При збереженні складників культурної інтенційності такі суспільства можуть певний історичний час вимушено грати нав'язані їм іншими суспільствами ролі, що виявлятиметься в лояльності щодо колонізації. Проте, збереження культурного складника та відтворення культурно-відповідного населення уможливорює вихід таких суспільств з-під зовнішнього впливу та відновлення ними повної суб'єктності.

Суспільства-агенти (медіатори) за рахунок економічної (напр., ресурсно-сировинної) та демоетнічної залежності (через нечисленність або інші обставини екзогеографічного походження, наприклад, наявність спільного кордону та різної величини територій) не можуть діяти автономно, хоча і зберігають свою інтенційність. Набуття ними автономії та вихід з-під зовнішнього впливу може відбуватися за рахунок застосування науково-інноваційних технологій ресурсного заміщення та політичного лавіювання, яке даватиме можливість убезпечувати від асиметричних відносин із територіально-масштабнішими суспільствами-сусідами.

Прикладами суспільств-агентів можуть бути Беларусь, Україна, Польща, Чехія та Словаччина, Португалія.

Суспільства-учасники втрачають свою економічну та демографічну автономію через поступову втрату культурної та політичної інтенційності. Спочатку такі суспільства перестають бути культурно-самоспрямованими, а тому втрачають найвище авторство власного домобудівництва, а трохи згодом – і політично-самоспрямованими, втрачаючи, тим самим, авторство «нижчого рівня» соціального домобудівництва. Прикладами суспільств-учасників можуть бути Камбоджа, Судан, Кенія, Чад та ін.

Складниками, які підтримують та забезпечують автономію, є економіка та демономіка (відтворення народонаселення). Складниками, які підтримують та забезпечують інтенційність, є культура та політика. Автономне, але неінтенційне суспільство, ризикує втратити і автономію, і інтенційність. Інтенційне, але не

автономне (в економічному або демономічному аспектах) може бути певною мірою обмеженим у власній інтенційності, проте, є спроможним обмежити процеси об'єктивації і перетворення на об'єкт впливу.

Концептові «національних суспільств» Шилза бракує однієї важливої складової, яка є істотно впливовою в ракурсі відтворення присутності інших суспільств в соціальному та політичному просторі суспільства. Йдеться про систему соціальних комунікацій (мікро- та масових (макро) комунікацій), які, при обмеженні культурного та політичного впливу суспільства на внутрішнє «країнотворення» починають задавати культурні тренди і, тим самим, запускати процеси керованого, а потім і некерованого хаосу.

У контексті предмета дослідження, яким є поняття зовнішнього впливу, вважаємо за доцільне сформулювати визначення зовнішнього впливу як форми взаємодії соціальних систем, змістом якої є трансгресія соціальними системами-суб'єктами (в особі різних акторів, що є частинами цієї системи або групи систем) кордонів соціального простору соціальних систем-об'єктів, що здійснюється шляхом комунікації, привнесення, упровадження, нав'язування культурних, соціально-інституційних та соціально-групових елементів системи-суб'єкта системі-об'єкту. При цьому як суб'єктність соціальної системи (або групи систем)-суб'єкта (суб'єктів), так і об'єктність можна визначати через поняття «соціальна когезія».

При слабко вираженій соціальній когезії, яка може мати вигляд втрати зв'язків між культурою, соціальними інститутами та системою упорядкованих відносин між соціальними групами (соціальною стратифікацією), соціальна система набуває всіх ознак об'єкта трансгресії, оскільки надає можливість іншим соціальним системам проникати в кордони її культурного, соціального, економічного та політичного простору. При помірно та сильно вираженій когезії (яку автор у межах цього дослідження не має наміру визначати кількісно) соціальна система може змінюватися в напрямі зростання можливостей її трансгресії, а отже, набувати ознак суб'єкта зовнішнього впливу щодо інших соціальних систем.

Суспільства-суб'єкти, актори, медіатори та учасники можуть здійснювати трансгресію різних типів. У контексті наведеного вважаємо за доцільне говорити про два базові типи трансгресій, які відрізняють суспільства з різним потенціалом суб'єктності зовнішнього впливу одне від одного.

Перший тип трансгресії, який відповідає високому та середньому рівням соціальної когезії, можна визначити як *трансгресію «культури-інституцій (порядків, влади)»*, а *другий тип трансгресії*, який відповідає низькому рівню когезії, як трансгресію «економіки (продуктів/послуг)-населення (людей)». Ці типи трансгресії дають змогу охарактеризувати рівні, стратегії, технології та результати входження одними соціальними системами у фізичний, культурний, економічний, політичний простір інших систем.

Так, суспільства Південної та Західної Європи (Німеччина, Франція, Іспанія, Португалія), які в минулому були суспільствами-колонізаторами, трансгресували переважно в межах першого типу, що призводило як до руйнівних, так і до конструктивних наслідків для суспільств та спільнот, які ставали об'єктами колонізації. З одного боку, суспільства, які були об'єктами трансгресій чужих для них соціальних порядків, культурних систем, економічних устроїв та інфраструктур, зазнавали істотних соціально-історичних травм, втрачали власну соціально-культурну автентичність, переживали експлуатацію, гетоїзацію, депривації й геноциди. Супутніми щодо наведених наслідків були також і позитивні, які полягали у створенні міст, упровадженні модерних технік замлеробства, розвитку залізниць, побудові індустріального сектору. Прикладами тут могли б бути ПАР, Того (Камерун), Індія періоду британської колонізації.

Перший тип трансгресії відзначається спрямованістю зовнішнього впливу при автономності та чіткій інтенційності соціальної системи (групи систем) як суб'єкта впливу, технологічною цілераціональністю та прогнозованістю результатів. Упровадження та насадження культури та соціальних порядків буває процесом з оберненими наслідками, як це має місце, наприклад, у Мозамбіку після його деколонізації, що говорить про нестійкість результатів навіть довготривалих трансгресій [290].

Другий тип трансгресій відзначається послабленою інтенційністю (спрямованістю), слабшою прогнозованістю результатів трансгресій, фактичною відсутністю відповідних технологій з боку суспільства, яка втрачає ознаки суб'єктності. Прикладом трансгресій другого типу може бути ситуація із сирійськими біженцями на кордонах Туреччини та Греції. Трансгресійні можливості суспільств, які здійснюють входження в кордони інших суспільств через міграції, товари та послуги, скоріше за все, можуть бути істотно нижчими порівняно із суспільствами, які трансгресують через культуру-інституції (порядки, владу). Трансгресійні можливості других зростають відповідно до нарощування інформаційно-комунікаційних технологічних потужностей та зростання смарт-секторів електронного урядування, що дає змогу створювати простір підвищеного рівня соціальної екологічності.

1.2. Соціальні системи як суб'єкти та об'єкти зовнішнього впливу в теоретико-соціологічному розумінні

Концептуалізація соціальної системи як предмета самостійного дослідження в макросоціології загалом та в теорії зовнішнього впливу зокрема є складником декількох груп соціологічних теорій. В історії соціології концепції суспільства як соціальної системи розробляли В. Афанасьєв, О. Богданов, Е. Валлерстайн, М. Данилевський, Е. Дюркгейм, О. Злобіна, Н. Луман, К. Маркс, Т. Парсонс, П. Сорокін, Г. Спенсер, А. Тойнбі, Е. Шилз, О. Шкаратан та ін.

При значній кількості імен вони утворюють соціологічні школи та парадигми, які дають змогу зрозуміти соціальну систему як структуроване утворення, що містить різні рівні, які й можуть зазнавати зовнішнього впливу. Залежно від концепції, з якою має справу дослідник, можна класифікувати теорії соціальних систем на декілька груп, у яких структура, функції, будова соціальної системи

будуть пов'язані із стратегіями зовнішнього впливу, його суб'єктами, об'єктами, стратегіями, технологіями та результатами.

Для розуміння типів, рівнів, суб'єктів, об'єктів, стратегій та технологій зовнішнього впливу на соціальну систему важливим є визначення аналогічних типів, рівнів, суб'єктів, об'єктів, стратегій та технологій усередині соціальної системи як комплексного структурно-функційного утворення. Найбільш цікавими для досліджень соціальних систем у їх структурно-функційному вимірі, на думку автора дисертації, є праці В. Афанасьєва, Л. Грініна, О. Злобіної, Н. Лумана, А. Назаретяна, Г. Спенсера, Т. Парсонса, О. Шкаратана, Е. Юдіна та ін.

Структурно-рівневі моделі соціальної системи як суб'єкта та об'єкта зовнішнього впливу представлені в еволюціоністському, формаційному, цивілізаційному, структурно-функціоналістському, структурно-діяльнісному, кібернетичному та синергетичному підходах.

Еволюціоністський підхід, запропонований Г. Спенсером у його класичній праці «Засади соціології» [192, с. 523–603], дає змогу зрозуміти соціальну систему за аналогією із живими організмом, за образом і подобою якого є структурованою соціальна система як різновид організму. Аналогіями між живими організмом та суспільством є, по-перше, зростання та розмноження. Вона полягає в тому, що соціальна система як біологічний організм зазнає просторового розширення, займаючи все більше і більше місця у фізичному просторі.

По-друге, у соціальній системі, як і в організмі, відбувається диференціація клітин, органів та систем органів, що відображає його соціальну еволюцію, яка за змістом відповідає біологічній еволюції. Еволюційні процеси відповідають зростанню функційної спеціалізації окремих соціальних підсистем, інститутів, соціальних груп тощо. Проте, на думку автора, між біологічним і соціальним організмами є також і відмінності. Вони виявляються в статусі частин щодо цілого та в зосередженості регуляторних структур в організмі в окремих органах при їх розсередженості по всій соціальній системі в суспільстві.

Запропонований Г. Спенсером спосіб структурування соціальної системи логічно приводить до структурного функціоналізму Т. Парсонса та

неофункціоналізму Дж. Александера, Е. Гіденса, Н. Лумана, Р. К. Мертона, П. Штомпки, які пропонують функціональний аналіз окремих елементів соціальних систем, включаючи аналіз соціальних дисфункцій.

За логікою Г. Спенсера, у будь-якій соціальній системі є органи та системи органів, які відповідають функції живлення. Їм відповідають економічна система у своїй виробничій частині, яка створює різні товари та послуги, необхідні для підтримання життєдіяльності соціальної системи як організму. У Г. Спенсера йдеться про промисловість та землеробство. У будь-якому організмі за актом поглинання та споживання корисних речовин іде їх розподіл та транспортування до відповідних органів і систем [192, с. 523–603].

Розподіл і транспортування виконують, наприклад, держава, торгівля й логістична система як соціальні інститути. Вони є аналогами судинних систем у соціальному організмі. Надалі відбувається процес асиміляції, або ж перетравлення корисних речовин до молекулярного рівня, для того, щоб вони могли бути засвоєними окремими клітинами. Таке засвоєння відбувається через інститути соціального патронату, в яких людина засвоює не лише поживні речовини, а й корисну інформацію.

Для завершення циклу травлення необхідним є виведення продуктів життєдіяльності, отже, виконання організмом функції виділення. Її реалізують різноманітні комунальні служби, які організують системи вивезення сміття, каналізаційну інфраструктуру. Проте в суспільства також є продукти життєдіяльності у вигляді груп людей із негативним людським капіталом (різноманітні девіації, злочинність тощо). Для них суспільство має організувати відповідні соціальні інститути та підінститути держави: поліцію, службу безпеки, систему виконання покарань тощо.

У будь-якому організмі є центральна та периферійна регуляція. Для Г. Спенсера аналогами центральної регуляції виступають парламент і уряд, які здійснюють інтелектуальну діяльність щодо всього соціального організму й мають генерувати та передавати нервові імпульси на периферію. При цьому центральна

інтелектуальна діяльність належить вищим органам влади, в той час як периферійна – їх підрозділам та виконавчим структурам [192, с. 523–603].

Спеціалізація на різні класи та соціальні групи (соціальна стратифікація) також відповідає органічному поділу. Так, священники й судді виконують функцію центрального регулювання, адже вони визначають різні соціально-релігійні та соціально-юридичні норми й приписи щодо їх застосування в просторі та часі.

Промисловці виконують функцію забезпечення корисними речовинами та, за подібною логікою, належать до «системи травлення» в соціальному організмі. До промисловців як до групи, яка здійснює видобуток корисних речовин, можна зарахувати й селян, які видобувають корисні продукти від землі.

Для захисту зовнішніх кордонів суспільства є необхідними силові структури, які підтримують фізично-просторові межі між державами. Такими інститутами є армія (збройні сили) та силові підрозділи розвідки, контррозвідки, підрозділів спецпризначення тощо.

Отже, структурно-рівневу будову соціальної системи за Г. Спенсером можна подати у вигляді табл. 1.2.1.

Таблиця 1.2.1

**Структурно-рівнева будова соціальної системи в еволюціонізмі
(за Г. Спенсером)**

Структури та функції організму	Структури та функції соціальної системи	Соціальні групи, що відповідають структурам та функціям у системі соціальної стратифікації
1	2	3
Центральна та периферійна регуляція (діяльність центральної й автономної нервової системи)	Церква, освітня система, медична система, держава, політичні партії, уряд і підлеглі йому органи та структури, включаючи цензуру в ЗМІ тощо. Встановлення цінностей та прийняття норм, підтримання кордонів суспільства	Інтелігенція, бюрократія, включаючи військовий прошарок та його підгрупи
Органи дихання та травлення – поглинання, асиміляція	Сільське господарство, промисловість, сектор послуг, які виконують функції життєзабезпечення, постачання необхідних речовин та енергії (у вигляді послуг)	Промисловці, власники та робітничий клас, селянство

Продовження табл. 1.2.1

1	2	3
Системи транспортування – донесення та перерозподіл	Інститути торгівлі та фінансового ринку, логістичної інфраструктури, які виконують соціальні функції донесення; сім'я	Торговельна та банківська буржуазія, спеціальні підрозділи чиновництва, медітаріат (клас, який обслуговує засоби масової інформації)
Системи утилізації – ізоляція та виділення «продуктів життєдіяльності»	Інститути комунальної інфраструктури, пов'язані з підтриманням стану очищеності природного середовища, утилізації сміття, поховання (кладовищ) системи виконання покарань	Чиновництво, яке опікується природним середовищем, соціально-проблемними групами населення, їх реадаптацією та ресоціалізацією

Отже, існують такі рівні впливу на соціальну систему: центральна та периферійна регуляція; життєзабезпечення; перерозподіл, транспортування та комунікації; утилізація. При цьому важливим для цього дослідження є положення Г. Спенсера про необхідність утримування кордонів за допомогою збройних сил, при послабленні яких будь-яке суспільство може перетворитися на об'єкт впливу інших суспільств. Водночас суспільства можуть впливати на інші суспільства і через систему життєзабезпечення, і через інститути соціалізації, ЗМІ, а також системи утилізації та ізоляції «продуктів життєдіяльності».

Так, у сучасних умовах у певних формах масових безпорядків можуть брати участь кримінальні елементи, від кількості яких у країні може залежати стабільність або ж нестабільність соціального порядку. Тому, наприклад, суспільство А (в особі держави) може впливати на суспільство Б шляхом спеціально організованого «експорту злочинності». У випадку з Україною інструментом впливу на державу-агресора опісля анексії півострова Крим стало припинення водопостачання, яке є розрахованим на стимулювання деокупації.

Формаційний, або ж марксистський, підхід пропонує структуру соціальної системи, яка охоплює базис та надбудову, що є категоріями марксистського макроаналізу соціальних систем. При цьому в марксизмі йдеться про структурно-рівневу модель, яка містить три складники: надбудову, базис і виробничі відносини та продуктивні сили, що їх утворюють.

Співвідношення та взаємодії між базисом і надбудовою, а також між продуктивними силами й виробничими відносинами К. Маркс сформулював у передмові до праці «До критики політичної економії»: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі, які відповідають певному рівню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин утворює економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому вивищується юридична й політична надбудова та якому відповідають певні форми суспільної свідомості» [169].

Отже, у марксистському розумінні базисом є первинна економічна структура суспільства у вигляді організованої сукупності історичного типу виробничих відносин, що відповідають відносинам особистої залежності, речової залежності та відносинам вільних особистостей в умовах соціалістичної й комуністичної формації. Ідеться, таким чином, про рабство, феодалізм, капіталізм та соціалізм (комунізм) як суспільно-економічну формацію, в умовах якої відмінності між базисом та надбудовою спочатку згладжуються, а потім і зникають.

Надбудова в антагоністичних соціальних системах височить над базисом як сукупність ідеологічних, освітніх, моральних, філософських поглядів (ідей) і відповідних їм відносин, які відтворюються через певні організації й установи (державу, політичні партії, церкву тощо). Надбудові відповідають політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні, філософські ідеї, які К. Маркс та Ф. Енгельс називають «формами суспільної свідомості» [160].

Історична змінність базису зумовлена розвитком продуктивних сил, і самі зміни його тягнуть за собою відповідні трансформації й у надбудові. Проте, у логіці К. Маркса та Ф. Енгельса, надбудова є інертнішим за базис утворенням, отже, зміни першого не призводять до синхронних змін у другій. Отже, надбудова відзначається певною інерційністю, що призводить до відставання її ідейно-ціннісного каркасу від руху виробничих відносин та продуктивних сил, або ж навпаки, до випередження базису в його саморозвитку.

Наприклад, філософські та ідеологічні ідеї є інертнішими за політичні, юридичні та моральні. Надбудова володіє відносною автономією саморуху, тому може або відставати від базису, або випереджати його в своєму розвитку. До низки функцій надбудови належать соціальні функції вираження та закріплення (фіксації) певних економічних відносин власності через правові й політичні цінності, норми та інституції.

Водночас будь-яка соціальна система включає, через інертність надбудови, такі її елементи, які виконують руйнівні функції щодо базису, сприяючи, тим самим, його оновленню. Отже, надбудова може чинити як стимулювальний, так і гальмівний вплив на базис. Схематично взаємодії між надбудовою, базисом, виробничими відносинами та продуктивними силами як елементами соціальної системи (у марксистській термінології – суспільно-економічною формацією) подано в табл. 1.2.2.

Таблиця 1.2.2

Структурно-рівнева модель соціальної системи в марксистських теоріях

Надбудова Держава, ідеологія, релігія, політика, мистецтво, мораль
Виробничі відносини: відносини виробництва, розподілу обміну та споживання різноманітних благ
Продуктивні сили: робоча сила та засоби виробництва

Парадоксом марксизму в розробці теорії зовнішнього впливу є наголошення на важливості базису порівняно з надбудовою, що цілком суперечить практикам поширення сфери зовнішнього впливу за допомогою суто надбудовчих технологій. Так, після перемоги СРСР у Другій світовій війні радянські режими просувалися в суспільствах Східної Європи, які потрапили у сферу впливу СРСР, через експорт політичних еліт (ішлося про партноменклатурні еліти, які просувалися через Комінтерн) та експорт еліт силових структур (зокрема органів держбезпеки й розвідки).

Для первинного захоплення влади використовували також прямі військові окупації, що мало місце в Чехії, НДР, Болгарії. Загалом надбудовчі технології

використовували ідеологи-практики ленінсько-сталінського (ревізійністського щодо К. Маркса та Ф. Енгельса) марксизму набагато частіше за базисні (економічні) технології, що пояснювалося значною мірою низькою ефективністю планово-адміністративної економіки та її орієнтованістю на військово-промисловий комплекс, а також видобуток сировини при дефіциті товарів повсякденного вжитку.

У неомарксистській версії відносини зовнішнього впливу аналізують у контексті застосування класової теорії у сфері відносин між суспільствами. Усі суспільства, відповідно до класової моделі, поділяють на суспільства центру (їм у класовій теорії марксизму відповідає панівний клас, клас-гегемон), суспільства напівпериферії, яким відповідають різні прошарки, які «обслуговують» панівний клас у буржуазному суспільстві, та суспільства периферії, які утворюють пригнічену й експлуатовану більшість (суспільства-пролетарії).

Суспільства центру впливають на інші суспільства через науково-технічне домінування та військово-політичні й економічні переваги. Суспільства напівпериферії демонструють ролі як суб'єктів, так і об'єктів впливу щодо суспільств периферії, оскільки частково володіють секторами сільського господарства та промисловості, можуть демонструвати значні можливості у сфері відтворення народонаселення. Суспільства периферії в більшості випадків є територіями війни, безладу, неорганізованої злочинності, виступаючи колоніями або напівколоніями для суспільств центру та напівпериферії.

Отже, у неомарксизмі представлена модель світ-системних відносин, побудована значною мірою на засадах екстраполяції моделі класово-антагоністичних відносин на відносини між різними типами суспільств і зовнішнього впливу між ними.

У структурно-функціоналістських теоріях соціетальне співтовариство, у термінології Т. Парсонса, «прямо зчленовується з культурною та політичною підсистемами суспільства», що автор відрефлексовує як «зв'язок між органічною і механічною солідарністю» [197, с. 169–203].

Культурна система (або система підтримки ціннісних зразків) вибудовується навколо інституціоналізації культурних ціннісних патернів, «які на загальному

культурному рівні можна розглядати як моральні». І хоча для дослідника «інституалізовані соціетальні цінності і їх специфікації не вичерпують усієї релевантності моральних цінностей для дії», моральні цінності все одно «вплітаються за допомогою інтерналізації в структури особистості і поведінкового організму, а на вищому рівні узагальнення (*generalization*) сполучаються з релігією, науками й мистецтвами всередині культурної системи» [197, с. 169–203].

Політична система є набором тих самих механізмів, які відповідають за здатність звладнати з мінливими потребами й потребами різних асоціаційних відносин у контексті мінливих взаємних зв'язків із ціннісною системою. Т. Парсонс говорить про більш «партикуляризовані прихильності» та «імперативи відносин», що визначають природу «поцінованої асоціації» з уже встановленими ціннісними зразками.

Культурна система, ядром якої для Т. Парсонса є мораль, має інклюзивні характеристики, оскільки проникає навіть у структури особистості та поведінкового організму. Політика постає як партикуляризована мораль та набір механізмів, які дають змогу пристосовувати моральні вимоги до реальності й перекладати ціннісні зразки на мову норм (імперативів). У цьому сенсі роль моралі є ціннісно-стандартизуючою, а роль політики – нормативізуючою. Культура (і мораль як її ціннісне ядро) встановлює взірці, заради яких існує соціальна система. Політика вказує напрями реалізації взірців через норми. Водночас обидва складники соціальної системи задають спрямованість, тому в концепції дослідження названі *інтенційними*.

Надалі Т. Парсонс у структурі соціальної системи виділяє економіку, яку визначає як функціональну підсистему суспільства, що «диференціюється навколо виробництва й алокації та визначає передавання ресурсів у межах суспільства». При цьому економіка «...працює з комбінацією факторів виробництва – наприклад, землі, праці, капіталу і організації, – з метою виробництва двох первинних категорій виходу: товарів і послуг» [197, с. 169–203].

Важливими складниками соціальної системи в теорії Т. Парсонса є «генералізовані посередники взаємообміну», до яких дослідник зараховує гроші,

владу, прихильності та вплив. Цим генералізованим посередникам взаємообміну відповідають ті чи інші різновиди кодів, які можна подати у вигляді табл. 1.2.3.

Таблиця 1.2.3

Генералізовані посередники взаємообміну, за Т. Парсонсом

Посередник взаємообміну	Коди
Гроші	Код, якому в граматико-синтаксичному сенсі відповідає «відправлення» повідомлень про можливості одержувача розпоряджатися благами й послугами через ринкові канали та створювати очікування того, що завдяки володінню грошима він може «запитувати» доступ до благ і послуг, що мають деяку дану цінність
Влада	Дискреційні повноваження в колективних організаціях для прийняття рішень, які є обов'язковими для колективу, вимагають виконання [з боку] тих, хто зобов'язаний брати участь у їх реалізації
Вплив	Здатність досягати «консенсусу» з іншими членами асоційованої групи шляхом переконання, без необхідності наводити в повному обсязі адекватні аргументи
Прихильності	Генералізовані прихильності впровадженню культурних цінностей на рівні соціальної системи як такої

Розвиток теорії зовнішнього впливу в межах структурно-функціоналістської теорії Т. Парсонса дає змогу, по-перше, говорити про автономні та інтенційні складники соціальної системи, через які може здійснюватися зовнішній вплив. До автономних складників у дисертації зараховано економіку та систему соціалізації, до інтенційних – культуру (мораль) і політику. При цьому в дисертації зроблено акцент на тому, що часткова втрата автономних складників переводить суспільство до підгрупи суспільств-медіаторів (акторів), тоді як втрата культури та політичного суверенітету – до підгрупи суспільств-учасників.

Відповідний теоретичний потенціал в аспекті концептуалізації зовнішнього впливу має розроблена Т. Парсонсом типологія генералізованих посередників взаємообміну. Адже ці посередники можна використовувати у формі партнерських відносин, відносин нееквівалентного обміну та відносин узалежнення між суспільствами. Таким чином, сам зовнішній вплив із використанням грошей, влади, впливу й прихильностей може бути конструктивним, асиметричним (експлуатативним) або ж руйнівним.

Так, через фінансово-грошові інструменти можна надавати допомогу у відбудові суспільства, чинити фінансовий тиск для прийняття вигідних політичних рішень державою як представником того чи іншого суспільства або доводити до банкрутства промисловий сектор чи скуповувати за безцінь інші активи, чим завдавати шкоди економічній системі.

Додатково важливими для цього дослідження стають ідеї щодо напрямів реагування суспільства як соціальної системи на виклики в теорії структурного функціоналізму. До них, зокрема, належать три типи соціальних процесів:

А. Процеси соціальної (соціосистемної) диференціації в суспільстві, змістом яких буває перехід від одних типів суспільств до інших, від одних соціальних інституцій до інших. Так, суспільства зазнають переходу від традиційних до модерних і постмодерних, медична система еволюціонувала від системи персонального (індивідуального) лікування до створення лікувальних закладів та інституцій страхової медицини. Так само інститути освіти змінювалися в напрямі від індивідуальної через станову та корпоративну до загальнодоступної.

Б. Процеси адаптивної реорганізації, або ж пристосування суспільства до нових умов шляхом появи в соціальній системі нових функцій. Так, наприклад, відбувалося з Німеччиною перед Першою світовою війною, яка прагнула до отримання надлишкового капіталу для промислового розвитку, а отже, розраховувала на здобуття конкурентних переваг у боротьбі за колоніальну периферію поруч з Англією та Францією. Завдяки цьому відбувалася адаптивна реорганізація збройних сил, а тому є підстави говорити про зовнішній вплив на Німеччину інших суспільств Західної Європи.

В. Процеси соціосистемних трансформацій суспільства, який передбачає появу в ньому нових суб'єктів, нових інститутів, соціальних груп та запуск нових соціальних процесів, що приводять до змін якісного типу суспільства, його переходу з одного якісного стану в інший.

Суспільство або група суспільств може впливати на інші суспільства в напрямі зміни типу суспільства або ж соціальних інститутів. Так, радянське суспільство в СРСР вплинуло на зміну типу суспільства в групі країн Східної

Європи після Другої світової війни. Соціальні інститути та соціальні групи в цих суспільствах докорінно змінилися – відбулася їх перебудова під ідеологічні установки однопартійної системи.

Водночас суспільства, які опинилися під зовнішнім впливом США, зазнали відповідної американізації. Так відбулося, наприклад, із Північною та Південною Кореєю. Перша була перетвореною на суспільство сталінського соціалізму з однопартійною системою, інституціями терору та цензури, державного перерозподілу матеріальних благ і послуг, друга – на сучасне демократичне суспільство з розвиненими механізмами самоорганізації та громадського контролю за владою, високим рівнем життя, інформаційними технологіями у сфері виробництва й послуг і диджиталізацією побуту.

Згідно з неофункціоналістською теорією Н. Лумана [165, гл. 4–5], соціальні системи утворюються на основі осмисленої поведінки людини, яка є спрямованою на іншу й відтворюється через комунікації. У соціальній системі відбувається генералізація взаємних очікувань учасників комунікації, що дає змогу соціальним системам підтримувати замкнені комунікативні процеси на основі того, що дослідник називає самореференціями (автореференціями, або ж самовідсиланнями). Операції всередині системи є такими, що відсилають до інших операцій цієї ж системи, що дає підстави говорити про рекурсивні цикли соціальних систем.

У комунікаціях соціальних систем відбувається конструювання сенсів, за допомогою яких утворюються генералізовані медіуми комунікації та відбувається редукція комплексності. Завдяки редукції комплексності система комплектує сама себе з нею ж створюваних елементів, отже, вона здійснює аутопоезис. Кожен створений системою елемент дає змогу просуватися в напрямі диференціації, яку соціальна система розгортає в чотирьох напрямках: сегментарному, стратифікаційному, центрально-периферійному і функціональному.

У першому напрямі (сегментарній диференціації) поділ елементів системи відбувається за ознакою повторення рутинних операцій і виконання однакових функцій. При цьому соціальна система диференціює такі функції «по горизонталі» (просторово). У другому напрямі (стратифікаційній диференціації) має місце

вертикальне структурування елементів відповідно до їх статусу в системі та вертикально-ієрархічного розташування. У третьому (центрально-периферійна диференціація) – поєднання «горизонтального» рівня з «вертикальним». У четвертому (функціональна диференціація) – переналаштування системи на новий набір функцій завдяки добудові функцій або ж їх видозміні.

У теорії Н. Лумана структурно-рівнева модель соціальної системи може бути поданою у вигляді схеми (рис. 1.2.1).

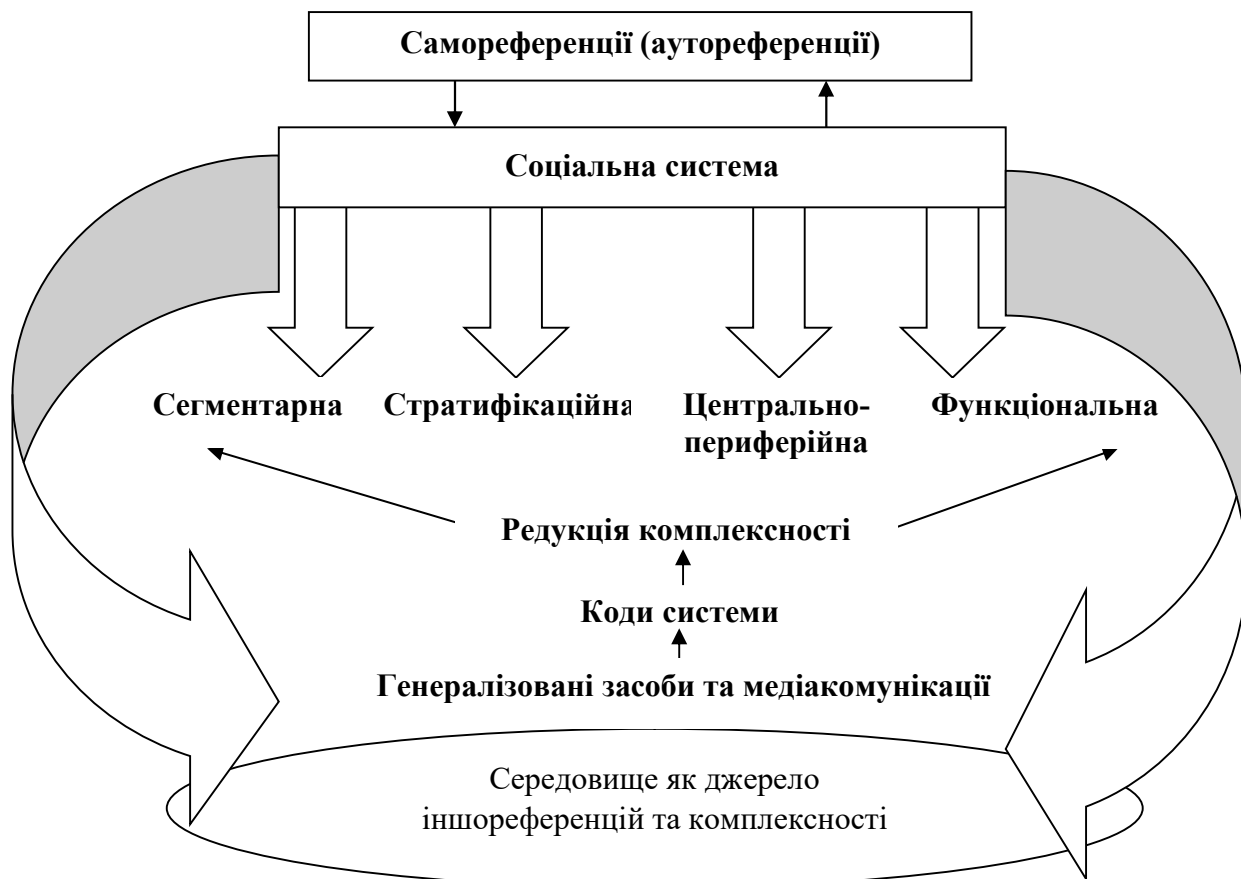

Рис. 1.2.1. Структурно-рівнева модель соціальної системи, за Н. Луманом

Модель соціальної системи Н. Лумана [164, с. 34–144] дає змогу порівнювати теоретично можливі напрями зовнішнього впливу на різні напрями її диференціації через середовище, коди системи, генералізовані засоби та медіакомунікації, диференціації елементів та системи референцій. Теоретично найдієвішим може виявитися вплив через систему референцій, оскільки на ній вибудовується відокремлення системи від середовища. Ускладнення середовища (шляхом

нав'язування системі швидких динамічних змін) також може давати змогу зовнішнім акторам впливати на систему через медіакомунікації. Через посилення інформаційного потоку, його зростання та ускладнення процес редукції комплексності може загальмовуватися або ж скорочуватися, що впливатиме на «навантаження» в напрямках диференціації.

У сучасних умовах зовнішній вплив через інформаційні війни тому й стає настільки важливим, бо він дозволяє, що називається, збивати бінарні диз'юнкції, які, у свою чергу, дають змогу системі розмежовувати комунікації, наділені позитивною й негативною цінністю, що відбувається, з одного боку, завдяки множенню джерел інформації, а з іншого – появі великої кількості медіа, через які проходить багато неофіційної інформації, що саме по собі сприяє нарощуванню неоднозначності.

Отже, з урахуванням ключових положень теорії Н. Лумана в цьому дослідженні запропоновано низку стратегій зовнішнього впливу з урахуванням складників середовища та системи. Ідеться, зокрема, про:

1) ускладнення та спрощення середовища шляхом створення надлишкової або недостатньої кількості іншореференцій, що дає змогу справляти культурний та соціальний вплив як на глобальному рівні, так і на рівні міжкультурних комунікацій різних суспільств (груп суспільств);

2) видозміна кодів соціальної системи через генералізовані засоби та медіакомунікації шляхом експорту еліт у напрямі, який є бажаним для суспільства (групи суспільств) – суб'єкта зовнішнього впливу;

3) зовнішній вплив на процеси диференціації через ізоляцію соціальної системи або ж створення умов для її надмірної відкритості та прозорості, що ускладнює функціональну диференціацію й може мати наслідком порушення рівноваги та стабільності системи;

4) зовнішній вплив через аутореференції системи шляхом заміни останніх референціями, які є бажаними для суспільства (групи суспільств) – суб'єкта зовнішнього впливу.

У концепції А. Тойнбі зовнішні виклики спонукають до зростання, оскільки приводять суспільство до диференціації та вищого стану розвитку завдяки ускладненню його структур. Відповідно, за відсутності викликів стимули до зростання зникають, чому сприяють насамперед занадто м'яке природне середовище та історичні умови, які, у свою чергу, сприяють надмірній ізоляції суспільства від викликів середовища. А. Тойнбі поділяє стимули зростання на «стимули природного середовища і стимули людського оточення», виділяючи серед першої групи стимули «безплідної землі» й стимули «нової землі» [256, с. 98–100].

Засушливі та несприятливі території, де умови життя вимагають технічного розвитку, слугують своєрідними стимулами цивілізації. Так вийшло, наприклад, що в порівнянні долин Янцзи та Хуанхе «перша значно більше пристосована для циклічного сезонного землеробства, ніж друга», і здавалося б, стародавня китайська цивілізація повинна була виникнути саме в долині Янцзи, але вона виникла в долині Хуанхе» [256, с. 98–100].

Результатом емпіричного аналізу А. Тойнбі стає побудова класифікацій типів викликів, до яких дослідником зараховано: а) виклики суворих країн; б) виклики нових земель; в) виклики ударів; г) виклики тиску; д) виклики обмеження. Дослідник визначає встановлений ним закон як такий, що має універсальну дію в усі історичні періоди. Відсікаючи два крайні випадки (коли надмірно суворі виклики призведуть до падіння сили відповіді та можливості досягнення точки відсутності реакцій суспільства) автор надає закону такого формулювання: «Чим сильніший виклик, тим сильніша відповідь», а «найбільш стимулювальний вплив справляє виклик середньої сили».

Перша група включає, за А. Тойнбі, **виклики суворих країн**. Автор поділяє для зручності історичні приклади на дві групи, зараховуючи до першої випадки зародження цивілізації під впливом природного середовища, до другої – ті, де більший вплив справляло людське оточення.

Як приклад першого випадку А. Тойнбі пропонує Грецію, яка ще за часів Платона зазнала нудації (оголення ґрунтів). Відповіддю греків стало висадження оливкових дерев, які здатні плодоносити на кам'янистому ґрунті, що мало наслідком

розвиток морської торгівлі та гончарства, інститутів демократії та образотворчого мистецтва міжнародного союзу Егейських міст-держав, який оформився в Дельфійську Лігу під заступництвом Афін [256, с. 105].

Другу групу утворюють **виклики нових земель**. Наголошуючи на негативних особливостях заморської міграції, А. Тойнбі звертає увагу на закладені в цих негативних феноменах можливості гідних позитивних відповідей. Цими відповідями стають зародження інститутів інституційної демократії, яка стає гідною альтернативою суспільств, ґрунтованих на кровно-родинних зв'язках, та описової історії, яка переростає створену до цього міфологічну історію (історизовану міфологію) завдяки збереженню фактичності подій.

Зародком системи інституційної демократії автор вважає «політичну систему на кшталт корабельного екіпажу, тільки в більшому масштабі і на більш міцній основі, – республіку. Елементом цієї системи було вже не кровне споріднення, а загальне підпорядкування вільно обраному вождю й загальна повага до вільно прийнятих законів, що має мовою сучасної західної політичної міфології назву «суспільний договір».

Прототипами описової (наративної) історії стають «сага й епос» як оповідання про сучасні події, яке розгорталося після повернення людини після тривалої відсутності додому й донесення до кожного, що сталося з нею, «у зрозумілих для слухачів образах і словах» [256, с. 112].

До третьої групи викликів автор зараховує **наслідки несподіваних ударів з боку зовнішнього людського оточення**, перевіряючи щодо нього твердження: «чим сильнішим є виклик, тим сильнішим є стимул». Класичним прикладом стимулювальної дії удару для А. Тойнбі знову ж таки стає реакція Еллади, зокрема Афін, на напад у 480–479 рр. до н. е. імперії Ахеменідів – сирійської універсальної держави.

Ситуація розгубленості для Афін змінилася на триумф після того, як «війна закінчилася всупереч усім прогнозам, а мешканці Еллади усвідомили, що вони не тільки позбулися ворога, а й набули пошани та слави, змусивши весь світ захоплюватися настільки несподіваним результатом війни». Розквіт, що слідував за

цими подіями, ще раз підтвердив правильність висновку про те, що чим сильнішим є стимул, тим потужнішим є розквіт, що виникає після відповіді. Тут А. Тойнбі описує бурхливий розвиток мистецтва, поширення філософії та ораторського мистецтва по всьому еллінському світу, особливо в Афінах (Сократ, Платон, Аристотель, Перикл, Ісократ), військового мистецтва (Мільтіад, Аристід, Фемістокл, Кімона) [256].

До викликів тиску А. Тойнбі зараховує випадки, в яких «народи, держави або міста відчують протягом досить тривалого часу неперервний тиск ззовні, реагуючи на цей тиск створенням «форпостів». Прикладами для дослідника стають російське православ'я та західні суспільства [256, с. 115–117, 117–136].

Автор демонструє, що «в Росії несподіваний тиск, розпочавшись у 1237 р. знаменитим походом на Русь монгольського хана Батия, виявився дуже сильним і тривалим. Цей випадок ще раз доводить, що, чим сильніше виклик, тим оригінальнішою й творчішою буває відповідь». Відповіддю Росії була еволюція «нового способу життя й нової соціальної організації, що дозволило вперше за всю історію цивілізацій осілого суспільства не просто вистояти в боротьбі проти євразійських кочівників і навіть не просто побити їх (як колись побив Тимур), а й досягти дійсної перемоги, завоювавши номадичні землі, змінивши обличчя ландшафту й перетворивши, зрештою, кочові пасовища на селянські поля, а стійбища – на осілі села» [256, с. 115–117, 117–136].

Другим прикладом для автора є знищення Карлом Великим своїх власних саксонських предків, що призвело до переміщення континентального кордону західного християнства на схід – частково завдяки добровільному наверненню варварів до християнства, частково – за допомогою сили.

До викликів обмеження [256, с. 136–137] дослідник зараховує різноманітні соціальні утиски, які набувають значення стимулів для розвитку соціальних систем завдяки дії механізму компенсації. Автор описує це на прикладі фізичної аналогії із живим організмом, який при позбавленні «будь-якого органу або властивості, ...відповідає на цей виклик спеціалізацією іншого органу, або властивості, які, розвиваючись, відшкодовують понесені втрати...» Аналогічно соціальна група,

прошарок, клас, у чомусь ущемлені власними діями, діями інших людей або волею випадку, втративши щось життєво важливе, спрямовують свою енергію на вироблення властивості, що відшкодовує втрату, у чому, як правило, досягають чималих успіхів» [256, с. 136–137].

До типів викликів обмеження автор зараховує міграції, рабство, касти, релігійну дискримінацію. Так, дослідник наголошує на соціальній ущербності, що є незмінним супутником міграції, та її компенсацією у вигляді підвищеної вертикальної мобільності, яка ставала частиною життя успішних мігрантів «(шотландців у сучасній Англії, фламандських ткачів у середньовічній Англії, німецьких вуглекопів у середньовічній Угорщині, франко-канадійських фабричних робітників або фермерів та польських садівників у Новій Англії, гугенотів, нащадки яких відрізнялися майже в усіх протестантських країнах» [256, с. 136–137].

Рабство також є ілюстративним прикладом стимулів до розвитку та «здатності іммігрантів до соціальної адаптації і успіху», зокрема в особі Ганнібала та Августа. І хоча «ущербність рабів іммігрантів не піддається уяві» [256, с. 136–137], вони все ж були носіями високої культури, що надавало їм сил для відповідних надкомпенсацій.

Касты створюються в суспільствах, де в результаті завоювання одного народу іншим народ-завойовник вважає за краще не винищувати місцеве населення, але звести до становища нижчої касты, або ж у ситуаціях, «коли місцеве населення приймає мирних іммігрантів як переселенців, але на умовах, свідомо не вигідних і принизливих» [256, с. 136–137]. Раса-завойовник, займаючи вигідні для себе ніші, віддає не вигідні «на покид» расі завойованого народу. Однак завойований народ при обмеженості можливостей вилучає із зовні не вигідних сфер діяльності максимум можливого, чим підтверджує дію закону компенсації.

«Приклади легко виявити й у Новому Світі, який виник наприкінці XV ст. в результаті експансії західного християнства. На тихоокеанському узбережжі, де західна імміграція істотно торкнулася місцевих інтересів і змінила традиційний характер і спосіб життя, китайці стали працювати вантажниками, прачками і крамарями, заволодівши тими вузькими смужками громадської економіки, які були

їм кинуті. Однак зараз китайські мільйонери в Британській Малайї й Нідерландській Індії можуть посперечатися за рівнем багатства з місцевими товстосумами» [256, с. 136–137].

Релігійна дискримінація є подібною до расової дискримінації, і її можна простежити в трьох різних варіантах: а) суспільство, де представники дискримінованої спільноти є членами тієї самої спільноти, що й привілейована громада дискримінаторів; б) суспільство, де представники дискримінованої спільноти та спільноти дискримінаторів належать до двох різних цивілізацій; в) суспільство, де члени спільноти дискримінаторів належать до цивілізації вищого рівня розвитку порівняно з представниками дискримінованої спільноти, які представляють реліктову цивілізацію.

Процес зростання цивілізацій [256, с. 188–191] автор розглядає в макрокосмі (на макрорівні суспільства та в планетарному масштабі) як «прогресивне й кумулятивне оволодіння зовнішнім світом», а в мікркосмі – як прогресивну та кумулятивну внутрішню самодетермінацію й самоорганізацію», які в єдності зовнішнього та внутрішнього дають можливість визначити прогрес самого пориву» [256, с. 174]. А. Тойнбі формулює закон прогресуючого спрощення, змістом якого є не просто спрощення засобів, а перенесення енергій, зрушення з більш низької сфери буття до сфери дії вищого рівня. Автор вважає більш точним визначення його як «етерифікації» (у буквальному перекладі – «потоншення») [256, с. 188–191, 196–197].

Етерифікацію дослідник розглядає як обставину, супутню зростанню, зауважуючи, що цьому процесу супутнє «переміщення сцени дії із цього поля в інше поле», де дія Виклику та Відповіді може знайти альтернативну сферу», що збігається з двома групами чинників зовнішнього впливу для різних суспільств.

А. Тойнбі вважає закономірним процес переміщення (дотичний у тому числі й до соціальних систем) в інше поле (що збігається у випадку соціальних систем із виходом за межі їх соціального простору й переходу в соціальний простір інших систем), проте, зауважує, що при такому виході за власні межі «виклики не приходять ззовні, а народжуються зсередини», оскільки «відповіддю на них є

внутрішня самоартикуляція або самодетермінація» [256, с. 136–137], що можна піддати сумніву й деякій критиці.

В історії наявні типи суспільств на кшталт Золотої Орди, трансгресії яких залежали більшою мірою від геосоціальних та демографічних, ніж від політичних, економічних і культурних чинників. А. Тойнбі, проте, наполягає на тому, що, «коли ми спостерігаємо людину або людське суспільство в ситуації Виклику й Відповіді, ми помічаємо стійку тенденцію до переміщення з одного поля дії в інше», а «наявність або відсутність цієї тенденції дає змогу судити про наявність чи відсутність зростання, бо, якщо подивитися на процеси більш уважно, то ми переконуємося, що неможливо назвати приклад Виклику й Відповіді, де дія мала місце виключно в одному полі» [256, с. 196–197].

Вилучення «зовнішніх викликів з людського оточення протягом останніх двох з половиною століть» супроводжувалася, за А. Тойнбі, «еквівалентними викликами у внутрішньому житті західного суспільства, яке продовжувало свою глобальну експансію» [256, с. 196–197]. Автор розглядає три виміри глобалістичної експансії суспільств Заходу, яку він прирівнює (у політичному аспекті) до вестернізації: культурний, економічний та політичний. Прирівнювання глобалізації до вестернізації є доволі спірним, адже її культурне наповнення, хоча й містить універсалістську оболонку, проте, також є процесом змішування культур та їх взаємної трансгресії.

Культурний вимір змістовно характеризує «конфлікт між західною культурою та іншими культурами, що переріс у конфлікт між різними класами й расами всередині створеного Заходом “великого суспільства”» [256, с. 196–197].

Економічний вимір пов'язаний із «відмінностями в життєвих стандартах», незважаючи на світову систему економічних відносин, міжнародну торгівлю, транснаціональну промисловість і фінанси.

Політичний вимір вестернізації створює виклик у вигляді низки «джихадів» та реактивних фундаменталістських рухів захисту незалежності й самобутності перед загрозою «імперіалізму» та «колоніальної адміністрації» [256, с. 196–197], які в сучасну епоху вже не збігаються з прямими колонізаціями, а радше із зовнішнім

управлінням та політичним емісаріатом, що розглядаються в третьому розділі дисертації.

Вихід-та-повернення в історії цивілізацій може відбуватися за сценаріями надламу або ж палінгенезу-розкладу. Як прихильник елітизму, А. Тойнбі вважає, що надлами супроводжуються «видаленням» творчої меншості з повсякденного життя суспільства (наприклад, шляхом втрати привілеїв проти своєї волі, як втратили їх англійці на Європейському континенті, звільненням у боротьбі, як це робили голландці при звільненні від влади Іспанії, або шляхом відмови від виконання своїх обов'язків перед суспільством). У концепції цього дослідження ця стадія збігається із стадією концентрації/інпансії як повернення системи в кордони свого соціального простору, на якій елітні групи можуть після відносної ізоляції повертатися до активного соціального життя й вести суспільство шляхом прогресу, або ж переводити соціальну систему в стадію деконструкції (палінгенезу) [256, с. 196–197].

Кардинальними причинами надламу цивілізацій дослідник вважає мімесис та зміну ролей. Розглядаючи мімесис, А. Тойнбі пов'язує надлами цивілізацій із втратою самодетермінації, що означає втрату самозумовлення. Втрата самозумовлення означає відхід від свого й перехід на стратегію відтворення чужого та не-свого, у найзагальнішому сенсі – процес непродуктивного запозичення, наслідування, відтворення культури, соціальних інститутів, норм, традицій та інших складників соціальних систем.

Аналіз зміни ролей для дослідника є іншим аспектом втрати самодетермінації й «полягає в розплаті за творчість», яка впливає з обмеженості людських здібностей. Ця обмеженість стосується того, що та сама меншість або індивідуум не можуть давати творчі відповіді на два або більше послідовних виклики» [256, с. 243]. Автор зауважує, що «це не є правилом, однак історія часто свідчить, що група, яка успішно відповіла на один виклик, поступається місцем іншій для відповіді на наступний виклик», що в цілому збігається з мотивом того, що Аристотель назвав у «Поетиці» *περιπέτεια* (укр. «перипетією») або ж «зміною ролей» [256, с. 243].

Ідоловшановування як чинник надламу автор розглядає в дискурсі аристотелевської «Поетики» в чотирьох його різновидах: ідоловшановуванні ефемерного минулого, ідоловшановуванні ефемерних інституцій, ідоловшановуванні технічного засобу (технологічний фетишизм) та «сп'яніння від перемоги» [256, с. 238–265].

Критеріями розпаду цивілізацій у розумінні А. Тойнбі стають ескалації внутрішніх війн, низка яких призводить до надлому, який, посилюючись, переходить у розпад» [256, с. 266]. Проте, як зауважує А. Тойнбі, шукати критерій розпаду цивілізації потрібно не тут», а у «фундаментальній причині надламів цивілізацій» – внутрішньому вибуху, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації». Дослідник вирізняє два типи соціального розламу: а) вертикальний (коли відбувається розпад суспільства на низку локальних держав, що стає «підставою для кровопролитної міжусобної війни», яка «вимогує суспільство, ... допоки одній з протиборчих сторін не вдається завдати нищівного удару супротивнику й встановити одноосібну владу та твердий порядок» [256, с. 266]; б) «горизонтальний» розлам суспільства, який відбувається за класовими ознаками, і «властивий не тільки цивілізаціям».

З наведеного аналізу концепцій Т. Парсонса, Н. Лумана та А. Тойнбі випливає низка важливих для цього дослідження висновків.

1. Соціальні системи, які набувають ознак суб'єктності й можуть справляти зовнішній вплив на інші суспільства, у критичні історичні моменти виявляють ознаки високої соціальної когезії та спроможності збирати себе на основі власної культури. Вони володіють життєздатними культурними сенсами, які дають змогу цим суспільствам встановити мобілізуючі ціннісні зразки в перемозі над середовищем і завдяки цьому пройти фазу трангресійного циклу, яка в концепції автора має назву «соціальна когезія». Ще раз уточнюючи це поняття, зауважимо, що під когезією ми будемо розуміти як особливість суспільства в аспекті вияву його системотвірних можливостей, перетворення з простих агрегатів на упорядковані системи з культурними та соціальними ієрархіями (соціальними інститутами) і соціальними стратифікаціями з відповідним рівнем органічної солідарності

(Е. Дюркгейм), так і першу фазу трансгресійного циклу, змістом якої є формування внутрішніх зв'язків між культурою, соціальними інститутами, соціальними групами та окремими особами, як з елітних, так і з неелітних соціальних груп. ***Когезія в нашій концепції характеризує першу фазу трансгресійного циклу***, коли одне суспільство стикається з актами зовнішнього впливу інших суспільств і демонструє внутрішні можливості щодо встановлення «культурних зразків» (цінностей, символів, ідентичностей тощо) і відповідного потенціалу зовнішнього впливу в майбутньому або неможливості зазначеного, що відображає тенденцію до зниження рівня суб'єктності щодо зовнішнього впливу й перетворення на об'єкт зовнішнього впливу.

2. Збирання елементів системи на ***другій фазі трансгресійного циклу означає їх упорядкування (інтенсію)***, що змістовно збігається з побудовою соціальних інститутів, які забезпечують можливості суспільства з формування його соціального простору та його кордонів. Формування кордонів соціального простору відбувається в найпростішому розумінні завдяки створенню спеціалізованих інститутів підтримання просторово-фізичних кордонів суспільства, яке інструментально забезпечується політичною підсистемою та її секторами (зокрема збройними силами). Однак, усередині себе цей процес є більш складним, оскільки означає підготовку суспільством спеціалізованих груп, які мають забезпечувати формування цих інститутів у «супроводі» відповідної культури. Таким чином, упорядкування/інтенсія збігаються з побудовою як інституційного сектору, так і відповідної йому стратифікаційної ієрархії, в якій на найвищих рівнях перебувають елітні групи, що забезпечують створення та відтворення соціальних інституцій. Саме через ці соціальні групи та інституції суспільство стає «системою в кордонах», яка через елітні групи визначає власні соціально-просторові межі та набуває можливостей виходу за ці межі. Тим самим на другій фазі трансгресійного циклу здійснюється підготовка до третьої фази, якою є експансія/екстенсія соціальної системи.

3. ***Фаза експансії/екстенсії*** за змістом може бути визначеною як фаза трансгресійного циклу, коли зібрана та упорядкована на першій і другій фазах

система є готовою виходити за власні межі, а отже, як здійснювати культурне, економічне, політичне вторгнення в кордони інших соціальних систем, створювати ефекти присутності за межами свого соціального простору, або перебувати в стані очікування подібних вторгнень та відповідного реагування на присутність інших соціальних систем у своєму просторі. На основі концепції А. Тойнбі можна вирізнити функціональні та дисфункціональні експансії.

Сам А. Тойнбі зазначає, що експансіонізм цивілізації ускладнює проникнення її в чужу цивілізацію. Автор описує функційну експансію однієї цивілізації в іншу як таку, «коли економічні, політичні та культурні елементи в суспільстві дифузно зливаються один з одним», що характеризує цивілізацію на стадії зростання». Однією з відмінних рис цивілізації, що зростає, автор вважає її участь в експансії як «єдиного соціального цілого, в якому економічний, політичний і культурний елементи об'єднані внутрішньою гармонією соціальної системи, що зростає» [256, с. 243].

Дисфункціональна експансія описана автором як така, що відповідає періоду надломлення й розпаду суспільства, а «одним із симптомів цієї соціальної хвороби є поділ культурного, політичного та економічного елементів, що породжує хворобливий дисонанс. У цей момент тканини соціального тіла випромінюють цілий спектр променів: і ці розсіяні промені цивілізації, що розпадається, мають здатність проникати в тканини інших громадських організмів більшою мірою, ніж нерозкладене світло цивілізації, яка перебуває в стадії зростання» [256, с. 243].

Прикладами таких хворобливих, у термінології А. Тойнбі, експансій, можуть бути географічні. Дослідник, хоча й не деталізує їх зміст, однак, із контексту можна здогадатися, що йдеться про ті чи інші форми соціального ескапізму, які супроводжують соціальні кризи (міграційні потоки біженців, які тікають із територій ведення війн, транзиції етнічних груп, які зазнають дискримінацій, переслідувань і перебувають під загрозою знищення тощо).

Теорія А. Тойнбі також дає змогу класифікувати експансії, за критерієм досягнення ними відповідного результату, на *експансії тиску* та *експансії обмеження*.

А. Тойнбі формулює закон, згідно з яким «соціальний розпад є більш сприятливою умовою для географічної експансії, ніж соціальне зростання», а сама «географічна експансія є проявом соціальної хвороби» й соціальним симптомом того, що «суспільство, яке переживає занепад, прагне відсунути день і час своєї смерті, спрямовуючи всю свою життєву енергію на матеріальні проекти гігантського розмаху, що є не чим іншим, як прагненням обдурити агонізуючу свідомість, приречену своєю власною некомпетентністю й долею на загибель [256, с. 180–181].

4. *Фаза інпансії/повернення соціальної системи* в кордони соціального простору може за змістом збігатися з підготовкою до нових трансгресій (трансгресійних циклів), або ж з виходом-та-поверненням соціальної системи у свої кордони із супутніми наслідками: відмовою елітних груп від подальших експансій, їх інтелектуально-ментальної ізоляції на духовних практиках, повернення елітних груп до звичайного життя.

Таблиця 1.2.4

Фази трансгресійного циклу для суспільств різних типів

Тип суспільства	Фаза когезії	Фаза інтенсії/ упорядкування	Фаза експансії	Фаза концентрації/ інпансії
Суспільства-суб'єкти	+++	+++	+++	+++
Суспільства-актори	++	++	+/-	+/-
Суспільства-медіатори	+	+	-	-
Суспільства-учасники	-	-	-	-

Як стає очевидним із таблиці, *суспільства-суб'єкти* реалізують усі фази трансгресійного циклу, оскільки досягають переваг на стадії когезії (формування культури як підсистеми встановлення ціннісного зразка, за Т. Парсонсом) та інтенсії/упорядкування (фази соціалізації/латентності, за Т. Парсонсом, яка збігається з інституціалізацією та утворенням ієрархій соціальних груп, культурно-інтегрованих через створені в соціальній системі інститути). Це створює передумови для успішності експансій суспільств-суб'єктів із подальшим поверненням у кордони власного соціального простору на фазі концентрації/інпансії. Із зазначеного

впливає, що суспільства-суб'єкти можуть реалізовувати стратегії зовнішнього впливу в більшості сфер із значним ступенем успішності. Прикладами таких суспільств є Римська імперія, США, РФ, Китай, Німеччина, Франція, Великобританія часів колоніальної імперії.

Суспільства-актори як обмежені в своїй політичній владі через залежність від соціальних систем із вищим рівнем політичної впливовості можуть зазнавати надламу на експансійній фазі трансгресійного циклу. Експансія, отже, може розгортатися для цих суспільств як із вдалими, так і невдалими результатами, тому в зовнішньому впливі вони є схильними віддавати перевагу реактивним стратегіям над активними. Отже, такі суспільства можуть приймати виклики зовнішнього впливу, проте уникають самочинних експансій, або ж реалізують їх у складі відповідних політичних коаліцій.

Прикладами суспільств-акторів можуть бути Італія, Іспанія та Португалія часів Другої світової війни, де вони виступали як сателіти в складі держав фашистської осі. При цьому участь цих суспільств була субсидіарною та символічною, оскільки не забезпечувала коаліції значних військових перемог. У нинішній час прикладами суспільств-акторів у ЄС є країни Балтії, Угорщина, Польща, які реалізують культурні й медійно-інформаційні експансії щодо близького зарубіжжя, проте, зберігають залежність від потужнішого наднаціонального об'єднання у сфері політичних та економічних експансій.

Водночас в історичному минулому еліти зазначених суспільств вдавалися до військово-політичних експансій щодо межових територій і зовнішнього впливу на них (Бесарабія, Західна Україна), проте, їх результати виявлялися нестійкими через їх політичну та економічну обмеженість. Серед пострадянських суспільств колишнього СРСР республіки Середньої Азії (Узбекистан, Туркменістан, Казахстан) також мають ознаки суспільств-акторів через певну русифікованість еліт та політичну залежність від ЄврАЗС. В азійському регіоні прикладами суспільств-акторів є Південна Корея та Тайвань. Перша – через військово-політичний протекторат США, другий – через фактичну належність до Китаю як його острівна

територія, хоча і з вираженими ознаками культурного різноманіття та відмінностей економічної системи з домінуванням ринкових механізмів.

Суспільства-медіатори уникають економічних та військово-політичних експансій через межування з впливовішими суспільствами, проте, можуть здійснювати культурні експансії, віддаючи в цілому переваги уникненню трансгресій над їх здійсненням. Часто такі стратегії зовнішнього впливу (точніше, стратегії його уникнення) бувають зумовленими обставинами сировинної та енергетичної залежності, географічної ізольованості, кризовості економічного розвитку та слабкості політичних інституцій, криміналізованості соціального життя. Прикладами таких суспільств у сучасному світі є Єгипет, Венесуела, Греція, Албанія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Білорусь, Молдова (два останні суспільства через обставини територіально-політичної залежності та геополітичну конкуренцію на їх територіях і формування зон «заморожених конфліктів», а також сировинно-енергетичну залежність економіки).

Суспільства-учасники у сфері культури не досягають певного рівня когезії, тому мають проблеми з інституцієтворенням, що фактично «заморожує» всі можливі експансії з їх боку. До таких суспільств належать Монголія, значна більшість африканських суспільств (Мозамбік, Нігер, Чад), які в більшості своїй залежать від слабо освоєних екосистем та архаїчних родо-племінних устроїв соціального життя з міжплемінними конфліктами та неперервними війнами.

Українська дослідниця О. Злобіна визначає чотири базові рівні регуляції соціальної поведінки, які в її дослідженні збігаються із структурно-рівневою будовою соціальної системи:

- 1) інституційний, до якого авторка зараховує усталені форми організації соціальної взаємодії;
- 2) соціоструктурний, який включає ролі, статуси, позиції;
- 3) соціокультурний вимір, який включає норми та цінності;
- 4) соціально-психологічний вимір, який включає особистісну поведінку в соціальних групах (малих та великих) [245, с. 32–37].

Оскільки регуляція є різновидом впливу на соціальні відносини, а типом впливу є зовнішній вплив, то модель О. Злобіної, яка є розширеною рефлексією структурно-діяльнісного підходу, соціального біхевіоризму та структурного функціоналізму, цілком може бути застосованою щодо дослідження поняттєвого апарату теорії зовнішнього впливу [245, с. 32–37].

Так, досліджуючи *інституційний рівень регуляції соціальної поведінки*, дослідниця зазначає, що головним для цього рівня є створення норм і стандартів соціальної поведінки, закріплення та відтворення суспільних відносин, функція інтеграції соціальних відносин, із чим погоджується й автор цього дослідження.

Специфікуючи ці загальні положення щодо українського суспільства, О. Злобіна зауважує, що воно як суспільство «пролонгованої нестабільності» сприяє зміщенню від зазначених функцій соціальних інститутів до функції перетворення. До того ж на інституційному рівні соціальна система здійснює також функції трансляції соціального досвіду та інтеграції, що щодо українського суспільства, на думку дослідниці, є видозміненим унаслідок посилення нестабільності [245, с. 32–37].

Інституційний реєстр регуляції соціальної системи дослідниця пропонує аналізувати в трьох напрямках: економічних відносин, політичних відносин та релігійних відносин.

На соціально-структурному рівні О. Злобіна виділяє певні соціально-статусні ніші, статусно-рольові групи (як великі, так і малі), перебування в яких забезпечує індивідам належність до спільнот та відповідний регуляторний вплив на соціальну поведінку з їх боку. Дослідниця говорить про «індивідуальні рольові набори», які засвоює особа в результаті «членства» у відповідних соціальних групах [245, с. 32–37].

При цьому соціоструктурний рівень у розумінні авторки розпадається на три субрівні: рівень малих груп, рівень особи та рівень великих соціальних груп.

На субрівні малих груп відбувається самоідентифікація суб'єктів, виникають рольові конфлікти, актуалізуються механізми внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії, відбуваються процеси індивідуалізації та інтеграції, реалізуються

внутрішньогрупові приписи тощо. На субрівні індивідуального суб'єкта відбувається дослідження відповідних способів активності, накопичення відповідних типів капіталу та інструментів їх легітимізації. На субрівні великих груп реалізуються відповідні інтереси як регуляторні чинники впливу на соціальну поведінку осіб та малих соціальних груп.

Соціокультурний рівень включає в себе механізми культурної регуляції (дослідниця говорить про ціннісно-нормативні комплекси, смисли, символи, нові правила гри, які актуалізуються через культуру) [245, с. 32–37].

О. Злобіна вирізняє також четвертий блок регуляції в соціальній системі, яким є *блок соціального контролю*. Цей блок змістовно відповідає здійсненню регуляції соціальної поведінки через суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні моделі регуляції соціальної поведінки. Ці моделі відображають логіку двох типів механізмів регуляції: горизонтальної та вертикальної, моделі субординації й моделі координації, або ж моделі консенсусу та моделі підпорядкування.

Таким чином, структурно-рівнева модель соціальної системи, за О. Злобіною, може бути поданою у вигляді схеми (рис. 1.2.2).

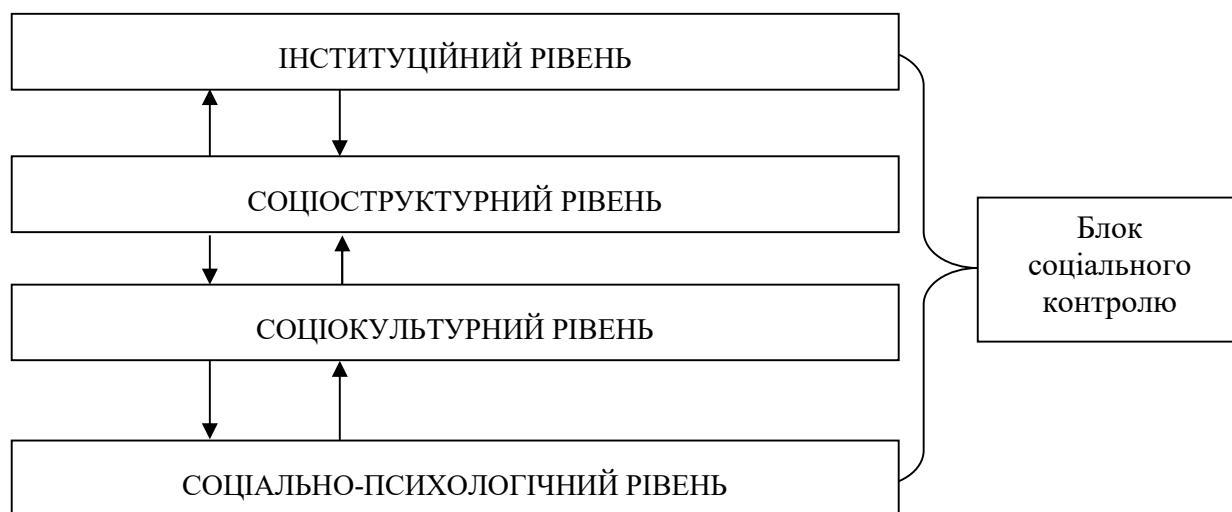

Рис. 1.2.2. Структурно-рівнева модель соціальної системи, за О. Злобіною

Як стає зрозумілим із схеми, за О. Злобіною, блок соціального контролю забезпечує зчеплення ключових рівнів соціальної системи, що в нашому дослідженні концептуалізується за допомогою поняття «соціальна когезія». Сам

термін «когезія» взято з фізичного лексикону, де він характеризує ступінь зчепленості між молекулами одного різновиду.

Щодо соціальної системи є сенс говорити про соціальну когезію, яка, в контексті теорії О. Злобіної, може мати щонайменше п'ять вимірів:

а) *інституційна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутності (послабленості) між соціальними інститутами в межах однієї соціальної системи. Відсутній або послаблений зв'язок між інститутами однієї соціальної системи створює передумови для зовнішнього впливу інших соціальних систем на цю соціальну систему через соціальні інститути, які не інтегровані з іншими соціальними інститутами або ж соціальною системою загалом;

б) *соціально-структурна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутність (послабленість) між соціальними статусами, ролями, позиціями, статусно-рольовими нішами в соціальній системі. Так, слабка когезія між соціальними статусами, ролями та статусно-рольовими нішами може призводити, наприклад, до створення зручних, привілейованих або ж, навпаки, соціально-дискомфортних та дискримінаційних умов для одних за рахунок інших. Завдяки цьому окремі соціальні групи можуть набувати самостійних інтересів, від'єднуючи себе від соціальної системи та шукаючи «прихистку» в інших соціальних систем (суспільств). Для характеристики соціально-структурної когезії використовують також поняття соціальної нерівності (полярності), яке, проте, концептуалізує інший бік відносин між соціальними групами, а саме міру розбіжностей у володінні тими чи іншими капіталами. Соціально-структурна когезія як соціологічний концепт має описувати не стільки рівність або ж нерівність між групами, скільки соціальну дистанцію між ними та ступінь інтегрованості, що може відобразитися в показниках соціального альтруїзму, кооперування (взаємної допомоги) або ж, навпаки, егоїзму та відокремлення соціальних дій;

в) *соціально-культурна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутності (послабленості) між культурними символами, смислами, ціннісно-нормативними комплексами, з одного боку, та соціальними інститутами та соціальними групами – з іншого. Від цих символів, ціннісно-нормативних

комплексів, смислів, на думку автора цього дослідження, залежить, перш за все, комунікація між соціальними групами, інститутами та особами, що є важливим для суб'єктності або ж об'єктності соціальної системи в зовнішньому впливі. У такому руслі міркувань, у культурних системах вищого рівня однорідності соціально-культурна когезія може бути ймовірно вищою, ніж у тих, де наявний низький рівень культурної однорідності (отже, переважає культурна різноманітність);

г) *соціально-психологічна когезія*, яка характеризує ступінь зв'язку або ж його відсутність (послабленість) між особами та малими соціальними групами.

На думку О. Шкаратана, «суспільство – це система, яка самоорганізується, саморозвивається» й відзначається певною самодостатністю. Науковець вважає основною властивістю соціальної системи її «здатність до самовідтворення», зараховуючи до базових категорій системного аналізу суспільства структуру, середовище, комунікації, інформацію, обмін із зовнішнім середовищем.

Автор виділяє в соціальній системі суспільства «ядро, центр», що його утворюють: економіка та культура; стратифікація, розподіл ролей, авторитетів, статусів», яким відповідає соціальна структура; нарешті, «політика й управління», що відповідає системі регулювання, організації, контролю. Суголосною є позиція автора дисертації щодо виділення О. Шкаратаном основних компонентів структури суспільства, якими є соціальні інститути, соціальні організації, соціальні групи (спільноти).

Дослідник зараховує до інтегральних засобів впливу одних структур суспільства на інші «цінності, норми; електоральні очікування, вимоги; владні приписи; соціальні програми». У синергетиці в її соціологічному варіанті, хоча й не представлено структурно-рівневої моделі соціальної системи, проте, проаналізовано динаміку процесів впливу на систему й виникнення в ній нерівноважних станів.

Так, В. Романов характеризує «нормальний стан соціальної системи як такий, в якому має місце «коливальна рухливість процесів дезорганізації й організації в певних параметрах», виходу за межі яких «перешкоджають організаційно зумовлені обмеження реалізації її експансивного потенціалу» [225].

Зовнішній вплив на систему дезорганізуючих зовнішніх чинників також контролюється зазначеними параметрами, які дозують цей вплив у межах необхідності й достатності для конструювання та підтримки в робочому стані захисних механізмів». Таким чином, у соціальній системі є певні механізми підтримання гомеостазу, що забезпечені «параметрами внутрішнього порядку». Збій у роботі цих механізмів захисту (флуктуації) і/або подолання їх опору агентами зовнішнього середовища супроводжує прорив кордонів гомеостазу, що створює локальні (у слабких ланках) або загальні для системи (при внутрішньому негативному резонансі) кризові ситуації» [225].

Отже, зовнішній вплив на соціальну систему може перебувати в межах певних параметрів рівноваги цієї системи або ж виходити за її межі. У нашому дослідженні на основі цього положення синергетики побудовано типологію технологій зовнішнього впливу. При цьому технології впливу, які не порушують гомеостазу соціальної системи, визначено як комунікативні (партнерські), а ті, що порушують гомеостаз, відповідно, як технології нееквівалентного обміну, експлуатації та руйнування.

В. Романов констатує надалі зв'язок між повторюваністю порушення параметрів внутрішнього порядку та спричиненням гомеостатичної кризи, під впливом якої соціальна система або гине, або «оздоровлюється» завдяки реорганізації структур і процесів гомеостазису, їх заміни новими, здатними нейтралізувати або асимілювати незвичайні для колишньої гомеостатичної системи збурення» [225]. Звісно, такі адаптивні реакції соціальної системи можуть повторюватися, поки не буде вичерпано її адаптаційний резерв.

Так, соціальна система може адаптуватися до стану війни, допоки не будуть виснаженими людські та фінансові ресурси, шляхом військової перебудови економіки, створення спеціального ідеологічного апарату для мобілізації населення у військових діях, підтримання обмежувальних заходів щодо прав і свобод громадян. Такі реакції системи свідчать про її оздоровлення при отриманні викликів, які порушують соціальний гомеостаз. Водночас при розтягуванні в часі самої війни первинні адаптивні реакції можуть виявитися руйнівними.

Зовнішній вплив може спричинити такі відхилення у функціонуванні системи, які перевищують її адаптаційні можливості й призводять до системної кризової ситуації. Зростання нерівноваги супроводжується руйнуванням зв'язків між компонентами системи, зростанням їх розузгодженості, що тягне за собою дезорганізацію системи або розпад (криза розпаду), або перехід її елементів і збережених компонентів у стохастичну взаємодію з утворенням дисипативних структур [225].

Цінним і важливим для дослідження зовнішнього впливу в синергетичній теорії є положення щодо виникнення й розвитку кризових процесів «з дисбалансом розсіювання та концентрації енергії» [225]. У зовнішньому впливі, як і будь-якому інформаційно-енергетичному процесі, енергетичному чиннику відповідають процеси прискорення або уповільнення лінійного руху та створення «напору» в турбулентній взаємодії цих процесів», а інформаційному чиннику – негентропійність. Баланс між першими та другими дає змогу соціальній системі перебувати в полі двох основних інформаційних девіацій: а) неможливості адекватної відповіді на звичайний для системи сигнал; б) незвичності прийнятого системою сигналу [225].

У першому випадку відбувається порушення структур і механізмів системи, відповідальних за сприйняття, переробку, запам'ятовування й відтворення інформації, її просування каналами зв'язку. Ці порушення можуть виникати водночас на всіх етапах руху інформації або внаслідок перебування соціальної системи в депресивному стані, або внаслідок патології компонентів соціальної системи.

Соціальна система сприймає певні сигнали як незвичні за обставин порушення в системі функції пам'яті або дійсної новизни вимог середовища до об'єкта в їх кількісному (сила сигналу) чи якісному (зміст сигналу) вираженні. Такий стан розвивається, як правило, при ригідності відносин системи з навколишнім середовищем, а також у результаті надлишкової консервативності керівної підсистеми, що об'єктивно пов'язано з відставанням її перебудови від загальних у системі процесів самоорганізації.

Ефектами порушення інформаційного процесу через зовнішній вплив можуть ставати різні стани невизначеності, за яких саморегулювання й самоуправління в системі перестають бути можливими. Виходами з інформаційної кризової ситуації зовнішнього впливу можуть бути три групи реакцій-ефектів: реакція – ефект закривання системи від незвичних збурювальних сигналів і зупинка в її розвитку; реакція – ефект самовизначення компонентів системи, які втратили інформативні зв'язки, з позасистемними цілями; реакція – ефект формування нової підсистеми управління в соціальній системі.

Отже, в аспекті цього дослідження маємо підстави говорити про три групи ефектів зовнішнього впливу на соціальні системи, а саме: ізоляційні, адаптаційно-фрагментаційні та управлінсько-трансформаційні. Співвідношення між ними може бути поданим у вигляді табл. 1.2.5.

Таблиця 1.2.5

Ізоляційні, адаптаційно-фрагментаційні та управлінсько-трансформаційні ефекти зовнішнього впливу на соціальну систему в контексті синергетичної теорії

Ефекти зовнішнього впливу	Зміст
Ізоляційні	Закривання соціальної системи щодо зовнішніх впливів, що може відповідати високому рівню соціальної когезії
Адаптаційно-фрагментаційні	Поява в соціальній системі позасистемних елементів (інститутів, соціальних груп), які пристосовуються до ситуацій викликів із позасистемними цілями
Управлінсько-трансформаційні	Перетворення системи управління соціальної системи, що може відповідати високому та середньому рівням соціальної когезії

У кібернетичних підходах також представлені структурно-рівневі моделі, які охоплюють неформальну організацію, формальну організацію, підрозділи (які в суспільстві відповідають соціальним групам із різним статусом у системі стратифікації) та відповідні рішення й дії, що система створює на виході. Значними екстраполяційними можливостями в контексті цього дослідження володіють кібернетично-біхевіористські моделі політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда, що представлені в низці їх праць [297; 360; 361, с. 383–400; 362, с. 143–154; 363, с. 96–104; 364, с. 269–301; 365; 366, с. 431–448; 367].

Побудову теоретичної моделі автор здійснює, виходячи з наявності чотирьох складників:

- 1) «політична система»;
- 2) «середовище»;
- 3) «реакція» системи на вплив середовища;

4) «зворотний зв'язок», або вплив системи на середовище. Середовище взаємодіє із системою шляхом здійснення на неї двох форм впливу: вимог та підтримки. Це стосується як внутрішнього середовища політичної системи (у межах національних держав), так і міжнародного (глобального) рівня вимог до держав з боку наднаціональних міжнародних організацій, блоків та альянсів (НАТО, ЄС тощо). Нині кількість вимог з боку міжнародних організації щодо соціальних систем окремих держав має стійку тенденцію до зростання.

Вимоги стосуються очікуваних стратегій розподілу цінностей у суспільстві та відповідних уявлень з боку відповідних акторів про справедливий або несправедливий розподіл останніх. Вимоги можуть стосуватися таких цінностей, як безпека, самостійність особистості, політична участь, споживчі блага, статуси, престиж, рівноправність тощо. Політична система не може задовольняти всі вимоги щодо розподілу цінностей (values distribution), тому має здійснити вибір на користь задоволення найактуальніших ціннісних запитів при залишенні значної більшості в стані незадоволеності.

Реалізація вимог системою визначає рівень її підтримки з боку громадян, яку Д. Істон поділяє на емоційну (дифузійну) та інструментальну (специфічну), що визначається через загальну лояльність громадян або підданих щодо соціальної системи й визнання її цінностей (емоційна підтримка) та здійснення конкретних дій на підтримку системи (електоральна активність, військові мобілізації, акції громадянської солідарності тощо) [362, с. 143–154].

На виході політична система генерує щодо оточення рішення та дії, які самі по собі стають інструментами адаптації системи та її перетворення як відповідно до вимог середовища, так і згідно з внутрішніми ціннісними та структурними пріоритетами.

Через складники виходу (рішення та дії) система отримує зворотний зв'язок від оточення та коригує в кожному новому циклі взаємодії зміст входів до системи у вигляді вибору цінностей, які передбачають регулювання у формі встановлення та перерозподілу. Контури зворотних зв'язків допомагають системі адаптуватися до стресів, а їх відсутність означатиме відсутність у влади відповідного стратегічного бачення соціальної картини світу, отже, її нелегітимність.

Отже, модель Істона дає можливість будувати стратегії зовнішнього впливу шляхом регулювання кількісних та якісних складових вимог і підтримки. Так, при переважанні вимог над підтримкою може відбуватися зниження легітимності системи, що означатиме зростання кількості невдоволених соціальних груп. Створюючи, наприклад, ситуації штучного завищення вимог до уряду в соціальній сфері, суспільство (група суспільств) – суб'єкт зовнішнього впливу може мотивувати окремі соціальні групи до участі в акціях масового протесту та масових безпорядків.

Змінювати кількість підтримки в сучасних умовах найкращим чином вдається через ЗМІ з їх величезними можливостями у сфері створення соціальних настроїв щодо влади та підбурення населення до артикуляції завищених і перебільшених домагань. Через ті ж ЗМІ зовнішній вплив у напрямі зміцнення та посилення влади може відбуватися через опитування громадської думки, в яких презентується високий або середній рівні підтримки держави (її окремих гілок, посадових осіб) населенням.

Вимоги до держави можуть зростати, а підтримка – знижуватись в умовах дефіциту цінностей, які є значущими як для збереження життя, так і для підтримання належного рівня його якості. Саме тому штучне створення дефіциту в тому чи іншому ресурсному складнику (продовольство, питна вода, постачання енергоносіїв, інвестиційне фінансування тощо) може негативно позначатися на підтримці і, відповідно, призводити до зростання економічних вимог населення.

Зовнішній вплив на розподіл цінностей та ресурсів усередині системи також може здійснюватися через встановлення нових культурних стандартів, економічних обмежень, міжнародно-правових вимог тощо.

Модель політичної системи Г. Алмонда [125, с. 70–79; 297, с. 71–141] включає три аналітичних рівні (або блоки) функцій:

- а) процесуальні функції (process functions);
- б) системні функції (system functions);
- в) управлінські функції (policy functions).

Блок процесуальних функцій входу передбачає вплив на політичну систему через різноманітні інтереси. Ці інтереси політична система, по-перше, має озвучити (артикулювати); по-друге, поєднати у взаємопов'язані групи (агрегувати); по-третє, перетворити агреговані інтереси на відповідні правила та директиви; по-четверте, контролювати виконання норм шляхом арбітражу й медіації юридичних конфліктів.

Зазначеним напрямом активності відповідають функції:

- 1) артикуляції інтересів (через групові об'єднання на кшталт громадських об'єднань, політичних партій);
- 2) агрегування інтересів;
- 3) формування політичного курсу (законодавчі та представницькі інститути держави);
- 4) виконання правил та приписів (органи виконавчої влади);
- 5) забезпечення інституційного посередництва в конфліктах (судова система).

Усі перелічені функції за змістом збігаються з конверсією (перетворенням) інтересів індивідів і груп на відповідні рішення й дії держави.

Отримавши від соціальної системи «завантаження» у вигляді інтересів, політична система здійснює щодо соціальної системи низку конверсійних функцій з перетворення громадянства на лояльних акторів політики, що змістовно збігається з адаптацією соціальних груп до політичної системи. Для цього система має, по-перше, прищепити індивідам цінності та норми системи, здійснивши їх соціалізацію через відповідні соціальні інститути (церкву, освіту, родину); по-друге, система має виділити із соціального середовища своїх прихильників та опонентів, акторів масової й професійної політичної діяльності, що змістовно збігається з функцією рекрутування. Із суспільством політична система має продовжувати політичну комунікацію через пропаганду, рекламу, інформування тощо.

У третьому блоці функцій управління відбувається управління колективними ресурсами суспільства шляхом їх екстракції (вилучення, видобутку), структурного регулювання (переміщення цінностей від одних сфер та інституцій до інших і розподілу (дистрибуції) у формі адресного надання відповідних ресурсів різним соціальним групам через створені системою інститути (житло, соціальна допомога, доступ до вакансій на ринку праці тощо).

На кінцевому етапі відбувається замикання зворотного зв'язку, як і в моделі Д. Істона, оскільки результати діяльності політичної системи в зазначених функціях видобування, регулювання та розподілу ресурсів мають трансформувати соціальну систему й призвести до посилення або послаблення політичної системи. Звісно, модель Алмонда, попри її доволі високий рівень абстрагування, також ставала об'єктом критики, передусім через деяку замкненість і циклічність, які в реальному соціальному житті виявляються недосяжними або малодосяжними.

Рис. 1.2.3. Модель політичної системи за Істоном

Рис. 1.2.4. Модель політичної системи за Алмондом [204]

Розглянуті теоретичні моделі потребують своєї специфікації щодо України як особливого типу суспільства. З приводу цього в українській соціології відбулася розлога дискусія між прихильниками цивілізаційного та макрорегіонального підходів (І. Рущенко, І. Кононов). Саме цій дискусії й буде присвячено наступний підрозділ дисертації.

1.3. Особливості цивілізаційного та макрорегіонального підходів у розумінні зовнішнього впливу як проблеми українського суспільства в українській соціології

Етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України як суб'єкта та об'єкта зовнішнього впливу, політичні, соціодемографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні, соціокультурні чинники клієнтелізму в зовнішній залежності України можуть бути проаналізовані в контексті дискусій у теоретичній соціології України та галузевих соціологічних дослідженнях макрорегіонів (І. Рущенко, В. Кононов). Автори присвячують свої

публікації насамперед проблемі цивілізаційної ідентичності України як чинника зовнішнього впливу на українське суспільство з боку європейських суспільств (ЄС) та РФ.

Так, І. Кононов аналізує поняття цивілізації в руслі парадигмальної дихотомії «Данилевський-Хантінгтон», у якій М. Данилевський представляє панславістський дискурс, а С. Хантінгтон – євроцентристський.

У праці М. Данилевського «Росія і Європа» дослідник вирізняє сім типів цивілізаційних дискурсів, які можна подати у вигляді табл. 1.3.1 [136, с. 14–28].

Таблиця 1.3.1

**Ключові дискурси в концепції цивілізацій М. Данилевського,
за І. Кононовим [136, с. 14–28]**

Дискурси	Зміст
1	2
Дискурс 1	Актуальний геополітичний дискурс у контексті подій Кримської війни: дискурс ворожості Росії та Європи, бачення слов'ян європейськими елітами як історичної периферії на кшталт Китаю, Індії та Африки. М. Данилевський наголошує на ворожості Німеччини, яка, незважаючи на свій космополітизм, просуває однобічну пангерманістську геополітику й не бачить історичної ролі слов'янства в майбутньому світоустрої
Дискурс 2	Розуміння російської геополітики в контексті вирішення східного питання, яке стосується, зокрема, Австрії, Туреччини, України та Білорусі. Центром дискурсу є боротьба за російську гегемонію й перетворення Росії на «сонце» всеслов'янської федерації
Дискурс 3	Науковий дискурс, який у М. Данилевського, за виразом автора, є «підпорядкованим ненауковим цілям». Як іхтіолог за спеціальністю, М. Данилевський запозичує з біології ідею окремішності тваринних та рослинних видів. Антикосмополітичний та антиглобалістський дискурс М. Данилевського полягає в тому, що він заперечував інтереси людства й стверджував, що цивілізації задають вищий горизонт для інтересів індивідів і фіктивність інтересів людства як такого, який усвідомлюється одним Богом, «якому, отже, тільки і належить бачення його справ?». Тому цивілізації як культурно-історичні типи є абсолютно вищими, або, як мінімум, вищими з усіх тих, інтереси яких можуть бути усвідомленими людиною»
Дискурс 4	І. Кононов називає його теологічним. У ньому будь-яка релігія й мова виступають чинниками розмежування цивілізацій. Світові релігії, такі як іслам, виникають для стримування експансії католицизму. Православ'я виступає істиною, яка є відкритою людству, а інші християнські конфесії щодо нього є єретичними

Продовження табл. 1.3.1

1	2
Дискурс 5	І. Кононов називає його філософським і таким, що за змістом є теологічним позитивізмом як поєднання антиглобалізму, антипрогресизму та антиорієнталізму, у розумінні Е. Саїда, як форми символічного насильства та упослідження незахідних народів західним та обґрунтування ідеології наслідування ними Європи
Дискурс 6	Власне соціологічний, в якому цивілізації аналізують як результати закономірного історичного розвитку на основі критики європоцентризму й пов'язаних з ним забобон (розмежування Європи та Азії як деяких духовно-географічних сутностей, ідея споконвічної боротьби між ними). Частиною цього дискурсу є також вирізнення «розрядів громадської діяльності»: релігійної, культурної, політичної й суспільно-економічної, які М. Данилевський використовує для порівняльного аналізу цивілізацій
Дискурс 7	І. Кононов називає його ідеологічним і найбільш відштовхуючим, оскільки дискурс стосується самодержавства, православ'я й народності та підтримання престижу слов'янської цивілізації не на основі імперіалізму та колоніалізму, а через культурну привабливість

У праці С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій» І. Кононов також виділяє три дискурси, які він називає актуальним геополітичним, перспективним та науковим. Співвідношення між ними подано у вигляді табл. 1.3.2.

Таблиця 1.3.2

**Ключові дискурси в концепції цивілізацій С. Хантінгтона,
за І. Кононовим [136, с. 14–28]**

Дискурси	Зміст
1	2
Геополітичний	Після краху СРСР і соціалістичної системи, після припинення протистояння двох космічних апаратів міжнародні відносини прийшли в хаотичний стан. Хаотизація світової системи збіглася з послабленням Заходу внаслідок набрання ним спадної траєкторії цивілізаційного розвитку. Потенціал конфліктності в світі, пов'язаний з відмінністю культур, зростає. Елітам Заходу, на думку С. Хантінгтона, необхідно: перешкоджати поширенню високих технологій, створювати образ ворога для власного населення, практикувати гонку озброєнь і нарощувати військову міць. С. Хантінгтон обговорює можливі варіанти розпаду України або ймовірність її війни з Росією, побіжно згадуючи навіть про геноцид як один з варіантів вирішення конфлікту по лінії зіткнення цивілізацій, хоча, звісно, без пропаганди геноциду як інструменту актуальної політики

Продовження табл. 1.3.2

1	2
Проспективний	<p>Базується на висновку про домінування в сучасному світі культурних ідентичностей. Вони притаманні індивідам, країнам і цивілізаціям, виступають їх найвищим рівнем, розглядаються не як співвідносні конструкції, які створюються колективними діями, а як психологічні та ментальні диспозиції.</p> <p>Кожна цивілізація – це сфера домінування провідної країни, групування інших країн навколо якої розбиває світ на блоки, між якими будуть постійно тліти нерозв'язані ціннісні конфлікти. Особлива роль у розв'язанні цих конфліктів, на думку С. Хантінгтона, належить ісламу</p>
Науковий	<p>Науковий дискурс, на думку І. Кононова, у праці С. Хантінгтона практично не має виходів у філософію й теологію. С. Хантінгтон нараховує сім цивілізацій як культурних єдностей вищого порядку, стверджуючи, що визначальною ознакою цивілізацій є релігія, але іноді додає до них і мову в дусі М. Данилевського.</p> <p>У межах цього дискурсу зустрічаються цікаві парадокси. Визначаючи головний конфлікт сучасності як міжцивілізаційний, С. Хантінгтон розвиває думку, яку можна визначити як «вульгарний марксизм», стверджуючи, що культури слідує за владою, а сила влади залежить від економічної потужності країни</p>

Надалі автор у зазначеній статті розгортає критику цивілізаційного підходу І. Рущенка, який, у свою чергу, вважає, що «чверть століття окремого існування України виявила неабиякий соціокультурний розрив зі східною сусідкою, який має своє цивілізаційне пояснення. Кожне суспільство актуалізувало притаманні йому внутрішні соціальні архетипи та сформувало актуальні настанови масової свідомості» [228, с. 83].

Вплив російського суспільства на українське автор пов'язує зі специфічними ментальними властивостями (які автор називає «настановами масової свідомості»), які «кардинально відрізняються від масових настанов свідомості, властивих українцям, як і європейцям у цілому». Ці ментальні особливості залишатимуться своєрідними цивілізаційними константами й не зміняться, як вважає автор, навіть «після переформатування кремлівського керівництва», а саме «примирення з Росією буде вкрай тяжким процесом, який може бути успішним тільки в тому випадку, коли російське суспільство остаточно визнає українську ідентичність і наше право на вільне існування в межах європейського співтовариства» [228, с. 83].

Ця думка є антагоністичною й контроверсійною щодо позиції І. Кононова, який вважає, що сам по собі цивілізаційний підхід, фундований на ідентичності, володіє доволі значним репресивним потенціалом. Оскільки приписування представниками одних панівних груп прийнятних або неприйнятних ідентичностей тягне за собою ті чи інші форми репресії, ексклюзії, ворожнечі та конфліктів.

Для І. Кононова І. Рущенко є прихильником хантінгтонової парадигми цивілізаційної несумісності Росії та України, що пояснюється їх ціннісним конфліктом. Для нього теж «цивілізації є найвищою соціальною одиницею. Вони не збігаються між собою в культурному та архетиповому вимірах народів і племен» [229, с. 108–114].

В оцінці україно-російського конфлікту І. Рущенко говорить про «прірву між різними складниками російської та української культури й цивілізації: архетипи колективного безсвідомого, символіко-міфологічний негативізм, ментальну несумісність, відмінність світоглядних та ідеологічних установок, різних складників двох соціальних світів, які історично уособлювали Київ і Москва; отже, маємо конфлікт цінностей» [229, с. 108–114].

У макрорегіональному дискурсі І. Кононов розгортає таку контраргументацію.

По-перше, автор вирізняє наслідки застосування цивілізаційного підходу до війни, вважаючи, що цей підхід переводить розуміння подій, які відбуваються «з політико-економічної сфери до сфери етнічного буття, культури, цінностей. Тим самим народи як носії культур протиставляються один одному як непримиренні вороги» [229, с. 108–114].

Важливим є аргумент І. Кононова щодо того, що цим у маніпулятивних цілях користуються політичні класи, які через пропаганду доводять існування реальної відірваності двох народів одне від одного, що перетворює війну на вічну, даючи шанси для зупинення протистояння лише шляхом взаємного знищення.

І. Кононов вважає подібну перспективу «безглуздою», зауважуючи при цьому, що «таке розуміння війни на Донбасі не може бути основою реальної політики, бо для України така лінія поведінки буде самогубною». З міркувань автора випливає, що поділ ідентичностей на «правильні» і «неправильні» в цивілізаційній парадигмі

може легко стати початком «полювання на відьом», або ж перерости в репресивну політику, дискримінації та депортації за етнічною ознакою, що мало місце в минулому. Переведення ціннісних кордонів у фізичні дійсно відбуватиметься вже за критерієм незгодності з ідеологічними установками правлячого політичного класу.

«Погляд на війну як на цивілізаційну передбачає мобілізацію населення на ціннісній платформі. Для цього потрібно, щоб саме населення поділяло ці цінності й визначало їх як основу при відторгненні якихось груп за принципом “Ми – Чи не вони”» [136, с. 14–28].

І. Рущенко аналізує особливості російської ментальності, які можуть зазнавати заломлення в пропаганді, особливо пов'язаній з критикою з російського боку соціально-політичної ситуації в Україні. У своїй статті І. Рущенко виділяє серед цих особливостей тиранофілію, лібертофобію, вестернофобію та агресивний нарцисизм [228, с. 76–83].

Під тиранофілією автор розуміє таку ментальну особливість, що виражає прихильність росіян до лідерів тиранічного, диктаторського типу та популярність у РФ осіб із диктаторськими та деспотичними якостями. Наводячи дані масового опитування російських громадян, які періодично здійснює відомий «Левада-Центр», І. Рущенко зазначає, що «російські респонденти обирають однакових співгромадян, у числі яких – четверо мають руки “по лікоть у крові”» [228, с. 77]. При цьому семантичне поле респондентів в оцінці лібералізму формується в протилежному полюсі конотацій: «ліберальний» та «демократичний» для більшості російських респондентів асоціюються із чимось негативним і таким, що має негативні конотації.

Отже, зовнішній пропагандистський вплив РФ на Україну може відбуватися (і відбувається) у напрямі критики слабкості української влади, її крихкості, децентралізованості, відсутності стійких коаліцій та одностайності в представницьких органах, що І. Рущенко пояснює невластивістю «українцям, європейцям, американцям» тиранофілії.

Автор проводить лінії розлому не лише за географічними межами, а й за цивілізаціями й «душами людей», зауважуючи, що в Україні «є також прихильники

Сталіна», найбільша кількість яких залишилася на окупованих територіях, а самі сталіністи, за виразом автора, є «природними агентами «руського миру» [228, с. 78].

Тим самим дослідник підводить читачів до думки про те, що агенти впливу «руського миру» перебувають у внутрішньому цивілізаційному конфлікті з європейськими цінностями та європейською цивілізацією в цілому. Тому їх зовнішній культурно-цивілізаційний та геополітичний вплив не відповідає ментальним рисам українців, які, якщо слідувати міркуванням автора, стоять за своїми ментальними особливостями ближче до європейців та американців, ніж до росіян.

Другою ментальною особливістю російських респондентів І. Рущенко вважає лібертофобію, що відповідає відомому явищу втечі від свободи в інтерпретації Е. Фрома. На доведення своєї тези автор посилається безпосередньо на психодинамічну концепцію Е. Фрома та цитату М. Чернишевського, який низько оцінював росіян як прихильників рабства, проголошуючи рабство наскрізною особливістю російського етносу.

Вестернофобію автор розглядає в контексті неприйняття Росією релігійної модернізації, вираженого почуття огиди та страху до всього європейського й американського. Колишня вестернофобія як неприйняття католицизму та протестантизму, як табірна дисципліна в повсякденні, як надзвичайна закритість російського суспільства переросла нині в «американофобію». На підтвердження правильності своєї позиції І. Рущенко цитує А. Де Кюстіна, для якого військово-табірне життя імперії 1839 р. було неспростовною реальністю; ба більше, вважає дослідник, у Росії часів Й. Сталіна та В. Путіна, власне, не змінилося нічого.

Цей вестернофобський вплив Росії на окремі регіони України став доволі помітним під час подій на Донбасі. За вестернофобією стоїть те, що зближує російську етнічність із далекосхідними народами, а саме її закритість та відсутність зв'язку з європейськими цінностями.

І. Рущенко наводить низку прикладів допомоги суспільств Заходу й Америки Росії, починаючи від подій продовольчої допомоги 1891–1892 рр. (так званий флот допомоги, який мав транспортувати до Росії борошно через неврожай) і закінчуючи

«ніжками Буша», які колишній Президент США погодився постачати до Росії власнокошт через дефіцит продовольства та повну зупинку виробництва, стихійну приватизацію. З цих епізодів автор робить висновок про специфічну забудькуватість росіян у контексті надання зовнішньої допомоги.

У масовій свідомості росіян виникає виправдання вестернофобії у вигляді західної русофобії. Адже на Заході бояться Росію й не люблять її через заздрість до великих розмірів території, потужних збройних сил та відповідні територіальні амбіції.

І. Рущенко наводить міркування польських дослідників із цього приводу, що міфологізований стереотип русофобії залишається пояснювальним конструктом для причин напруженості, що має місце у відносинах між Росією й Заходом і є провідним аргументом у теоріях змов про зрадництво світу». Далі автор наводить дані опитування «Левада-Центру» за 2018 р. Згідно з даними наведеного опитування, «у росіян зросли відчуття того, що ставлення з боку західних країн не є дружнім». Відзначено зростання серед респондентів ворожості в ставленні США до Росії, яка «порівняно з 2017 р., збільшилася з 69% до 78%» [94; 228, с. 82].

Майже подвійне зростання (з 15% до 38%) дослідник констатує в підгрупі респондентів, які вважають недружнім ставлення Великобританії до РФ, зараховуючи до вороже налаштованих держав також Україну (49%), Латвію (26%), Польщу (24%) й Литву (23%) [228, с. 82]. Зазначене дає підстави І. Рущенку поставити соціальний діагноз російській масовій свідомості, в якій вестернофобія визначає Росію в межах її моделі соціального світу як «антагоніста західної цивілізації» [228, с. 81].

Судячи з викладеної позиції, І. Рущенко дещо ототожнює поняття «агресивний нарцисизм», яке є суто психоаналітичним, із соціально-філософськими та соціологічними поняттями «агресивний месіанізм», «великодержавність», «самозакоханість», «самозвеличення». Дослідник вважає, що «поняття “агресія”, “месіанізм”, “великодержавність” у колективній свідомості росіян зливаються в одне цілісне й гостре почуття, яке буквально розпирає їхні душі» і «мільйони людей в Росії вже давно інкорпорували цю гримучу суміш, зробили частиною свого Еґо»,

із чим дещо важко погодитись. Звісно, беручи до уваги те, що в суспільстві з тиранічним політичним режимом мільйонам просто людей доволі проблемно мати подібні почуття. Останні характеризують радше політичний клас Росії в його ідеологічному світогляді, у якому описана дослідником «гримуча суміш» є представленою в усій повноті.

Але, якщо далі міркувати в парадигмі дослідника, в суспільстві рабів, за висловом М. Чернишевського, де все пронизане рабством, «самозакоханість і самозвеличення» скоріше не можна було б розглядати як чудернацьку рису національного характеру». Принаймні, це було б доволі спірним.

Скоріше, тут ідеться про приниженість, озлобленість і заздрість більшості населення, які є скомпенсованими описаними вище самозакоханістю, гордістю, манією величі політичної еліти. Саме в останніх чітко виявляються, як пише автор, «експансія» та «бажання «“нахилити” інших». При цьому, якщо подивитися на вираженість небажання росіян служити в армії, їх «ухилизм» [119; 176], то теза дослідника викликає ще більший сумнів.

З автором варто погодитися в тому, що «агресивний месіанізм, замішаний на гордості за велику імперію, був завжди притаманний московітам, росіянам, радянським людям і вибризкує силою фонтану й понині» [228, с. 81], проте, переважно на рівні пропаганди, яка сильно перебільшує державницьке благоговіння пересічних росіян.

На думку І. Кононова, який оцінює ставлення респондентів вільної території Луганської області до відповідних геополітичних орієнтацій, «сприйняття населенням об'єднаного Заходу і Росії зовсім не вибудовується за принципом «або, або». Росія в очах респондентів, за даними автора, «програє Заходу за показником законності і в певній мірі – справедливості», проте «оцінки і Заходу, і Росії є далекими від захопленості», оскільки «красномовним є визнання обох цивілізаційних систем помірно корисливими» [136, с. 25].

Цю думку дослідник додатково доводить наведенням таблиці, в якій продемонстровано емпіричні дані, які свідчать про прихильність значної частини

опитаних респондентів (упродовж 2016–2018 рр. їх відсоток зростає від 39 до 48%) до позиції зовнішньополітичної позаблоковості.

Опонування щодо цивілізаційної концепції І. Кононов завершує наголошенням на потребі соціологізації цивілізаційного підходу, в якому, за переконанням дослідника, переважає філософський дискурс, що має два наслідки: застійність самого «ядра» (отже, сутнісних ключових положень) цієї дослідницької програми, а з іншого – підлаштування периферійних положень під ідеологічну кон'юнктуру. Дослідник виголошує тезу про «найкраще» (естетично-інспіраційне) та «найгірше» (ідеологічно-репресивне) застосування цивілізаційного підходу в «пізнанні дійсності... і в суспільній практиці», та його тісний зв'язок із суб'єктивним авторським баченням [136, с. 26].

Дослідження І. Кононова є цінними в контексті предмета нашої роботи своїм виходом на соціологію макрорегіонів, яку розробляли в своїх працях Н. Черниш та О. Маланчук, О. Стегній та М. Чурилов, Є. Суїменко, І. Сторонянська, С. Шульц та ін. [137, с. 276–287; 138, с. 126–130; 139, с. 5–27; 140, с. 72–98; 141; 247; 250; 251; 267; 274, с. 254–260].

У портретуванні українських макрорегіонів автор виходить із положення щодо наявності в них специфічних територіальних зв'язків і механізмів, які «забезпечують їх динаміку та єдність» [142, с. 73–97, с. 80]. Макрорегіони можуть бути стратифікованими на основі співвіднесення із центром, на чому наполягає Е. Валерстайн у своїй світ-системній теорії. Припускаючи, що такий поділ на центр, напівпериферію та периферію міг би бути релевантним, І. Кононов, проте, іде далі.

Дослідник визначає Донбас як активний полюс регіональної системи, комплементарним полюсом якого є Галичина. Під полюсом регіональної системи автор розуміє її активну частину, яка самостійно «продукує суспільний проєкт розвитку, відмінний від проєкту розвитку центру і від проєкту іншого полюсу» [142, с. 73–97, с. 80].

Зазначену полюсність або полярність не варто, на думку І. Кононова, витлумачувати ані як непереборну міжрегіональну ворожість, ані як смертельну небезпеку для цілісності країни» [142, с. 73–97, с. 80], тим більше, що інші регіони

(станом на 2008 рік. – *Е. Г.*) вказують на «більш гостру конфліктну взаємодію», стаючи предметом занепокоєння». І. Кононов посилається, зокрема, на регіоналістичне дослідження політичної культури в Україні О. Стегнія, для якого в АР Крим існує «радіше не економічна самодостатність, а передусім соціокультурна та ідеологічна відокремленість» [246, с. 94–122, с. 120].

Рефлексуючи над статусом Криму в структурі макрорегіонів України, І. Кононов має рацію, наголошуючи на відмінностях його соціальної географії та історії як кримського соціуму, який в «етнічному, поселенському та ментальному вимірах відрізняється від решти України, ... але ще різкіше відрізняється від російського суспільства» [145, с. 73–7, с. 80].

Крим дійсно зазнавав протягом своєї історії значних зовнішніх соціокультурних та політичних впливів етнічних груп, які утворювали на його території як компактні поселення, так і розсіяння (діаспори). Пройшовши тривалий шлях від історії транзитного коридору багатьох етносоціальних спільнот (скіфи, сармати, кімерційці, таври, греки, татари) через етап колоніального протекторату (Кримське ханство) до Автономної республіки в складі України, Крим дійсно виявився простором перетину різномантних зовнішніх соціокультурних впливів.

Як зазначають автори «Енциклопедії сучасної України», «своєрідність етнічної історії Криму полягає в тому, що жоден етнос, попри значні переміщення, не зник із цієї землі безслідно. Кожний народ, який перебував на Крим. півострові, залишав тут зерна своєї культури, брав участь в етногенезі його населення. ...Першим народом, зазначеним у писемних джерелах, є кімерійці, які заселяли значну територію Південного Причорномор'я, включаючи Крим. Ширші відомості залишили про себе таври, які проживали в 1-му тисячолітті до н. е. на Півдні півострова... Їхнє взаємопроникнення, починаючи від приходу скіфів та від греко-понтійської колонізації, появи сарматів та римського панування і завершуючи готами, тривало від 7 ст. до н. е. аж до 1-го Великого переселення народів (6 ст. н. е.). 4–13 ст. н. е. характеризуються значним тюркським впливом на етногенез кримського населення» [2].

«...Значний вплив на формування етнічного обличчя зробили оногури, авари, болгари, хозари, печеніги, половці. У південній та південно-західній частинах Криму аж до 15 ст. були сильними традиції грецької (візантійської), італійської, вірменської культур, відіграла свою роль і присутність вихідців із Малої Азії, Близького Сходу. Глибокий слід в житті середньовічного Криму залишили східні слов'яни, для яких візантій... Згадка про татар у писемних джерелах визначає дату їхньої появи – 1223. Унаслідок асиміляції місцевого населення виділилися два основні типи кримських татар – південні і степові, які різнилися не тільки зовнішніми антроп. ознаками, а й своєрідністю мови та культур. традицій. Після приєднання Криму до Росії міграційні процеси набули інтенсивного характеру за рахунок безперешкодного виїзду кримських татар до Туреччини. Еміграційні хвилі в 19 ст. призвели до того, що до 20-х рр. 20 ст. чисельність кримських татар зменшилася до 25% від складу всього населення півострова. Водночас від кінця 18 ст. на півострів, за наданими російським урядом пільгами, прибували представники різних народів не тільки з Росії, а й іноземні колоністи – німці, греки, болгари, естонці, чехи» [2].

У ньому склалися всі передумови для плюралістично-багатоукладного соціального та культурного життєустрою. За результатами впливу турецько-ісламської, елліно-візантійської, степо-кочових культур у поєднанні з географічною відокремленістю в Криму склалася особлива регіональна макроідентичність. Водночас це, за переконанням автора, «не перетворює Крим на окремий полюс української регіональної системи» [142, с. 73–97, с. 81].

З окресленням довготривалої перспективи І. Кононов вказує на залежність подальшого розвитку України від відносин її регіональних полюсів – «Донбасу та Галичини, а також від їхніх відносин із центром», оскільки «саме ці відносини», згідно з висновком дослідника, «задають стан регіональної системи» [142, с. 73–97, с. 81].

В. Полторак та О. Стаднік та Я. Зоська у своїх публікаціях досліджують зовнішній вплив у контексті застосування комунікативних технологій. Автори вважають, що в зовнішньому впливі ефективнішим, порівняно з пропагандою та

рекламою, комунікаційним інструментом є PR, оскільки, «незважаючи на недостатньо серйозний, на перший погляд, вплив піару на масову свідомість та громадську думку, він може бути (і найчастіше буває) набагато ефективнішим, ніж «пряме вторгнення» реклами чи пропаганди. Пояснюється це цілою низкою чинників. Назвемо деякі з них. По-перше, при проведенні піар-заходів ринок, на який вони спрямовані, ретельно сегментують, тобто виділяють окремі групи громадськості, на які спрямовані певні комунікативні заходи (до речі, реклама тих чи інших товарів або послуг, яка найчастіше спрямована на всі групи населення, часто буває менш ефективною, ніж піар). По-друге, у процесі реалізації піару активно використовують такі засоби, канали впливу, як іміджмейкінг та брендинг, які відіграють особливу роль у проведенні інформаційних війн, коли необхідно створювати певні образи супротивника, його дій тощо (наприклад, «хунта», «бойовики», «Крим наш» тощо). По-третє, значне підвищення ефективності комунікативних процесів забезпечує використання різноманітних методів і технологій піару (від таких, як спічрайтинг чи спінмайстер, до технологій нейролінгвістичного програмування» [206, с. 122–128].

Дослідники зауважують щодо невираженості та слабкості зворотного впливу України на РФ в інформаційній війні: «...в Україні велику увагу приділяють, наприклад, створенню та просуванню в масовій свідомості населення країни негативного іміджу В. Путіна. Цікаво, що водночас, з одного боку, крім іміджу російського президента, українські пропаганда та піар практично не звертають уваги на подібну роботу щодо іміджів інших російських політиків (якщо не враховувати деякі іронічні зауваження щодо фігури В. Жириновського). З іншого боку, ті ж засоби пропаганди та піару дуже обережно ставляться до створення й розповсюдження іміджів ключових українських політиків» [206, с. 123].

Характеризуючи застосування іміджмейкінгу з боку як РФ, так і України, дослідники наголошують на низькій ефективності в цій царині. Адже йдеться, з одного боку, про зосередженість іміджмейкінгових технологій з боку України на образі В. Путіна, який стереотипізується в образах «царя» та «хазяїна» (як у російського населення, так і українського, хоча, зрозуміло, із різним «знаком» –

позитивним та негативним», «фігура» якого «виступає як ключова в будь-яких аспектах реалізації інформаційних війн, практично не потребуючи при своєму використанні ніяких додаткових зусиль з боку як російської, так і української пропаганди» [206, с. 123].

Водночас, на думку авторів, «сьогодні дуже важко визначити когось з українських політиків, так би мовити, “першого ряду” для створення ефективного іміджу, ... який може виступати вагомим та переконливим з погляду його використання в ході інформаційної війни з тією ж Російською Федерацією» [206, с. 123].

Автори роблять акцент на розпливчастості іміджів українських політиків, відзначаючи амбівалентність, неоднозначність їх іміджевих характеристик, а отже, і обмеженість через це використовувати відповідні стереотипи для зовнішнього впливу на масові свідомість у ЄС та РФ. Автори ставлять риторичне питання про те, «який стереотип, типаж можна використати при створенні, наприклад, іміджу колишнього президента П. Порошенка? Можливо, “хазяїн”? Але відразу кожному українцю в цьому випадку здається, що йдеться про його бізнесову діяльність, якщо він і є “хазяїном”, то свого бізнесу. Можливо, “реформатор”? Знову ж люди (причому не тільки в Україні чи Російській Федерації, а й у країнах Європи, США) звертають увагу на “специфічний” підхід до проведення в країні “післямайданних” реформ та їх темпи. І таке інше» [206, с. 124].

Зауважуючи щодо «останньої генерації українських політиків, що прийшли до керівництва державою у 2019 р.», автори статті визнають, що «хоча деякі стереотипні негативні риси в них “зникають”, розробити та використати цілком нові іміджі українських політиків достатньо важко» [206, с. 124]. Так, коли йдеться про В. О. Зеленського, то поряд із дійсно позитивними рисами, що можна «включити» в його імідж (новий політик, молодий, чесний, сучасний), співіснують і такі, що не дають змоги говорити про появу цілком нових політиків з ефективним іміджем. Йдеться про наявність деяких рис, пов'язаних із політичною та економічною кваліфікацією, відповідного досвіду, відсутністю власної, добре сформованої політичної команди тощо [206, с. 124].

У підсумку дослідники формулюють «дуже невтішний висновок щодо можливості формування й використання, у тому числі під час інформаційних війн, що взагалі дуже шкодить серйозному підвищенню ефективності інформаційної війни, що ведеться сьогодні Російською Федерацією проти України, саме з боку останньої. Причому йдеться навіть не про недостатню кваліфікацію українських політтехнологів або піарщиків, а про відсутність необхідного для цього “політичного матеріалу”» [206, с. 124].

Іншу публікацію В. Полторак та О. Стаднік присвячують дослідженню пропаганди як технології зовнішнього впливу у відносинах між РФ та Україною. Проведений дослідниками аналіз проблем сутності й специфіки використання пропаганди в процесі ведення інформаційних війн, зокрема, сучасної інформаційної війни між Російською Федерацією та Україною, засвідчив, на їх думку, що «пропаганда дійсно виступає як основна інформаційна зброя (більш значуща, ніж піар та політична реклама), що дозволяє суб'єктам пропаганди впливати на масову свідомість населення та формування громадської думки» [205, с. 137].

Специфічними рисами пропаганди, на думку авторів, «виступають, по-перше, саме можливість за її допомогою дійсно здійснювати серйозний вплив на масову свідомість населення та громадську думку. По-друге, використання різноманітних політичних пропагандистських технологій, що розроблені в Україні та за кордоном та дають значний ефект в ході ведення інформаційної війни» [205, с. 137].

Дослідники наголошують на здійсненні в сучасних умовах пропагандистського впливу на населення в інформаційних війнах з використанням не лише так званої, прямої пропаганди, а також із застосуванням «скісних» методів та форм, таких «як джинса та пабліситі», а також так званої м'якої пропаганди, що дістала назву «Пропаганда 2.0». Подібна пропаганда може бути віднесеною, підсумовують автори, не стільки до політичної, скільки до «соціологічної», «тобто не вертикальної, а горизонтальної», і «саме використання подібної форми пропаганди має серйозні перспективи активного застосування в ході інформаційних війн» [205, с. 137].

Висновки до розділу 1

Побудова дефініції зовнішнього впливу в соціологічному теоретизуванні передбачає використання двох базових опорних концептів: соціальної трансгресії та соціальної когезії. Акцентовано увагу саме на використанні поняття «соціальна когезія», а не «соціальна згуртованість», оскільки цей концепт описує не стільки відносини між людиною й соціальною групою (соціальними інститутами), скільки особливість соціальної системи в аспекті підтримання неперервних зв'язків між культурою, соціальними структурами (інститутами), соціальними групами (соціально-груповою стратифікацією) та особами. Поняття трансгресії може бути визначеном у теоретико-соціологічному розумінні як процес виходу соціальної системи за її власні кордони та проникнення в простір іншої соціальної системи через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові й особистісні складники.

Отже, соціальна трансгресія є ключовою ознакою зовнішнього впливу соціальної системи (або групи соціальних систем) щодо іншої соціальної системи (групи систем), бо дає змогу фіксувати, описувати, аналізувати перехід кордонів соціального простору з різними стратегічно-цільовими установками та при використанні різних технологій, що закономірно можуть призвести до різних ефектів переходу, проникнення та трансгресії культурних, інституційних і соціогрупових складників. Відповідно до наведеного, базовими змістами зовнішнього впливу, які можуть зазнавати трансгресії у взаємодії однієї соціальної системи (групи соціальних систем) з іншою (групою соціальних систем), є культурні, соціально-інституційні та соціально-групові або ж особистісні складники.

Спроможність до трансгресії в соціальної системи може визначати її суб'єктність або об'єктність у реалізації зовнішнього впливу. Водночас, самого лише поняття соціальної трансгресії в рефлексії зовнішнього впливу було б недостатньо, оскільки він дає змогу описувати суб'єктний складник, проте, аналітично фіксує лише процесуальні передумови для перетворення системи на

суб'єкта зовнішнього впливу. Структурні передумови для перетворення системи на суб'єкта зовнішнього впливу фіксує поняття соціальної когезії.

Для здійснення трансгресії соціальна система має відповідати певному рівню когезії, що виражає інтегрованість/дезінтегрованість культури, соціальних інституцій та соціальних груп (осіб) у конкретному суспільстві. Відзначимо ще раз, що йдеться не про характеристику «згуртованості», а про налагодженість внутрішніх зв'язків (комунікацій) між культурними складниками, соціально-інституційними складниками, соціальними групами та особами. Поняття соціальної когезії описується через ознаки континуальності, неперервності, культурної, структурно-інституційної та соціально-групової зчепленості соціальної системи, що слугує передумовою для здійснення нею трансгресії. Іншими словами, соціальна система зовнішньо впливає на іншу соціальну систему, коли вона трансгресує власну культуру, соціальні інститути, соціальні групи, переходячи кордони соціального простору іншої соціальної системи (групи систем). Проте, соціальна система може робити це, лише будучи когезивною, зчепленою, неперервною та синергійною в своїх складниках. Зазначені характеристики соціальної системи залежать значною мірою від держави як ключової соціальної інституції. Водночас ідеться також і про недержавних соціальних суб'єктів та про інституції, які визначають культуру, політику, економіку й народонаселення.

У контексті двох розумінь нації, як громадянсько-політичного та етно-культурного утворення, І. Кононов та колектив авторів презентують подальші результати своїх студій, зауважуючи, що «в Донбасі й у Галичині більшість населення підтримують різні проєкти розвитку країни». При формулюванні цього висновку дослідники спираються на положення про те, що в мешканців Галичини загальногромадянська ідентичність є сильнішою за регіональну, тоді як на Донбасі вона за своїм значенням є наближеною до регіональної [142, с. 85].

Така наближеність може означати (як один із можливих варіантів), що ідентичність макрорегіону в сприйнятті його мешканців є наближеною до ідентичності держави при переважанні політично-юридичних складників нації над етнічними та культурними. Отже, ідеться, про те, що «в цьому політичному

співтоваристві етнічність багато в чому стає приватною справою громадян», оскільки «Україна розвивається як багатокультурна і багатоконфесійна держава» [142, с. 85].

Щоправда, дослідники не зауважують, – хоча це й варто було б зробити, – що вирівнювання в оцінці мешканців Донбасу загальногромадянської ідентичності з регіональною включає щонайменше два компоненти: територіально-поселенський та інфраструктурний, з одного боку, та етнокультурний – з іншого. Ідеться про значний вплив інтродукованої індустріалізації (яка розпочиналася ще із часів британця Дж. Юза, коли Донецьк називався Юзівкою) та залученість до цього процесу великої кількості умовно вільної робочої сили, що було типовим для Російської імперії з архаїчними пережитками кріпацтва в створенні промислових підприємств.

У своїх підвалинах загальногромадянська ідентичність в оцінці мешканців Донбасу відображає, отже, не лише модерний, а й домодерний складник у розумінні територіальних спільнот. Цьому розумінню відповідає наукова теорія Ф. Тьонніса з розрізненням гемайншафту та гезельшафту як великої спільноти-суспільства абстрактних інституцій і суспільства малих спільнот (малих груп) із фамілістичною солідарністю.

І. Кононов та автори далі вказують на домінування в обох регіонах фамілістських форм солідарності, що «не сприяє швидшому зближенню їх», наголошуючи також на схильності мікрогрупових утворень до стереотипізації свідомості та піддатливості «зовнішнім маніпулятивним впливам» [142, с. 85].

Галичанський проєкт ґрунтується на визнанні культурної та етнічної лояльності підґрунтям усіх суспільних лояльностей. При збереженні фамілістських форм солідарності населення пріоритетність культурного та етнічного складників, як і громадянсько-політичного в націєтворенні, може означати перехід ініціативи до різноманітних малих груп та посилення їх псевдопредставництва на рівні макрорегіонів.

Проведені І. Кононовим та дослідницькою групою емпіричні дослідження мали значний прогностичний потенціал, обережно окреслюючи невидимі лінії

з'єднання між точковими подіями, які шістьма роками пізніше виявили істинність окреслених вище положень. Зрозуміло, що при цьому йшлося не про які-небудь внутрішні процеси в макрорегіональному поділі, а про використання Росією як актором зовнішнього впливу відмінностей регіональних ідентичностей та інформаційно-пропагандистське (а потім і військове) супроводження позірного іредентизму з анексією як у Криму, так і на Донбасі. Проте, крім зовнішніх чинників зовнішнього впливу, в Україні наявні також внутрішні чинники зовнішнього впливу, які потребують окремої рефлексії. Її й буде розкрито в наступних підрозділах дисертації.

Різні соціальні суб'єкти володіють різним трансгресійним потенціалом, оскільки є розташованими на різних рівнях соціально-інституційної організації. Проте, малосумнівним є те, що найбільшими можливостями у сфері реалізації різноманітних трансгресій володіє держава як владно-централізуюча інституція соціальної системи, гарант більшості систем соціонормативної регуляції й соціального порядку в цілому. Про неї і йтиметься в наступному розділі дисертації.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ НА ДЕРЖАВУ

2.1. Сила та слабкість держави як владно-централізуючого соціального актора в соціологічних інтерпретаціях і міждисциплінарних студіях

Якісне та кількісне визначення зовнішнього впливу одного суспільства на інше (включаючи вплив однієї групи суспільств та іншу групу суспільств) потребує визначення сили/слабкості держави як ключової соціоутворюючої інституції. Саме через державу та її централізовану координацію реалізуються проекти культурних імперіалізмів, здійснюються військово-політичні та економічні експансії, ініціюються процеси демографічного зростання та убування населення.

Для України дослідження сили/слабкості державної влади, що почала формуватися з 1991 р., також має теоретико-соціологічну та соціо-технологічну актуальність.-У теоретико-соціологічному аспекті оцінка сили або слабкості України як держави є необхідною для визначення автентичності або зовнішньої зумовленості курсу соціально-політичних трансформацій і тієї моделі суспільства, яка має бути результатом цих трансформацій.

У соціально-технологічному аспекті проблема актуалізується через необхідність емпіричного визначення ознак проблемності державної влади в культурному, політичному, економічному, соціальному та демографічному сегментах, що дасть можливість, на основі подібної соціо-діагностики, визначити необхідність та припустимість зовнішнього впливу на реформування соціального життєустрою, можливі позитивні та негативні наслідки такого впливу.

Дослідження слабких держав було започатковано як в працях окремих авторів (Е. Ньюмана, Г. Хелмана, Ф. Фукуями, С. Гантінгтона, М. Манна, В. Перец-Діаса, Лі Хуанга, П.-Х. Бейкер), так і міжнародних організацій (Світового банку та Фонду

миру) [41; 270; 271; 276; 338; 357; с. 62–87; 395; с. 20–60; 405; 453, с. 1–32; 464, с. 421–443; 470; 472, с. 14–26; 483, с. 247–261].

Результати цих досліджень містили власні версії інтерпретації сили/слабкості держави та ініціювання трансформацій під зовнішнім впливом тих чи інших держав. Узагальнення теоретичних концепцій та ключових ідей доцільно представити у табл. 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Теоретичні інтерпретації сили та слабкості держави в різних теоріях а емпіричних дослідженнях

Автор	Зміст концепції
1	2
Е. Ньюман	Вирізнено три парадигми аналізу феномену слабких держав: 1) парадигму оцінки слабких держав в термінах нової міжнародної безпеки; 2) парадигму занепадаючих держав, занепад яких зумовлений зовнішніми чинниками; 3) парадигму етноцентризму та гегемонії пануючих держав світу, згідно з якою концептом «слабка держава» послуговуються еліти сильних держав задля зміни геополітичної картографії та перерозподілу влади, її узурпації та повалення незручних політичних режимів [464, с. 421–443]
Г. Хелман	Запропоновано поділ держав із проблемами виживання на три групи: 1) Боснія, Камбоджа, Ліберія та Сомалі, група держав, владні структури яких стикнулися із нездоланими проблемами; 2) Ефіопія, Грузія та Заїр, держави, які зазнали краху або в яких крах, хоча і не є неминучим, проте, може статися протягом декількох років; 3) проблемні державні спільноти, що утворилися в результаті розпаду Югославії та СРСР [405]
С. Хантінгтон	Запропоновано аналіз невдалої держави у зв'язку із невдалою модернізацією. Невдалість означає неспроможність системи організувати зміну традиційних цінностей і форм поведінки, розповсюдження засобів комунікації і освіти, розширення горизонтів - від сім'ї, села та племені до нації в цілому, секуляризацію суспільного життя, раціоналізацію структур влади, формування функціонально специфічних організацій, заміну аскриптивних критеріїв критеріями, заснованими на досягненнях, і зусилля в напрямі більш справедливого розподілу матеріальних і символічних ресурсів. Невдалість держави означає також її неспроможність «успішно інкорпорувати громадські сили, що викликаються до життя модернізацією, щоб в результаті модернізації складалася нова суспільна свідомість». Йдеться про «соціальні групи, які починають претендувати на участь в політичній системі... і система або надає їм можливість такої участі в формах, які узгоджуються з безперервним існуванням системи, або відчужує ці групи від системи, породжуючи тим самим відкриту чи приховану внутрішню напруженість і розколи...» [271, с. 109]
М. Манн	Для характеристики сили/слабкості держави запропоновано концепти «автономна держава/інфраструктурна держава» – ними автор послуговується для визначення інклюзивної та ексклюзивної держави як полюсів сили/слабкості держави як соціальної інституції [453, с. 1–32]

Продовження табл. 2.1.1

1	2
П.-Х. Бейкер	Запропоновано модель вдалого/невдалого зовнішнього впливу на демократичний транзит в контексті порівняльної оцінки європейських, африканських та азійських суспільств [470]
Ф. Фукуяма	Вирізнено комплекс чинників послаблення держав, зокрема – нормативних та економічних, серед яких: 1) надцентралізація, що спричиняє невдоволення населення та сусідів надлишком ворожості; 2) надмірна свобода держави (надлишкова лібералізація), яка вела до падіння ефективності її роботи; 3) глобалізація світової економіки, яка зумовлює руйнування автономії суверенних національних держав за рахунок зростання швидкості обміну інформацією, мобільності капіталу і, в меншій мірі, трудових ресурсів; 4) неадекватний рівень інституційного розвитку суспільств, які потребують обмеженого спектру законних і ефективних державних функцій; 5) занепад державності як наслідок колоніалізму та зовнішнього протекторату, які призвели до виникнення ряду бідних «держав-невдах» від Європи до Південної Азії [270, с. 67–69]
Дослідження світового банку	Розробка системи емпіричних індикаторів ефективності та якості державного управління [41]
Дослідження Фонду миру	Розробка системи демографічних, соціальних, економічних та політичних показників стабільності/крихкості (нестійкості) держави [338, с. 5–21]

Глобалізацію як фоновий чинник зовнішнього впливу можна віднести до слабо досліджених предметів соціології міжнародних відносин та соціології глобалізації. Частково слабка дослідженість пояснюється дезорієнтованістю наукової громади тих суспільств, які переживають ситуацію глобалізаційного шоку та наукові еліти яких самі стають об'єктами зовнішнього впливу. Недостатню дослідженість можна пояснити незацікавленістю ключових акторів глобалізаційного впливу у виявленні їх проєктивних задумів та аналізі прагматичних мотивів, які істотним чином відрізняються від викладених в різноманітних офіційних документах.

Дослідження глобалізації як сучасного тренду формування нового культурного, економічного, політичного світопорядку та спільноти нового типу. Автори, які є представленими нижче, досліджують соціально-економічні та політичні наслідки глобалізації (А. Арсеєнко); ризикогенні наслідки глобалізації для різних спільнот (З. Бауман); групи впливу глобалізації та її контраверсії (В. Власов, Д. Гелд); співвідношення глобалізації та регіоналізації (І. Кононов); культурно-соціальні виміри глобалізації (В. Степаненко, В. Бурлачук); стратегії розгортання

глобалізації (О. Білорус, Д. Лукьяненко); глобалізація та ідентичність (Т. Воропай, Ю. Романенко, Ю. Яковець); глобальна політика та економіка (Б. Дікон, А. Філіпенко, Г. Колодко); глобалізація та міжкультурні комунікації (Д. Муза, В. Медоуз, Я. Олійник, І. Родіонова); шоково-кризові виміри глобалізації (Е. Тоффлер) [14, с. 23–50; 21; 26; 39; 45; 50; 51; 95; 102; 118; 132; 172; 180; 191, с. 3–4; 212; 221; 222; 257; 266; 288].

В глобальному світі мегатенденцією є не лише зростання взаємозалежності, але і керованості. Ключовою формою глобалістичної керованості різних суспільств стають дві засадничі форми гегемонії: культурна та економічна. Саме цим двом формам гегемонії поступається військово-політична гегемонія, яка була типовою для архаїчних способів узалежнення одних суспільств іншими і передбачала пряме вторгнення із наслідками прямої асиміляції як сировинних ресурсів, так і населення.

Культурна гегемонія в змістовому відношенні є стратегією монополізації стандартів оцінювання та різноманітних соціальних референцій. Привласнення подібної влади означає досягнення найвищого рівня впливовості в будь-якому суспільстві, оскільки культура є найвищою формою структурування сенсів, які, в свою чергу, утворюють символічні універсуми мислення та соціальної дії.

Як зауважують багато дослідників, із точкою зору яких солідаризується автор цієї дисертації, прототипом для культурної гегемонії є практики остракізму, що мали як ціннісно-стандартизуючий, так і нормативно-дисциплінарний вплив на екслюзентів. Авторизована компетенція щодо прилучення/відлучення до певної престижної спільноти набула логічного продовження в інституціях католицької церкви періоду Середньовіччя.

Визначення ступеня чутливості держави щодо зовнішнього впливу, який може відбуватися як через акторів внутрішнього, так і зовнішнього політичного середовища, може здійснюватися в континуумі між автономною/необмеженою владою та інфраструктурною/обмеженою владою.

Еліти держави володіють автономною владою за умови своєї спроможності приймати будь-які рішення поза переговорним процесом із поза державними акторами. Тут маються на увазі різноманітні групи громадянського суспільства, як-

от: громадські організації, ЗМІ, групи тиску, політичні партії. Автономна влада володіє так званою абсолютною суб'єктністю, що означає неспроможність акторів внутрішнього та зовнішнього середовища впливати на її суверенітет, а отже, вступати із державою в рівноправний діалог.

Розкид типів автономної влади є доволі значним. Її в суспільствах минулого представляли східні деспотії, абсолютні монархії періоду пізнього феодалізму, комуністичні режими із партноменклатурною однопартійністю, військові диктатури із необмеженим суверенітетом мілітарних угруповань різного походження.

Так, Китайська східна деспотія із очільником-імператором мала практично необмежений суверенітет в аспекті верховенства права сили щодо будь-яких соціальних груп та індивідів. Пізня Римська імперія відзначалася абсолютною владою імператора за наявності часткових обмежень з боку сенату.

Французька абсолютна монархія часів Людовика XIV відзначалася необмеженим суверенітетом короля. Партноменклатурна влада в СРСР, яка спиралася на репресивний апарат силових структур, також не була обмеженою ніякими реальними стримувачами в сфері політики, за винятком декоративних структур, створених для маскуванню абсолютної та автономної влади одного політичного угруповання.

Повною протилежністю автономної влади є так звана інфраструктурна влада, яка функціонує в капіталістичних соціумах з ліберальними або соціальними демократіями. Інфраструктурна влада, відрізняється від автономної, спроможністю держави реалізовувати стратегії політичної інклюзії в громадянське суспільство, юридизуючи свої відносини із ним і створюючи, тим самим, гарантії щодо виконання власних рішень в державно-контрольованому просторі. Інфраструктурна влада була нерозвиненою в доіндустріальних суспільствах, отримуючи додаткові можливості для реалізації в індустріальних і постіндустріальних суспільствах [453, с. 1–32; 472, с. 14–26].

Нині всепроникність держави щодо повсякденного життя можна вважати максимальною. Ця всепроникність як атрибут соціально-інклюзивної стратегії є логічним продовженням соціально-дистрибутивної, фіскальної, інформаційно-

реєстраційної, регуляторно-економічної, соціально-патронажної функцій державної влади. Для різних соціальних груп та індивідів така всепроникність держави, проте, не дорівнює її автономності та неконтрольованості з боку різних акторів її внутрішнього та зовнішнього середовища [395, с. 20–60].

У соціумах ліберальної та соціальної демократії політичні еліти остаточно втрачають свою автономію за рахунок функціонування електоральної системи, неперервних ротацій та громадського контролю з боку ЗМІ, закладів освіти, громадських організацій, політичних партій та інших акторів громадської думки. Поруч із внутрішніми акторами, відповідний політичний та інформаційний тиск на ліберальні та соціальні демократії можуть чинити міжнародні організації, окремі держави, які здійснюють вплив як через свої офіційні представництва (амбасади), так і через іноземних резидентів, як-от: громадські організації, ЗМІ, заклади вищої освіти тощо.

У цілому в постіндустріальних (інформаційних) суспільствах функціонування автономних державних еліт, які можуть дозволити собі тотально ігнорувати переговорний процес, громадську думку, діяти без урахування поля інтересів акторів громадянського суспільства є, порівняно із традиційними суспільствами, малоімовірним або ж неімовірним.

Державовладці або політики, що представляють владні еліти, можуть дозволяти собі системні або несистемні корупційні зловживання (ухилення від сплати податків, розкрадання бюджетних коштів, придушення опозиції, використання репресій щодо політичних конкурентів).

При цьому їхні можливості щодо монополізації та приватизації влади такою мірою, що це могло би порушувати Конституцію і закони, права і свободи громадян, є гранично обмеженими. Водночас за наявності автономії і суверенітету владні еліти змушені рахуватися із зовнішнім оточенням, яке також впливає на легітимність держави, її міжнародну репутацію, може реалізовувати відповідні санкції при здійсненні державних переворотів або інших недемократичних узурпацій [357, с. 26–66].

Отже, в сучасних умовах політичні еліти та чиновництво, маючи доволі розгалужену та впливову інфраструктурну владу, тим не менш, часто не отримують майже ніякої автономної влади щодо громадянського суспільства. Хоча іноді мають місце і ситуації від зворотнього, як, наприклад, протестні події і контрпротестні дії влади в Білорусії. Спроможність громадянського суспільства до мобілізації протестних груп та інституцій, створення антидержавних соціальних рухів виявляється вкрай важливою стримуючою обставиною щодо тиранії [453, с. 1–32].

При цьому влада навіть сучасних держав із прозорою системою управління, електронним урядуванням, громадським контролем над представницькими інститутами та чиновництвом може реалізовуватися щодо окремих осіб. Саме їх повсякденне життя може зазнавати подібного безцеремонного вторгнення. В той же час, можливість держави уникнути переговорного процесу і здійснити однобічний перерозподіл влади всередині громадянського суспільства є мінімальною без підтримки потужного соціального руху.

Соціологічна закономірність зовнішнього впливу держави і на держави виявляється в тому, що автономні держави є резистентними щодо зовнішнього впливу конкурентних акторів та внутрішнього середовища, що означає їх необмежений суверенітет щодо соціальних інституцій, соціальних груп та індивідів. Державні еліти виявляють автономію щодо громадянського суспільства, маючи в своєму розпорядженні інструменти блокування горизонтальних соціальних комунікацій. Саме через ці соціальні комунікації як внутрішні, так і зовнішні актори впливу можуть впливати на держави.

Інфраструктурні держави є вимушеними контактувати із широким колом зацікавлених груп, інституцій, індивідів за рахунок наявності у останніх інструментів швидкої колективної мобілізації. В сучасних умовах цю роль відіграє Інтернет з чисельними електронними месенджерами, які дають можливість обмінюватися величезною множиною повідомлень і здійснювати процес формування ініціативних груп он-лайн, як і викликати на прямий діалог різні соціальні інституції [453, с. 1–32].

Інфраструктурні держави, таким чином, стають залежними від горизонтальних комунікацій та громадської думки, яка стає реальнішою за рахунок влади мобілізації великої чисельності, що виникає у акторів громадянського суспільства через електронні технології. Проте, навіть за умов транспарентності електронних комунікацій та узручнення можливостей як внутрішнього, так і зовнішнього громадянського суспільства можливість реалізовувати зовнішній вплив зовсім не означає відсутність у інфраструктурних держав автономної влади. На практиці між ними, звичайно, може існувати певний взаємозв'язок [453, с. 1–32].

Інфраструктурна влада держави може створювати велику кількість регуляторних норм, здійснюючи, тим самим, нормативний тиск щодо індивідів, маргінальних груп і меншин. Проте, в сучасних умовах інтереси останніх можуть представляти іноземні резиденти та агенти впливу, які обмежують автономію держави щодо слабких і невливових соціальних груп, збільшуючи через них власну впливовість. Йдеться про різноманітні гендерні лоббі, екологічні організації, міжнародні інституції з захисту прав людини та боротьби з корупцією тощо [453, с. 1–32].

Для емпіричного розуміння проникності/непроникності держави для зовнішнього впливу є важливими індекси міжнародних організацій, зокрема Світового банку та Фонду миру. Комплексна емпірична оцінка залежить від двох засадничих груп індексів: індексів якості та ефективності державного управління та індексу крихкості (нестійкості, слабкості) держави.

Рівень ефективності державного управління залежить від світової інтеграції і глобалізації, яка відбувається протягом останніх двадцяти років. Глобалізація спричиняє зростання економічного та культурного взаємопроникнення різних соціумів через державні кордони, а також стає чинником очевидного зниження здатності держави контролювати міжкультурні комунікації та адмініструвати свою частку світової економіки.

Для країн, які перебувають на доіндустріальній стадії розвитку, джерелом опору та підтримки стає автономна національна держава. Без такої автономної національної держави в жодному суспільстві не виникало б передумов для

створення інфраструктурної держави. Глобалізація як чинник формування відкритих і прозорих держав є цілком сумісною з національною (культурною і політичною) автономією держав, а натомість захищає її через надання всім націям відповідної підтримки. При цьому, однак, будь-якій суверенній національній державі доводиться визнавати зовнішній вплив міждержавної системи в аспекті конституювання її суверенітету.

Зовнішній вплив цієї системи реалізується через міжнародні установи, договори, формалізовані і неформалізовані норми, які регулюють відносини між державами як на макрорівні (напр., миротворчі сили ООН), так і на мікрорівні дипломатичних комунікацій (напр., дипломатичний етикет). Міждержавну систему визнання національного суверенітету було створено в Європі під час першої Тридцятирічної війни (1618–1648) і поширено на весь світ за рахунок капіталістичної та колоніальної експансії. Безвідносно до походження держави, її незалежного чи колоніального статусу, визнання її суверенітету відтоді залежить від визнання її іншими державами відповідним членом міждержавної системи. Вступ до системи суверенних держав кодифіковано та інституціоналізовано Організацією Об'єднаних Націй [453, с. 1–32].

Варто зазначити, що держави підтримують ООН та інші наддержавні інституції управління міждержавною системою не з моральних резонів, а з власних матеріальних інтересів. Культурна, політична, торговельна, військово-політична та інша взаємодія між державами вимагає попередньої стандартизації та постконвенційного дотримання. Чим більшою стає кількість держав і чим інтегрованішими стають їхні економічні системи, тим більшого значення набуває наддержавне управління міждержавними відносинами.

Розгорнуте визначення індикаторів якості державного управління було подано в шереху доповідей Світового банку (World Bank), під егідою якого було опубліковано 8 доповідей із зазначеної тематики. В доповідях йшлося про оцінку якості державного управління в 1996–2008 р. в 212 країнах, включаючи пострадянські держави [41].

У доповіді «Якість управління: показники ефективності державного управління в країнах світу за 1996–2008 роки» представлено дослідження якості державного управління та його впливу на розвиток суспільства, зокрема – і на обставини, які зумовлюють втручання у справи тієї чи іншої держави ззовні (у формі миротворчих військових інтервенцій, економічних санкцій, перевірочних місій, культурно-дипломатичних та гуманітарних комунікацій тощо) [41].

Запропоноване в документі рейтингування держав здійснено на основі експертного опитування фахівців з державних та недержавних організацій, установ та робочих груп. Оцінку якості запропоновано здійснювати згідно з шістьма емпіричними індикаторами якості державного управління:

а) урахування громадської думки (думки населення) і рівень підзвітності державних органів громадянському суспільству. Як було сказано вище, автономна та інфраструктурна влада може погоджуватися або не погоджуватися переговорний процес із акторами громадянського суспільства, заохочувати або блокувати електоральний плюралізм, стимулювати свободу слова або авторитарним чином обмежувати її тощо;

б) політична стабільність і відсутність насильства. Зазначена група індикаторів дає змогу оцінити рівень стабільності державних інститутів, ймовірність дестабілізації і повалення уряду неконституційними методами або із застосуванням насильства. Як показує досвід інфраструктурних держав, рівень їх політичної стабільності є високим саме за рахунок можливостей для всебічної артикуляції громадської думки та проведення переговорного процесу з проблемних питань;

в) ефективність роботи уряду. Ця група індикаторів включає оцінку якості державних послуг, роботи державних службовців, рівень їх залежності/незалежності від політичного тиску, якісність розробки та реалізації внутрішньої державної політики;

г) якість законодавства. Ця група індикаторів включає спроможність урядових установ формулювати та реалізовувати раціональну політику і приймати нормативно-правові акти в сфері розвитку приватного сектору економіки;

д) верховенство закону. Ця група індикаторів включає дотримання самою державою нею ж прийнятого законодавства, паритетність в його виконанні, а також оцінку ефективності органів виконавчої та судової влади, пенітенціарної системи тощо [41].

За наявності проблем у сфері державного управління та чи інша держава набуває статусу крихкої (неспроможної), або ж проблемної. Для оцінки неспроможності або крихкості держави Фонд миру (The Fund for Peace) запропонував індекс неспроможності держав (Failed States Index), який у 2014 р. було ретерміновано в Індекс слабкості держав (The Fragile States Index). Сам індекс є інтегрованим показником що характеризує здатність/нездатність централізованої влади тієї чи іншої країни контролювати цілісність своєї території, політичну, економічну, соціальну та демографічну ситуацію в країні, а також стабільність державних інституцій [338, с. 5–17].

Щорічне рейтингування за індексом крихкості та відповідні дослідження реалізує Фонд миру. Зазначена організація спеціалізується на дослідженні чинників і обставин війн та розробляє рекомендації щодо їх превенції. Індекс крихкості надає можливість здійснювати компаративний аналіз ризиків державності і реалізовувати прогностику соціальних конфліктів різної генези [338].

Індекс крихкості держав запропоновала в 2005 р. П. Бейкер. Авторка оцінює небезпеки, які постають перед неспроможними (крихкими) державами в перехідному періоді, поділяючи їх на малоімовірні (нова диктатура, виникнення екстремістських фракцій) та високоімовірні (громадянська війна, крах держави, масові злочини, екстраординарні гуманітарні кризи та можливий розпад країни) [470].

Ключовою стратегією превенції подібних ризиків є, на думку авторки, запровадження перехідного періоду інституцієтворення, зміст якого становлять: підготовка нової конституції, електоральні кампанії, гарантування засадничих прав і свобод громадян, створення та/або реформування державних інституцій: поліції, армії, чиновництва, судів, органів представницької влади, засадничих елементів

державної інфраструктури, державних сервісів, дотримання верховенства закону та економічна лібералізація [470].

Дослідниця наводить приклади вдалого та невдалого демократичного транзиту держав, які були колонізованими і зазнавали тривалого зовнішнього втручання. Так, в Тунісі було реалізовано проамериканський сценарій арабської весни, демонтаж авторитарного режиму, проведено вибори до установчих зборів, укладено нову конституцію та призначено тимчасовий уряд. Отже, відбувся еволюційний перехід до нового урядування, формування багатопартійності, громадських організацій та ЗМІ [470].

Звертання до джерел африканістичного спрямування, зокрема до праці С. Шаабана, дає підстави вести мову про різну соціальну та політико-економічну вартість проєктів зовнішнього впливу в реалізації демократичного транзиту та демонтуванні тоталітарних інституцій. При цьому зазначена вартість може бути вищою або нижчою, залежно від еволюційності реформ та спроможності владних еліт уникати націонал-радикальних експлозій [276, с. 17–80].

Саме націонал-радикальні реванши виступають чинниками відкидання багатьох суспільств в минуле, а отже, сприяють не стільки модернізації, скільки контрмодернізації та реставрації інститутів традиційного панування. Зовнішній вплив стає продуктивнішим за умови поступової інфільтрації елементів ліберальних економік та повільного визрівання ринкового саларіату в соціальних стратифікаціях, що уможливило розвиток конкурентного середовища та формування демократичної політичної культури автентичного зразка.

Компромісне поєднання в культурній ідентичності Тунісу африканської, ісламської та франко-латинської компоненти виражає внутрішню згоду спільноти із культурною окупацією. Саме така культурна амальгама як етнокультурна особливість Тунісу дає змогу не наближатись до точок політико-ідеологічного екстремуму, дотримуючись усереднено-зваженої стратегії покрокового реформування та раціоналістичного консерватизму. У Тунісі вдалося створити євроцентричні політичні інституції, поєднавши їх із культурними універсаліями модернізованого ісламу [276, с. 17–80].

Зазначені обставини створюють сприятливий фон для активних інвестицій іноземного капіталу, чому сприяє також приватизація, яка відкрила європейським країнам доступ до економіки Тунісу. Однак зовні сприятлива ситуація лібералізації політичної сфери наприкінці 1980-х рр. у тому числі прискорення руху в бік плюралізму і відносного звільнення преси, змінилася посиленням авторитарних тенденцій.

П. Бейкер зауважує, що для режиму Бен Алі, який здобув успіх в перемозі над тероризмом і мусульманським екстремізмом, все ж зберігаються виклики, пов'язані з ісламістським фундаменталізмом. Міра їх небезпечності для проєвропейських еліт Тунісу залежить від уникнення економічної нестабільності в умовах зазначених викликів [470].

Авторка пропонує найвдаліший сценарій зовнішнього впливу, який включає складання дорожньої карти передання влади, укладення нового конституційного договору або Конституції держави і формування державних інституцій. Так, ПАР була фактично англо-бурською колонією, яка реалізувала поступовий перехід від апартеїду до багатопартійності, звільнення політичних в'язнів, виборів Нельсона Мандели в 1994 році [470].

Найневдалішим прикладом демократичного транзиту із зовнішнім впливом Китаю авторка вважає М'янму. М'янма як азійське суспільство з імпортованими демократичними інституціями замість реальної демократії отримало видозмінену мілітарну хунту, яка пригнічувала багатопартійність та емулювала демократичне урядування. У 2011 році опісля формування цивільного уряду його кадровий склад було сформовано з військових або військових у відставці.

Під впливом західних суспільств було запропоновано програму виходу з кризи і подальшого розвитку країни, яка синтезувала імперативи буддійської етики (Будда, дхарма, сангха – Просвітлений, Закон, церква) із прозахідними політичними цілями, як-от: стабільність в державі, мир і спокій в суспільстві, законність і порядок; національне примирення; прийняття нової стабільної конституції; побудова нової сучасної розвиненої держави відповідно до нової Конституції; аграрний розвиток;

інституціоналізація економічної системи та залучення інформаційних технологій; стимулювання внутрішніх та зовнішніх інвестицій [483, с. 247–261].

Із зазначеного стає очевидною страатагема зовні керованої модернізації, яка зі збереженням традиціоналістського патерналізму буддійсько-конфуціанської держави включала непослідовне впровадження ліберальних інституцій при фактичній нереалізованості засадничих прав і свобод особи за зразком конституцій демократичних суспільств [483, с. 247–261].

Доволі еkleктичними виявилися нововпровадження прозахідної соціальної політики. При декларуванні курсу розвитку ринкової економіки із інформаційно-комунікаційними технологіями мілітарні еліти чинили опір реорганізації неефективного державного сектору економіки. Тут також виявилася подвійність зовнішнього впливу: стимулювання зовнішніх інвестицій в політичних деклараціях та фактичний опір в приватизації галузей державного сектору іноземним капіталом [483, с. 247–261].

У той самий спосіб влада лавіювала між популістським курсом перерозподілу коштів державного сектору економіки при збереженні соціальних цін на комунальні послуги, поштові тарифи, транспорт. Подвійні стандарти збереглися навіть опісля впровадження Заходом санкцій проти військового режиму [483, с. 247–261].

Попри декоративне реформування політичного режиму (допущення до участі в електоральних кампаніях опозиційних лідерів, зняття цензурних обмежень ЗМІ та Інтернету, призупинення прокитайського проєкту будівництва греблі, звільнення політичних в'язнів) М'янма залишається закритим азійським суспільством із вираженим етноцентризмом та збереженням військово-авторитарного режиму із обмеженнями для акторів громадянського суспільства [483, с. 247–261].

Індексування нестабільності/крихкості аналітично пристосоване для визначення проблем політичної системи, профілактики соціальних конфліктів на території держави і допомоги нестабільним країнам у розробці стратегій, які могли б зменшити ймовірність виникнення конфліктів. Крім оцінки ризику і прогнозування конфліктів, автори дослідження наголошують на дискусійності індексування та рейтингування держав відповідно до зазначеного індексу.

Нині в соціологічному та політологічному лексиконі немає універсальної дефініції неспроможності, недієздатності або слабкості держави. У найзагальнішому розумінні оперування концептами неспроможності, недієздатності або слабкості дає змогу позначати держави, які перебувають в циклі втрати легітимності, централізованості, інституційованості, балансування на межі економічної та політичної кризи та деградації.

Оцінка держави як неспроможної має підстави за наявності ознак неспроможності виконання нею засадничих функцій щодо суспільства, до яких зазвичай відносяться утворення вертикалі влади на засадах консенсусу із населенням, функція підтримання кордонів та публічного представництва щодо множини неавторизованих суб'єктів громадянського суспільства. Задля уникнення розпливчатості концептуалізації, що виникає через популяризацію і вульгаризацію наукової термінології в ЗМІ, Фонд миру запропонував комплекс ключових ознак слабкості, неспроможності, крихкості держави:

1. Втрата фізичного контролю над своєю територією, або державної монополії на законне використання фізичної сили на своїй території.
2. Нездатність легітимної державної влади забезпечити процес прийняття колективних рішень.
3. Нездатність легітимної державної влади забезпечити елементарні громадські послуги.
4. Нездатність взаємодіяти з іншими державами в якості повноправного члена міжнародного співтовариства.

Комплексний аналіз та індексування відбувається на основі системної методики оцінки конфліктів, яка застосовується щодо даних, отриманих із відкритих джерел. При цьому беруться до уваги 12 субпоказників визначених як «індикатори вразливості» держави. Вони класифіковані в трьох групах соціальних, економічних та політичних показників [338, с. 5–17].

2.2. Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив як політичні чинники державної нестабільності в теоретико-соціологічній рефлексії

Крихкість або стабільність державної влади як соціальної інституції набуває значущості як теоретико-соціологічної, так і соціо-технологічної проблеми в епоху глобалістичних ризиків, поширення різноманітних загроз та нестабільностей. Саме від держави та її інституційних складників залежить потенціал суспільства у подоланні ризиків та небезпек. При цьому загрозою номер один будь-якого суспільства, яка створює передумови руйнації державного суверенітету та посилення зовнішнього впливу, стає корупція.

Посилення корупції супроводжується неминучим послабленням легітимності, а послаблення легітимності, в свою чергу, є першим кроком у запереченні монопольного права держави на публічне застосування насильства та примусу. Як наслідок – поширення парамілітарних формувань, які стають силовими осередками альтернативних центрів влади.

Легітимність як соціально-політичний атрибут держави є предметом дослідження в європейській політичній філософії, починаючи від класичної філософії Стародавньої Греції (рефлексії етико-нормативних засад політики, аналіз антиномій сили і насильства, співвідношення закону, права і моралі, концепції ідеальної держави і ідеального правління (Платон) та виховання громадянина (Аристотель); через дослідження антагонізмів влади кесаря і ієрократії (Ф. Аквінський) та становлення політичного позитивізму, матеріалізму та реалізму в Новий час, яким відповідає дослідження раціонально-правових засад легітимності (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк) [12, с. 375–644; 53, с. 455–679; 160; 201, с. 89–459]. Автором дисертаційного дослідження використано теоретичні ідеї концепції легітимності М. Вебера, в якій автором визначено три засадничі типи легітимності – традиційний, раціонально-легальний та харизматичний, та виділено законовідповідні засади реалізації влади та покори населення цій владі, а також

концепції дискурсивної легітимності Ю. Габермаса та легітимації через процедуру Н. Лумана [5, с. 110–133; 7, с. 41–63; 37; 101, с. 258–268; 451].

Корупцію як соціальне явище та соціопатичний процес досліджували в рамках структурного функціоналізму, постструктуралістського марксизму та неомарксизму, феноменологічній соціології (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Н. Еліас, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Г. Беккер), що дало підстави сформулювати девіантологічну (корупція як різновид девіантної поведінки, спричиненої аномією, ціннісно-нормативною дезорієнтацією (Е. Дюркгейм) та інноваційну форму ціледосягнення через використання нелегітимних засобів досягнення мети (Р. Мертон)), конструкціоністсько-структуралістську (корупція як габітуси, диспозиції та латентні соціальні практики, фундовані на специфічному розумінні раціональності та нормативності (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман) та акціоналістську (корупція як різновид колективних дій, яка виникає в результаті їх наслідування та застосування відповідних оціночних фреймів авторизованими суб'єктами юридичних та морально-етичних санкцій – Г. Беккер)) парадигми [7, с. 41–63; 30; 107; 108; 109].

Згаданий третій блок досліджень стосується парамілітарних формувань – преторіанських огруповань, приватних армій та приватних військових кампаній, дослідженнями яких займалися К. Піч, Д. Сіллерс та Я. Дуглас, які аналізували історію походження преторіанських контингентів, їх статус в контексті міжнародного права, латентний вплив на військово-політичну ситуацію в державі та політичну нестабільність [419].

Генералізованими індикаторами оцінки стану стабільності/крихкості держави стають можливості ключових державних інституцій, як-от: політичного керівництва, армії, правоохоронної системи, судової системи і цивільних служб – в сфері гарантування державної та громадської безпеки. Вони визначені в дослідженнях Фонду миру в спеціальних тренінгових посібниках із визначення рівня нестабільності держав. Оцінювання здійснюється в річний термін шляхом підрахунків негативних і позитивних оцінок за всіма індикаторами з відкритих джерел інформації. При цьому застосовується метод експертних оцінок. Експертна група обраховує підсумкові індекси стабільності/крихкості за 10-бальною шкалою,

де 0 – полюс найвищої (ідеальної) стабільності, що відповідає низьким ризикам та загрозам, а 10 – полюс найнижчої стабільності і найвищої крихкості держави, який відповідає максимально високим ризикам і загрозам [338, с. 16–21].

Максимальна сума балів за всіма індикаторами становить 120 балів і стає визначальною при складанні рейтингу. Всі держави в рейтингу розподілені на чотири групи кольорів, від червоного (найвищий рівень нестабільності та критичний рівень ризиків) до зеленого (високий рівень стабільності та відсутність ризиків) за наявності двох проміжних ступенів оцінювання – помаранчевого (держави з рівнем стабільності нижче за середній за критичного рівня ризиків) та жовтого (держави з рівнем стабільності вище середнього за низького рівня ризиків). У першому виданні Індексу в 2005 році було оцінено 75 держав, з 2007 року Індекс було застосовано щодо 178 країн. У перспективі дослідження мало б охопити всі країни світу. При цьому індексуванню підлягають лише суверенні держави, перелік яких визначається на засадах членства в ООН [338, с. 16–21].

Ми розглянемо дві групи індикаторів нестабільності: соціально-політичних та державно-секьюритарних (тих, що стосуються чинників функціонування органів державної безпеки).

Перша група стосується рівня делегітимізації і криміналізації державних структур. Послаблення державної легітимності може відбуватися під впливом:

- масової та ендемічної корупції правлячих еліт;
- опору правлячих еліт щодо прозорості, підзвітності та політичного представництва, виявлений в результаті скандалів, журналістських розслідувань, кримінальних переслідувань або цивільних позовів;
- втрати довіри населення до державних установ та процесів, (бойкот та фальсифікація виборів, масові публічні демонстрації, акції громадянської непокори, нездатність держави збирати податки, опір військовому призову в армію, збройні повстання тощо);
- зростання кримінальних синдикатів, пов'язаних із правлячими елітами [338, с. 16–21].

Ендемічною прийнято називати корупцію, яка є специфічною для певного етнокультурного, економічного та політичного життєстрою. Небезпечність ендемічної корупції для сталості та стійкості держави полягає в розхитуванні соціальних інституцій та фактичному руйнуванні раціонально-правової легітимності. Оскільки раціонально-правова легітимність тримається на нормах формального права, систематизованого та кодифікованого у відповідних нормативних актах, то втрата довіри до формального права супроводжується зростанням значущості неформальних та тіньових регуляторів інституційного простору.

Стрімкими темпами зростають сектори тіньової політики, тіньової економіки, тіньової освіти. Прогресують злочинність та різні форми соціальних девіацій, яким відповідають зневіра, розпач, ендемічна депресія, суїцидальні настрої серед населення.

Корупція правлячих еліт спричиняє їх неспроможність контактувати із елітами інших суспільств без розхитування власного суспільства. За рахунок втрати легітимності відбувається наповнення політичного простору акторами зовнішнього впливу, які починають використовувати слабкість корумпованих еліт в своїх власних інтересах.

В органах державної влади виникають іноземні лобістські угруповання, які опікуються просуванням інтересів іноземних держав та деструктуванні державної влади, її послабленні та розхитуванні. Корупція в органах влади може спричинити реакції соціального ескапізму та бунту. Водночас, корумпована система злякано відтворюється через посилення офіційного ритуалізму та намагання експлуатувати харизматичний ресурс окремих політиків.

Розхитування центрів влади та проникнення іноземних лобістських угруповань в органи державної влади продовжується в економічному та культурному інституційних секторах. Національні економіки корумпованих держав перетворюються на ігрові майданчики іноземних бізнес-корпорацій, які через лобістські угруповання все більше приватизують публічні інституції. При цьому використовуються як місцеві корупційні осередки, так насаджувані ззовні.

Для посилення культурного впливу суспільства-інфлюєри створюють власні культурно-просвітницькі організації. Ефективність вкорінення останніх залежить від міри відчуження населення від власної етнокультури та етнокультурної різнорідності суспільства – інфлюєнта (об'єкта впливу).

Домодерне становище правлячих еліт може вмотивувати їх до опору процесам опрозорення, деофшоризації, транспарентизації. Індикаторами подібних явищ можуть ставати скандали в ЗМІ, пов'язані із можновладцями, та всіляке цензурне та/або політичне переслідування акторів медіапростору. Оцінка практик опору еліт модернізації може визначатися за показниками консенсусу/диссенсусу між політичними елітами та ЗМІ.

Взаємодія між владними елітами та ЗМІ в аспекті проведення інформаційної політики згоди/викриття корупційних ситуацій може розгортатися за трьома логічними сценаріями:

а) сценарій повних розбіжностей та конфронтації, змістом якого є протиборство між політикумом та ЗМІ. При цьому має місце ситуація взаємного політичного та інформаційного полювання. Політики толерують корупцію, ЗМІ її викривають, що спричиняє репресії з боку поліції та служб безпеки тощо;

б) сценарій повної домовленості, коли ЗМІ виступають медіапромоутерами різних соціальних корпорацій. У цьому випадку ЗМІ стають платними пропагандистськими інструментами тіньових структур, що стає додатковим джерелом делегітимації влади;

в) сценарій динамічного ситуаціонізму, коли відповідні медіаресурси зазнають політичної передислокації, залежно від інтересів тих чи інших політичних угруповань.

Делегітими́зація влади означає втрату всіх різновидів її легітимності: традиційного, раціонально-легального, ідеологічного, структурного, персоналізованого (харизматичного), технократичного та потестарного. Втрата традиційної легітимності відбувається за рахунок втрати авторитетності традицій і звичаїв престолоспадкування, що означає зневіру щодо сакральності та фундаментальності монархічного або теократичного життєстрою.

Втрата харизматичної легітимності відбивається на зневірі в можливість вибору та панування в суспільстві осіб з лідерськими (елітними якостями), які є фундованими на надзвичайних здібностях окремих акторів державної влади. Разом із руйнацією харизматичної легітимності держава втрачає мобілізаційний потенціал, що стає початком її деконструкції та переведення в режим зовнішнього впливу.

Втрата раціонально-легальної легітимності відбувається в векторі руйнації переконаності громадян/підданих щодо законності (легальності) й доцільності (раціональності) правопорядку та інституційності існуючої влади. За умов втрати цього типу легітимності відбувається скасування або обмеження електорального поля, політичної відповідальності владних осіб втрачається зв'язок між громадянами та інституціями влади/її персоналізованими носіями.

Таким чином, електоральне право втрачає свою процедурність, перетворюючись на фікцію. В аспекті зовнішнього впливу це відбивається на переведенні органів влади та їхніх керівників в режим іноземної кооптації та доместикації іноземних управлінських кадрів. В управлінських елітах з'являється значний відсоток імпортованих фахівців, за рахунок яких в правовій системі виникають збої через спроби імплементувати ззовні запозичені правові інституції.

Втрата ідеологічної легітимності означає знецінення цінностей та ідеологічну аномію в суспільстві, за обставин якої суспільство перестає бути зацікавленим в тих чи інших парадигмах власного розвитку. Втраті ідеологічної легітимності відповідає фрагментація політичного порядку та відцентрові тенденції в політичному просторі.

Втраті етнічної легітимності відповідає розрив політичних еліт із етнічною більшістю і переважна опора на етнічні меншини, що призводить до знецінення державного суверенітету та появи феномену «хибних етнократій».

Феномен хибних етнократій полягає в тому, що націоналістичний радикалізм як ідеологія стає поширеним не стільки в середовищі етнічної більшості, скільки в середовищі етнічних меншин. Останні здійснюють пропагандистське маніпулювання ідеологією національної держави, приховуючи за її фасадом інтереси тіньових акторів та груп, які доволі часто виражають зацікавленість зовнішніх центрів управління в інших державах. Хибна етнократія не просто

відображає втрату етнічної легітимності, але й стає наслідком дезавторизації державної влади, її значної персоналістичної корумпованості та слабкості автохтонних етносів та місцевих громад [118, с. 144–210].

За умов втрати структурної легітимності політична система втрачає свої структуро-утворюючі функції щодо соціуму. Останнє може відобразитися в поширенні лобізму в органах представницької влади, переважанні тіньових альянсів над нормативними приписами та інститутами, залежності рішень владних інстанцій від зовнішніх центрів управління, поширенні імпортованих кадрів (імпорту політичних еліт), що спричиняє недовіру з боку суспільства. Адже населення перестає коритися владі та встановлюваним нею нормам за обставин їх фіктивності та ігнорування внутрішніх інтересів суспільства, а також за наявності сумнівів щодо законності в займанні відповідних посад.

Втрата персоналізованої (харизматичної) легітимності включає недовіру до осіб із видатними якостями і відсутність умов для відтворення таких осіб в політичній системі. За подібних обставин корупційні практики (фаворитизм, непотизм, кронізм) чинять негативний вплив на відтворення якісного людського капіталу, що сприяє продукуванню соціальних груп із низькими показниками розумового та морального розвитку.

На політичній системі це відбивається перш за все у вимірі кадрових криз та кадрових дефіцитів, управлінській недієздатності, зорієнтованості політикуму на ретроградних особистостей, колишніх скомпроментованих можновладців із кримінальним бекграундом і т. п. Дефіцит харизматичної легітимності знижує шанси суспільства на збереження автономії та цілісності в кризові періоди, що саме по собі стає фактором його культурного, економічного та політичного узалежнення.

Криза легітимності є супутньою явищу «відпливу мізків» та міграції інтелектоємної робочої сили. Такі соціальні групи утворюють фундамент для технократії, яка через кризу легітимності держави втрачає внутрішній сенс. Зрозуміло, що супутніми цьому явищами є також руйнація науки та сектору вищої освіти, фактичний розпродаж фондів наукових та технічних досягнень,

стимулювання ескапістських настроїв серед природознавчої та соціо-гуманітарної інтелігенції тощо.

Остаточна втрата легітимності відбувається внаслідок втрати державою монополії на реалізацію законovidповідного фізичного насильства, або так званої потестарної легітимності. Втрата потестарної легітимності означає, з одного боку, повну втрату лояльної і покірливої більшості громадян, які залишаються відданими державі і є готовими виявляти зовнішню законотрухняність.

За обставин втрати покірливої більшості держава втрачає також своїх оборонців, для виконання функцій із її захисту. Таким чином, в результаті підсумовування першої та другої втрати ситуація складається таким чином, що державна влада в прямому сенсі «лежить під ногами», і її може перехопити будь-яка соціальна сила.

Разом з цим в соціології та політології існує емпірична закономірність, згідно з якою силовий тиск перебуває в зворотньо-пропорційній залежності від рівня легітимності влади. Себто, чим вищою є легітимність державної влади, тим менше насильства їй доводиться застосовувати, і навпаки: чим вищим є рівень застосовуваного насильства з боку держави, тим нижчою є її легітимність. Причина в тому, що легітимність держави залежить не лише від виконання правових (юридичних) норм, але і від дієвості інших систем соціо-нормативної регуляції, зокрема моралі, ідеології, релігії і т. п.

Опір правлячих еліт щодо опрозорення їхньої діяльності залежить від рівня модернізованості суспільства та розвиненості інституцій громадського контролю над елітами з боку самоорганізованих груп громадян. Відтворення в суспільстві практик придушення опозиції, олігархізація засобів масової інформації, патріархальний або підданський тип політичної культури не сприяють транспарентизації елітних угруповань, що робить державне панування крихким і створює приводи для масового невдоволення [338, с. 16–21].

Процеси дестабілізації держави можуть індукуватися також послабленням держави в її функційному репертуарі, який впливає із соціальних потреб в обороні території та підтриманні правопорядку, збиранні податків, реалізовувати військову

мобілізацію. Істотними чинниками послаблення можуть ставати також регіональний сепаратизм, варлордизм, вихід з-під контролю виконавчої влади збройних сил, органів державної безпеки.

Фонд миру розробив окрему підгрупу індикаторів, які стосуються ознак крихкості держави в секторі апарату безпеки [338, с. 16–21]. Зазначені індикатори можуть, зокрема, включати:

а) надмірне посилення особистих військових підрозділів глави держави (так званих елітних та преторіанських гвардійців), які не мають інституційних повноважень і перебувають в підпорядкуванні глави держави як його приватна армія. Це дає змогу таким підрозділам обходити субординаційні ланцюжки командування збройних сил держави;

б) другим пунктом є поява преторіанських військових підрозділів, які можуть виступати як у формі державних силових структур, так і приватних армій (приватних військових компаній), які використовуються для виконання незаконних доручень владної верхівки. Йдеться про політичні вбивства та терор влади проти політичної опозиції як в особі політичних лідерів, так і пересічних громадян [338, с. 16–21].

Преторіанські військові підрозділи, в більшості випадків, є найманими парамілітарними формуваннями, сама поява яких стає ознакою тяжкої кризи державності і соціального розламу, множинних громадянських конфліктів. Супутнім явищем поширення преторіанських парамілітарних формувань стає тіньовий ринок зброї, споживачами на якому є різні верстви населення, невдоволені владою. Розповсюдження зброї, в свою чергу, інтенсифікує процеси революціонізації та криміналізації в суспільстві, радикалізує опонентів та переводить громадян в режим відкритого протиборства [338, с. 16–21].

Через зазначені обставини держава втрачає монополію на легітимний примус через органи безпеки, які все більше починають нагадувати особисту охорону з приватних агенцій. В Україні такі парамілітарні формування, як приватні військові компанії перебувають під заборонаю, що, однак, не стає перепорою для функціонування різноманітних полігонів, баз, тренувальних центрів з підготовки

військовиків та приватних охоронців, підготовка яких охоронців в Україні не заборонена.

Зазначене, незважаючи на проголошені від імені офіційних органів держави заборони щодо подібних формувань, означає появу «армій поза арміями». В деяких ситуаціях парамілітарні формування можуть ставати інструментами збройного опору легітимній владі, формувати повстанські осередки та групи заколотників, сприяють поширенню «народних міліцій», дружин (загонів) самооборони чи інших напівкримінальних груп, які оскаржують право держави на монопольне застосування суверенного насильства від імені соціальної цілісності.

У дослідженні зовнішнього впливу акторна парадигма включає як засадничий постулат ідею щодо потреби та необхідності формування (створення) спеціальних груп впливу, індивідуальних та колективних суб'єктів, які можуть діяти рефлексивно, цілеспрямовано та послідовно в інтересах суспільства, яке вони представляють. При цьому відповідні актори мають використовувати надані їм в розпорядження інституційні ресурси, що дає можливість визначити їх інтереси в здійсненні зовнішнього впливу. За обставин вуалювання самого факту зовнішнього впливу, його спрямованості та інших стратегічних складників є доцільним застосування дискурсивної парадигми теоретико-типологічного аналізу.

Висновки до розділу 2

Держави за критерієм зв'язку їх централізованості із легітимністю з боку суспільства можна умовно поділити на сильні, середні та слабкі. Сильні держави характеризуються розвиненістю інфраструктурної влади, яка спирається на соціальний консенсус з приводу політичних інституцій за рахунок досягнення етно-культурної однорідності населення. Етно-культурна однорідність може вважатися первинною мінімальною умовою для консенсусу з приводу засад соціо-нормативної регуляції, що мінімізує розбіжності між великими соціальними групами,

інституціями та особами в аспекті розуміння образу соціальної системи. При цьому сильні держави можуть зберігати засади ліберального ладу при створенні умов дерегуляції держави щодо приватного сектору економіки та громадянського суспільства.

Середні держави мають розвинену автономну владу, яка за відсутності соціального консенсусу з приводу політичних інституцій та систем соціо-нормативної регуляції виконує функції централізованого контролю над територією, утримує відповідну кордонізованість політичного простору.

Слабкі держави мають нерозвинені політичні інституції, що зумовлено їхньою етно-культурною гетерогенністю та створенням без урахування ключових категорій населення на основі штучної територіальної централізації. У них зберігається диссенсус з приводу ключових політичних інституцій та систем соціо-нормативної регуляції при створенні корпоративного (орієнтованого на еліти) режиму правової безпеки та застосування терористично-репресивних технологій впливу еліт щодо населення. Серед слабких держав доцільно виділити:

а) ситуаційно-слабкі держави (держав, що переживають екстраординарне ситуаційне послаблення через вплив руйнівних екзогенних чинників, напр., військово-політичного, економічного екологічного, демографічного походження тощо);

б) перманентно-послаблювані держави, послаблення яких має хоча і екзогенне, але не вимушене походження (напр., глобалізаційне послаблення, послаблення в результаті лібералізації тощо);

в) держави-вигнанці (держави-парії), які є проблемними внаслідок відчуженості від суспільства (через корупцію, терористичні практики тощо) і потребують зовнішнього втручання для врегулювання їх внутрішніх криз та проблем.

Чинниками перешкод в розбудові сильних інфраструктурних держав на засадах національно-територіальної єдності стають радикальний етноцентризм державоутворюючої спільноти, еkleктичне поєднання традицій і модерну без органічного соціального консенсусу, насильницький іредентизм; негативізація

образу держав-колонізаторів та держав-протекторів без розвиненості відповідних структур безпеки та оборони зовнішніх кордонів, форсована європеїзація шляхом здобуття членства в європейських економічних та військово-політичних організаціях.

Повна або часткова втрата легітимності змістовно співпадає із поширенням корупції, що тягне за собою знецінення систем ціннісної та нормативної регуляції соціальної поведінки. Корупційні практики сприяють знищенню засад моралі, права, ідеології, руйнівним чином впливають на структури влади, процедури її інституціалізації, унеможлиблюють висунення еліт та лідерів на командні позиції в державному апараті, негативно відбиваються на владно-централізуючих можливостях держави та провокують застосування нею легітимного фізичного насильства. Втраті легітимності передують втрата діалогу між владою та суспільством, габітуалізація корупції та її перетворення на ендемічну складову соціального життєустрою.

Корупція підвищує рівень проникності суспільства для зовнішніх акторів впливу, які користуються ситуацією розмивання кордонів політичного простору та спонукають громадян до стихійних протестів, що мають розхитати процедурні засади підтримання законності, домогтися розгортання відкритих конфліктів між державною владою та самоорганізованими спільнотами громадян та зруйнувати будь-які умови для діалогу. Зовнішні актори можуть домагатися активної дискредитації владних еліт за рахунок паралельного посилення нестабільності та нарощування хвиль деструктивної критики, спрямованої на дезавування всіх різновидів легітимності: ідеологічної, етнічної, структурної, персоналістичної (харизматичної) та ін.

Значним послабленням (якщо не руйнуванням) держави стає втрата нею монополії на публічне насильство в рамках встановлених законом процедур. Актори зовнішнього впливу можуть вдаватися до різноманітних насильницьких дій з метою спонукати владні еліти до посилення безпеки з використанням спеціальних преторіанських угруповань (парамілітарних формувань).

Поява парамілітарних формувань є індикатором крихкості держави та її неспроможності контролювати власні силові структури, про що свідчить порушення парамілітарними формуваннями звичних офіційних ієрархій та приватизація функцій легітимного насильства альтернативними щодо держави центрами сили. Деструктивним супроводом останніх стають зростання тіньових ринків зброї, криміналізація поведінки пересічних громадян, які перестають бачити в державі авторизованого захисника суверенітету та безпеки й перестають довіряти легітимним силовим структурам. Означені процеси передують колоніальним експансіям певних територій або їх перетворення на зони заморожених конфліктів з супутніми негативними наслідками для держави.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТНО-АКТОРНИЙ ТА СТРАТЕГІЧНИЙ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ

3.1. Поняття «агент впливу» в соціології та політичних науках

Зовнішній вплив однієї держави на іншу передбачає інфільтрацію в інформаційний простір того чи іншого суспільства різноманітних агентів впливу. Саме поняття «агент впливу» з'явилося в політичному та юридичному лексиконі в минулому столітті, проте, його використання в соціологічному дискурсі ще не усталилося. Ця незвичаяність пов'язана із формалізованістю самого поняття, а з іншого боку – політичними та юридичними наслідками, що мають місце у зв'язку із ідентифікацією фізичної та юридичної особи як агента впливу.

Звісно, соціологію не можуть задовольнити критерії агентності впливу, які є дотичними до роботи на відповідні спецслужби та наявності закордонних джерел фінансування. Для поповнення соціологічного тезаурусу концепт «агент впливу» має зазнати додаткової інтерпретації з метою його пристосування до соціологічного мислення. При цьому, звісно, слід враховувати як складники соціальних фактів, так і нормативно-правові критерії.

Дефініції концепту «агент впливу» при їх різноманітності можна поділити на дві великі групи: нормативні та соціально-аналітичні [163; 179; 218; 281, с. 98–104; 418; 432; 509; 510]. Нормативні дефініції представлені в нормативно-правових актах держав. У цих визначеннях акценти зміщено на процедури реєстрації, ідентифікації, встановлення джерел доходів, юридичну відповідальність за порушення норм адміністративного та кримінального права.

Так, в США нормативно-правове регулювання діяльності агентів іноземного впливу здійснюється в рамках їх обов'язкової реєстрації. Відповідний Акт реєстрації іноземних агентів (Foreign Agents Registration Act; FARA) було прийнято в

1938 році. Згідно із цим Актом, агента іноземного впливу визначено як фізичну або юридичну особу, яка виступає від свого імені або послуговуючись представництвом, та діє під контролем іноземного менеджера або діяльність якої передбачає підконтрольність окремим особам, через яких відбувається фінансування або субсидування цих акторів [179].

За наявності у агента іноземного впливу іноземного менеджменту або менеджера йдеться про таких акторів як іноземні уряди, іноземні політичні партії, асоціації, корпорації, організації або «об'єднання осіб», які або було створено відповідно до законодавства іноземної держави, або які є резидентами інших країн. У законі також йдеться про фізичних осіб, які мають іноземне громадянство і перебувають за межами США. Таким чином, агентами іноземного впливу можуть виступати іноземні державні структури, політичні організації, підприємства, некомерційні організації, державні підприємства та фізичні особи [179].

Зазначений нормативний акт став інструментом протидії нацистській пропагандистській машині в США до Другої світової війни, супровідними щодо якої були різноманітні масові акції під гаслами опрозорення діяльності іноземних агентів задля нейтралізації їхнього згубного пропагандистського впливу. Закон зазнав десятикратних виправлень за весь період свого застосування [179].

У нормативному акті встановлене зобов'язання щодо агентів іноземного впливу подавати фінансову звітність та оприлюднювати дані про свою діяльність. Недотримання цих умов стає приводом для порушення кримінальної справи. Таке порушення має місце за відсутності реєстрації агента іноземного впливу та подання ним недостовірних реєстраційних даних [179]. Санкціями за подібні порушення є тюремне ув'язнення на термін до п'яти років позбавлення волі та штраф у розмірі до \$10 тис. Законом не передбачено обмежень для діяльності та поширення його юрисдикції на наукові, культурні, освітні та релігійні організації. Наглядові функції щодо дотримання вимог закону покладено на Департамент реєстрації Міністерства юстиції США. Переважне виконання закону здійснювалося на добровільних засадах, проте, за останні 20 років кількість проваджень істотно зросла [179].

Австралійське законодавство включає так звану Програму прозорості іноземного впливу. Зазначений нормативний акт відкриває можливості для спостереження іноземного впливу в сфері публічної політики Австралії. Програма передбачає написання замовних публікацій акторами публічної політики Австралії (депутатами, адміністраторами) навіть за обставин фінансування подібних публікацій іноземними політичними суб'єктами (урядами, політичними партіями тощо) [179].

Програма прозорості визначає як агента іноземного впливу будь-яку особу, яка виступає самостійною діючою або ж через представництво та здійснює свою діяльність задля впливу на політику/уряд від імені іноземного принципала. Програмою визначено реєстраційні зобов'язання для фізичних та юридичних осіб – агентів іноземного впливу [179].

Особливості реєстрації залежать від суб'єктності іноземного принципала, формату та цілей здійснюваної ним діяльності та особливостей суб'єкта, який діє від імені іноземного актора впливу. Зобов'язанням для агентів іноземного впливу є інформування реєстраційних органів про свої відносини з іноземними урядами чи іноземними організаціями, а також про зміст діяльності, яку вони здійснюють від їх імені.

Програмою передбачено часткове розміщення подібної інформації в публічному реєстрі задля чіткого уявлення суб'єктів прийняття рішень про зміст та міру іноземного впливу в Австралії. Різновидами обов'язкової для реєстрації діяльності з боку агентів іноземного впливу є парламентський лобізм, загальний лобізм, масова комунікація та фінансова діяльність.

Реєстраційний цикл триває один рік, опісля закінчення якого діяльність іноземного агента передбачає перереєстрацію. За відсутності реєстрації протягом року відбувається її автоматичне завершення. Скасування реєстрації відбувається за обставин пропущення терміну або пошкодження ресурсів збереження інформації про іноземних агентів, санкцією за яке є покарання виді трирічного тюремного ув'язнення [179].

В РФ закон про іноземних агентів було ухвалено 2012 р., чому передували антиурядові акції масового протесту. Спочатку регуляторна юрисдикція закону стосувалася політичних організацій, але згодом, опісля 2017 р., його дію було поширено на медіаакторів. Навіть за умов некомерційного профілю діяльності їх безпосередня реєстрація в РФ неможлива. Іноземні некомерційні організації мають діяти в формі партнерства, агентства або операторства, через філії, представництва та відділення або через створення російської некомерційної організації [179]. Іноземні агенти мають дотримуватись відповідних вимог звітності та реєстрації, як-от: проходження щорічного аудиту за рахунок власних коштів; інформування Мін'юсту про діяльність і менеджмент протягом пів року; надання регулярної звітності про грошові витрати з іноземних джерел; оприлюднення даних у відкритому доступі на спеціальних платформах, які відстежуються державними правоохоронними органами [179].

Законом встановлено юридичну можливість проведення необмеженої кількості позапланових прокурорських перевірок діяльності іноземних агентів з вимогами надання будь-яких документів, або за їхньої ініціативи, або за скаргою громадянина РФ. У разі порушення реєстраційних вимог встановлено санкції: адміністративний штраф (від 3 тис. руб. до 500 тис. руб.) та позбавлення волі терміном на два роки. Додатковими заходами обмеження діяльності іноземних агентів можуть стати тимчасове зупинення діяльності або примусова ліквідація [179].

В Ізраїлі в 2016 р. було ухвалено закон про прозорість фінансування недержавних організацій, яким щодо агентів іноземного впливу встановлено вимогу обов'язкового інформування про джерельно-цільову базу фінансових потоків і публічного розміщення самих даних. Такі дані підлягають обов'язковому оприлюдненню в ЗМІ або в соціальних мережах якщо більше половини фінансових надходжень отримано від закордонних резидентів. За порушення закону передбачено адміністративний штраф [179].

2017 року аналогічний закон було ухвалено в Угорщині. Згідно з ним, за наявності у організації щорічного доходу понад 24 тис. євро, встановлено вимогу її

обов'язкової реєстрації як такої, що має закордонну резидентуру. При порушенні цієї норми діяльність організації може бути повністю заблоковано [179].

В Єгипті є чинним закон 2002 р., юрисдикція якого поширюється на діяльність недержавних асоціацій і фондів. Їх фінансування з будь-яких джерел без дозволу Міністерства солідарності і соціальної справедливості—заборонено. За відсутності дозволу передбачено санкцію у виді позбавлення волі на термін до півроку та штраф у розмірі 2 тис. єгипетських фунтів (близько €118). Також у 2019 році в Єгипті було прийнято закон про регулювання діяльності недержавних організацій, яким передбачено кількісні обмеження на заснування недержавних організацій громадянам іноземних держав, що мешкають у Єгипті. Чисельність таких громадян не повинна перевищувати $\frac{1}{4}$ від загальної чисельності членів або менеджменту організації [179].

В Україні діяльність агентів іноземного впливу можна вважати взагалі не регламентованою. В 2013 році відповідний законопроект ініціювала партія регіонів. Його зміст зводився до того, що всі громадські організації з закордонними джерелами фінансування визнавалися іноземними агентами і мали сплачувати відповідний податок на прибуток. У 2014 р. законопроект було скасовано Верховною Радою, і ситуація законодавчого вакууму в цій сфері тривала до 2018 р., коли просування закону ініціювала фракція «Народний фронт» [179].

В 2019 р. у Верховній Раді було зареєстровано законопроект щодо відкритості інформації про діяльність благодійних організацій та громадських об'єднань, які отримують фінансування від іноземних держав та іноземних неурядових організацій. Проте, законодавче врегулювання так і залишилося на місці, оскільки проект було відкликано, а його подальше просування – загальмовано [179].

До аналітичних визначень належать конспірологічні визначення та медійно-соціологічні визначення.

Згідно з конспірологічним визначенням, агенти впливу є особи, які у відкритій або прихованій формі здійснюють пропаганду та просування інтересів будь-якого суспільства, включаючи радянське. У цих же визначеннях істотною ознакою агента впливу названо роботу на спецслужби, з наголосом на тому, що вербування для

такої роботи відбувається в ранньому віці, а професійне походження не має істотного значення [179].

Конспірологічні визначення пов'язують агентів впливу із будь-якими публічними сферами діяльності (урядування, бізнес, наука, медіаресурси тощо) і фіксують вертикальну мобільність таких людей саме через спецслужби. Також у конспірологічних визначеннях частково представлена мотивація агентів впливу, яка може стосуватися ідеологічної прихильності, владних інтересів або економічної винагороди [509].

Ф. Кукс веде мову про Арне Трехольта, колишнього урядовця з Норвегії, кейс якого є репрезентативним для розуміння визначень агентів впливу. Трехольта було завербовано через декілька років його політичної кар'єри та отримання відповідних урядових посад. Сам Трехольт був активним прихильником комунізму та виявляв підтримку Радянському Союзові на міжнародних переговорах, наслідком чого стало його засудження і ув'язнення за шпигунство [432].

Медійно-соціологічна група визначень фіксує саме спроможність агентів впливу досягати відповідних результатів у сфері впливу. Йдеться, отже, про їх впливовість та усвідомлення наслідків впливу, зокрема – щодо дезінформації або ж передання секретних даних. Хоча в цьому аспекті більше значення має масштаб впливу, який залежить від доступу агентів впливу до тих чи інших цільових аудиторій. Ця впливовість забезпечується соціальною кредитністю агентів впливу та збереженням втаємниченості намірів впливу.

Агент впливу має бути кредитним для певної аудиторії у певному соціокультурному, науковому, медійному, економічному та політичному середовищах. Рівень довіри до нього залежить від його особистого престижу та респектабельності, які є визнаними в групі. З урахуванням масштабності самої аудиторії, агент впливу має можливість щодо нарощування останнього на основі погодження зі своїм керівництвом [418].

Для посилення впливу агент впливу може вдаватися до цілеспрямованого створення інформаційних фальшивок та подання джерел неправдивої інформації як правдивих. Впливовість передбачає створення цілих мереж дезінформації із

власними виконавцями та аранжувальниками, які підтримують втаємниченість самої програми впливу [418].

У медійно-соціологічних визначеннях, агентність впливу випливає із використання самим агентом свого соціального статусу задля впливу на громадську думку або прийняття корисних для суспільства-замовника політичних рішень. У цих визначеннях, однак, фіксується ознака відповідної вертикальної мобільності та роботи на відповідні розвідувальні служби. Йдеться про прийняття таких рішень, які відкривають можливості для отримання результатів, корисних для країни, на розвідувальну службу якої працює агент впливу [510].

У деяких визначеннях зазначена характеристика істотним чином розширюється через урахування ознак досягнення спеціально-поставлених політичних цілей того суспільства, в інтересах якого агент впливу реалізує свій вплив.

Факультативною ознакою агента впливу у визначеннях медійно-соціологічної групи є латентність. Йдеться про відповідні антагонізми між різними суспільствами та обставини, за яких агент впливу може не усвідомлювати цих протиріч, та все одно діє в інтересах тієї чи іншої країни. В таких випадках йдеться про так званих «корисних ідіотів», які без будь-якого усвідомлення стають агентами впливу.

Самостійним напрямом зовнішнього впливу в контексті зазначеного можна вважати також експортування тих чи інших груп впливу, кадрових когорт, які створювали в тих чи інших регіонах держави осередки сепаратизму та іредентизму. Український дослідник В. Рахмайлов виділяє 5 складників профілю сепаратизму в різних суспільствах, які також можуть бути використаними для дослідження агентів впливу. Йдеться про чинники-детермінанти виникнення сепаратистських рухів; соціальних акторів-ініціаторів сепаратизму; зміст і спрямованість сепаратистського руху; соціальні технології та сценарії розгортання сепаратистських рухів; системні наслідки сепаратистського руху (рухів) для суспільства [218, с. 51–62].

Найпроблемнішим блоком в дослідженні агентів впливу можна вважати розмежування концептів «агент впливу», «лобіст», «шпигун» (розвідник). Йдеться про коло різноманітних акторів, які можуть свідомо або неусвідомлено діяти в

інтересах держави на території іншої держави. При цьому їхня діяльність може бути як пов'язаною, так і не пов'язаною із розвідслужбами.

З іншого боку, саме визначення концепту «агент зовнішнього впливу» несе, з соціологічної точки зору, принципове соціально-комунікаційне навантаження. Більшість представлених в науковій літературі дефініцій містять два необхідних смислових компоненти «агентності впливу», а саме: 1) можливості впливу агентів впливу на громадську думку 2) та/або прийняття політичних рішень.

На думку автора дисертації, концепт «агент зовнішнього впливу» має бути інтерпретований з урахуванням ширшого контексту впливу, під яким можна розуміти не лише роботу на спецслужбу чи інші державні органи або структури й пряме виконання їхніх доручень. Ідеться про будь-якого суб'єкта (індивідуального чи колективного), який за своїми культурними, інституційними та соціогруповими (особистими) ознаками може представляти одну соціальну систему в культурному, соціальному, економічному просторі іншої й залежно від його потенціалу діяти на стратегічному або ж мікротактичному рівні трансгресій, відповідних суспільству-суб'єкту.

Отже, агентами зовнішнього впливу (при запереченні всіляких конспірологічних акцентів), на думку автора цього дослідження, можуть виступати актори будь-якого рівня та типу (індивідуального і групового, легального і нелегального), які при перебуванні в соціальному просторі системи виявляють ознаки виходу за її культурні, соціально-інституційні, ідентифікаційно-групові межі як у позитивному, так і в негативному сенсі. Агенти впливу, таким чином, усвідомлено чи неусвідомлено ініціюють дії-виклики, які можуть спричиняти ті чи інші реакції акторів соціальної системи. Ці реакції можуть бути за змістом поділені щонайменше на три групи: 1) дзеркалізуючі реакції, які відображають інтегрованість та адаптованість агента впливу щодо соціальної системи або його соціально-мімікрійну поведінку; 2) нормалізуючі реакції, які мають реститутивне значення і мають повернути агента впливу в стан адаптованості та інтегрованості; 3) репресивні реакції, які свідчать про екстраординарність

відповідних трансгресій агента впливу і намагання відповідних акторів нейтралізувати його дії або видалити його за межі системи.

Ширший контекст зовнішнього впливу може включати в себе:

1) поширення в інформаційному середовищі суспільства наукових, філософських, ідеологічних та інших дискурсів, які так чи інакше просувають, популяризують, глорифікують ту чи іншу етнічну, культурну, національно-державну ідентичність. Таке поширення може відбуватися через заклади вищої освіти, засоби масової інформації, культурно-просвітницькі та громадські організації, різноманітні центри тощо. Також агентами дискурс-поширення можуть ставати представники інтелектуальних еліт, які, в більшості випадків, ніяк не пов'язані із зовнішніми центрами влади, хоча є суспільними лідерами думок. Так, в Російській імперії до жовтневого перевороту 1917 р. групами поширення ліберального дискурсу ставали представники ліберального західництва, до якого входили популярні письменники, поети, публіцисти та драматурги. Їхня інтелектуальна критика зашкарублості, обскурантизму, бюрократизму і корупції феодально-монархічного життєстрою готували пізніші терористичні акти народників та пацифістські проекти марксистів-ленінців;

2) поширення і просування творів мистецтва, що створені акторами мистецтва інших суспільств і в той чи інший спосіб популяризують, ідеалізують, позиціонують у різних ракурсах переваги суспільство-трансгресора та/або впливають на суспільство-трансгресанта, в якому здійснюються відповідні просування, революціонізуючи, хаотизуючи, розхитуючи його. Так, в СРСР періоду кінця 1980-х – початку 90-х виник цілий напрям антирадянського кінематографа, в якому створювалися негативні портрети чиновників, демонструвалися одіозні сторони життя в умовах комуністичного суспільства, його злочини проти людяності, катування та страждання людей тощо;

3) створення спеціальним чином інкультурованих кадрів, які стають агентами впливу опісля тривалого перебування в середовищі міжкультурної комунікації. Продукування прихильних кадрів можна вважати однією з найпродуктивніших інвестицій для центрів зовнішнього впливу. В умовах глобалізації створення

майданчиків інкультураційної обробки представників одного суспільства іншим полегшується як ніколи, адже зростають науково-освітня та академічна мобільність, вчені як соціо-гуманітарного, так і природничого напрямку отримують можливості контактувати з спільнотами та інституціями науково-освітнього профілю різних держав. Іноземні держави можуть користуватися ситуаційною слабкістю та кризовими явищами в економіках, культурних системах, інституційному регулюванні сусідів для посилення свого впливу. Так, щодо України цей зовнішній вплив здійснюється через транзитних мігрантів та студентів, які навчаються в найближчому закордонні та зазнають відповідної інкультурації. При цьому йдеться про такі держави як Польща, Угорщина, Румунія, Чехія.

Із зазначеного не випливає, що кожен транзитний мігрант-заробітчанин або студент неодмінно стає агентом зовнішнього впливу і починає в прямому сенсі «працювати» на іншу державу. Однак він стає прихильнішим до позитивних сторін життя в тому чи іншому суспільстві, починає порівнювати культурні, соціальні, економічні та ін. стандарти суспільства-сусіда із стандартами власного суспільства. Висновки, зроблені ним, можуть бути не на користь власного суспільства. Це означає, що цілі групи людей можуть ставати популяризаторами та промоутерами інших культурних ідентичностей без будь-якого «уповноваження» чи «доручення». Спеціальні програми обміну створювалися в США, які активно використовували програми з обміну навчанням для роботи із японськими та південно-корейськими студентами.

3.2. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу

Побудова стратегій впливу одних суспільств на інші як предмет дослідження макросоціології може розглядатися залежно від соціально-просторових чинників, які своєю чергою залежать від територіально-географічного складника

наближеності країни до океанічно-морського або суходільного розташування. Простори моря та суші як чинники формування соціо-культурних, економічних, політичних особливостей різних спільнот важливі для розуміння теоретико-соціологічних та макросоціологічних засад формування та функціонування спільнот минулого і сьогодення. Ці чинники не зникають в епоху глобалізації, а лише зазнають відповідних ускладнень, що потребує теоретико-соціологічної рефлексії.

При цьому чинники моря та суші можуть заломлюватися в різних елементах стратегій зовнішнього впливу, що потребує відповідного осмислення.

Проблематику таласократії та телурократії досліджували К. Шмітт, К. Хаусхофер, М. Таубе, В. Парето, Ю. Романенко. Вони аналізують таласократію та телурократію як предмет геополітики й військово-політичного домінування та формування етноцентризму.

К. Шмітт розглядає «всесвітню історію як історію боротьби континентальних держав проти морських держав і морських держав проти континентальних держав» [279]. Цитуючи адмірала Кастекса, французького фахівця з військової науки, Шмітт наголошує на антагонізмах Моря та Землі як культурних та геополітичних дихотомій. В осьових символах імперій ці дихотомії, на думку автора, були представлені через образи ведмедя та кита та сюжетів їх протиборства. У такий спосіб було візуалізовано геополітичну конкуренцію між Росією і Англією [279].

К. Хаусхофер розробив теорію континентального блоку, в якій обстоював ідеї створення політичної коаліції держав суші, які мали протистояти «тактиці анаконди» держав моря – Великої Британії та США. До коаліції континентальних держав автор зараховував Німеччину, Росію, Японію, Китай, Австрію, Болгарію, Туреччину, країни Латинської Америки. Чинниками створення альянсів мали б стати економічні проекти та протидія м'якій силі з боку англосаксонських суспільств [273, с. 60–180].

Отже, автор вважав дихотомію «море-суша» базовими для протиріччя між європейськими і євро-азійськими та англо-саксонськими цивілізаціями, розглядаючи при цьому перспективи співробітництва Росії, Японії та Німеччини проти США та Великої Британії. Автор наголошував також на відсутності континентального

альянсу як чинника поразки Німеччини і Росії в Першій світовій війні і їх перетворення на інструменти політики англосаксонських суспільств [273, с. 60–180].

М. Ф. фон Таубе відзначав нетривкість таласократії, через її зумовленість швидким збагаченням із супутнім швидким падінням і зникненням. На думку дослідника, в конфліктах із континентальними суспільствами вони можуть не витримувати конкуренції. Саме тому суспільства суші володіють перевагами порівняно з суспільствами моря за рахунок розвитку комунікацій і транспортних технологій [253, с. 33].

Для нашого дослідження ключові ідеї К. Шмітта, К. Хаусхофера та М. фон Таубе є значущим в плані розуміння програм, технологій та результатів (ефектів) зовнішнього впливу таласократичних та телурократичних суспільств на інші суспільства. Вони різняться, зокрема, за такими ознаками як прямий і непрямий вплив, відкритий та латентний вплив, тривкість/нетривкість отриманих акторами впливу результатів впливу одного суспільства на інше. Ці особливості систематизовано можна представити у виді табл. 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

Соціо-культурні та інституційні особливості таласократичних та телурократичних суспільств та особливості стратегій їхнього зовнішнього впливу

Соціо-культурні та інституційні особливості	Таласократичні суспільства	Телурократичні суспільства	Особливості стратегій впливу таласократичних суспільств	Особливості стратегій впливу телурократичних суспільств
1	2	3	4	5
Релігійні особливості	Маргінальний протестантизм	Католицизм, іслам, юдаїзм	Вплив переважно через маргінальні соціальні групи (інсайдерів-маргіналів) в суспільстві, що є об'єктом впливу	Вплив переважно через неправлячі або правлячі елітні групи
Світогляднофілософські особливості	Релятивізм, пробабілізм, скептицизм	Догматизм, раціоналізм	Переважно латентний, замаскований під об'єктивні соціальні процеси вплив або вплив, що реалізується через ринкову економіку в торговельному та фінансовому секторі	Переважно відкритий вплив шляхом відповідних культурних, військових, політичних, економічних інтервенцій

Продовження табл. 3.2.1

1	2	3	4	5
Ідеологічні особливості	Лібералізм з елементами соціалістичного популізму	Соціал-демократизм з елементами лібералізму, традиціоналізм ісламського, юдейського, конфуціанського зразка	Нав'язування і насадження власних ідеологічних цінностей, ідеологічне перепозиціонування суспільств, які є об'єктами впливу, на ліберальні цінності	Створення умов привабливості власних геополітичних, геоекономічних та геокультурних альянсів для суспільств, що є об'єктами впливу
Політична система	Неоліберальні, технократичні і держави добробуту з обмеженою (ліберальною) демократією	Соціалістичні, соціал-демократичні (соціально-правові) держави з демократією повної участі	Зовнішній вплив на політику та економіку переважно через неполітичні сфери (ідеологію, мистецтво)	Зовнішній вплив на політику та економіку переважно через політичні та економічні програми (квотна та митна політика, державний протекціонізм і т. п.)
Правова система	Прецедентне право	Латинське (законодавче) право	Вплив переважно через зовнішні домовленості із окремими лідерами та елітами в суспільстві, що є об'єктом впливу. Застосування прямої військової агресії переважно із залученням регулярних збройних сил	Вплив переважно через створення правозобов'язальних механізмів та інститутів. Застосування прямої військової агресії переважно із залученням приватних військових кампаній
Економічна система	Ліберальний капіталізм	Державний (соціальний) капіталізм	Економічний вплив переважно через зовнішнє фінансування, супутні боргові зобов'язання та різні форми мас-культурного виробництва (кіно-індустрія, музика та ін.)	Економічний вплив переважно через ресурсно-сировинні залежності, освітнє та науково-технічне співробітництво та консультування економічних реформ
Освіта та система соціалізації	Фрагментована та вузько-спеціалізована система освіти без визначеності меж між різними віковими підгрупами населення. Низька доступність вищої освіти через високу вартість	Диференційована та стадійно-структурована система освіти із визначеними секторами для різних вікових підгруп населення. Середня та висока доступність вищої освіти через державний протекціонізм	Переважає в спектрі технологій зовнішнього впливу тих, що є розрахованими на швидку емоційну мобілізацію мас та вираші в часі та швидкості соціальних змін	Переважає в спектрі технологій зовнішнього впливу тих, що є розрахованими на довготривалі культурні, соціально-структурні та інституційні зміни

В. Парето в своїй теорії еліт аналізує, з одного боку, правлячі та неправлячі еліти, розрізняючи їх за доступом до політичної системи. З іншого боку автор, послуговуючись типологією Н. Макіавеллі, поділяє елітні групи на «еліти лисиць» та «еліти левів». Парето додає до цього те, що еліти лисиць зорієнтовані на «інстинкт комбінацій», пов'язаний із дериватами як складниками психічної діяльності, а еліти левів – на резидуали (тверді залишки). Поняття дериватів та резидуалів в концепції Парето відповідають почуттям/уявленням та інстинктам/цінностям [196, с. 465–511; 467, с. 70–145].

Для предмета нашого дисертаційного дослідження, концептуально важливими є декілька висновків із теорії еліт Парето. Перший стосується використання суспільствами, що реалізують зовнішній вплив, переважно неправлячих елітних групи як акторів впливу на інші суспільства. Неправлячі еліти добре підходять для імпорту еліт в інші суспільства за умов надвиробництва власних еліт і переспрямування впливу останніх на інші суспільства.

Це положення є важливим як для розуміння акторів зовнішнього впливу, так і застосовуваних ними технологій зовнішнього впливу в суспільствах із таласократичною та телурократичною орієнтацією. Автор має обгрунтоване припущення з приводу того, що суспільства із таласократичною орієнтацією ширше і частіше використовують неправлячі еліти для імпорту впливу на інші суспільства.

Другий висновок стосується розуміння суспільств-об'єктів впливу як експериментальних полігонів для суспільств-суб'єктів впливу. Зазначені полігони можуть використовуватися для проектів соціальної інженерії, які є ризикованими для суспільств-суб'єктів впливу.

Третій висновок стосується розрізнення мішеней та технологій зовнішнього впливу одних суспільств на інші. Одні мішені використовуються таласократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно мішені-«залишки», якими фактично є інстинкти. Другі мішені використовуються телурократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно «мішені-почуття», якими фактично є цінності.

Вплив через інстинкти відбувається, так би мовити, «знизу і зсередини» – через економіку, соціальні комунікації, систему соціалізації. Вплив через цінності

відбувається «згори» – через ідеологію, право, політику. Отже, таласократично-орієнтовані суспільства частіше діють технологіями м'якої сили (створення привабливості через культурну дипломатію, фінансово-монетарні інструменти та застосування військової сили та дипломатичного тиску), телурократично-орієнтовані суспільства – раціоналістичної пропаганди, наукового та освітнього «прозелітизму».

Ю. Романенко розвиває дихотомію «таласократія-телурократія» в тетрахотомію «таласократія-телурократія-аерократія-фотіакратія». Автор вважає, що найрухливішими, а отже, і наймінливішими щодо зовнішнього впливу є фотіакратичні суспільства (фотіакратія в термінології дослідника є «владою вогню», під якою розуміється переважаюче в суспільстві хаотичне та відцентрове начало, яке відповідає тенденції переходу від стійких систем до нестійких агрегатів). Такі суспільства, на думку дослідника, є нестійкими через притаманну їм «дифузію макроідентичності», під якою автор має на увазі проникність культурних кордонів та відсутність так званих «культурних аксіостазисів» (осьових складників культурної системи) [118, с. 148–149].

Важливими для предмета дослідження в дисертації є положення концепції Ю. Романенка щодо аерократії та фотіакратії, так що частина суспільств, які в типологіях К. Шмітта, К. Хаусхофера, М. Таубе та ін. віднесені до таласократичних або телурократичних, в концепції Ю. Романенка визначаються як аерократичні та фотіакратичні. Дослідник вважає особливістю аерократичних суспільств спрямованість на домінування через стратегії наукового та медійного імперіалізму, а фотіакратичні суспільства зараховує до найбільш вразливих для зовнішнього впливу через дифузію їх макроідентичності [118, с. 148–149].

Дихотомія таласократії та телурократії володіє значним пояснювальним потенціалом в розробці соціологічної теорії зовнішнього впливу. Як вже було з'ясовано географічний простір певної спільноти є структураційним чинником для її культурної системи. Ціннісні, інституційні та нормативні складники культурної системи, з одного боку, самі перебувають в полі структураційного впливу географічного простору. У вже сформованому вигляді культурна система виражає

інкорпорований в ній географічний простір у вигляді специфічних культурних сенсів.

Своєю чергою, культурні сенси стають наскрізними для соціальних інституцій, включаючи економічні, політичні, правові, науково-технічні та демографічні складники інституційної матриці конкретного суспільства. Таким чином, через культуру моря та культуру суші в суспільстві можуть відтворюватися культурно-відповідні типи економіки та політики моря і суші, відповідні типи наукового та технічного мислення та інституціалізації науки, відповідні правові системи моря та суші, та способи відтворення народонаселення в умовах цивілізацій моря та суші.

Отже, розмежування таласократії та телурократії може слугувати типологічним чинником для розуміння ключових складників стратегій зовнішнього впливу, до яких в нашому дослідженні належать: суб'єкти впливу в особі відповідних культурних, політичних, економічних акторів; об'єкти впливу із відповідними мішенями впливу; рівні впливу; програми впливу, які визначають інтенції впливу; технології впливу, які визначають конкретні алгоритми та способи впливу; результати (ефекти) впливу суб'єктів на об'єкти впливу.

Таласократія і телурократія є, перш за все, культурними дихотоміями. Ці дихотомії різняться за ознаками догматизму/релятивізму, консерватизму/ситуаціонізму, сталості/мінливості, осілості/кочового способу життя, традиціоналізму/лібералізму, економіки виробництва/економіки торгівлі-споживання, етатизму/цивілізму, колективізму/індивідуалізму, станового суспільства/класового суспільства, латинського (романо-германського) права єдиного закону/англо-саксонського права множинних прецедентів, культурної системи/культурного агрегату, прямого політичного правління (монархія, демократія)/непрямого політичного правління (олігархія, нетократія).

У соціальній історії наявні тенденції переходу пріоритетності від суспільств телурократичних до суспільств таласократичних. Це пов'язано із тим, що таласократичні суспільства ментально і культурно більш схильні до опанування

інформаційних технологій та електронних комунікацій, наукоємних моделей організації економіки, що створює для них стратегічні переваги.

Вибір самих символів навряд чи можна вважати довільним, оскільки за кожним символом стоїть семантичне поле із відповідними культурними сенсами, які відбиваються в особливостях структурних елементів зовнішнього впливу.

Таласократія накладає відбиток на способи впливу через особливості структурування життєвого простору відповідних суспільств, які можна визначити як «острівні». Острівні суспільства характеризуються самозамкненістю, відносною ізольованістю, відокремленістю від твердого простору, що загалом призвичаює населення цих суспільств до ресурсних дефіцитів та невизначеностей.

Подібні дефіцити та невизначеності стосуються джерел прісної води (Велика Британія, Японія, Нідерланди), продовольства та корисних копалин, аборигенного населення, з яким доводилося стикатися під час колоніальних інтервенцій (Іспанія, Португалія). Узвичаєність дефіциту та невизначеності сприяла розвитку відповідних культурних та психічних особливостей: хижацтва, підприємливості, жорстокості, владолюбства.

Водночас таласократія сприяє розвитку ментальної варіативності, дивергентного мислення, відповідних стратегій та тактик взаємодії із середовищем, в яких поєднується неординарна комбінаторика із проявами ощадливості у використанні ресурсів. У зовнішньому впливі зазначене стосується використання різних науково-технічних артефактів та посередників (в соціальній сфері), які дають можливість здешевити та заощадити натуральні стратегічні ресурси.

Острівні суспільства, які розвиваються в парадигмі таласократії (влади моря та водної стихії) іноді можуть використовувати технології паразитично-колоніального, класичного ринкового або інформаційного та постінформаційного капіталізму. Не в останню чергу схильність до впровадження наукоємних виробництв пов'язана із їхньою бідністю, а отже, нестачею резервних земельних площ, корисних копалин та інших ресурсів, які дають можливості для отримання численних рент. У середовищі самих еліт таласократичних суспільств постійно точиться боротьба за

ренти, для послаблення якої їм доводиться частіше вступати в перемовини або переспрямовувати власну агресію на захоплення нових територій (колоніалізм).

Прихильність еліт зазначених суспільств до вираженого інстинкту комбінацій, за Парето, сприяє використанню прихованих механізмів соціального панування над масами. Це означає, що в таласократичному впливі перевага віддаватиметься не стільки прямій силі, скільки різноманітним непрямим способам досягнення та реалізації влади. Щодо населення власних країн еліти таласократичних суспільств використовують такі соціальні інститути, які дають змогу обмежити кількість власників освітнього (інтелектуального) капіталу.

Таке обмеження досягається створенням економічних або соціально-станових бар'єрів доступу до освіти (США, Велика Британія). В сучасних умовах зазначені бар'єри створюються шляхом правових обмежень через встановлення професійно-кваліфікаційних компетенцій на різних рівнях освіти, які створюють перешкоди для варіативних траєкторій освітньої мобільності і відповідають вузькій спеціалізації.

Телурократичні суспільства через особливості структурування суходутного простору розвиваються під впливом культури догматичного (традиціоналістського) типу із відповідними складниками духовної надбудови. Їх способи впливу вирізняються безпосередністю, неперервністю, ставкою на використання прямої сили (Німеччина, Росія).

Згідно з теорією еліт В. Парето, в стратегіях зовнішнього впливу суспільств суші діє «інстинкт непорушності агрегатів», який зумовлює схильність до використання сформованих інституційних акторів для здійснення зовнішнього впливу [196, с. 465–511; 467, с. 70–144].

Відмінності між таласократичною та телурократичною стратегіями впливу виявляються за ознаками, представленими в таблиці. Так, суспільства та актори, які діють із застосуванням таласократичною стратегії, надають перевагу тому, щоб на першому етапі впливу діяти через різних посередників (акторів впливу 2-го рівня), що дає змогу приховувати як сам факт впливу, його інтенції, так і маскувати інтереси первинних інтересантів.

**Елементи системи зовнішнього впливу
в таласократичній та телурократичній стратегіях**

Елементи системи зовнішнього впливу	Таласократична стратегія	Телурократична стратегія
1	2	3
Суб'єкти зовнішнього впливу в особі відповідних культурних, політичних, економічних акторів	Актори 2-го рівня впливу. Медіатори, які представлені культурними елітами, включаючи медіаеліти, та відповідними недержавними інституціями (бізнес-корпораціями, засобами масової інформації, просвітницькими та правозахисними організаціями тощо). Актори 1-го рівня впливу. Політичні еліти	Актори політичних еліт із делегованими повноваженнями та формально-правовим статусом
Об'єкти зовнішнього впливу із відповідними мішенями впливу	Елітні групи (культурні, медійні, економічні, політичні) неструктурованих або назовні-орієнтованих суспільств, схильні до культурної, політичної та економічної колаборації. Соціальні групи із проблемним статусом (такі, що мають досвід дискримінації, соціально-історичних травм і т.п) в конкретному суспільстві	Елітні групи (культурні, медійні, економічні, політичні) неструктурованих або назовні-орієнтованих суспільств, схильні до культурної, політичної та економічної колаборації. Макрорегіони або інші територіальні одиниці, в яких є наявними сепаратистські угруповання.
Рівні зовнішнього впливу	Культурний, соціально-комунікаційний економічний, політичний, військовий	Культурний, соціально-комунікаційний економічний, політичний, військовий
Програми зовнішнього впливу, які визначають інтенції впливу	Непрямий (дистанційний) вплив через соціальні мережі, засоби масової інформації, міжнародні громадські організації, заклади вищої освіти, транснаціональні корпорації, політичні лоббі.	Прямий вплив через зовнішньо-політичні відомства, міжнародні урядові та судові установи шляхом прийняття відповідних рішень (заяв, резолюцій тощо).
Технології зовнішнього впливу, які визначають конкретні алгоритми та способи впливу	Мобілізація негативної громадської думки через соціальні мережі та ЗМІ; дискредитація еліт та окремих лідерів шляхом звинувачень в корупції, політичній неблагонадійності, обмеженнях прав і свобод тощо; економічний шантаж та економічні санкції; організація масових безпорядків, включаючи кольорові революції; військові інтервенції із використанням приватних військових кампаній; непрямі колоніальні протекторати	Дипломатичний (зовнішньо-політичний) тиск, застосування культурної дипломатії, економічні санкції, військові інтервенції із використанням регулярних збройних сил

Продовження табл. 3.2.2

1	2	3
Результати (ефекти) зовнішнього впливу суб'єктів на об'єкти впливу	Дестабілізація ситуації в політичній, економічній, соціально-комунікаційні сфері суспільства-об'єкта впливу, що має, з точки зору акторів впливу, збільшити ефективність подальших заходів впливу	Політичне реконфігурування еліт суспільства-об'єкта впливу, виключення з них небажаних для акторів впливу лідерів

Акторами впливу другого рівня виступають представники різних корпорацій (в першу чергу – медійних та економічних), політичні лобісти в органах влади та управління суспільства, яке стає об'єктом впливу. Такі актори можуть вести перемовини різного змісту із застосуванням переконання, умовляння тиску, шантажу і т. п.

Коли стратегія впливу на 1-му етапі виявляється з тих чи інших причин невдалою, в процес впливу включаються актори 1-го рівня впливу, якими є політичні еліти відповідного суспільства. Тиск на них чиниться або безпосередньо елітними групами суспільства-суб'єкта впливу, або ж посередниками в особі культурних та медійних еліт, які мобілізують громадську думку, ініціюють акції масового протесту та масові безпорядки, створюють інформаційні приводи для застосування економічних санкцій тощо.

У телурократичній стратегії впливу суспільства-суб'єкти надають перевагу політичним елітам, волевиявлення яких, на відміну від таласократичної стратегії, набуває чіткішої вираженості через зовнішньо-політичні установи або міжнародні організації. Йдеться про різноманітні дипломатичні ноти, звернення і т. п. При цьому політичні еліти суспільства-суб'єкта впливу звертаються до подібних їм еліт суспільства-об'єкта впливу, використовуючи інституційні (офіційні) канали, а відповідні лідери займають, здебільшого, легальні (формальні) посади й наділені відповідними повноваженнями.

Відмінності за об'єктами та мішенями впливу в таласократичній та телурократичній стратегіях пов'язані із елітними та неелітними групами, з одного боку, та макрорегіонами – з іншого. Суспільства суші за наявності відповідних територіальних інтересів щодо наближених до них суспільств можуть здійснювати

культурний, економічний, політичний вплив щодо сепаратистських та іредентистських огруповань, які зацікавлені в приєднанні до відповідних держав або в отриманні більшої автономії щодо центру тощо.

Суспільства моря із відповідними стратегіями впливу можуть спрямовувати вплив як на елітні, так і на неелітні групи суспільства-об'єкта впливу. При цьому пріоритет належить використанню соціальних груп із проблемним (дискримінованим або ексклюзивним) статусом, тих, що зазнавали етнічного, релігійного, політичного чи соціо-економічного приниження, геноциду, різноманітних переслідувань тощо. В так «званих кольорових революціях» використовуються спеціально підготовлені групи активістів та бойовиків [277, с. 111–180].

Для цього можуть використовуватися різноманітні громадські організації із зовнішнім джерелом фінансування. Ідеться про групи, які активно формують громадську думку шляхом організації різних наукових та соціально-політичних акцій: круглих столів, брифінгів, демонстрацій, мітингів. Згідно із чинним законодавством окремих країн, такі організації потрапляють до категорії «агентів впливу», що може мати наслідком відповідні обмеження їх діяльності [277, с. 111–180].

«Агенти впливу» є групами людей, які справляють вплив на культуру, економіку, засоби масової інформації, формуючи громадську думку та маючи на меті вплив через зазначені інститути на політичні еліти. При цьому агенти впливу можуть представляти інтереси іншого суспільства у власному суспільстві, реалізуючи інтереси зовнішнього суспільства як цілеспрямовано і свідомо, так і стихійно, долучаючись до різних масових рухів [277, с. 111–180].

Зазначені актори можуть бути прихильниками культурних цінностей суспільства, що зацікавлене у кольоровій революції. Вони схильні опікуватися не стільки інтересами власного суспільства, скільки світоглядним уявленням або впливам зовнішніх центрів влади. Подібні особи у внутрішньому просторі власного суспільства стають промоутерами зовнішніх впливів інших суспільств, маючи, при цьому, політичні амбіції [277, с. 111–180].

За рівнями впливу таласократичні та телурократичні стратегії різняться доволі неістотно. Суспільства і першої, і другої групи можуть використовувати як технології сучасної «м'якої», культурної та інформаційної, так і «жорсткої» (економічної, політичної, військової) зброї. В сучасних умовах перевага віддається культурному, медійному імперіалізму та економічній експансії, тоді як раніше переважали військові кампанії, війни та колоніальні інтервенції.

Останні також можуть виявляти суто технологічні відмінності, які стосуються використання регулярних збройних сил в телурократичних стратегіях або приватних армій (приватних військових кампаній) в таласократичних стратегіях.

Відмінності між таласократичною та телурократичною стратегіями виявляються також в рівнях зовнішнього впливу. У таласократичній стратегії вплив не відбувається на рівнях із переважанням безособових соціальних процесів. Отже, актори, що використовують цю стратегію віддають перевагу анонімності і безособовості зовнішнього впливу. Це випливає із загальної логіки «парадигми моря», в якій важко встановити кордони як між територіями, так і інституціями, і соціальними процесами, а також окремими лідерами, що приймають рішення. Саме безособовість домінує на соціально-комунікаційних та економічних рівнях впливу. У політиці та культурі діють певні персональні актори, але переваги вони не мають.

У телурократичній стратегії, навпаки, вплив зосереджується на культурних, соціально-комунікаційних та політичних рівнях, оскільки вони, переважно включають дискретні рішення із конкретними суб'єктами, а також передбачають персоналізованість через створення культурного продукту, коли йдеться про культурний вплив.

За програмами впливу, які визначають інтенції впливу, таласократична та телурократична стратегії відрізняються переважанням прямих або непрямих способів впливу. Прямі способи впливу дають можливість визначити цільові установки впливу, встановити відповідну зацікавленість суб'єктів, які реалізують програму впливу, а отже, реалізовувати щодо них стратегії протидії. Непрямі способи впливу не дають можливості визначити цілі впливу, розпізнавати відповідні

інтереси, а отже, передбачають маскування впливу під випадковості або безособові процеси.

Як впливає із наведеного вище, «суспільства моря» віддають перевагу технологіям «м'якої сили», що означає переважання непрямих способів впливу над прямими. Йдеться про інформаційні кампанії в ЗМІ та культурну дипломатію (різні види мистецтва – кіно, музику, живопис; організацію культурних виставок; впровадження освітніх програм; організацію наукового, освітнього та технічного обміну; літературні комунікації; трансляції культурних програм; організацію міжконфесійних контактів).

Коли ж застосування непрямих способів впливу мети не досягає, тоді «суспільства моря» можуть вдаватися й до військових інтервенцій. Як приклад – конфлікти в Югославії та в сербському Косово. «Суспільства суші» в більшості випадків застосовують прямий зовнішньо-політичний тиск та відкритий військовий шантаж, включаючи прямі військові інтервенції. Так діяла, наприклад, Португалія часів прем'єрства А. Салазара, коли в 1964 році відреагувала на повстання в Мозамбіку, Анголі та Гоа.

3.3. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив

3.3.1. Теоретичні моделі розгортання стратегій зовнішнього впливу в конфліктних ситуаціях

Суверенітет як характеристика владно-політичного життєстрою залежить не лише від спроможності соціуму до інституціювання держави як інструменту легітимного насильства щодо альтернативних акторів влади, але й від спроможності суспільства чинити культурний опір відповідним проєктам культурного та медійного імперіалізму. Саме від такого опору залежить своєчасність модернізації

цих суспільств і набуття ними стратегічних переваг в геополітичних, геоекономічних та геокультурних змаганнях. За наявності вираженої резистентності щодо зовнішнього впливу на культурну ідентичність остання стає своєрідним «рятівним містком» для укріплення державності. Нестійка культурна ідентичність призводить до внутрішньої культурної колонізації, яка відбувається, перш за все, через релігійну та ідеологічну пропаганду. Зовнішній вплив як через першу, так і через другу набуває системних наслідків – примусового обмеження суверенітету.

Тематиці та проблематиці дослідження присвячені публікації з політичної історії Югославії, праці з соціології глобалізації та соціології війни. Ідеться, зокрема, про дослідження А. Задохіна, А. Низовського, М. Мартинової, С. Романенка, Ю. Романенка, М. Турова, У. Бека, Ф. Боббіта, Р. Купера, Р. Хайдена, Д. Кеннеді, А. Талентіно [113, с. 26; 170; 223, с. 263–289; 224; 261, с. 39–44; 311, р. 144–145; 321, р. 28–72; 350, р. 111–170; 403, р. 47–51; 426, р. 10–85; 502]. Зазначені автори досліджували геополітичні, політико-географічні, геокультурні, військово-гуманітарні аспекти проблеми обмеження суверенітету, як у вимірі примусовому, так і добровільному, включаючи зв'язок, що існує між державною символікою, атрибутикою та макроідентичністю. Дослідники фокусують увагу в тому числі й на сценаріях розгортання конфліктів між державами, суверенітет яких зазнає обмеження внаслідок зовнішнього впливу, наводячи як приклад безконфліктної інтеграції в наддержавну спільноту лише країни ЄС.

Обмеження суверенітету як науковий концепт позначає передання частки владно-централізуючих функцій держави зовнішній інституції (агенту впливу), яким виступає уряд іншої країни (країн) або наднаціональний орган влади, наділений самостійністю в прийнятті рішень в установлених межах повноважень та/або має в своєму розпорядженні механізми контролю за дотриманням прийнятих в ході інтеграційного процесу зобов'язань [426, с. 10–85].

Практики обмеження суверенітету можуть бути реалізованими в рамках двох стратегій: добровільної та примусової. Добровільна стратегія обмеження суверенітету включає легітимне делегування частини суверенних соціальних функцій держави на користь наднаціональних інституцій. Подібна стратегія має на

меті забезпечення глобалістичних проєктів підвищення політичної транспарентності урядування, уніфікацію нормативно-правових регуляторів, підвищення якості соціального життя громадян, екологічної санації природного середовища і підвищення конкурентоспроможності національної економіки в глобальній економіці і реалізується, здебільшого, на основі соціального консенсусу із громадянським суспільством. Ілюстративними прикладами застосування добровільної стратегії обмеження державного суверенітету можуть слугувати СОТ (Світова організація торгівлі) і ЄС [350, с. 111–170].

Стратегія примусового обмеження суверенітету застосовується на іллегітимних засадах одними агентами впливу щодо інших (наприклад, окремих держав щодо інших держав, або міжнародних інституцій щодо групи держав чи однієї держави) з різними цілями (зміна соціально-політичного життєстрою, запобігання гуманітарним катастрофам (етноцидам, геноцидам), припинення діяльності терористичних або повстанських угруповань тощо).

Основною ознакою стратегії добровільного обмеження суверенітету в міжнародних спільнотах легітимного типу утворення (ЄС) є застосування в них консенсуальних методів обмеження суверенних можливостей держав, зокрема інституційних та правових. Інституційно-правові механізми застосовуються від імені наднаціональної (наддержавної) інституції, яка має вищий порівняно з національною владою держави, делегований суверенітет, що дає змогу їй виражати волю декількох макроспільнот в утворенні наддержавної макроспільноти [350, с. 120–121].

Зазначене стає досяжним за рахунок перебування наднаціональних інституцій ЄС (Ради ЄС, Єврокомісії, Європарламенту) в режимі продуктивної конкуренції, результатом якого стає безперервна макроінтеграція і посилення внутрішньо-інституційного взаємного контролю цих інституцій. Конкуренція «центрів влади» всередині ЄС і їхнє прагнення обмежити, стримати розширення повноважень за рахунок один одного сприяє постійній диференціації системи управління ЄС.

Продуктивна інституційна макроконкуренція між центральними інституціями доповнюється міждержавною конкуренцією, що на засадах консенсуального

обмеження свого суверенітету іншими акторами відмовлятися від принципу вето, приймати одностайні рішення та уніфіковані стандарти правових систем.

У дослідженнях різних авторів, які присвятили свої праці тематиці практик примусового обмеження суверенітету, вирізнено чотири типи конфліктів, які стали підставою для втручання у внутрішні справи держави і тривалого обмеження її суверенітету з боку інших держав або регіональних організацій. Критерієм типологізації є критерій генези таких конфліктів [321, с. 28–72].

Йдеться, зокрема, про:

а) громадянські конфлікти в регіонах з культурно-(релігійно) гетерогенним та етнічно-гетерогенним населенням, які виникали в результаті ззовні ініційованого або спонтанного розпаду мультиетнічних (мультиконфесійних) держав;

б) конфлікти, що виникли в результаті десуверенізації окремих територій держави з культурно-гомогенним населенням, сепарації зони конфлікту з подальшим поширенням в ній терористичних рухів;

в) конфлікти, що виникають в результаті застосування проти етноменшин репресій, геноцидів, етноцидів;

г) конфлікти, що виникли в результаті зовнішніх військових інтервенцій, ініційованих міжнародними інституціями (окремими державами або групами держав) задля демонтажу неприйняттого політичного режиму.

Конфлікти типу А і Б буде розглянуто спочатку, конфлікти В і Г – відповідно, наприкінці.

Усі перераховані типи конфліктів реалізуються у зовнішньо-політичному вимірі і через своє походження та масштаби поширення створюють загрозу регіональній стабільності, поширення зовнішнього управління або девальвації соціально-нормативних регуляторів та інституційної дисфункціоналізації. Зазначене стає помітним в ситуаціях міжетнічних конфліктів, які, в більшості випадків, залишаються ізольованою політичною проблемою, що не переростає в насильство і тому не стає приводом для обмеження суверенітету.

Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу А.

Розпад Югославської федерації та проблема Косово. Дискусія навколо Косово тематизована навколо аналізу двох груп чинників: внутрішніх та зовнішніх. Прихильники теорій зовнішнього впливу на етнополітику, що споріднені з геополітичними концепціями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., вважають зовнішнє втручання засадничим чинником конфлікту. Для них серби і албанці – лише інструменти супердержав, які зреалізовували і продовжують зреалізовувати на Балканах проєкти своєї політичної гегемонії.

При цьому албанську меншину відносять до «всесвітнього католицького та/або мусульманського табору», який традиційно веде боротьбу проти православ'я, а сербів – до сателітів православної Росії, які є провідниками її зовнішньої політики взамін на широке покровительство з її боку. Отже, зазначений конфлікт, з соціологічної точки зору, може бути зрозумілим як конфлікт Орієнту та Окциденту в християнстві, як нестихаюча боротьба між католиками і православними, в яких перші використовують проти других мусульман та всіляко експлуатують ісламський чинник, – усе це можна інтерпретувати в руслі концепцій суспільства ризиків У. Бека [311, с. 144–145].

Геополітична медіація великих держав в регіоні була лише одним з різновидів їх протиборства, що сприяло створенню замкненого кола конфліктів, нового циклу суперництва та ескалації міжконфесійних, етно-територіальних і міждержавних протиріч. Резони ідеологічної та юридичної легітимації супердержав кожна з сторін відшуковувала в природному і державному праві, в особливостях етнокультурного профілю населення, в історично-сформованих лініях демаркації кордонів тощо.

Формами зовнішнього впливу в регіоні були дипломатична медіація, військові інтервенції задля однобічної підтримки албанців або сербів, введення окупаційного режиму, втручання у боротьбу між націоналістичними та ліворадикальними рухами, економічні ембарго та санкції. Зовнішнє втручання призводило до різних наслідків, як дестабілізуючих та ескалаційних, так і до превентивних та мировстановлюючих, що залежало від інтересів держав-гегемонів.

Прихильники ендегенних теорій етноконфліктів вважають першопричинами складні взаємини албанців та сербів, що проживають тривалий час на одній території, в процесі модернізації, демократичного транзиту і національної самоідентифікації. Отже, сам конфлікт має не геополітичне, а етнокультурне походження. В той же час, йдеться про незавершену національно-територіальну сепарацію етно-спільнот, а з іншого боку – відсутність бажання з боку наддержав та їх військово-політичних альянсів втрачати союзників.

Зазначене призводить до односторонньої підтримки тієї чи іншої сторони конфлікту при невизнанні її права на самовизначення, що означає, з соціокультурної точки зору, невизнання права на автохтонну етнокультурну ідентичність. Сама політика нав'язування своїм «молодшим партнерам» культурно-чужорідних стратегій розвитку сприяє перетворенню еліт держав-гегемонів або міжнародних інституцій на співучасників локальних конфліктів та об'єкти маніпулювання місцевих націоналістичних рухів.

Водночас Сербія і Албанія, попри етнокультурні та етноконфесійні відмінності, мають і низку спільних соціальних проблем: перервану модернізацію, окупаційні періоди, техніко-економічну відсталість, залежність від міжнародних фінансових інституцій, невизначеність системи нормативно-правової регуляції, невизначеність культурної ідентичності еліт в проєктах євроазійського/європейського/євроатлантичного векторів розвитку, застійне безробіття, системну корупцію і т. д.

Отже, Сербія і Албанія, за наявності зазначених відмінних рис, являють собою два подібних постсоціалістичних соціуми, які реалізують стратегії прискореної модернізації, переходу від егалітарно-планової економіки зрівняльного розподілу до ринкової моделі, від авторитаризму до демократії, від хибного космополітизму до національного самовизначення.

У регіоні за рахунок конкурування інтересів зовнішніх акторів та інституцій впливу актуалізується проблема типу майбутньої автономної спільноти, щодо якої буде реалізоване право на самовизначення. Йдеться про парадигму моноетніцизму, поліетніцизму/мультикультуралізму та парадигму громадянської національної

спільноти. Суб'єктом самовизначення в Косово, з точки зору розвитку албанського етносу, є албанці, і тому вони, в уявленні політико-ідеологічного кластеру з мафіозних угруповань, сталіністів-ходжистів та націоналістів з «Баллі Комбатар» планують реалізувати іредентистський проєкт злиття з «Великою Албанією».

З точки зору Сербії, суб'єктом самовизначення є серби, які реалізовуватимуть свою іредентистську стратегію. Водночас, в Косово склалася змішана етнокультура косоварів, які можуть трансформуватися в змішаний субетнос та особливу етнополітичну одиницю. Зазначене потребує урахування мультикультурної моделі, яка, проте, є, радше, прозахідною та про-євроатлантичною, а тому викликає критику з боку прихильників моноетніцизму як з одного, так і з другого боку.

Таким чином, за рахунок зовнішнього військового втручання ЄС і НАТО вдалося зупинити війну всередині Югославії з подальшим переведенням міжетнічного конфлікту в латентну форму. Вона пов'язана із неадаптованістю албанців та сербів до стандартів побудови національної держави в поєднанні із поліетнічним суспільством. Побудова такої держави вимагала б зовсім іншої ідентичності, а отже, й іншої історії, оскільки йшлося б про відповідні реформаційні процеси, давно вже пережиті Європою.

Так чи інакше, але європейська макроідентичність набувалася суспільствами із домінуванням католицької конфесійності, що тяжіє до західного розуміння соціальної реальності. Албанці і серби представляють собою два етноси, один з яких є виражено православним (сербі), а другий – змішаним (католицько-мусульманським, навіть якщо враховувати наявність в Албанії інших церков та конфесій).

Світорозуміння православних є конституційованим навколо ідеології сильної держави, яка організує церкву та надійно патронує її. Водночас, в ісламських суспільствах церква-громада є фактично злиною із державою, що веде, по суті, до невирізнення світського сектору суспільства з теократичного. Сама по собі ідеологія «великої Албанії» є частиною панісламістської ідеології, що, як зазначає М. Туров, пов'язано із вирізненням Албанії за релігійно-конфесійною ознакою, і зарученням, за рахунок цього, підтримкою всього ісламського світу. Разом з цим, Албанія набула

вигідного для себе геополітичного та геокультурного позиціювання, отримавши підтримку ЄС [261, с. 39–44].

Та сама невиокремленість світської частини соціальних інституцій з релігійних стосується і сербського суспільства. При цьому Сербія як суспільство поділяє ідеологію «руського мира» та панславізму, що цілком логічно в контексті постійного виконання Росією функції рятівника щодо сербів в ситуаціях соціально-історичних та релігійних криз.

Взаємна ворожнеча між албанцями та сербами перебуває не лише під зовнішнім впливом світської влади, але і релігійних інституцій: пантюркістської муллократії, з одного боку, та Ватикану і католицького пріорату – з іншого. При цьому рівень фанатичності ісламо-католиків є набагато вищим, аніж православних, отже конфліктогенна запеклість останніх за рахунок зазначеного чинника також зростає

Як зауважують дослідники, зокрема С.А. Романенко, «концептуальна помилка Заходу – США і країн ЄС, об'єднаних в НАТО, полягала в тому, що своєю опорою в боротьбі проти сербського націоналізму і авторитаризму вони стимулювали інший – албансько-косівський – націоналізм і авторитаризм. У результаті відбулося зіткнення двох авторитаризмів – іншої політичної культури не було ані у сербів, ані у косівських албанців (а також в албанців у самій Албанії) і два тероризми – державний і антидержавний. Потім і Сербія, і Косово вступили у важкий і суперечливий етап подолання авторитаризму і етнічної нетерпимості» [223, с. 263–289].

Ця думка, при її правдивості, є спірною з декількох міркувань. Перше міркування стосується того, що позначені в порівняльній схемі авторитаризми та тероризми не є рівнозначними. Дослідники тут не беруть до уваги фактично відсутній у православному середовищі релігійний прозелітизм, з якого випливає ідеологічний фанатизм та політичний авторитаризм. Для того, щоб бути ідеологічно-фанатичним та політично-авторитарним, необхідно мати передісторію примусового навернення інших спільнот в свою віру, а також досвід

функціонування відповідних інституцій (зокрема – інквізиції), який створює перевагу над супротивником на рівні власної фанатичності.

Православні серби не мали ані інквізиції, ані політичного авторитаризму. Їхня державність вирізнялася нестабільністю саме через релігійно-культурні чинники. До цього треба додати також і те, що європейські католики створили на Балканах вогнище ворожнечі по відношенню до сербів не лише з боку албанців, але і покатоличеної частини хорватів, якщо пригадати НХД періоду Павеліча.

Як хорватська, так і албанська пропаганда-основані на однаковій аргументації щодо расово-етнічної неповноцінності сербів, яка має західно-європейське походження. У сприйнятті як албанців, так і хорватів етнокультурний профіль сербів майже не відрізняється від профілю етнічних спільнот Мезоамерики та дикого Заходу.

І хоча в конституції Албанії немає жодної статті щодо офіційної ідеології, в колах націоналістів-радикалів, колишніх сталіністів-ходжистів, албанських організованих злочинних угруповань та неофашистів-комбатарів проєкт «Великої Албанії» є доволі популярним. Ідеологія підживлюється Туреччиною, яка чинить зовнішній вплив через поширення стереотипів «запізнілої нації» і нав'язування албанцям комплексу етнокультурної меншовартісності через запізний державогенез.

При цьому албанців постійно порівнюють з іншими європейськими спільнотами не лише в аспекті пізнішого створення державності, але і вимушеного перебування в діаспорах. Адже близько 50% албанців мешкає поза межами Албанії, що створює також відповідне переживання релігійно-ідеологічної та етнокультурної приниженості.

Ватікан також намагався чинити зовнішній вплив на албанців за рахунок роздмухування ворожнечі проти сербів, але ініціативу перехопила Туреччина, яка розіграла ісламську карту в Албанії. Росія при цьому підтримувала Сербію доволі непослідовно, особливо якщо взяти до уваги кризову ситуацію в 1990-х рр., коли реалізувати підтримку було доволі проблематично. Адже в Росії були свої економічні та політичні проблеми, викликані стрімким зубожінням населення та конфліктами

між парламентською та президентською гілками влади. Через це добре захистити інтереси сербського панславізму не вдалося. Усе вищезазначене призвело до активації національної ідентичності албанців та стратегії агресивного позиціонування себе серед інших балканських етносів.

Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу Б.

Конфлікт на Південному Сході України (Крим, т. зв. «ДНР/ЛНР»).

В Україні зовнішній вплив було реалізовано в ході так званої гібридної війни, яка розгорнулася у зв'язку із штучно створеною ситуацією конфлікту етнокультурних ідентичностей. Зазначений конфлікт розгорнувся на тлі подій 2014 року та реактивації пронаціональної мовної політики, з одного боку, та посиленням євроінтеграційного та євроатлантичного трендів у зовнішній політиці – з іншого. Разом з цим, політичними елітами не було враховано обставину мозаїчності та мультиетнічності культури регіонів України.

Також треба взяти до уваги і ту обставину, що на етнічних територіях автохтонного українства радянська влада проводила етнополітику штучного зросійщення з метою «убезпечення від українського анархізму та націоналізму». Українці як титульний етнос не просто не вписувалися в штучно створену ідеологію «загальнонародної держави» радянського зразка. Вони були ментально незручними саме через відповідну прихильність до компромісів та розвинене тактичне мислення, яке давало їм змогу призвичаюватися до обставин та приховувати своє негативне ставлення до комуністичного режиму.

Ці ментальні особливості створювали українцям репутацію «невірних васалів» в інтернаціональній комуністичній імперії, що вмотивовувало, з одного боку, до постійного зачищення українських еліт шляхом їх часткової доместикації (змосковщення та зросійщення, фактичного переміщення до Росії через підкуп, створення зручніших умов тощо), а з іншого боку – до відповідної демографічної політики участі українців в різноманітних авантюрних проєктах радянської влади, починаючи від освоєння казахських степів і закінчуючи великими будівництвами на кшталт Байкало-Амурської магістралі тощо.

Спрямованого зросійщення зазнавало також населення Донецької та Луганської областей, що посилювалося інструментами пропаганди. Російська пропаганда навіювала ностальгійні фантазії про «велике радянське минуле гірняцьких регіонів», граючи на меншовартісності місцевого населення (що було неважко зробити на тлі економічної депресивності та складної криміногенної ситуації).

Синдром етнокультурної меншовартісності почав загострюватися опісля отримання перемоги на президентських виборах 2010 р. Партією Регіонів із президентом В. Януковичем. Сам В. Янукович фактично перетворився на заручника імпортованих військових еліт з РФ, за сприяння якої було призначено голову СБУ, голову зовнішньої розвідки, міністра оборони та внутрішніх справ.

Імпортування військових еліт (представники яких мали не лише російське походження, але і російське громадянство) зіштовхнулося із паралельно зростаючими агентами зовнішнього впливу, які насаджувалися країнами ЄС. Йдеться про різноманітні громадські антикорупційні організації, вищі навчальні заклади, значну частину ЗМІ, які, при їх проолігархічності, негативно сприймали відверто проросійську орієнтованість Януковича.

Російські ЗМІ масовано обробляли населення Криму, Донецької та Луганської областей, спрямовано нагнітаючи іредентистські фантазії щодо об'єднання з РФ як «історичною батьківщиною». При цьому активно експлуатувалися певним чином відфреймовані історичні факти, про те, що М. Хрущов і компартійне Політбюро начебто «подарували» Крим Україні, а Донецьку та Луганську області було штучно приєднано до УРСР в період індустріалізації.

Ці необгрунтовані твердження знайшли сприятливий ґрунт на тлі активації відповідних іредентистських інформаційних хвиль в західних областях України, які, через близькість польського, угорського та австрійського прикордоння перебували і продовжують перебувати в орбіті трансграничного впливу польської, австрійської, угорської культурних ідентичностей.

Отже, непоміркована етнополітика центральних еліт, мультикультурна структура системи, наявність культурно-гетерогенних територій, боротьба

різновекторно-позиціонованих агентів зовнішнього впливу (проєвроазійських та проєвропейських) створили передумови для відкритої російської воєнної агресії 2014 р., яка підживлювала й підживлює регіональні суверенітети та неприйняття відповідними регіонами «нацистсько-бандерівського путчу», що й нині російська пропаганда подає як «державний переворот».

В обох лініях культурного, політичного та військового впливу як Росія, так і суспільства ЄС продовжують розгортання своїх стратегій медійного та культурного імперіалізму, які є частинами відповідних проєктів колоніального емісаріату та зовнішнього управління Україною через дистанційно-керовані уряди або ж безпосередньо через колоніальну адміністрацію, кооптовану до національних еліт (за білоруським зразком).

Далі буде розглянуто чинники зовнішнього впливу в конфліктах, змістом яких є репресія конкуруючих етноменшин та безпосереднє втручання в політичну боротьбу різних угруповань іншого суспільства з метою вплинути на курс його формування та розвитку. Прикладами таких конфліктів є вірменоциди та проблема Нагірного Карабаху в сучасному вигляді та Афганська війна, спричинена вторгненням військового контингенту радянської армії та втручанням радянського режиму в боротьбу між афганськими «лібералами-націоналістами», ліворадикальними огрупованнями та ісламістами.

Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу В.

Вірменоциди та конфлікт в Нагірному Карабаху.

Зовнішнє обмеження суверенітету будь-якої держави відбивається на загальному курсі розвитку будь-якого суспільства і буває спричиненим акторами, зацікавленими у нав'язуванні відповідної спрямованості його розвитку.

Таке нав'язування часто має місце через вузлові протиріччя, які виникають через культурну неконкурентоспроможність державоутворюючих етнічних спільнот щодо етнічних меншин, що створює передумови для етнофобій та етноагресій різної генези. Також обмеження суверенітету відбуваються під впливом нав'язливої медіації потужніших акторів геополітики, зацікавлених у штучному створенні суспільства-сателіта. Таке створення має місце шляхом нав'язування власної

медіації державами-домінантами в політичних суперечках різних соціальних груп в суспільствах, що переживають процес модернізації та мають нестійку ідентичність.

Йдеться про суспільства радянського альянсу із моноідеологією атеїзму та марксизму-ленінізму, однопартійною системою, плановою економікою та всебічною цензурою, одержавленою системою соціалізації, з одного боку, та суспільства англосаксонської ідентичності із лібералізмом, релігійним плюралізмом, ринковою економікою та приватизованим сектором соціалізації та патронажу – з іншого. Обидва альянси діяли не в інтересах суверенітету Афганістану, а в інтересах здобуття регіонального домінування шляхом заохочення як однієї сторони (націоналістів та ісламістів), так і іншої (афганських соціалістів та комуністів).

Два блоки змогли отримати варлорджистське суспільство, яке і понині, в аспекті соціального часу, перебуває в пом'якшеному середньовіччі. Вірменоциди і понині залишаються частиною актуальної фази територіального конфлікту між Вірменією та Азербайджаном, еліти яких перебувають під впливом зовнішніх центрів влади – РФ та Туреччини.

Тематиці та проблематиці дослідження присвячені публікації з соціології глобалізації та соціології війни, історії та теорії міжнародних відносин та соціології міжнародних відносин. Йдеться, зокрема, про дослідження Ю. Барсегова, М. Нерсеяна, Р. Анвара, Ю. Романенка, М. Турова, У. Бека, Ф. Боббіта, Р. Купера, С. Харрісона, Д. Кеннеді, А. Талентіно [19; 47; 224; 294, р. 63–88; 302; 311, р. 144–145; 321, р. 28–72; 350, р. 111–170; 401, р. 31–60; 426, р. 10–85; 502]. Зазначені автори досліджували геополітичні, політико-географічні, геокультурні, військово-гуманітарні аспекти проблеми обмеження суверенітету, як у вимірі примусовому, так і добровільному, включаючи зв'язок, що існує між державною символікою та атрибутикою та макроідентичністю. Дослідники сфокусовують увагу на сценаріях розгортання конфліктів, які отримали назву вірменоцидів (конфлікт між Туреччиною, Азербайджаном та Вірменією) та ззовні ініційованих війнах, які стали продуктом втручання у внутрішньо-політичні суперечки лівих та правих еліт в Афганістані з боку геополітичних альянсів, які були і залишаються зорієнтованими

на діаметрально-протилежні версії формування та розвитку культурних та соціальних систем.

У вірменоцидах провідним чинником конфлікту можна вважати «незаслужену» з точки зору турок-османів як титульного етносу, гегемонію вірменів як освіченішого і просунутішого етносу, який створив одну із найрозвиненіших в період XVIII–XIX ст. культур із архітектурою, ремеслами, торгівлею. Така розвиненість стала предметом заздрості з боку османів як політичних домінантій мультиетнічної імперії та набула значення триггеру для подальших етнічних репресій з метою усунення конкурентів.

Вірменоциди як етнополітична практика Османської імперії було розпочато і виконано в декілька етапів в ХХ ст.: (1914–1915, 1915, 1915–1918 рр.). Вони включали здійснення депортацій та пряме фізичне знищення західних вірмен, а також їх примусову ісламізацію. Паралельно тривали військові походи османів на Східну Вірменію. Вірменоцидами керувала спеціально створена націоналістична організація, яка здійснювала організацію та координування масових вбивств вірменів [47, с. 5–20].

Особливістю вірменських геноцидів було намагання вірменів підтримувати то прихильників османізму, то турецьку націоналістичну партію Іттіхад, що, попервах відображало прагнення знайти компроміс між двома типами суспільств: етноцентричним та національно-державним. Взагалі вірменська громада у виборі між двома прихильними сторонами до певного періоду (створення власної націонал-радикальної партії «Дашнакцутюн») фактично не доходила до послідовного націоналізму, намагаючись визначитись із етнополітикою турків як державоутворюючого етносу.

У самій Туреччині опісля революції 1908 року ситуація із власною ідентичністю залишалася більш ніж незрозумілою. З одного боку, Іттіхад підтримувала конституціоналізм, який передбачав етнокультурну автономію для всіх етноспільнот Османської Імперії, з другого – етнополітика Іттіхаду виявилася не менш етноцентричною, аніж етнополітика поваленого ними монархічного режиму.

Вірменоциди формально було розпочато з причин підозри вірменів в шпигунстві на користь Росії на початку Першої світової війни. Реальними причинами ненависті до вірменів з боку турків можна вважати культурну нерозвиненість останніх та звичайну заздрість до збагачення вірменів із їх розвиненим комерційним мисленням. Вірмени як етнос із торговельними здібностями демонстрував туркам-османам небачену ними динаміку збагачення. До того ж, вірмени перевершували ісламітів-турків рівнем розвитку духовної культури, ремесел, а також в будівництві великих міст, культовій архітектурі.

Під час Першої світової війни геноцид було здійснено під приводом мобілізації вірменських чоловіків у віці від 18 до 45 років, 60 тис. яких було розстріляно. Програш в перший рік війни та перемоги росіян спонукали турок до жорстокої різанини вірменів. Скориставшись надзвичайною ситуацією, в 1915 р. було здійснено геноцид щодо мешканців Західної Вірменії, яких було оголошено «російськими агентами» та «ворогами імперії». Шляхом різанини та розстрілів знищено 1,5 млн. осіб. Лише небагатьом вдалося врятуватися втечею [47, с. 5–20].

Фактично вірмени були примусово виселені зі своєї історичної території. Більша частина біженців змушена була, втікаючи від нещадної масової різанини і висилок, селитися на російській території, частково – в Персії та Месопотамії. Таким чином, малоазійську територію було «зачищено» від вірменів з мотивів етнополітичного домінування над ними. Складником історії зазначених геноцидів, які приводилися з 90-х рр. XIX ст. було й те, що турки ініціювали участь в етнічних чистках щодо вірменів представників інших етнічних спільнот, зокрема курдів та черкесів [47, с. 5–20].

Частково проблема етнічного самозбереження вірмен була вирішена спочатку під протекторатом Російської імперії, а трохи згодом – Радянського Союзу. Фактично з 1 млн/651 тис. вірменського населення Туреччини царська влада врятувала близько 375 тис. (23%). У Російській імперії вірмени отримали захист від агресії мусульманських держав, перш за все – від Туреччини та Ірану. Водночас, територіальний вузол конфлікту було створено на території Нагірного Карабаху [19, с. 14–17, 25–30; 47, с. 5–20].

Зазначену територію, згідно із рішенням Паризької мирної конференції, було тимчасово передано Азербайджану. При цьому угода не змінювала територіальний статус Нагірного Карабаху, який, як і раніше, залишався самостійною політичною одиницею. На початку 1920 р. до кордону Нагірного Карабаху підійшли великі з'єднання регулярної армії і безліч іррегулярних з'єднань Азербайджану. Перед Національною радою Карабаху було оприлюднено ультиматум про негайне і остаточне приєднання Карабаху до Азербайджану. Національна рада відкинула цю вимогу, наслідком чого стали бойові дії проти Карабаху та знищення турецько-азербайджанськими військами понад 20 тис. вірмен [47, с. 5–20].

Подальше включення Нагірного Карабаху до складу Азербайджанської РСР із обласним центром в м. Степанакерті створило умови для перетворення території на анклав неперервних міжетнічних суперечностей. При цьому упродовж сорока років (1930–1977 рр.) центральні органи влади СРСР відхиляли всі проєкти ретериторіалізації Карабаху. Загострення конфлікту відбулося в період перебудови, коли міжтериторіальні суперечності Вірменії та Азербайджану набули вираження в новому циклі звернень до республіканських рад із вимогами позитивного вирішення проблеми Нагірного Карабаху на користь Вірменії [19, с. 14–17].

Логічним завершенням цієї актуалізації стали міжетнічні погроми з боку Азербайджану та військова мобілізація з боку Вірменії, з метою протидіяти етнічним чисткам. Зрозуміло, що і в цих, і в попередніх циклах загострень брали участь дві сторони: СРСР та Туреччина, яка формувала собі політичний капітал для вступу до ЄС за рахунок розхитування комуністичного режиму [19, с. 25–30].

Конфлікт з обмеження територіального суверенітету під зовнішнім впливом РФ і Туреччини перейшов у військову фазу в 1992 році, коли Вірменія створила власні збройні сили, не покладаючись, як це відбувалося до зазначеного періоду, на добровольчі батальйони бойовиків Нагірного Карабаху за участю вірменських волонтерів. У результаті короткочасної війни 1992–1993 рр. перемога дісталася Вірменії, проте без остаточного вирішення спірного питання щодо території.

Отримання незалежності Нагірним Карабахом не означатиме повної деескалації конфлікту, оскільки Азербайджан як частина пантюркістського проєкту

в Закавказзі, спираючись на турецьку підтримку, буде намагатися повернути втрачені території під свій контроль. При цьому інтереси власне автохтонного населення Нагірного Карабаху не є пріоритетними ні для вірменської, ні для азербайджанської сторони, ні для кураторів зовнішніх центрів влади.

Обмеження суверенітету Карабаху як проєкт спільної території пропонували Росія і Туреччина, які пропонували варіанти знаходження компромісу, який би убезпечив суверенітет Азербайджану, з одного боку, та надав гарантії місцевому населенню щодо недопущення етнічних чисток в майбутньому – з іншого. Водночас збереження Азербайджаном територіального суверенітету над Карабахом при отриманні останнім фактичної незалежності є несумісним із інтересами Вірменії.

Ці інтереси стосуються визнання Туреччиною вірменського холокосту та включення в порядок денний міжнародних організацій питання про репарації жертвам етноцидів ХІХ–ХХ ст., здійснених як безпосередньо Туреччиною, так і іншими етнічними меншинами під її проводом щодо вірмен.

Але нинішнє політичне керівництво Туреччини добре усвідомлює значення самого факту визнання вірменського холокосту, по-перше, для майбутньої євроінтеграції Туреччини, яка майже 30 років претендує на членство в ЄС; по-друге, йдеться про втрату Туреччиною конституційної легітимності європейської держави, організованої за національно-територіальною ознакою. Адже для такої держави сам факт геноциду означає скочування до середньовічного рівня етноцентризму та визнання несумісності власної ідеології із європейськими цінностями [19, с. 8–14].

В 2020 році відбувалося відновлення багаторічного конфлікту між Вірменією і Азербайджаном, що виявилось у зіткненнях, в яких брала участь важка артилерія і безпілотники. Мала місце загибель кількох військовослужбовців і цивільних осіб, а також руйнування інфраструктури в прикордонному регіоні. Вірменські сили встановили маріонетковий режим в Нагірному Карабасі, намагаючись представити його як незалежну державу, але довгостроковою метою було включення цієї «республіки» до складу Республіки Вірменія [92].

Як відзначає в своєму матеріалі Р. Гусейнов, «Нагірний Карабах – це азербайджанський Донбас. Чорна діра в серці Євразії, яка не підпадає під дію

міжнародного права і може бути легко використаною для транснаціональної незаконної і злочинної діяльності» [92].

Факт прямого нападу на Вірменію, члена Організації Договору про Колективну Безпеку (ОДКБ), поза зоною окупації вочевидь не вписується в довгострокову стратегію Азербайджану. Єдиною метою Азербайджану, яка виправдовує застосування сили, є повернення контролю над окупованими територіями. Це робить очевидним напрямом наступу територію Нагірного Карабаху і прилеглих районів, які складають загально визнану частину Азербайджану і не підпадають під юрисдикцію ОДКБ, роблячи мало ймовірним пряме військове втручання будь-якої третьої сторони [92].

Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу Г. Афганська війна.

В Афганській війні зовнішній вплив виявився у втручанні в процеси конституювання політичної влади на тлі невдалих попередніх спроб упокорити афганське суспільство шляхом прямих завоювань. При цьому вузловими протиріччями стали не стільки протиріччя самого афганського суспільства, скільки наддержав-гегемонів із діаметрально протилежними ідеологічними цінностями, макросоціальними ідентичностями та сценаріями розвитку соціальних інституцій.

Ключовим чинником зовнішнього впливу на Афганістан в розгортанні Афганської війни став геополітичний тиск з боку радянського та євро-американського блоків. Цей тиск здійснювався засобами зовнішньо-політичної пропаганди, культурної дипломатії, освітнього медіаімперіалізму. Саме втручання стало продовженням того, що політологи та історики називали «Великою грою» як сценарієм протиборства Російської імперії (і СРСР як її історичного продовжувача) та англо-саксонських держав за геополітичну, гео економічну та геокультурну гегемонію в Південній та Центральній Азії [294, с. 63–88].

Афганська монархія не задовольнила потребу афганського суспільства в модернізації. Саме суспільство перебувало фактично на стадії середньовіччя з усіма притаманними йому ознаками: бідністю, соціальною поляризованістю, техніко-економічною відсталістю, міжконфесійними конфліктами та варлорджизмом. Стартером конфлікту в Афганістані між двома полюсами сили (радянським та

англо-саксонським) стали сепаратні переговори промонархічних та пронаціоналістичних владних еліт із зовнішніми центрами влади та координація з ними внутрішньої політики держави [302, с. 60–75].

Спочатку Радянський Союз здійснював зовнішній вплив на стороні монархічних еліт, а згодом – через маріонеткову Народно-демократичну партію Афганістану. Націоналістичні еліти, представлені ісламістами Дауда, скористалися підтримкою лівих, вступивши з ними в політичний альянс опісля перевороту 1973 року.

Цим республіканці-ісламісти увійшли в протиріччя із радикальними націоналістами, які оголосили про джихад проти республіканського уряду. Тоді вони вдалися до реверсу на 180 градусів в бік ісламського світу. Колишнє загравання з лівими змінилося політикою видалення радянських радників та кураторів за межі Афганістану та переорієнтацією курсу розвитку суспільства на Іран і Саудівську Аравію [294, с. 63–88].

Хитання Дауда стали, по суті, наслідком невизначеності/фрагментованості культурної ідентичності Афганістану як простору протиборства між росіянами та англійцями. Республіканський уряд фактично не міг визначитися між трьома векторами модернізації і, відповідно, трьома її курсами: 1) європейським; 2) радянським; 3) арабо-ісламським.

Тривимірність афганської ідентичності та тривекторність модернізації стали одним із ключових чинників розгортання війни. Допоки афганська монархія, при всій невирішеності внутрішньо-соціальних проблем, утримувала нейтральний культурний, політичний та економічний суверенітет, суспільство, навіть за наявності гострих протиріч, перебувало в стані миру. Війну було розпочато внаслідок медіації зовнішніх центрів влади, з якими розпочав переговори республіканський уряд.

Суспільство опинилося в пастці модернізації. З одного боку, Афганістану було вигідним підтримання відносин добросусідства і співробітництва з прорадянським блоком під очільництвом СРСР, з іншого – республіканський уряд спробував не дистанціюватись від європейско-євроатлантичного блоку.

Вагання між двома ідентичностями при периферизуванні третьої (автентично-ісламської) розв'язувало руки антикомуністичним колам Заходу, та підігрівало антиімперіалістичні та антисіоністські настрої. Всі три сторони (ліва, прозахідна та радикально-ісламістська) зішлися в непримиренному конфлікті ідентичностей – в Афганській війні.

Велика Британія розгорнула нову хвилю інформаційних експансій в Афганістані, послуговуючись доволі старими пропагандистськими кліше на кшталт «російський ведмідь рветься до Індійського океану», «загроза незалежності Афганістану йде з півночі», «Совіти воліють перетворити Афганістан на свого сателіта», «Радянський Союз надає Афганістану недостатню допомогу і несе відповідальність за його відсталість», «Порятунок Афганістану від вікової відсталості можливий тільки на шляхах всебічної співпраці з Заходом», стратегічний план Москви – «інтегрувати Афганістан до складу СРСР (фактично, зробити з нього 16-ту республіку» [302, р. 60–75; 401, р. 31–60].

Вторгнення у грудні 1979 р. обмеженого контингенту радянських військ до Афганістану ЗМІ представили як небезпечний прецедент «світової комуністичної експансії» в східні суспільства та загрозу консервативно-клерикальним цінностям ісламу.

Отже, запеклість та велику кількість жертв в Афганській війні зумовило втручання наддержав, в першу чергу Радянського Союзу, Великої Британії та США у внутрішньополітичну боротьбу, яка розгорнулася в афганському суспільстві. Придушення висхідної арабо-ісламської ідентичності афганського суспільства та спроби зовнішніх центрів влади нав'язати йому власний курс модернізації спричинили громадянський конфлікт та подальшу громадянську війну, яка стала лише приводом для військової інтервенції СРСР.

Втручання у внутрішні справи сусідньої держави в формі пропаганди, культурної дипломатії, радництва та прямої фінансової підтримки ще до введення в Афганістан радянських військ не сприяли встановленню соціального консенсусу. При цьому кожна сторона керувалася власними геополітичними вигодами. Радянські можновладці не усвідомлювали реальної соціальної картини

громадянського конфлікту 1978 р. в Кабулі та не могли прогнозувати його можливі наслідки.

Англо-американський геополітичний альянс «зіграв» на повному ігноруванні радянською стороною культурно-релігійних та національних особливостей афганського суспільства, сформувавши опозицію з мусульманського духовенства, яке має величезний вплив на вірян. Про-ісламістська опозиція в подальшому спиралася на допомогу ряду мусульманських і західних держав, лівацька частина виявилася «імпортованою», а тому набула статусу окупанта, який примусово обмежував суверенітет Афганістану. Отже, тривале ігнорування релігійної ідентичності є характерною рисою конфліктів типу «Г».

3.3.2. Медіааранжування як чинник зовнішнього впливу в соціологічній рефлексії: теоретичний аспект

3.3.2.1. Теоретичні засади дослідження медіачинника в зовнішньому впливі

Засоби масової інформації є інструментами в досягненні двох базових станів: соціального консенсусу та соціального невдоволення (диссенсусу). При цьому як перший, так і другий соціальні стани слугують основою для легітимізації масового задоволення, або ж навпаки, масового невдоволення з приводу тих чи інших проблем та обмежень.

Одним із первинних механізмів панування та колонізації в тих чи інших суспільствах стають такі когнітивні механізми як категоризація та стереотипізація. На рівні ЗМІ ці механізми застосовуються через поширення різноманітних забобонів, які слугують основою для формування соціальних уявлень. Так, в медіадискурсі можуть бути представлені полярні соціальні уявлення, що відображають типовий поділ на «ми» і «вони». При цьому «ми» в категоризації можуть, наприклад, пов'язуватися з ознаками прогресивності, розвиненості, соціальної динамічності, «вони» – відсталості, інерційності, корупційності.

Подібні категоризації іноді бувають частиною медіадискурсу західних та євроатлантичних суспільств щодо східних суспільств. Тому західні суспільства в

відповідних категоризаціях іноді займають полюс позитивного образу, а східні суспільства – полюс негативного образу із відповідними характеристиками (наприклад, примітивний, диктаторський, насильницький – терористичний іслам, араби або фундаменталізм; ворожий, потаємний – підступний Китай в американських ЗМІ).

Роль медіасупроводу в здійсненні різних форм зовнішнього впливу в сучасних умовах важко переоцінити, оскільки будь-якому акту зовнішнього впливу, як правило, передує медіааранжування, яке має підготувати громадянське суспільство до консолідованих реакцій із державною владою. При цьому ЗМІ стають важливими і самостійними акторами такого впливу, а їхня активність, відповідно, стає предметом соціологічного та міждисциплінарного осмислення в різних теоріях.

Медіааранжування як чинник зовнішнього впливу є частиною масових комунікацій, що перетворилися на предмет самостійного дослідження на початку ХХ ст. Методологічним фундаментом для дослідження медіа стала розуміюча соціологія М. Вебера котрий обґрунтував сферу дослідження мас-медіа, передусім в аспекті зв'язку друкованих видань із різними цільовими аудиторіями [36].

Еволюція теорій відбувалася в напрямі поширення теорій впливу ЗМІ на різні складники масової свідомості та поведінки. При цьому є підстави виділити групу теорій, у яких досліджувалися, зокрема, можливості й способи впливу ЗМІ на установки, ціннісні орієнтації та поведінку людей.

Гене́за теорій впливу ЗМІ на суспільство включає дві фази, а саме: класичну і посткласичну [104, с. 20–60; 105, с. 17–88]. Зазначена обставина зумовлена здебільшого різницею парадигм дослідження медіа. На класичному етапі застосовувалися переважно логіко-теоретичні методи дослідження впливу ЗМІ на суспільство та відбувалася розробка основних емпіричних методів. На сучасному (посткласичному) етапі виконано відповідні узагальнення матеріалів дослідження медіа.

У класичній фазі можна визначити міжвоєнний, післявоєнний періоди, період холодної війни та біполярного світу та період постмодерну.

У рамках другої фази (40–60-ті рр. ХХ ст.) набув поширення-методологічний скептицизм, дискурс якого започаткували П. Лазарсфельд та Б. Берельсон [314]. Дослідники наголошували на важливості емпіричних методів дослідження ЗМІ, зокрема – контент-аналізу, інтент-аналізу та івент-аналізу. У соціології в рамках феноменологічного напрямку відбуваються дослідження символічних універсумів та умов релевантності повсякденних світів, зокрема в працях А. Шюца [282].

У рамках третьої фази (періоду холодної війни та біполярного світу, 60–80-ті рр. ХХ ст.) дослідники перейшли до узагальнення результатів емпіричних досліджень, перш за все – до досліджень медіаполітики та соціо-культурних засад формування ЗМІ. У соціологічному дискурсі засади цих теорій були сформовані працями П. Бурдьє [31; 33] в руслі постструктуралістсько-неомарксистських досліджень проблематики символічного насильства, політичного фетишизму, компетентності, монополізму на основі делегування і т. п. Значущими для цього періоду можна вважати також праці дослідників фрейд-марксистського напрямку (Т. Адорно), які були присвяченими індустріям культури та формуванню символічних гегемоній [293].

Постмодерна фаза характеризується передовсім відсутністю єдиної парадигми розуміння впливу ЗМІ на суспільну свідомість. На цьому етапі було розроблено низку теорій, багато з яких є релевантними щодо осмислення медіасупроводу зовнішнього впливу та всіх форм втручання.

Йдеться, зокрема, про теорії праймінгу, теорії культивуації, теорії вибудовування пріоритетів, теорії використання і задоволення, теорії формування порядку денного та пріоритетності новин тощо (А. Бандура, Г. Гербнер, Д. Домке, Р. Морган, Р. Каплан, Дж.-Б. Томсон та ін.). Одним із найбільш перспективних в сучасних умовах стає метод мета-аналізу, який уможливорює узагальнення великої кількості емпіричних даних та формування макротеорії нового покоління.

Теорії медіасупроводу зовнішнього впливу, за критерієм особливості застосовуваної авторами методології, можна поділити на три групи: неомарксистські, постструктуралістські та соціально-біхевіористські (символічно-інтеракціоністські).

Група неомарксистських теорій. Набором спільних теоретичних постулатів цієї групи є, по-перше, постулат щодо узурпації медіавлади політичними та економічними елітами, які стоять за фінансуванням та соціальним протегуванням індустрій культури. По-друге, постулат викривлення інформації, який полягає в тому, що класи-монополізатори є зацікавленими у формуванні викривленої картини соціальної реальності. По-третє, постулат формування єдиної стратегії впливу в медіапросторі владними та економічними елітами, щодо яких медіаактори розглядаються переважно як ретранслятори дискурсів.

Змістом теорії пропаганди, або теорії насадження, є ідея контролю засобів масової інформації та військово-адміністративних лоббі через економічну владу. При цьому саме остання засобами ЗМІ забезпечує політичним рішенням соціальну підтримку. Теорія пропаганди є фундованою на неомарксистській методології А. Грамші, П. Бурдьє, чия логіка дослідження суспільства допускає встановлення опосередкованого зв'язку між виробництвом дискурсів, влади та власності [31; 33].

Ключовий акцент теорії полягає в розумінні ЗМІ як важеля держави та економічних еліт, який дає змогу обом цим суб'єктам робити «існуюче неіснуючим, а неіснуюче – існуючим». Фактично йдеться про потрапляння в простір дискурсу лише тих тем, які є вигідними владним колам. ЗМІ створюють вигідні для цих кіл фрейми референції, з яких починається розуміння того чи іншого суспільства іншим суспільством [410, с. 25].

Аналіз медіасупроводу реалізовано також в рамках теорій медіадипломатії як нової парадигми зовнішньо-політичного впливу. Сам термін «теледипломатія» впровадив Р. Аммон. Автор послуговується частково методологією суспільства ризиків У. Бека, зараховуючи теледипломатію до зовнішнього впливу суспільства епохи глобальних ризиків [301, с. 152].

Автор керується тим, що ознакою теледипломатії, на відміну від традиційної дипломатії, є її безпрецедентна відкритість та транспарентність щодо ЗМІ. Зазначена обставина змінює парадигму комунікації в бік створення нових технологій формування порядку денного та зовнішньо-політичного впливу ЗМІ на

саму зовнішню політику. ЗМІ через теледипломатію набувають статусу автономного актора, який починає сам визначати як стратегію зовнішньої політики, так і окремі зовнішньо-політичні рішення [301, с. 152].

Так, після завершення періоду холодної війни – протистояння комуністичного та капіталістичного світів – виникла потреба в образі нового ворога. Таким ворогом став ісламський фундаменталізм, який нібито загрожує південному полюсу НАТО. Відповідні ЗМІ та соціальні мережі здійснили в інформаційному просторі ідеологічну та риторичну підготовку соціальних уявлень.

Через ці поширені соціальні уявлення стали вірогідними, якщо не узвичаєними, і в офіційному дискурсі твердження про ісламський фундаменталізм як основного ворога Заходу та Євро-Атлантики. У культурному полі відбувалося нагнітання істеричної риторики проти «залізної завіси» та поширення свободи слова західного зразка. Політичний та військовий істеблішмент створював акцентовані хвилі уваги на тероризмі, агресії та фундаменталістських загрозах.

Медіаконцерни в рамках цієї теорії розглядаються як прибічники консервативних політичних кіл, які через медіадискурс обґрунтовують своє право на вторгнення в інші країни. Так, Е. Херман та Р. Петерсон застосували «теорію створеної згоди» щодо кризи в Косово. Її було побудовано на неомарксистській аргументації, в якій переважали непрямі докази. За браком емпірики, теорії насадження часто експлуатують здогадки щодо можливих причин втручання та ескалацій конфліктів, які передують військово-гуманітарним інтервенціям [411, с. 111–122; 448, с. 413–429].

До групи неомарксистських теорій можуть віднести також компаративно-політологічні дослідження, які, тим не менш, мають значущість для соціології зовнішнього впливу. Одну із порівняльно-політологічних моделей створив Е. Херман. Автор в побудові моделі виходить із типології політичних систем тоталітарного, авторитарного та ліберально-демократичного типу. При цьому він аналізує властивий кожному типу політичної системи варіант стратегії медіаполітики [410; 411, с. 111–122].

Теорія сфокусована на компаративному аналізі медіаполітики суспільств Європи та Америки. Їй, проте, бракує інтересу до суспільств Азії, в яких також можлива власна медіаполітика. Дослідник виділив чотири групи чинників успішності медіаполітики, а саме: наявність розвиненої медіаінфраструктури; значний обсяг реципієнтів медіа; медійно-активних політиків та громадянське суспільство, яке впливає на медіаполітику [410, с. 60–63].

Група постструктуралістських теорій. Ключові постулати постструктуралістських теорій змістовно орієнтовані, по-перше, на визнання мовних (риторичних та лінгвістичних) чинників медіасупроводу як ключових. По-друге, медіаактори розглядаються як відносно самостійні виробники дискурсів, що мають самостійне значення у сфері впливу порівняно із соціальними групами та інституціями. По-третє, вагоме значення для постструктуралізму має постулат щодо позиціонування наднаціональних ідентичностей через мову і використання специфічного (глобалістичного) словника.

У цьому аспекті йдеться про медіаінтервенції зовнішнього впливу, які стають предметом дослідження як для загальних теорій, так і для емпіричних досліджень. Йдеться про теорії порядку денного, теорії фреймінгу, а також емпіричних досліджень відносин політичних еліт з медіа. Прикладом емпіричних досліджень може слугувати так звані «теорія індексування» та «теорія створеної згоди» [478; 495].

Емпіричне дослідження в рамках теорії індексування доводить прихильність медіаакторів до агрегованого відображення уявлень політичного істеблїшменту, що фактично представляє ЗМІ як просте знаряддя в руках військово-адміністративних еліт. Теорію індексування було перевірено на матеріалі 42 зовнішньо-політичних криз в період від початку «холодної війни» до косівської кризи 1999 року [526, с. 61–84].

Цю саму теорію застосували й інші дослідники щодо оцінки американо-в'єтнамського конфлікту. Проте у цих повторних застосуваннях теорії індексування, у зв'язку із зникнення геополітичних блоків та зниження рівня поляризованості світу, отримані результати виявилися менш переконливими.. Саме тому результати,

отримані Заллером та Чіу щодо відносин із урядами ЗМІ в США періоду після холодної війни, є більш неоднозначними.

Різниця між результатами досліджень теорії приписується використанню різних контент-аналітичних матриць. В одних схемах було проведено підрахунки всіх політичних новин (як позитивних, так і негативних), в інших бралися до уваги лише негативні повідомлення. Одна частина дослідників здійснила контент-аналіз негативних повідомлень під час інтервенцій, включаючи їх розміщення, реалізацію, витрати та політичну підтримку, тоді як інша вивчала переважно негативне висвітлення політики в новинах, у яких її вплив заперечувався. Ця методологічна дискусія виявляє слабкість «гіпотези індексації» [526, с. 80–81].

Аналіз медіасупроводу реалізовано також в рамках теорій медіадипломатії як нової парадигми зовнішньополітичного впливу. Сам термін «теледипломатія» впровадив Р. Аммон [301, с. 152–153].

Ознакою теледипломатії, на відміну від традиційної дипломатії, автор вважає її безпрецедентну відкритість та транспарентність щодо ЗМІ. Зазначена обставина змінює парадигму комунікації в бік створення нових технологій формування порядку денного та зовнішньополітичного впливу ЗМІ на саму зовнішню політику. ЗМІ через теле-дипломатію набувають статусу автономного актора, який починає сам визначати як стратегію зовнішньої політики, так і окремі зовнішньополітичні рішення [301, с. 152].

Доволі цікавими є постструктуралістські теорії Шоу та Міллера, у яких застосовано кореляційно-факторний аналіз для дослідження іраксько-курдського конфлікту. При цьому автори методологічно послуговувалися парадигмою «глобального громадянського суспільства», в якому спільноти без чітко вирізненої національної та етнічної ідентичності позиціонують себе як жертви національного чи міжнародного гноблення та насильства [456, с. 5–6; 496].

Автори зосередилися на процесі вироблення політики через риторичні кліше. Методологією автора було вирізнення відповідних вербальних фігур та супутньої їм послідовності політичних рішень із їх висвітленням у ЗМІ. При цьому як відповідні ПР-підрозділи уряду, так і засоби масової інформації використовували в риторичних

кліше різноманітні засоби тиску на співрозмовників. Міллер перевіряв «гіпотезу позиціонування», аналізуючи міжінституційну вербальну комунікацію медіа та уряду. Емпіричним матеріалом для автора слугували відеозаписи та друківані протоколи прес-конференцій. Йдеться про запитання журналістів та відповіді урядовців [456, с. 5–6].

Ключовим твердженням авторів щодо ЗМІ було приписування їм представницької суб'єктності та ознак інституції, яка має мандат на артикуляцію потреб та інтересів жертв насильства та війни. Також автори обстоювали циркулярну модель впливу ЗМІ на політику, як і навпаки, через громадську думку. Саме тому емпіричним підґрунтям для них слугував вторинний аналіз опитувань громадської думки.

Група соціо-біхевіористських теорій. У цій групі переважають емпіричні дослідження окремих чинників, здебільшого в рамках кількісних досліджень. Новітні біхевіористські дослідження сфокусовані навколо тематики агентності та когнітивної визначеності/невизначеності політичних груп щодо позиції ЗМІ та медіасупроводу тієї чи іншої події зовнішнього впливу.

У «теорії заміщення» предметом аналізу стало військове втручання, яке оцінювалося, зокрема, за обсягами уваги до цього питання в ЗМІ. Теорія побудована на кількісних даних, враховує факти висвітлення політичних подій в ЗМІ при супутніх змінах стратегій зовнішньо-політичних рішень як щодо фактів втручання США в громадянські конфлікти інших країн, так і щодо конкретних способів цього втручання (економічні санкції, військові інтервенції, медійна та культурна дипломатія тощо) [479, с. 90–106].

Теорія заміщення П. Рігана враховує важливість ЗМІ як чинника трансформації відповідних стратегій зовнішнього впливу. Проте, автор припустився ряду методичних неточностей, обмеживши поле свого дослідження друківаними ЗМІ та вимірюванням суто екстенсивних показників уваги. Кількість статей та репортажів автор фактично прирівняв до рівня значущості події. Саме тому реакцією на теорію одразу стала низка критичних зауважень, які стосувалися її слабких місць.

Перша слабкість теорії полягала в перебільшеному значенні друкованих ЗМІ як ключового джерела отримання інформації. Адже більшість людей отримує інформацію з мережі інтернету і з телебачення, а не з преси. По-друге, обсяг уваги ЗМІ не є обов'язковим індикатором рівня соціальної значущості події, оскільки це часто буває якраз навпаки. По-третє, прості розрахунки обсягів уваги ЗМІ є, вочевидь, недостатніми, адже крім кількісних, вони містять і якісні, оціночні, показники, різноманітні напрями висвітлення – позитивний, негативний чи нейтральний [456, с. 5–6].

Р. Якобсен дослідив низку чинників гуманітарних інтервенцій як технологій зовнішнього впливу, до яких автор зараховував юридичні чинники (наявні судові або адміністративні резолюції по фактах); наявність/відсутність національних інтересів; оцінювання ризиків та можливостей успішної реалізації сценарію гуманітарної інтервенції; наявність/відсутність тих чи інших груп підтримки всередині суспільства. Зазначені чинники розглядалися на матеріалах кувейтської, північно-іракської, сомалійської, руандійської та гаїтянської криз [421, с. 205–215; 420, с. 131–143].

Дослідження медіааранжування як допоміжного засобу зовнішнього впливу було проведене в рамках теорії агентності Лівінгстона-Ічуса. Автори створили трикомпонентну схему акторної участі в гуманітарних операціях. У цій моделі вирізнено три групи агентів: агенти прийняття рішень; агенти перешкод щодо агентів прийняття рішень; агенти, що визначають порядок денний (включаючи ЗМІ та соціальні мережі, як формальні, так і неформальні). Відповідно, ефекти медіа також було класифіковано на три групи: ефекти прискорення, ефекти перешкоди та ефекти визначення порядку денного [448, с. 413–429; 447, с. 68–89; 445, с. 291–318; 449, с. 209–228; 446, с. 360–384; 456, с. 5–6].

Дослідники проаналізували три групи ефектів у трьох груп акторів у восьми типах зовнішнього втручання та впливу: звичайних війнах, кампаніях стратегічного та тактичного стримування, спецопераціях та конфліктах низької інтенсивності, миротворчих заходах та миротворчих військових діях, поєднаних із гуманітарними операціями та інтервенціями. Емпіричним кейсом для дослідників слугували

миротворчі втручання військових контингентів НАТО в Косово [448, с. 413–429; 447, с. 68–89; 445, с. 291–318].

Серед біхевіористських досліджень фігурує також і так звана «теорія політичної невизначеності» П. Елліота. Автор співвідносить рівень впливовості ЗМІ та стану політикуму, констатує, що їх впливовість буде найвищою за умови найнижчої визначеності позиції політичних еліт щодо ситуації того чи іншого конфлікту і необхідного для нього втручання. Дослідник констатує найвищу впливовість ЗМІ також із специфічним контентом, який передбачає критичне ставлення до події та емпатійне її висвітлення у відповідних ЗМІ [371, с. 249–268; 449; 446, с. 360–384].

Згідно з логікою міркувань автора, при визначеності політикуму щодо оцінки події та ситуації конфлікту рівень впливовості ЗМІ буде, радше за все, невисоким і незначним. Аналітичну модель було апробовано на матеріалах боснійського та косівського конфліктів.

3.3.2.2. Акторно-дискурсна модель зовнішнього впливу: до побудови типології

Тема є актуальною у зв'язку із зростанням вагомості дискурсів зовнішнього впливу, які є супутніми приховуванню суб'єктів, зацікавлених у їх генеруванні та підтриманні. У цьому приховуванні важливим є визначення як інтенцій відповідних суб'єктів, так і дискурсивних ознак зовнішнього впливу в соціальній, політичній, економічній, демографічній сферах. Предмет дослідження стає актуальним також у зв'язку із посиленням наднаціональних чинників впливу на українське суспільство в світі глобальних ризиків та невизначеностей, де відповідні суб'єкти зовнішнього впливу розпізнаються за ознаками їх дискурсів, а дискурси, в свою чергу, являють траєкторії утвердження суб'єктів в культурному, соціальному, політичному та економічному просторах.

Аналіз суб'єктності реалізовано в низці соціологічних та соціально-психологічних концепцій, починаючи від Е. Дюркгейма із його розумінням суб'єкта як фатально приреченого на залежність від соціального тиску; через В. Парето та Г. Тарда з елітистською інтерпретацією суб'єктності, теорій А. Етціоні та А. Турена, присвячених дослідженню мобілізаційних потенціалів колективних соціальних

суб'єктів та їх трансформаційних потужностей; структураційної теорії суб'єктності Е. Гідденса, в якій постулюється щоденна участь індивідів в побудові структур, що перебувають за межами їх усвідомлення; теорії М. Арчер із вирізненням атрибутів суб'єктності (рефлексивність, цілеспрямованість, іноваційність); теорії конституювання суб'єктності в умовах суспільства ризиків У. Бека, в якій автор наголошує на прогностичних можливостях суб'єктів щодо небезпек, їх спроможностях подолання страхів, тривог, невпевненостей, напрацювання нових адаптивних компетенцій; теорії трансцендуючої суб'єктності П. Штомпки із схильністю суб'єкта до інновацій, генерування нових ідей, накопичення індивідуального та колективного людського досвіду через навчання та культуру; теорії метасуб'єктності С. Жижєка, яка конституюється через насильство [20; 22; 107; 112; 260; 303; 304; 373; 386; 508; 507, р. 77–92; 501].

Передумови розуміння зовнішнього впливу в рамках автономії дискурсу як медіаційної реальності представлені в акторно-мережевій теорії Г. Хармана та Б. Латура. Автори розширюють розуміння дискурсу як об'єкта-медіатора, який у певній єдності тем, текстів, ідей та висловлювань презентує певну самовідтворювану реальність. В акторно-мережевій теорії дискурси як артефактні об'єкти аналізуються як такі, що стають медіаторами без медіаторів-суб'єктів. Ба більше: вони самі створюють медіаторів для їх обслуговування. Процес медіації в дискурсі зовнішнього впливу стає системо-будівною «лабораторією» відносин різними суспільствами. У цій «лабораторії» відбувається перманентний перерозподіл присутнього і відсутнього, на засадах позначення, перекладу та опосередкування.

Дискурс зовнішнього впливу відрізняється, в контексті застосування поняттєвого апарату акторно-мережевої теорії (Б. Латур) [435, с. 247–260; 436, с. 29–64; 272, с. 1–34; 157; 156], сценарієм перерозподілу присутнього і відсутнього. Сама «лабораторія», яку створюють актори із делегованими функціями, відрізняється ознаками невидимості (*invisibility*). Завданням подібних «лабораторій» є приховування траєкторій соціального руху в хмарних переміщеннях знаків.

Ці «хмарні переміщення» мають створити ілюзію матеріальності самих дискурсів та нематеріальності акторів, інтереси яких за ними приховуються. До того ж, дискурси дають змогу відмежувати знаки та знакові ігри від реальних траєкторій суб'єктів впливу. Адже для спостерігачів залишаються помітними лише окремі «відбитки траєкторій» акторів впливу, які не піддаються повній реконструкції [399; 435, с. 247–260; 436, с. 29–64; 272, с. 1–34; 157; 156].

У зовнішньому впливі є чітко вирізненими дві парадигми здійснення впливу одним суспільством щодо іншого: парадигма акторного впливу; парадигма дискурсного впливу.

У першій парадигмі зовнішній вплив концептуалізовано як такий, що здійснюється відповідними акторами впливу у формі відкритих та/або прихованих інтервенцій, в яких, власне, і розпізнається зовнішній вплив.

У другій парадигмі зовнішній вплив здійснюється через управління процесами інформаційних взаємодій в дискурс-сфері, що дозволяє, з одного боку, уникнути розпізнавання інтервенцій (як відкритих, так і прихованих), а з іншого боку – уникати викриття у випадках невдалих (провальних) стратегій (програм) зовнішнього впливу.

Перша парадигма передбачає й уможливорює цілеспрямоване формування відповідних кадрів (контингентів) агентів впливу, тоді як друга парадигма дає змогу використовувати прихильні щодо зовнішнього центру впливу соціальні групи без прямого втручання цього зовнішнього центру в культурні, політичні, економічні процеси суспільства, що стає об'єктом зовнішнього впливу.

У першій парадигмі формування кадрових контингентів впливу зовнішніх центрів впливу може відбуватися через використання чотирьох базових типів ресурсів: культурно-освітнього, інформаційно-символічного, владно-політичного та економічного.

Застосування культурно-освітнього ресурсу передбачає формування зовнішніми центрами впливу культурних еліт, основою для створення яких є відповідна стратегія культурного імперіалізму. Така стратегія може включати в себе пряме імпортування власних культурних еліт в суспільство, яке стає об'єктом

впливу; часткову асиміляцію культурних еліт суспільства-об'єкта впливу шляхом їх культураційної обробки імпортованими культурно-елітними групами (через мову, ідеологію, етикет тощо); міжкультурне узалежнення частини культурних еліт суспільства-об'єкта впливу через міжкультурні комунікації в сфері науки, освіти, мистецтва та створення культурно-освітніх, наукових, мистецьких та медійних та соціально-політичних організацій.

Для культурного зовнішнього впливу можуть використовуватися також туризм, проекти освітньої мобільності, міжнародні наукові заходи тощо.

Перший напрям стратегії культурного імперіалізму може бути реалізованим за відсутності у суспільства-об'єкта впливу відповідних соціально-професійних груп та виражену потребу в таких групах у зв'язку із задоволенням тих чи інших потреб та формуванням відповідних інституцій. При цьому на присутність/відсутність та розвиненість/нерозвиненість автохтонних соціальних груп впливають особливості самого суспільства, профілі його соціально-культурних потреб та наявні інституції, які сприяють їх задоволенню

Другий напрям передбачає використання культурних еліт-інсайдерів суспільства-суб'єкта впливу щодо культурних еліт суспільства-об'єкта впливу в напрямі їх культурного поглинання, розчинення культурної ідентичності, культурного узалежнення.

Третій напрям передбачає «культурний туризм» із подальшим соціо-культурним інтегруванням культурних еліт суспільства-об'єкта впливу в культурні еліти суспільства-суб'єкта впливу. Результатом такого інтегрування стає створення відповідних груп впливу з числа представників інтелектуального класу, які надалі можуть ставати свідомими або ж безсвідомими реплікаторами, ретрансляторами, медіаторами впливу в культурній площині.

Мішенню впливу в усіх трьох напрямках стає культурна ідентичність та приналежність до відповідних культурно-елітних груп, які є лідерами створення тих чи інших культурних продуктів. Результатом впливу зовнішнього центру має стати створення відповідних агентів-ретрансляторів, агентів-реплікаторів, агентів-поширювачів цінностей, традицій, норм та інших культурних змістів суспільства-

суб'єкта (центру) впливу, які конкурують із носіями ідентичності культурних еліт суспільства-об'єкта впливу і поступово витискають ці еліти із їх культурного простору виробництва цінностей, норм, традицій тощо.

Застосування медійно-символічного ресурсу передбачає цілеспрямоване створення акторів впливу через спеціальні ЗМІ або медійні організації із підготовленими кадрами. Підготовка таких акторів впливу та створення організацій можуть повністю та/або частково перетинатися із культурним (культурно-освітнім) впливом, проте, може утворювати і самостійний стратегічний вектор впливу.

Мішенню впливу в цьому напрямі стає соціальне визнання, слава, впізнаваність в інформаційному просторі, що можуть досягатися або паралельно із відповідними культурними амбіціями та отриманням культурного (освітнього, інтелектуального) капіталу, або ж відокремлено від них. Результатом впливу зовнішнього центру має стати створення інформаційних посередників, через яких відбувається структурування інформаційного простору суспільства-об'єкта впливу та здійснюється інформаційний менеджмент дискурсів, тем, проблем в ЗМІ, соціальних мережах та інших медіасередовищах.

Застосування владно-політичного ресурсу може здійснюватися як в легальних, публічних, так і в тіньових формах. *Легальні та публічні форми* передбачають використання зовнішньо-політичних відомств, посольств та представництв, різноманітних громадських, правозахисних організацій для тих чи інших ситуацій здійснення інформаційного тиску на суб'єктів прийняття політичних рішень суспільства-об'єкта впливу. Продовженням цих дипломатичних інтервенцій можуть бути ті чи інші стратегії колоніалізму у формі як прямих військових вторгнень (війн, військових кампаній), так і дистанційованих моделей управління одними суспільствами з боку інших через колоніальні адміністрації.

Тіньові форми передбачають створення спеціальних груп агентів впливу на рівні спецслужб для ведення шпигунської, розвідувально-агентурної, вербувальної, диверсійно-терористичної діяльності. Тіньові форми застосування владно-політичного ресурсу можуть перетинатися із застосуванням культурно-освітніх та

медійно-символічних ресурсів, коли відповідні актори впливу перебувають водночас в декількох соціально-групових середовищах.

Мішенню впливу в цьому напрямі стають соціальні уявлення про належну поведінку відповідних соціальних акторів та соціальні почуття страху, сорому та провини, які експлуатують зовнішні центри впливу задля «приручення» відповідних інсайдерів. Результатом як публічного, відкритого, так і прихованого впливу має стати, на мікрорівні, втрата легітимності, а на макрорівні – втрата політичного суверенітету державної влади як стратегічна мета зовнішнього впливу.

Застосування економічного ресурсу може здійснюватися у відкритих, публічних та прихованих формах. Публічні форми передбачають фіксацію тих чи інших ресурсо-обмінних відносин у сфері як матеріально-речовинних активів, так і фінансів; пряме імпортування та інкорпорування економічних еліт в органи влади та управління суспільства-об'єкта впливу; формування груп експертів, консультантів та інших фахівців з економічної інформації і т. п.

Відкриті форми зовнішнього впливу в економічній сфері передбачають вияви економічної агресії у вигляді цифрових, валютних, торговельних та промислових війн, які можуть вестися як із розрахунку отримання відповідних ринкових ніш суспільства-об'єкта впливу, так і його промислової, торговельної, інформаційно-комунікаційної, валютно-фінансової дестабілізації. Реалізації такої економічної агресії передують створення відповідних інституцій зовнішнього впливу: банків, торговельно-посередницьких кампаній, цифрових платформ і т. п. організацій із відповідними кадровими контингентами, сформованими зовнішніми центрами впливу.

Як уже було зазначено, друга парадигма зовнішнього впливу базується на визнанні верховенства дискурсу над актором, отже, знаково-символічної та смисло-продукуючої діяльності над окремими суб'єктами. При цьому здійснення зовнішнього впливу в аспекті відповідних стратегій та окремих технологій в дискурс-орієнтованому підході визначається як таке, що залежить від чинників декількох груп.

Ці чинники можна поділити на *історичні, політичні, правові, соціально-групові, демографічні та економічні*. Кожна із груп чинників може як послаблювати, так і посилювати ефекти зовнішнього впливу. Спробуємо їх проаналізувати детальніше.

До історичних чинників належать обставини формування того чи іншого суспільства та фрейми історичної пам'яті, поширені як в науці, так і в пропаганді. До чинників, які посилюють зовнішній вплив, можна віднести етнокультурну та мовну конфедеративність, яка уможливорює автономне функціонування регіонів у складі держави та їх полегшену сепарацію; етнокультурну дезінтегрованість, спричинену різними обставинами включення тих чи інших територій до складу єдиної держави; значні соціально-економічні відмінності рівня розвитку територій та регіонів; ігнорування центральною владою культурної автономії.

До історичних чинників, які послаблюють зовнішній вплив, можна віднести, відповідно, етнокультурну та мовну гомогенність суспільства, розвинений етноцентризм, який мінімізує сепаратистські мотивації регіональних еліт та населення; рівномірність соціально-економічного розвитку; допущення значної культурної автономії етнічних меншин за наявності поліетнічного суспільства. Зазначеним типам обставин відповідають дискурси стабілізації та дестабілізації із відповідними акцентами.

Таблиця 3.3.1

Дискурси стабілізації та дестабілізації в ЗМІ з урахуванням історичних чинників

Дискурси стабілізації	Дискурси дестабілізації
Дискурси єдності історичного минулого різних регіонів (територій) держави	Дискурси різноманітності/різновекторності минулого територій та регіонів держави
Дискурси культурної та мовної однорідності	Дискурси культурної та мовної різноманітності
Дискурси спільної (органічної) економіки та консолідованого суспільства	Дискурси корпоративної економіки та атомізованого (фрагментованого) суспільства
Дискурси єдиної історичної пам'яті	Дискурси мозаїчної та втраченої історичної пам'яті
Дискурси стабільної макроідентичності	Дискурси нестабільної макроідентичності

До політичних чинників належать легітимність державної влади, єдність/множинність систем соціально-нормативної регуляції соціальної поведінки (права та моралі); транспарентності/нетранспарентності еліт, що залежить від типу суспільства (домодерного, модерного, постмодерного); рівня стійкості/нестійкості, ефективності/неефективності соціальних інститутів; розвиненості/нерозвиненості тіньової частини соціальної структури суспільства (кримінальних, злочинних угруповань).

До чинників, які посилюють зовнішній вплив, належать, відповідно, нелегітимність або низька легітимність державної влади, що визначається розбіжностями між очікуваннями населення та ефективністю функціонування державних інститутів. Такі очікування можуть стосуватися персоналістичних чинників суб'єктів влади (наявність/відсутність харизми, ділових та управлінських якостей тощо); легально-правових чинників (відповідності влади певним конституційним стандартам та дотримання нею відповідних процедур формування); наявності/відсутності зв'язку держави із інтересами тих чи інших соціальних (релігійних, етнічних) груп.

За відсутності у суб'єктів влади відповідних харизматичних та управлінсько-ділових якостей, невідповідності влади політичним та конституційно-правовим умовам легітимності, відсутності зв'язку із інтересами відповідних соціальних груп рівень її легітимності знижується, а отже, результативність зовнішнього впливу може, відповідно, зростати. Як впливає із зазначеного, відповідним обставинам в цілому відповідають дискурси легітимності та іллегітимності в політичній сфері суспільства (табл. 3.3.2).

До соціальних чинників, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, можна віднести наявність/відсутність соціальних (етнічних) груп, які в минулому зазнавали тих чи інших форм ексклюзії, дискримінації, геноциду тощо і переживають почуття історичної несправедливості щодо них; наявність/відсутність фільтрів для соціальної мобільності для окремих груп населення за тими чи іншими ознаками; наявність/відсутність соціальної нерівності, яка доходить до соціальної

поляризованості суспільства та значних розбіжностей між групами за ознаками доступу до тих чи інших різновидів ресурсів.

Таблиця 3.3.2

**Дискурси легітимності та іллегітимності в в ЗМІ зростанні/зменшенні
зовнішнього політичного впливу**

Дискурси легітимності	Дискурси іллегітимності
Дискурси єдиної законності та правопорядку	Дискурси корупції влади
Дискурси сучасності (модерності) влади та ефективності її інституцій	Дискурси архаїчності, консервативності, реакційності] влади
Дискурси прозорості влади	Дискурси відсутності харизми, ділових та управлінських якостей суб'єктів влади
Дискурси харизматичності та управлінсько-ділової відповідності суб'єктів влади	Дискурси невідповідності дій влади конституційно-правовим стандартам
Дискурси зв'язку держави із інтересами соціальних груп	Дискурси непрозорості (закритості) влади

Додатково до соціальних чинників, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, можна віднести також дефіцитарне фінансування соціальної сфери та істотні розриви між соціальними стандартами життя та реальними можливостями соціальних груп; наявність клієнтелізму в сфері соціальних послуг, який уможлиблює нелегальний доступ до державних активів та отримання корупційної ренти; прожектерство у сфері соціального планування та проєктування при послабленості соціального контролю з боку громадянського суспільства над державою; соціальну апатію населення та поширеність у масовій свідомості патерналістських стереотипів; впливовість тіньових груп (олігархій), які володіють ресурсами позаекономічного примусу та тіньового перерозподілу ВВП.

Чинникам, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, відповідають дискурси об'єднання/інтеграції – роз'єднання/дезінтеграції, які можна представити у виді табл. 3.3.3.

До демографічних чинників зовнішнього впливу належать ті, що пов'язані із народонаселенням та відповідними природними ресурсами, необхідними для задоволення його потреб.

Дискурси об'єднання та роз'єднання в зростанні/зменшенні зовнішнього соціального впливу в ЗМІ

Дискурси об'єднання/інтеграції	Дискурси роз'єднання/дезінтеграції
Дискурси інклюзії та інтеграції	Дискурси ексклюзії, дискримінації, геноциду
Дискурси відновлення історичної справедливості	Дискурси реваншу, помсти, відплати та репарацій
Дискурси вирівнювання соціальних відмінностей	Дискурси нарощування соціальних нерівностей та полярностей
Дискурси громадського контролю держави	Дискурси обстоювання корпоративної непрозорості
Дискурси патерналізму та етатизму	Дискурси лібералізму та амеліоризму

Зростанню зовнішнього впливу сприяють проблема водо-дефіциту та невиіршеність продовольчої проблеми при випереджаючому зростанні населення щодо обсягів питної води та кількості продовольства в країні; нормативні чинники обмеження фізично-просторової та соціальної мобільності населення, що відбивається на можливостях здійснення ним тих чи інших видів активності; міждержавні суперечності з приводу прикордонних територій та внутрішньо-спільнотні конфлікти з приводу розподілу фізичного простору; контрастова динаміка зростання або зменшення відповідних груп населення (наприклад, статеві або професійні диспропорції) або населення серед конкуруючих територіальних громад; чинники еко-катастроф, які зумовлюють депривації тих чи інших потреб населення; чинники захворюваності і смертності.

Зменшенню зовнішнього впливу сприяють, відповідно, вирішення проблем водопостачання та продовольчого забезпечення; збалансовування кількості населення та життєвого простору шляхом регулювання народжуваності та міграції; залагодження міждержавних суперечок з приводу прикордонних територій; екополітика, спрямована на прогнозування надзвичайних екологічних ситуацій та їх подолання; налагодження медичної інфраструктури, яка сприяє подоланню захворюваності і смертності.

У цілому демографічним чинникам посилення/послаблення зовнішнього впливу відповідають дискурси збалансовування і дискурси розбалансовування, зміст яких можна представити у вигляді таблиці.

До економічних чинників зовнішнього впливу можна зарахувати ресурсну або фінансову залежність/незалежність; стабільність/нестабільність виробничого та фінансового секторів національних економік; інвестиційна задежність/незалежність економічної системи; диверсифікованість/ недиверсифікованість, конкурентоспроможність/неконкурентоспроможність національних економік тощо.

Таблиця 3.3.4

**Дискурси збалансовування і дискурси розбалансовування
в зростанні/зменшенні зовнішнього демографічного впливу в ЗМІ**

Дискурси збалансовування	Дискурси розбалансовування
Дискурси вибудови внутрішніх стратегій вирішення проблеми водопостачання та продовольчої безпеки	Дискурси пошуку зовнішніх джерел вирішення проблеми водопостачання та продовольчої безпеки
Дискурси врегулювання демографічних пропорцій	Дискурси обмежень та заборон щодо природо-відповідної відтворювальної активності
Дискурси енвайронменталізму в побудові екосистем	Дискурси консьюмеризму в побудові екосистем
Дискурси примирення щодо територіальних конфліктів	Дискурси війни та ворожнечі щодо територіальних конфліктів
Дискурси соціального протекціонізму щодо медицини	Дискурси лібералізму щодо медицини (приватна медицина, платна медицина тощо)

У цілому посилення зовнішнього впливу супроводжується нарощуванням дискурсу кризовості та невизначеності, песимістичною прогностикою, а послаблення зовнішнього впливу – дискурсу стабілізації, лінійності, оптимістичною прогностикою.

Таблиця 3.3.5

**Дискурси кризовості і лінійності в зростанні/зменшенні
зовнішнього економічного впливу в ЗМІ**

Дискурси кризовості	Дискурси лінійності
Дискурси зростання ресурсної залежності	Дискурси створення альтернативних ресурсозаміщувачів
Дискурси девальвації та фінансової нестабільності	Дискурси зростання національної економіки та укріплення фінансової системи
Дискурси інвестиційного обвалу	Дискурси інвестиційного буму
Дискурси зростання економічних ризиків	Дискурси диверсифікації ризиків
Дискурси зростання зовнішнього боргу	Дискурси зростання внутрішньої кумуляції

Висновки до розділу 3

Агентів впливу можна диференціювати за такими критеріями: масштаб впливу, часова перспектива наслідків впливу на суспільство (довготривалою/короткотривалою) та найголовніше – рівень впливу на соціум. Чим вищим є рівень впливу агента впливу на суспільство, тим масштабнішим він є і тим довготривалішої перспективи потребує для досягнення наслідків зовнішнього впливу. І навпаки: чим нижчим є рівень впливу агента впливу на суспільство, тим менш масштабним є цей вплив і тим швидшими є наслідки, що настають для суспільства в результаті впливу. На вищих рівнях впливу, якими є релігійний, науковий, філософський, художній, масштаб впливу одного суспільства на інше суспільство є значнішим, часова перспектива впливу – довготривалою, соціальні наслідки (конструктивні та руйнаційні) – значнішими.

Агентами впливу на зазначених рівнях є політики та адміністратори вищих рівнів державного управління, художні митці, священнослужителі, філософи та науковці. Їх зв'язок із іноземними державами часто буває не безпосереднім, а опосередкованим, і виявляється в дискурсах, текстах і сенсах, які зазначені актори просувають в інформаційному просторі суспільства, що зазнає впливу. Проте наслідками такого впливу стає глибока інкультурація суспільства-об'єкта впливу.

Агентами середнього рівня впливу є медіаактори, включаючи журналістів, популярних блогерів, лідерів думок в ЗМІ та соціальних мережах. Їх призначенням як агентів впливу є формування громадської думки, популяризація певних ідеологічних доктрин, культурних та мистецьких проєктів, філософських світоглядів та наукових ідей. Наслідки зовнішнього впливу з їхнього боку проявляються досить швидко, проте їх тривалість може бути незначною, особливо в умовах плюралістичного інформаційного поля та вторгнення глобальних медіамереж.

Агентами нижчого (безпосереднього) впливу є агенти, які впливають на участь у прийнятті політичних рішень державними органами (парламентами, органами виконавчої влади), до кола яких можна віднести лобістів, низових

державних службовців, урядових та неурядових експертів. Спосіб їхнього впливу може набувати помітних форм, настання наслідків для суспільства-об'єкта впливу буває найшвидшим. Однак такі агенти дуже помітні, їх легко ідентифікувати, а отже й відстежити та притягти до кримінальної відповідальності.

Для соціологічного дослідження перспективними групами агентів впливу можна вважати першу та другу, і в меншій мірі – третю. Причина в тому, що для держав, які реалізують зовнішній вплив, більше значення мають довготривалі наслідки в культурі, соціальних інституціях, відносинах соціальних груп, соціальних макропроцесах. Якщо агенти нижчого рівня починають ініціювати подібні зміни, то, за умов стабільності соціального порядку, факти їх інфільтрації швидко виходять на поверхню і можуть бути ефективно заблоковані. Церковні громади та священнослужителі, філософи й вчені, лідери думок з медіасфери діють на культуру, соціальні спільноти та інституції не так очевидно, іноді факт їх інфільтрації в суспільство може взагалі бути непомітним і прикриватися свободою думки, що є особливо актуальним в українському контексті.

Таласократичні та телурократичні стратегії впливу одних суспільств на інші суспільства є багато в чому залежними від соціо-культурних та інституційних особливостей суспільств, які є суб'єктами впливу. Наближеність до моря чи суші в проекції на культурну ідентичність та інституційні профілі різних суспільств перестає бути фізико-географічною детермінантою. Просторові координати можуть істотним чином визначати ціннісно-нормативні засади різних суспільств та стратегії їхнього впливу на інші суспільства, зазнаючи, в свою чергу, зворотного впливу з боку останніх.

Таласократія і телурократія стають супутніми для різних елементів стратегій зовнішнього впливу з урахуванням геополітичних, геоекономічних та геокультурних особливостей суспільства. Відмінності між елементами стратегій можуть виявлятися в особливостях суб'єктності суспільства, об'єктів та мішеней зовнішнього впливу, рівнів зовнішнього впливу, програм та технологій зовнішнього впливу, ефектів та результатів впливу.

Конфлікти, що пов'язані із примусовим обмеженням суверенітету держав, зумовлені геополітичним медіаторством зовнішніх центрів влади в особі політичних еліт наддержав-імперій або макрорегіональних лідерів. З боку цих акторів щодо нестабільних держав мають місце різноманітні втручання, предметом яких стає нав'язування нестабільним державам курсу розвитку, несумісного із засадами їхньої культурної та соціальної ідентичності. Ці втручання набувають вигляду релігійного та ідеологічного патерналізму і політичного протекціонізму.

Наддержави-імперії та макрорегіональні лідери керуються при цьому звичними для них сценаріями культурної та політичної уніфікації без урахування ключового чинника конфліктів, яким є релігійний чинник. У протиборствах між православними та мусульманськими суспільствами виражений радикалізм останніх, їхня ідеологічна запеклість у боротьбі з «невірними» стають ключовими чинниками формування міждержавних альянсів і вирішення проблеми суверенітету переважно військовим шляхом при мінімізації переговорного процесу, взаємних поступок, взаєморозуміння і довіри.

Протиборство і військове насильство бувають зумовленими довготривалим колоніальним визиском цих суспільств та використанням завуальованих форм етнічної агресії з усім арсеналом політичного макіавелізму. Так, політичний макіавелізм з блоку еліт Туреччини призвів до етнічних чисток вірмен та формування тотальної недовіри при вирішенні територіального конфлікту в Нагірному Карабасі. Щодо Афганістану проявом подібного макіавелізму стала практика вирішення долі малих етнічних спільнот у вузькому колі кабінетних нарад. Політичні еліти Туреччини та СРСР при обмеженні суверенітету як Вірменії, Азербайджану, так і Афганістану, керувалися культурною та соціальною картографією великих імперій минулого. При цьому майже повністю ігнорувалася ісламський культурний та соціальний лад та відповідні механізми мобілізації громад в арабо-ісламських соціумах.

Порівняння двох моделей конфлікту дає підстави для висновку про те, що, попри наявність відмінностей, обидва вони пов'язані із культурним імперіалізмом супердержав щодо суспільств, які перебували в стані запізнілої та непослідовної

модернізації. При цьому в усіх трьох суспільствах унаслідок пізнього визрівання націоналістично-орієнтованого інтелектуального класу (йдеться про Україну, Сербію та Албанію) було встановлено комуністичні режими, які реалізували стратегію викорінення націократично-орієнтованих груп населення.

Росія проводила щодо України політику етнічного змішування, що мало наслідком формування подвійної ідентичності (українсько-російської або російсько-української) в окремих регіонах. Сербія як суспільство виявилася також слабко розвиненим в аспекті автентичної національної ідеології, і тому стала частиною проекту культурного та медійного імперіалізму РФ та російського панславистського проекту.

Албанія в своїй культурній ідентичності також зазнала фрагментації на тлі поєднання в ній католицько-проєвропейського та проісламського полюсів. При цьому для відповідних етнокультур моделі поліетнічних суспільств в поєднанні з національно-територіальним принципом побудови держави були історично безпрецедентними. Зовнішній вплив виявився соціально-політичним чинником загострення національно-культурного інфантілізму та неспроможності культурних та політичних еліт запропонувати відповідні стратегії інтеграції поліетнічних соціумів в поєднанні із ідеологією громадянського націоналізму. Конкуренція двох націоналізмів, проте, є нерівною через прозелітський фанатизм ісламсько-католицьких албанських націоналістів та доволі хитку версію сербського націоналізму, похідну від проєктів «руського мира» та панславізму.

Для побудови стратегії медіасупроводу будь-якого конфлікту, який передбачає або припускає зовнішній вплив одного суспільства на інше (через звичайні війни, гуманітарні інтервенції, інформаційні спецоперації) тощо, є необхідними три базові складники: ідеологічно-ціннісний, риторичний та організаційно-дієвий. Усі вони поєднуються в домінантних дискурсах та можуть ставати предметом досліджень трьох груп теорій, автори яких надають перевагу владно-економічним структурам, логосфері та мові, політичним рішенням та медіадіям. Зазначені аспекти зовнішнього впливу можуть ставати предметом дослідження в неомарксистських, постструктуралістських та соціо-біхевіористських

теоріях. При всіх відмінностях що існують між цими дискурсами щодо зовнішнього впливу, усі вони побудовані із категоризацій як окремих елементів.

У доміантному дискурсі в структурі категоризації, отже, існує полюс благополуччя, спокою, безпеки, і полюс бідності, хаотичності, загрози. Цим полюсом спокою стають заможні, інтелектуально-розвинені, міські, інформаційно-компетентні – на противагу бідним, неосвіченим та малорозвиненим, сільським (провінційно-периферійним) та аграрно-архаїчним. Лейтмотивом тиску через медійний дискурс стає гуманізація в рамках побудованих соціальних уявлень та дегуманізація інших. Ким би не були ці інші (етнічні меншини, мігранти, гендерні групи тощо) – вони зазнають негативізації. До цих груп ЗМІ доводять негативні соціальні уявлення, які виражають стан невдоволення зазначеними групами. За таких обставин поділ поля медійної категоризації на образи вищих та нижчих груп означає використання ідеології відкритих або прихованих переваг як у політиці, так і в засобах масової інформації. Ідеологія переваг і меншовартісності, таким чином, має стійке інтелектуальне наступництво.

Соціальні уявлення, створювані ЗМІ, мають і підтверджувати ідеологію, і отримувати з її боку ціннісну легітимність. При цьому в будь-яких категоризаціях мають місце прояви подвійних стандартів. Усі факти, які пропонуються для вписування в позитивний або негативний її полюси, мають проходити конвейер подвійної бухгалтерії: фаворизації та дискримінації. Групова фаворизація супроводжується формуванням образу престижного суспільства, прикладу для гідного наслідування інших суспільств. Його проблеми або взагалі не розглядаються в ЗМІ, або ж подаються як скороминущі та ситуаційні труднощі, які можна легко подолати.

Групова дискримінація супроводжується в ЗМІ негативними порядком денним та новинарними акцентами на негативних подіях для тих спільнот, щодо яких ті чи інші форми символічного та культурного насильства мають бути виправданими. ЗМІ формують основні блоки новин, програм та фільмів з фактів або ж упереджених фантазій з приводу реальних та очікуваних злочинів з боку представників ворожої

етнічної (національної) спільноти, про їхній наркобізнес, схильність до масових безпорядків та аморальних учинків.

Таким векторам маргіналізації «ворожих інших тут» відповідають дискурси та нарративи паралельних історій про «ворожих інших там». Отже, домінуючими складниками медіадискурсу, який передує тим чи іншим колонізаційним інтервенціям щодо спільнот (суспільств, держав) в сучасних умовах стають злочинність, насильство, тероризм та етнічні конфлікти, фундаменталізм, корупція та інші форми нецивілізованої відсталості.

Ідеології є найбільш потужними інструментами колонізації при їх ототоженні з раціональністю та самоочевидністю. Вони обґрунтовують різну цінність тих чи інших соціальних груп, апелюючи до гуманності проти насильства, посилення державної безпеки – проти тероризму, національної рівності – проти етнічних чисток, геноциду, релятивізму і толерантності – проти фундаменталізму. Ідеології утворюють ціннісну надбудову для здійснення будь-яких колонізаційних проєктів. Але в сучасному світі ці колонізаційні проєкти не обмежуються поширенням серед еліт та мас. Вони передбачають виробництво консенсусу в публічних дискурсах та громадській думці при посередництві ЗМК.

Медіаімперіалізм стає ідеологією із дискурсами наступу як складовими частинами більш потужних суспільств на менш потужні суспільства, які розгортають війни смислів, ринкових економік, політичних демократій із культурно-маргіналізованими суспільствами. Для цього медіафабрики використовують порядки денні, новинарні заголовки, статті, теми, образи та нарративи, які стають засобами легітимації та узвичаєння етнічної та соціальної нерівності в макрорегіональному і планетарному масштабі. Цьому сприяє зосередження на темах-сенсаціях, що подаються в ЗМІ як частина повсякдення тих, то має стати об'єктом маргіналізації, репресії та подальшої колонізації. До переліку подібних тем можна віднести корупційні скандали, військові перевороти, землетруси, наркотрафік, зіткнення мафіозних угруповань, міжетнічні конфлікти тощо.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕФЛЕКСІЇ ТЕХНОЛОГІЙ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ

4.1. Структурно-рівнева модель технологій зовнішнього впливу

У контексті предмета дослідження, яким є поняття зовнішнього впливу, вважаємо за доцільне сформулювати визначення зовнішнього впливу як форми взаємодії соціальних систем, змістом якої є трансгресія соціальними системами-суб'єктами (в особі різних акторів, що є частинами цієї системи або групи систем) кордонів соціального простору соціальних систем-об'єктів, що здійснюється шляхом комунікації, привнесення, упровадження, нав'язування культурних, соціально-інституційних та соціально-групових елементів системи-суб'єкта системі-об'єкту. При цьому як суб'єктність соціальної системи (або групи систем) – суб'єкта (суб'єктів), так і об'єктність можуть визначатися через поняття «соціальна когезія».

При слабо вираженій соціальній когезії, яка може виражатися у втраті зв'язків між культурою, соціальними інститутами та системою упорядкованих відносин між соціальними групами (соціальною стратифікацією), соціальна система набуває всіх ознак об'єкта трансгресії, оскільки надає можливість іншим соціальним системам проникати в кордони її культурного, соціального, економічного та політичного простору. При помірно й сильно вираженій когезії (яку автор у межах цього дослідження не має наміру визначати кількісно) соціальна система може змінюватися в напрямі зростання можливостей її трансгресії, а отже, набувати ознак суб'єкта зовнішнього впливу щодо інших соціальних систем.

Суспільства-суб'єкти, актори, медіатори та учасники можуть здійснювати трансгресію різних типів. У контексті наведеного вважаємо за доцільне говорити

про два базові типи трансгресій, які відрізняють суспільства з різним потенціалом суб'єктності зовнішнього впливу одне від одного.

Перший тип трансгресії, який відповідає високому та середньому рівню соціальної когезії, можна визначити як *трансгресію «культури-інституцій (порядків, влади)»*, а *другий тип трансгресії*, який відповідає низькому рівню когезії як трансгресію «економіки (продуктів/послуг)- населення (людей)». Зазначені типи трансгресії дозволяють охарактеризувати рівні, стратегії, технології та результати входження одними соціальними системами в фізичний, культурний, економічний, політичний простір інших систем.

Так, суспільства Південної та Західної Європи (Німеччина, Франція, Іспанія, Португалія), які в минулому були суспільствами-колонізаторами, трансгресували переважно в рамках першого типу, що призводило як до руйнівних, так і для конструктивних наслідків для суспільств та спільнот, які ставали об'єктами колонізації. З одного боку, суспільства, які були об'єктами трансгресій чужих для них соціальних порядків, культурних систем, економічних устроїв та інфраструктур зазнавали істотних соціально-історичних травм, втрачали власну соціально-культурну автентичність, переживали експлуатацію, гетоїзацію, депривації і геноциди. Супутніми щодо наведених наслідків були також і позитивні, які полягали у створенні міст, впровадженні модерних технік землеробства, розвитку залізниць, побудові індустріального сектору. Прикладами тут могли б бути ПАР, Того (Камерун), Індія періоду британської колонізації.

Перший тип трансгресії відзначається спрямованістю зовнішнього впливу при автономності та чіткій інтенційності соціальної системи (групи систем) як суб'єкта впливу, технологічною цілераціональністю та прогнозованістю результатів. Впровадження та насадження культури та соціальних порядків буває процесом з оберненими наслідками, як це має місце, наприклад, в Мозамбіку після його деколонізації, що говорить про нестійкість результатів навіть довготривалих трансгресій [290].

Другий тип трансгресій відзначається послабленою інтенційністю (спрямованістю), слабшою прогнозованістю результатів трансгресій, фактичною

відсутністю відповідних технологій з боку суспільства, яка втрачає ознаки суб'єктності. Прикладом трансгресій другого типу може бути ситуація із сирійськими біженцями та кордонах Туреччини та Греції. Трансгресійні можливості суспільств, які здійснюють входження в кордони інших суспільств через міграції, товари та послуги сокріше за все, може бути істотно нижчим у порівнянні із суспільствами, які трансгресують через культуру-інституції (порядки, владу). Трансгресійні можливості других зростають відповідно до нарощування інформаційно-комунікаційних технологічних потужностей та зростання смарт-секторів електронного урядування, що дозволяє створювати простір підвищеного рівня соціальної екологічності.

Таблиця 4.1.1

Типи трансгресій для суспільств із різним рівнем суб'єктності/об'єктності зовнішнього впливу

<i>Тип трансгресії</i>				
Тип суб'єктності	<i>суспільства-суб'єкти</i>	<i>суспільства-актори</i>	<i>суспільства-агенти</i>	<i>суспільства-учасники</i>
<i>суспільства-суб'єкти</i>	Культура, соціальні інститути	Культура, соціальні інститути, люди, ресурси	Культура, соціальні інститути, люди, ресурси	Культура, соціальні інститути, люди, ресурси
<i>суспільства-актори</i>	Культура люди, ресурси	Культура люди, ресурси	Культура люди, ресурси	Культура люди, ресурси
<i>суспільства-агенти</i>	Культура, ресурси	Культура, ресурси	Культура, ресурси	Культура, ресурси
<i>суспільства-учасники</i>	-	-	-	-

В побудові теоретичної моделі зовнішнього впливу важливе значення має, по-перше, створення переліку типів зовнішнього впливу, його різновидів та специфічних технік.

По-друге, визначення передумов високого/низького/середнього рівня зовнішнього впливу через визначення когезії як ключової умови того чи іншого рівня впливу.

По-третє, визначення ступеня суб'єктності в зовнішньому впливі (повна суб'єктність, акторність, медіаторність, статус учасників/об'єктів зовнішнього впливу).

По-четверте, визначення рівнів зовнішнього впливу як тих чи інших складників культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу.

По-п'яте, визначення стратегії (програми) зовнішнього впливу як узагальненої схеми застосування тих чи інших типів (різновидів) та специфічних технік.

По-шосте, визначення ефектів впливу як бажаних для суб'єктів (акторів, медіаторів) зовнішнього впливу на суспільство результатів, що може виявлятися в підтриманні міжкультурних комунікації, створенні альянсів, отриманні різноманітних ресурсів, або навпаки – територіальному (культурному, економічному, політичному та ін.) узалеженні та руйнації.

Йдеться про чотири базові типи ефектів зовнішнього впливу одних суспільств на інші, а саме: *коекзистентних* (ефекти налагодження комунікацій та партнерства), *ресурсо-обмінних* (отримання тих чи інших сировинних, людських, фінансових та ін. благ та цінностей) *експлуатаційних* (ефектів однобічного та асиметричного використання одними суспільствами інших суспільств) та *руйнаційних* (позбавлення території, населення та ресурсів).

Складання повного переліку (каталогу) типів зовнішнього впливу, напевно, могло б розглядатися як перспективне завдання для багатьох науковців. Адже соціальна реальність не стоїть на місці, відбуваються неперервні зміни, які ведуть до появи нових типів (видів), технологій та технік зовнішнього впливу. В контексті побудови теоретичної моделі вбачається за доцільне використання критеріїв поділу типів зовнішнього впливу, які запропонував В. Ніколаєвський в дисертаційному дослідженні з соціальної безпеки.

Автор розглядає поділ типів (видів) соціальних підсистем, які є життєзабезпечуючими для суспільства і вплив на які не може бути проігноровано у зв'язку із їх значенням для цього суспільства. Дослідник поділяє соціальні підсистеми на «релігійну, ідеологічну, наукову, політичну, правову, економічну,

демографічно-відтворювальну, соціалізаційну, культурну, комунікаційну», загалом пропонуючи типологізувати ці «підсистеми ... на «сміслоутворювальні, репродуктивні, регулятивні та трансмісійні» [184, с. 7–26; 185, с. 69–75].

Таблиця 4.1.2

Типологія соціальних підсистем за В. Ніколаєвським

[Побудовано згідно: 185, с. 69–75; 184, с. 7–26]

Сміслоутворювальні	Репродуктивні	Регулятивні	Трансмісійні
Релігійна, ідеологічна, наукова	Економічна, демографічно- відтворювальна, культурно- репродуктивна	Політична, правова	Соціалізаційна, комунікаційна

Відповідно до запропонованого поділу соціальних підсистем на сміслоутворювальні, репродуктивні, регулятивні та трансмісійні в зовнішньому впливі, можна вирізнити чотири базових типи:

1) *Тип зовнішнього впливу, спрямований на створення цінностей та культурної системи, культурної ідентичності суспільства.* Створенню цих цінностей відповідає вплив того чи іншого суспільства на інше суспільство в аспекті його релігійного, ідеологічного, наукового розвитку;

2) *Тип зовнішнього впливу, змістовно пов'язаний із його відтворенням трьох типів ресурсів: людських, економічних та культурних, які стосуються блоку відтворення.* Цьому типу впливу відповідає вплив на економіку, демографічні процеси (народжуваність, смертність, міграції тощо) та відповідне цим сферам технічне (техніко-економічне) знання;

3) *Тип зовнішнього впливу, орієнтований на регуляторні підсистеми (політику, право, мораль).* Це один із типів зовнішнього впливу, який, на нашу думку, забезпечує досягнення швидких ефектів дерегулювання, що може виявлятися, зокрема, в дезорганізації влади, масових безпорядках, виникненні сепаратизму, зростанні злочинності тощо;

4) *Тип зовнішнього впливу, пов'язаний із переданням, «переміщенням», трансляцією та ретрансляцією сенсів (комунікацією, трансмісією),* який, в термінології В. Ніколаєвського, стосується соціалізації та комунікації. Цей тип зовнішнього впливу є дотичним, перш за все, до виробництва культурно- та

соціально-відповідного типу особи, яку в різних джерелах з соціології, культурної та соціальної антропології, етнопсихології прийнято називати «базовою особою», «модальною особою», носієм «соціального характеру», що відповідає культурній та соціальній системі «нормативного соціотипу» тощо.

У свою чергу, кожний із перерахованих типів впливу може бути класифікований на окремі різновиди, зокрема:

– тип зовнішнього впливу, спрямований на створення цінностей та культурної системи, культурної ідентичності суспільства – на релігійний, ідеологічний та науковий (науково-технічний);

– тип зовнішнього впливу, змістовно пов'язаний із відтворенням ресурсів [(репродуктивний)] – на економічний, демографічний, мистецький, які відповідають соціальним підсистемам та інституціям економіки, мистецтва, відтворення народонаселення;

– тип зовнішнього впливу, орієнтований на регуляторні підсистеми – на політичний, правовий та морально-психологічний різновиди, якому відповідають інститути політики (державної влади), права та похідний від них стан відповідності/невідповідності спільноти стандартам розвитку, удосконалення, самозбереження/самовідтворення або ж появу кризових (деградаційних, стагнаційних) тенденцій;

– тип зовнішнього впливу, пов'язаний із переданням, «переміщенням», трансляцією та ретрансляцією сенсів [(соціалізаційно-комунікаційний)] – на освітній та медійний.

Класифікацію вищезазначених базових типів та різновидів зовнішнього впливу наочно можна представити у виді табл. 4.1.3.

Таблиця 4.1.3

Базові типи та різновиди зовнішнього впливу

Типи зовнішнього впливу	Різновиди зовнішнього впливу
Культурно-ціннісний	Релігійний, ідеологічний, науково-технічний
Репродуктивний	Економічний, демографічний, мистецький
Регуляторний	Політичний, правовий, морально-психологічний
Соціалізаційно-комунікаційний	Освітній, медійний

В контексті зазначеного можна констатувати значний зовнішній вплив України на інші суспільства в аспекті експорту народонаселення до суспільств Європи, РФ, Америки. Процеси «вивозу» людського капіталу через зростаючу міграцію є зумовленими аномічними тенденціями розвитку нашого суспільства, корупційною інволюцією державно-правових інститутів, нерозв'язаністю проблеми балансу між зовнішньо-політичною протекцією міждержавних альянсів (міжнародних організацій) та внутрішнім суверенітетом, значною дифузією культурної ідентичності в регіонах через історичні обставини впливу на Україну межових імперій (Російської, Австро-Угорської та ін.). Фактично Україна вступає у відносини «культурної екзогамії» із іншими суспільствами, виконуючи роль надавача людського капіталу у поєднанні із специфічним культурним ресурсом.

Другим аспектом розробки авторської теоретичної моделі суб'єкта і об'єкта зовнішнього впливу є, як було зазначено вище вище, визначення передумов високого/низького/середнього рівня зовнішнього впливу через визначення когезії як ключової умови того чи іншого рівня впливу.

Когезію в контексті концепції нашого дослідження доцільно визначити як характеристику рівня міцності/слабкості зв'язків між культурою та субкультурами, соціальною системою та її підсистемами (соціальними інституціями), соціальними групами та окремими особами.

Щодо оцінювання сили, усередненості та слабкості культурних та соціальних зв'язків, в історії соціології склалося три групи теорій, які за критерієм оцінки рівня когезії будь-якого суспільства, можна умовно поділити на:

1) песимістично-мінімалістські (марксистські та неомарксистські) та ті, що утворюють групу постмодерністських теорій (К. Маркс, Ф. Енгельс А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф, Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін, Ж. Дельоз, Ж-Ф. Бодрійяр, Ф. Ліотар та ін.);

2) помірковані та «медіалістські», до яких належать похідні від неокантіанства соціологічні концепції неовеберіанської спрямованості (В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, Ю. Габермас та ін.) та соціологічна синергетика

[407, с. 117–166; 406, с. 3–54; 408, с. 73–86; 409, с. 55–72; 431, с. 37–60; 444, с. 5–21; 462; 487; с. 108–123; 488, с. 18–39; 489, с. 124–136; 490, с. 86–107];

3) оптимістично-максималістські, включаючи всі напрями структурного функціоналізму та неофункціоналізму (Дж. Александер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман).

Перша парадигма вирізняється найбільшим песимізмом як такі, що обстоюють невідворотність класових антагонізмів, їх універсальність для будь-якого суспільства, акцентом на тих чи інших формах класової боротьби, її неодмінному загостренні та появі нових форм непримиренної нерівності, яка так чи інакше веде до соціальних конфліктів, революцій, або, як мінімум, відчуження та соціальної напруженості.

Марксистські та неомарксистські (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф та ін.) теорії, беручи до уваги перманентну класову боротьбу, насильство та міжгрупову недовіру й напруженість між більшістю та меншістю, постулюють диссенсус в суспільстві через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності.

Отже марксистські та неомарксистські теорії в рефлексії зовнішнього впливу: 1) наголошують на вузькому колі суспільств-трансгресорів та на певній «застиглості» їх статусу, а також узурпаторських схильностях в рамках національно-державних та міжнародних світопорядків; 2) визначають потрапляння переважної більшості суспільств до групи слабо когезивних за рахунок переважання антагоністичних систем стратифікації над гармонійними, а отже, перетворення більшості суспільств на об'єкти зовнішнього впливу, що співпадає із пролетарськими суспільствами, або ж із суспільствами напів-периферії та периферії; 3) постулюють як провідні рівні впливу політичний та економічний, наголошуючи на перевагах корпоративних інтересів над інституційними та загально-соціальними; 4) наголошують на переважному значенні стратегій домінування та деконструкції суспільствами-трансгресорами суспільств, які є об'єктами впливу; 5) акцентують увагу на деструктивних технологіях, які

застосовує меншість суспільств-трансгресорів із високим рівнем когезії щодо суспільств-трансгресантів, які мають низькі трансгресійні можливості за рахунок зниженого рівня когезії.

В аспекті розуміння культурної системи, спільним місцем марксизму та неомарксизму є жорсткий економічний редукціонізм або більш м'яка версія культурного інструменталізму, розуміння культури як прихованої форми класового панування або ж технології встановлення та підтримання гегемонії та символічного насильства. Соціальні інститути розуміються в марксистських та неомарксистських теоріях переважно в руслі корпоративістської логіки, яка маскується апеляцією до спільних цінностей. Інститути як встановлення та статусно-рольові комплекси організацій відображають приховані інтереси класів-корпорацій та мають мало чого спільного із загальносоціальними очікуваннями.

При цьому, обслуговуючи потреби меншості суспільства або групи суспільств (якщо йдеться про неомарксистську соціологію міжнародних відносин Е. Валлерстайна, Дж. Аррігі та С. Аміна) [298; 299; р. 581–622; 300; 307; 305, р. 217–251; 306; 308; 374, р. 175–186], соціальні інститути мають «загортатися» в броню ідеологічних, юридичних та морально-етичних дискурсів задля приховування закладеної в них партикулярності (Л. Альтюссер).

Розрив із інтересами групової більшості (в системі соціальної стратифікації антагоністичних суспільств або ж суспільств із перманентними кризами, протиріччями та конфліктами) спричинює неперервний соціальний тиск на депривовану (культурно, соціально, економічно та ін.) більшість, а отже, атомізує нужденних в найбільшій мірі.

Таким чином, оцінка рівня соціальної когезії як зв'язаність/зчепленість культури, соціальних інститутів, соціальних груп та осіб в марксистських та неомарксистських концепціях буде наближатися до рівня низької.

Постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко) мінімізують або ж тотально заперечують системну організованість, цілісність, структурну упорядкованість культури, фрагментуючи культурну реальність на множину непов'язаних одиничних, розрізнених елементів і подій. Втрата культурною

рис цілісності та відповідності тій чи іншій наскрізній архітектоніці перетворює її на простір панування імпульсів, афектів, потоку свідомості. Цим процесам відповідає втрата культурних метанаративів, а отже, і неможливість формування консенсусних цінностей, норм, традицій, соціальних уявлень.

У суспільстві постмодернізм акцентує увагу на відцентрових тенденціях, розпаді інституцій як універсалістських структур, що супроводжується руйнацією ієрархій групових ідентичностей та стабільних макрогрупових стратифікацій. Інститути як раціональні структури модерну, зазнаючи культурної ерозії, перетворюються на середовище груп впливу та мікроеліт. Зазначені процеси сприяють групоутворенню на мікрорівні та переважання локальних ідентичностей над макро- та мезоідентичностями, що відрефлексовується в теоріях неотрайбалізму, неопартикуляризму, неофеодалізму тощо.

З втратою макрогрупової приналежності та престижу від групової ідентичності в соціальній структурі починає домінувати маргінальний тип особистості. Формування зв'язків між такими типами особи, соціальними групами, інституціями та культурною системою також утруднюється. Зазначене відповідає стану диссенсусу та послабленню соціальної когезії, а отже, її песимістичній оцінці в сучасних суспільствах.

Отже постмодерністські теорії в рефлексії зовнішнього впливу відкривають можливості: 1) фіксувати послаблення суб'єктності в зовнішньому впливі, переважанні, відповідно безособової процесуальності та «операційності», домінуванні дискурсу над суб'єктом; 2) визначення як провідних акторів-трансгресорів тих, що не приналежать до соціально-системних, а радше, до поза-системних; 3) постулювання як провідних спонтанних трансгресій позасистемних акторів, які в більшій мірі пов'язані із зплутаністю та змішаністю рівнів за рахунок фрагментації соціальної картини світу та послабленні когезії за рахунок масовізації та симулякризації культури; 4) наголошування на послабленні стратегічного планування зовнішнього впливу у світі глобальних ризиків та зростання імовірності трансгресій із зниженою або відсутньою технологічністю.

Помірковані (медіалістські) теорії наголошують на наявних соціально-групових та економічних розбіжностях, постулюючи, тим не менш, можливість досягнення консенсусу в культурному та соціально-інституційному секторах. Йдеться, зокрема, про евристичні можливості в розумінні когезії веберівської теорії соціальної дії та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією.

Як-зазначають у зв'язку із цим Х. Бруун та В. Шлюхтер, конструктор Г. Ріккерта щодо «віднесення до цінності» став органічною частиною методології соціо-аналізу М. Вебера. З іншого боку, концепцію та типологію «абсолютних» трансцендентальних цінностей Ріккерта було замінено Вебером ціннісною множинністю та теорією неперервного розвитку ціннісних систем та їх еволюції [326, p. 138–160, p. 139; 487, s. 108–123, s. 100].

В. Шлюхтер, аналізуючи веберівське розуміння цінностей, зауважує, що, за Вебером, «раціональність, що забезпечує пізнання цінностей, носить не матеріальний, а формальний, процедурний характер... Вирішальним в питанні про цінності є не «що», а «як»... отже, для Вебера є актуальною не завершена типологія цінностей та ціннісних ієрархій, а емпіричний аналіз дивергентних та релятивних ціннісних систем» [487, s. 108–123, s. 100].

Динамічність культурної системи та її еволюційний потенціал радикально змінюють перспективи соціальної когезії. Вона може варіювати в межах тієї чи іншої ціннісної системи, проте, остання в своєму сформованому вигляді, формує можливий «коридор» зростання або зменшення її емпіричних значень.

Отже, веберіанські та неовеберіанські соціологічні теорії дозволяють:

- 1) відрефлексувати трансгресійний потенціал суспільств-суб'єктів як такий, що може бути максимізований при нарощуванні культурної складової та втрачений за умов її дефіциту;*
- 2) наголошувати на тимчасовості пасивного статусу суспільств-акторів, медіаторів та учасників та можливостях зростання їх соціальної когезії в демографічному, політичному та економічному секторах при соціальних інвестиціях в культурний сектор (ціннісне знання, а також науку та освіту);*

3) акцентувати увагу на переважанні культурного рівня впливу над економічним, політичним та демографічним; 4) без зайвого песимізму сприймати стратегії нееквівалентного обміну, домінування, експлуатації та руйнування суспільствами-трансгресорами суспільств-трансгресантів, наголошуючи на можливостях останніх виходити із об'єктного стану та долати руйнівні наслідки деструктивних трансгресій; 5) радше не приймати, аніж приймати настанову щодо «теорії змов» в аспекті застосування з боку суспільств-трансгресорів руйнівних технологій зовнішнього впливу щодо суспільств-трансгресантів.

Поміркованою в аспекті оцінки можливостей формування, підтримання та відтворення належного рівня когезії для тих чи інших культурних та соціальних систем є також синергетика та похідні від неї версії соціологічного теоретизування. Л. Бевзенко, характеризуючи поняттєвий апарат синергетики в соціологічних дослідженнях [24, с. 6–14, с. 9], наголошує на зв'язку між порядком та хаосом, ентропією та негентропією, що дає можливість аналізувати деякий помірний рівень когезії як вираження точки рівноваги між ентропією та негентропією.

Авторка зауважує, що між свободою та соціальною дезорганізацією «існує парадоксальний зв'язок «в тому сенсі, що зростання свободи веде до зростання ентропії і дезорганізації»... Проте «дезорганізація не є однозначно негативною характеристикою стану суспільства». Адже поняття «ентропія» є по-перше, відбиває «зв'язок між системним порядком і хаосом: не випадково, згідно до найбільш поширеною дефініції, ентропія – це міра системного хаосу» [24, с. 6–14, с. 9].

Як зазначає дослідниця, «для продуктивного використання поняття соціальної ентропії нам знадобиться ще одне поняття – «ентропійний коридор», яке вказує на діапазон ентропійних показників, діапазон припустимих коливань соціального хаосу, в рамках якого соціальна нестабільність в дійсності такою не виглядає» [24, с. 6–14, с. 9]. Отже, резюмує авторка, «при всіх коливаннях, локальних збуреннях соціального порядку система, перебуваючи в рамках ентропійного коридору, демонструє здатність зберігати гомеостаз, відносну самототожність, здаватися стабільною» [24, с. 6–14, с. 9].

Отже, синергетичні теорії в рефлексії зовнішнього впливу:

1) наголошуватимуть на зв'язку суб'єктності суспільств-трансгресорів із станом порядку та лінійності, а отже, і спрямованого руху; 2) пов'язуватимуть об'єктність суспільств-трансгресантів із переважанням ентропії над тропійністю; 3) фіксуватимуть різну структурованість та упорядкованість рівнів впливу та відносність їх ієрархізації; 4) наголошуватимуть на неоднозначності стратегій зовнішнього впливу та непередбачуваності сценаріїв взаємодій між суспільствами-трансгресорами та суспільствами-трансгресантами та мінливістю показників соціальної когезії; 5) визначатимуть реверсні ефекти застосування технологій зовнішнього впливу в залежності від соціального стану суспільств-трансгресорів та суспільств-трансгресантів.

В поняттєвому апараті функціоналістських та неофункціоналістських теорій зовнішній вплив може відрефлексовуватися в контексті: 1) переважання тотальних та централізованих (переважно державних) суспільств-трансгресорів та їх наднаціональних міжнародних організацій над децентралізованими і недержавними; 2) наголошуванні на тенденції до формування універсального геокультурного, геополітичного, геоекономічного та геодемономічного порядку, в якому відносини між суспільствами-трансгресорами та суспільствами-трансгресантами зможуть досягти стану гармонізованої рівноваги; 3) постулюванні процесу формування глобальних систем соціонормативної регуляції, які сприятимуть поступовому «зникненню» суспільств-трансгресантів; 4) наголошуванні на необхідності поступового зникнення асиметричних та деструктивних стратегій зовнішнього впливу із міжнародних взаємодій як тих, що порушують глобальний гомеостаз планетарної спільноти; 5) визнанні пріоритетності комунікативних та консенсусних технологій зовнішнього впливу над технологіями забезпечення асиметричних відносин.

У концепції дисертаційного дослідження автора, когезія визначається двома засадничими характеристиками: міцністю соціальних зв'язків та їх пластичністю, мінливістю. Когезія визначає, отже, міцність зв'язків між культурою, соціальними структурами та інституціями, з одного боку, та особою – з іншого. Водночас когезія

дає змогу аналітично співвідносити рівень суб'єктності того чи іншого суспільства з типами зовнішнього впливу, які це суспільство теоретично і практично може сприйняти.

Із розгляду зазначених концепції теоретичної соціології щодо трансгресії впливають висновки, діаметрально протилежні тим, які стосуються когезії. Так, в першій групі концепцій песимісти і мінімалісти (марксистичні і неомарксистичні) в оцінці трансгресії перетворюються на песимістів. Адже як дуже стійкі, так і надзвичайно нестійкі суспільства будуть демонструвати трансгресійні можливості, щоправда, в одних випадках, – раціональні, системно-технологічні і стратегічно-цілераціональні, а в інших – несплановані, неспрямовані та спонтанні.

Так, Німеччина, як і Мозамбик, реалізує відповідні трансгресійні можливості, але останні будуть різнитися їх змістом і наслідками. Оскільки Німеччина як член ЄС буде демонструвати високий рівень розвитку соціально-орієнтованої економіки та правової держави, законності, соціального протекціонізму, в той час як Мозамбик в реалізації трансгресій та зовнішнього впливу на інші суспільства зможе виступати джерелом нестабільності за рахунок експорту злочинності та біженців. Отже, суспільства із високим та низьким рівнем соціальної когезії теоретично можуть, тим не менш, виявляти високий трансгресійний потенціал, щоправда, із різною «валентністю».

В постмодерністських концепціях трансгресія оцінюється як узвичаєне явище в фрагментованому, неупорядкованому світі, наповненому симулякрами, фантазмами та стихійно проєкованими бажаннями і афектами. Тому поняттєво-категорійний апарат постмодерністських теорій адекватно пасує для опису трансгресійних можливостей суспільств періоду кризи модерних інституцій, модерної культури та модерної соціальної структури.

Веберіанська соціологія і неовеберіанство займають позицію поміркованого оптимізму щодо оцінки соціальної когезії, тому поняттєвий апарат зазначених соціологічних теорій цілком пасуватиме для опису як цілераціональних, так і афективних форм трансгресії та зовнішнього впливу одних соціальних систем щодо інших.

Поняттєвий апарат синергетики дозволить концептуалізувати певні трансгресійні та когезивні цикли, в яких зовнішній вплив буде в певні періоди максимальним (і вони співпадатимуть із періодами порядку), а певні періоди – навпаки, мінімальним (і вони співпадатимуть із зростанням соціального хаосу).

Зовнішній вплив перерахованих нижче суспільств за типом їх суб'єктності буде характеризуватися співвідношенням цілеспрямовано-раціональних (технологічних) і спонтанних (нетехнологічних) різновидів трансгресії, що можна представити у вигляді таблиці:

Таблиця 4.1.4

Потенціал зовнішнього впливу різних суспільств

Тип суб'єктності	Рівень соціальної когезії	Тип соціальної трансгресії
<i>суспільства-суб'єкти</i>	Високий	Стратегічно-технологічний
<i>суспільства-актори</i>	Високий або середній	Тактично-технологічний
<i>суспільства-агенти</i>	Середній або низький	Тактично-технологічний
<i>суспільства-учасники</i>	Низький	Стихійно-нетехнологічний

Відповідно до наведеної вище типології зовнішніх впливів (його типів та різновидів) логічним є виділення рівнів зовнішнього впливу, до яких у нашій концепції віднесено культурний, економічний, соціо-демографічний та територіально-політичний.

Суспільства із високим рівнем когезії в цілому демонструють стійкість щодо різних програм впливу на культурному, економічному, соціо-демографічному та територіально-політичному рівнях. Низький рівень когезії виявляють суспільства, які втрачають частину власного фізичного простору та зазнають військових інтервенцій, внутрішніх та зовнішніх колонізацій, встановлення зовнішнього управління. Однак первинним для таких суспільств є втрата культурної інтенційності.

Середньому рівню когезії відповідають суспільства із культурною та територіально-політичною незалежністю при допущенні часткової економічної (напр., вимушеного імпорту сировини або ін. ресурсів) та соціо-демографічної залежності (напр., за обставин інтенсивного міграційного потоку).

Структурно-рівнева модель зовнішнього впливу в парадигмах конфлікту, компромісу та консенсусу

Парадигма та елемент теоретичної моделі зовнішнього впливу	Парадигма конфлікту (марксизм, неомарксизм, постмодерна соціологія)	Парадигма компромісу (веберіанство, неовеберіанство, синергетика)	Парадигма консенсусу (структурний функціоналізм, неофункціоналізм, в теорії та соціології міжнародних відносин - неоетика та неолібералізм)
1	2	3	4
Суб'єкти зовнішнього впливу	Соціальні системи (в особі держави та акторів макроекономіки), які є суспільствами-трансгресорами із високим рівнем когезії (див.), можуть реалізовувати всі фази трансгресійного циклу, та агенти впливу, що діють як їх представники (емісари), які займають лідерські позиції, централізують та узурпують соціокультурні, політичні та економічні ресурси впливу і утворюють меншість (марксизм та неомарксизм) та неформальні актори, які представляють громадські асоціації, ЗМІ або маргінальні групи (лоббі, громадські організації, терористичні угруповання тощо) (постмодерна соціологія). Постмодерна соціологія припускає теоретичне заперечення суб'єкта зовнішнього впливу як такого і оперування поняттями «поля», «практики», «процеси», які дозволяють безсуб'єктивним чином концептуалізувати трансгресії соціальних систем та агентів їх зовнішнього впливу	Соціальні системи з різним рівнем суб'єктності (суб'єкти, актори, медіатори та учасники), та агенти впливу, що діють як їх представники (емісари) або ретранслятори зовнішнього впливу, які можуть займати як лідерські, так і нелідерські позиції, переходячи із ніші з повної суб'єктності зовнішнього впливу до обмеженої, і навпаки. Трансгресійний потенціал як перших, так і других може змінюватися в залежності від інвестицій (людських, часових, фінансових) в культуру та культурний капітал, який може компенсувати неповноту політичної та економічної підсистем суспільства, а також дефіцит політичного та економічного капіталу (як ресурсів зовнішнього впливу). В поняттєво-категорійному апараті синергетики суб'єктність відповідає лінійності та порядку, тому суб'єктивний зовнішній вплив може бути концептуалізовано як стратегічний (програмований), в той час як в хаотичних ситуаціях (станах) при зростанні ентропії трансгресії можуть набувати форми нелінійних (стохастичних)	Соціальні системи (в особі держави та акторів макроекономіки), які є суспільствами-трансгресорами із високим рівнем когезії (див.), можуть реалізовувати всі фази трансгресійного циклу, та агенти впливу, що діють як їх представники (емісари), які займають лідерські позиції, і можуть створювати наддержавні (міжнародні) організації, які концентруватимуть трансгресійні функції в інтересах їх реалізації як щодо суспільств з повною, так і обмеженою суб'єктністю.

Продовження табл. 4.1.5

1	2	3	4
Об'єкти зовнішнього впливу	Соціальні системи (в особі держави та акторів макроекономіки), які мають статус обмеженої суб'єктності (є суспільствами-акторами, суспільствами-медіаторами або суспільствами-учасниками) і тому є обмеженими в соціо-культурних, економічних та політичних ресурсах впливу та утворюють більшість («пролетарські нації», «суспільства-напівпериферії та периферії») або неформальні актори, які представляють громадські асоціації, ЗМІ або маргінальні групи (лоббі, громадські організації, терористичні угруповання тощо) (постмодерна соціологія). В марксистських та неомарксистських теоріях суспільства-об'єкти впливу (в термінології дисертаційного дослідження – неповні суспільства) мають неповні (недоукомплектовані) з різних причин соціальні підсистеми (культурну, економічну, політичну, демографічну), тому є позбавленими лідерського (панівного) статусу в міжсоціальних (міжнародних) відносинах	Об'єктами зовнішнього впливу можуть бути як інші соціальні системи з обмеженою суб'єктністю (див.), так і агенти впливу, а також соціальні процеси. Як веберіанство (неовеберіанство), так і синергетика зміщують центр ваги зовнішнього впливу з суб'єктів на процеси, соціальні ситуації та тенденції.	Поняття «об'єкт зовнішнього впливу» може бути концептуалізоване як «підсистема зовнішнього впливу», яка поєднана із системою через комунікації із системою (надсистемою). При цьому як система, так і підсистеми є обмеженими в трансгресіях тими чи іншими нормативними порядками (політичними, моральними, юридичними), а когезія соціальних систем може зазнавати вирівнювання під впливом цих порядків
Стратегії зовнішнього впливу	Асиметричні, в більшості випадків побудовані як односторонній вплив суб'єктів зовнішнього впливу на об'єкти зовнішнього впливу в інтересах отримання односторонніх вигод (виграшів) або руйнації суспільств, що є об'єктами впливу (марксизм, неомарксизм) або	Ситуаційно-залежні, багатовекторні, орієнтовані не на сталих суб'єктів, а на динамічно-мінливі альянси, коаліції, групи впливу, статус яких може змінюватися через перерозподіл ресурсів та капіталів	Переважно культурні і комунікативні, такі, що визначаються спільними імперативами консенсусу в соціальній системі або надсистемних (регіональних, глобальних) організаціях та інституціях.

Продовження табл. 4.1.5

1	2	3	4
	асиметричні стратегії корпоративних (неформальних) акторів, спрямовані на примушування до переговорів (комунікації) інституційних акторів (держав, бізнес-структур і т.п.). В постмодерній соціології може бути також концептуалізована астратегічна ситуація (повна відсутність стратегій) зовнішнього впливу, на основі імпульсивних дій, некерованих та некоординованих акцій (терористичні акти, флешмоби, акції голодування і самоспалення тощо)		
Рівні зовнішнього впливу	Переважно економічний та політичний, в меншій мірі – соціо-культурний. В поняттєво-категорійному апараті постмодерної соціології може мати місце відмова від поняття «рівень зовнішнього впливу» через релятивізацію понять «суб'єкт зовнішнього впливу» (і взагалі поняття «суб'єкт») і поняття «стратегія зовнішнього впливу»	Переважно –культурний та комунікативний (через релігійну мораль, етику, науку, ідеологію і право) або ситуаційно-релевантний ресурс впливу, який відповідає новому лінійному або хаотичному стану (соціальному порядку). Рівні трансгресії і когезії концептуалізуються не як циклічні, а як ситуаційно-мінливі, в залежності від вираженості хаотичного стану	Переважно –культурний та комунікативний (через релігійну мораль, етику, науку, ідеологію і право) та інституціалізовані соціальні порядки державного або наддержавного рівнів впливу (міжнародний правопорядок, міжнародні організації і т.п.).
Технології зовнішнього впливу	Технології асиметричного обміну, експлуатації/руйнації, які використовуються як самостійно, так і як допоміжні щодо спонукання до комунікації неінституційними акторами інституційних акторів	В залежності від ситуації та статусних трансформацій суб'єктів та агентів впливу, технології зовнішнього впливу можуть зазнавати динамічних зміщень – від комунікативних і партнерських до експлуатаційних та руйнівних, в залежності від ситуації порядку/хаосу	Переважно комунікативні (консенсусні) технології, які застосовуються від імені держав, інституційних акторів, агентів впливу із делегованими повноваженнями на засадах побудови відносин рівності через поширення універсальних практик соціально-нормативної регуляції відносин між соціальними системами із різним рівнем суб'єктності

Оцінюючи рівень когезії в Україні на основі синтезу песимістично-мінімалістських, поміркованих та оптимістично-максималістських підходів, варто зазначити, що українське суспільство перебуває в перехідній підгрупі між суспільствами із середнім та низьким рівнем соціальної когезії. Вірогідними перешкодами для досягнення високого рівня когезії є культурна багатокладність та комплексність культурної макроідентичності, тривала зовнішня та внутрішня колонізація із несформованістю елітних груп із вираженою культурною та політичною інтенційністю, перерозподіл сфер внутрішньополітичного впливу та ресурсних (промислових, торговельних, банківсько-фінансових) активів між олігархічними кланами, наявність значного за обсягом сектору тіньової економіки, включаючи сектор тіньових фінансових потоків, компрадорська орієнтованість самих кланів щодо зовнішніх центрів влади та їх схильність до вивозу капіталу, послаблення соціальної консолідованості, персоналізований спосіб формування соціальних інститутів, невідповідність між реальним та номінальним статусом соціальних груп, подвійність системи соціо-групової стратифікації, послабленість комунікацій між різними соціальними групами та прошарками, самоспрямованість системи виховання, соціалізації та навчання, її відрив від ринку праці, політичної системи та ін.

Важливим теоретичним питанням є питання про суб'єктність та об'єктність того чи іншого суспільства в реалізації зовнішнього впливу (у випадку суспільств-суб'єктів) або ж зазнаванні його дії суспільств-об'єктів або, в авторській термінології, суспільств-учасників).

Суб'єктність та об'єктність суспільства або суспільств щодо зовнішнього впливу, як уже говорилося, залежить від співвідношення рівнів автономії (економіка/демономіка) та інтенційності (культура/політика). Вони відповідають загальним ознакам соціальної суб'єктності, якими є раціональність/волюнтативність (наявність раціонально-вольових особливостей у репрезентативних акторів суспільства, зокрема – держави) та часткова само-основність та само-опірність. Суб'єкт має володіти щонайменше двома ознаками: певним мінімумом раціонально-вольових якостей та наявними в його

розпорядженні ресурсами, які забезпечують фундамент для його автономії (самоорганізації та самовідтворення).

У дослідженні, на засадах проаналізованих вище особливостей реалізації та сприйняття зовнішнього впливу, визначено суспільства з повною та обмеженою суб'єктністю.

У авторському розумінні, що ґрунтоване на концепції Е. Шилза, для суспільства-суб'єкта повна суб'єктність означає володіння повним комплексом ознак автономного та інтенційного володіння і відтворення системи культури, економічного відтворення та ресурсно-природного забезпечення, народонаселення та територіально-політичного суверенітету та кордонів.

З урахуванням досліджень структурно-функціоналістського напрямку, зокрема, Т. Парсонса (моделі AGIL), провідними для визначення будь-якого суспільства є підсистеми інтеграції, якій відповідає культура, та ціледосягнення, якій відповідає політика. Зазначені підсистеми забезпечують інтенційність (раціональні та ціле-організуючі особливості системи) та автономію (ресурсний базис у вигляді населення та території із відповідними ресурсами).

Суспільства з обмеженою суб'єктністю виявляють ознаки суспільств як об'єктів зовнішнього впливу. Отже, вони зазнають тих чи інших обмежень як автономії так і інтенційності. До них в дисертаційному дослідженні віднесено *суспільства-актори*, *суспільства-агенти* та *суспільства-учасники*. Складниками, які підтримують та забезпечують автономію, є економіка та демономіка (відтворення народонаселення).

Складниками, які підтримують та забезпечують інтенційність, є культура та політика. Автономне, але неінтенційне суспільство, ризикує втратити і автономію, і інтенційність. Інтенційне, але не автономне (в економічному або демономічному аспектах) може бути в тій чи іншій мірі обмеженим у власній інтенційності, проте, є спроможним обмежити процеси об'єктивації та перетворення на об'єкт впливу.

Суспільства-актори є обмеженими в аспекті політичної інтенційності. Такі обмеження виникають через ті чи інші культурні та економічні обставини, що

супроводжується територіально-політичними втратами, повним або частковим обмеженням державного суверенітету та контролю над встановленням фізично-територіальних (акваторіальних) меж.

Оскільки суспільства-актори зберігають культурну інтенційність, то вони володіють духовно-ціннісним потенціалом опірності щодо подальшої «об'єктивації» та колонізації. Саме збереження культурної автономії та інтенційності сприяє появі в таких суспільствах інституційних обмежень зовнішнього впливу та відновлення в векторі повної суб'єктності.

В суспільствах-агентах (медіаторах) їх статус може формуватися за рахунок економічної та демографічної залежності. Економічна та демографічна залежність можуть виявлятися у вимірах дефіциту сировинних та інформаційно-технологічних ресурсів, фізичного простору. Зазначені чинники можуть обмежувати автономію таких суспільств при збереженні інтенційності.

Суспільства-агенти зберігають потенціал розширення автономії та обмеження зовнішнього впливу шляхом впровадження та розвитку інформаційно-комунікаційних (наукоємних) технологій в економічній підсистемі. У сфері політики таким суспільствам доводиться зберігати нейтралітет та дотримуватися стратегії невтручання при виникненні різноманітних конфліктів, що забезпечує їх від шкідливих ефектів при взаємодії із впливовішими суспільствами-суб'єктами.

Прикладами суспільств-агентів можуть бути Беларусь, Україна, Польща, Чехія та Словаччина, Португалія. Ці суспільства або зберігають статус нейтральних, або утворюють буферні території та є провідниками стратегій інших суспільств, або займають таке географічне положення, яке обмежує їх політичну інтенційність щодо більших та впливовіших суспільств. Так, Беларусь за наявності спільного кордону та ресурсної залежності від РФ зберігає статус суспільства-агента на засадах політичного альянсу (Митного союзу та ЄврАЗС).

Польща є прикладом буферної території, яка має підтримку ЄС в рамках стратегії розширення Східно-європейського партнерства щодо суспільств Балтії, України та Білорусі. Португалія займає географічне становище, в якому вона межує лише з однією материковою країною – Іспанією, що дещо обмежує її

політичну інтенційність в Європі. Словаччина є територією туризму та аграрно-промислової залежності від Угорщини, що відбивається на показниках рівня заробітних плат, обсягах виробництва та відсотках безробіття.

В суспільствах-учасниках відбувається перехід від економічної та демотичної автономії до відповідної залежності при супутній втраті культурної та політичної інтенційності. Зазначені зміни стаються через нерозвиненість цивілізаційних складників в культурі, втрату самобутньої культурної ідентичності, культурної дифузії щодо впливовіших суспільств, що поступово призводить до заміщення власних соціальних підсистем та соціальних інститутів «імпортованими», несформованості або руйнування систем соціалізації та міжгрупової комунікації між різними стратами (класами, прошарками).

Отже, втрата культурної самоспрямованості та авторизованості в культурній системі призводить до поступової втрати політичної самоспрямованості. Тому стратегії внутрішнього формування соціального життєустрою в таких суспільствах замінюються стратегіями зовнішнього впливу та структурацією соціальних інститутів акторами «внутрішньої колонізації».

Прикладами суспільств-учасників можуть бути Кенія, Венесуела, Мексика. Так, суспільства (спільноти) Африки характеризуються слабкою розвиненістю цивілізаційних засад соціальної організації та специфічними екосистемами із значним тиском природного середовища на людину.

Поєднання різноманітних тваринних видів при значній боротьбі за виживання, засушливість клімату при нестачі питної води та ін. екосистемні обставини зумовлюють відчуження мешкаючих в спільнотах Африки від простору перебування. Це, відповідно, тягне за собою об'єктивацію Африки як макрорегіону та окремих африканських спільнот. Адже вони і до нинішнього часу залишаються територіями ресурсної експлуатації та зовнішнього впливу суспільств Європи та Америки.

Венесуела, Мексика та Бразилія в XVII–XIX ст. зазнали внутрішньої колонізації через послабленість державо-утворюючих складників культурної ідентичності, значної трайбалізованості культурної системи, що відповідає

посиленню кримінально-корпоративних угруповань в політиці та тенденції до імпорту європейських політико-правових інституцій. Зазначені обставини зумовлюють перманентну політичну нестабільність та вплив зовнішніх центрів влади на культуру, економіку, народонаселення зазначених суспільств.

Україна, в контексті вищезазначеного, може розглядатися як суспільство, яке характеризується поступовою втратою власної суб'єктності та переходом із підгрупи суспільств-медіаторів до підгрупи суспільств-учасників. До індикаторів посилення зовнішнього впливу та деградуючої суб'єктності можна зарахувати гібридну війну РФ та територіальні анексії із створенням буферних територій заморожених конфліктів (ОРДЛО), прогресуючу деіндустріалізацію та вивезення капіталу, демографічні втрати при супутніх міграційних процесах та вивозі людського капіталу, обмеженням економічного та політичного суверенітету міжнародними організаціями за рахунок зростання зовнішнього фінансового боргу.

Визначення рівнів зовнішнього впливу як тих чи інших складників культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу, передбачає визначення сегментів (секторів) культури, соціальних інститутів та соціальних груп, які можуть ставати як суб'єктами, так і об'єктами зовнішнього впливу.

На рівні культури найважливішими сегментами зовнішнього впливу виступають релігійний, філософсько-доктринальний, ідеологічний, науковий (науково-технічний), освітній, мистецький. Цим сегментам відповідають такі соціальні групи та інституції як клір (церква), інститути масової інформації, апарати пропаганди, науково-освітні центри (університети), культурно-освітні організації (театри, клуби, арт-центри тощо) та відповідні їм групи священства, філософської, соціо-гуманітарної, медійної та художньої інтелігенції.

На рівні економіки найважливішими сегментами зовнішнього впливу виступають інститути організації виробництва (виробничий, банківсько-фінансовий, торговельний менеджмент), інститути ресурсо-сировинного та технологічного забезпечення (включаючи новітні інформаційні технології),

фінансових інвестицій, ринку робочої сили та відповідні їм соціальні групи (соціальні прошарки) управлінців (менеджерів), дистрибуторів ресурсів (в особі окремих підгруп чиновництва державних інституцій або менеджменту бізнес-структур, включаючи соціальні групи технічних фахівців) та фінансових посередників (банків, торговельної буржуазії), кадрові контингенти робочої сили.

На рівні відтворення народонаселення найважливішими сегментами зовнішнього впливу виступають демополітика, етнополітика (регіональна політика), біополітика, гендерна політика, політика в сфері охорони здоров'я, освітня політика та відповідні цим сферам групи населення за статевими, віковими, професійними, освітніми, територіальними та ін. ознаками власної ідентичності. Зовнішній вплив на означені групи населення може здійснюватися через відповідні регуляторні органи держави, бізнес-структури, медичні та освітні установи.

На рівні політики найважливішими сегментами зовнішнього впливу виступають формування політики та правотворення, бюрократична та судова діяльність, партійне та електоральне представництво, інституціями – держава та її окремі органи (законодавчої, виконавчої, судової гілки), партійна система (окремі політичні партії або протопартійні інституції – лоббі, політичні клуби та ін.) Особливий сегмент становить сфера зовнішньої, світової політики, діяльність міжнародних організацій, об'єднань, груп держав». Важливим сегментом зовнішнього впливу стає в сучасних умовах простір віртуальних (електронних) комунікацій та віртуальні спільноти із лідерами думок. Цим сегментам та інститутам відповідають різні еліти: законодавча, бюрократична, військова, судово-юридична тощо.

Співвідношення між рівнями зовнішнього впливу, його окремими сегментами, соціальними інституціями та групами можна представити у вигляді табл. 4.1.6.

Рівнево-сегмента модель зовнішнього впливу

Рівні зовнішнього впливу	Сегменти зовнішнього впливу	Соціальні інститути	Соціальні групи
1	2	3	4
Культура	Релігійний, філософсько-доктринальний, ідеологічний, науковий (науково-технічний), освітній, мистецький.	Клір (церква – за умов теократичних або клерикальних суспільств), інститути масової інформації, апарати пропаганди, інститути соціалізації, навчання та виховання, науково-освітні центри (університети), культурно-освітні організації (театри, клуби, арт-центри тощо)	Групи філософської, соціо-гуманітарної, медійної та художньої інтелігенції.
Економіка	Система організації виробництва, інфраструктура обміну та дистрибуції, ринок праці	Інститути організації виробництва (виробничий, банківсько-фінансовий, торговельний менеджмент), інститути ресурсо-сировинного та технологічного забезпечення (включаючи новітні інформаційні технології), фінансових інвестицій, ринку робочої сили	Управлінці (менеджери), дистрибутори ресурсів (в особі окремих підгруп чиновництва державних інституцій або менеджменту бізнес-структур, включаючи соціальні групи технічних фахівців) та фінансових посередників (банкірів, торговельної буржуазії), кадрові контингенти робочої сили.
Народонаселення	Демополітика, етнополітика (регіональна політика), біополітика, гендерна політика, політика в сфері охорони здоров'я, освітня політика та ін.	Інститути сім'ї, організації представництва етнічних груп (національно-культурні спілки, товариства тощо), інститути охорони здоров'я, середньої та вищої освіти	Чоловіки/жінки, різні етнічні групи, типи споживачів товарів та послуг, призначених для задоволення тілесних потреб, пацієнти/відвідувачі закладів охорони здоров'я, студентська молодь тощо

Продовження табл. 4.1.6

1	2	3	4
Політика	Правотворення, бюрократична та судова діяльність, партійне та електоральне представництво	Держава та її окремі інституції та органи (законодавчої, виконавчої, судової гілки), партійна система (окремі політичні партії або протопартійні інституції – лоббі, політичні клуби та ін.), простір віртуальних (електронних) комунікацій	Законодавча, бюрократична, військова еліти, медіаактори, віртуальні спільноти із лідерами думок, активісти громадських організацій

Визначення стратегії (програми) зовнішнього впливу як узагальненої схеми застосування тих чи інших типів (різновидів) та специфічних технік є пов'язаним із його сегментами, інститутами та групами. З іншого боку, вона також є залежною від типу суб'єктності суспільства за критерієм реалізації зовнішнього впливу.

Для визначення особливостей стратегій (програм) зовнішнього впливу є необхідним складання інтерактивної матриці можливих варіантів зовнішнього впливу стосовно суспільств із різним рівнем суб'єктності. Нагадаємо, що йдеться про суспільства-суб'єкти, суспільства-актори, суспільства-агенти (медіатори) та суспільства-учасники (суспільства, які мають статус об'єктів впливу інших суспільств).

Таблиця 4.1.7

Класифікація суспільств за критерієм повної/обмеженої суб'єктності

Рівні суб'єктності та її елементи	Суспільства-суб'єкти	Суспільства-актори	Суспільства-агенти (медіатори)	Суспільства-учасники (або ж суспільства-об'єкти)
Культурний	+	+	+	-
Економічний	+	+	-	+
Соціо-демографічний	+	+	-	+
Територіально-політичний	+	-	+	-

Класифікація технологій зовнішнього впливу за критерієм повної/обмеженої суб'єктності

Тип суб'єктності суспільства	Суспільства-суб'єкти	Суспільства-актори	Суспільства-агенти	Суспільства-учасники (об'єкти впливу)
Суспільства-суб'єкти	Комунікації/партнерство	Стратегії не-еквівалентного обміну(неконструктивного) та експлуатації	Стратегії не-еквівалентного(не конструктивного) обміну та експлуатації	Зовнішній вплив на інші суспільства відсутній
Суспільства-актори	Стратегії не-еквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації	Комунікації/партнерство	Стратегії не-еквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації,	Зовнішній вплив на інші суспільства відсутній
Суспільства-агенти	Комунікації/партнерство, стратегії не-еквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації	Комунікації/партнерство, стратегії не-еквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації	Комунікації/партнерство	Зовнішній вплив на інші суспільства відсутній
Суспільства-учасники (об'єкти впливу)	Стратегії домінування-підкорення/експлуатації (насильства)	Стратегії домінування-підкорення/експлуатації (насильства)	Стратегії домінування-підкорення/експлуатації (насильства)	Стихийний зовнішній вплив (міграції біженців, прикордонні конфлікти)

Суспільства-суб'єкти за умов автономного та інтенційного володіння і відтворення систем культури, культурної репродукції сенсів, економічного відтворення, ресурсно-природного забезпечення, народонаселення та підтримання територіально-політичного суверенітету та кордонів можуть використовувати комунікативні/партнерські стратегії впливу щодо рівних собі суспільств-суб'єктів. Подібні стратегії зовнішнього впливу використовують держави великої сімки (США, Японія, Німеччина, Британія, Франція, Італія, Канада).

Йдеться про утворення різноманітних альянсів та спільних наднаціональних (міжнародних) організацій, які роблять можливим їх когортне домінування та культурне, економічне, соціо-демографічне та політичне просування в просторах

суспільств із обмеженою суб'єктністю. Саме тому щодо суспільств-акторів, суспільств-агентів та суспільств учасників суспільства-суб'єкти можуть використовуватися стратегії не-еквівалентного обміну та експлуатації та домінування-підкорення/експлуатації (насильства). При цьому ступінь насильства може зростати при переході від суспільств-акторів до суспільств-агентів та суспільств-учасників.

Суспільства-актори тип суспільств із обмеженою суб'єктністю, які через ті чи інші культурні та економічні обставини зазнали територіально-політичних втрат, що знаходять своє вираження у повній або частковій втраті державного суверенітету та контролю над встановленням територіальних кордонів. Вони можуть реалізовувати щодо суспільств-учасників (об'єктів впливу) стратегії зовнішнього впливу в варіанті домінування-підкорення/ експлуатації (насильства). Щодо рівних собі суспільств-акторів реалізуються переважно стратегії комунікації/партнерства із утворенням альянсів, а щодо суспільств-агентів можливими є як стратегії комунікації/партнерства, так і нееквівалентного обміну/експлуатації.

Суспільства-агенти (медіатори) потерпають від економічної (напр., ресурсно-сировинної) та демо-етнічної залежності (через малочисельність населення, незначну величину території або інші обставини екзо-географічного походження, наприклад, наявності спільного кордону та різної величини територій), не можуть діяти автономно, хоча і зберігають свою інтенційність (культурну та політичну).

Набуття ними автономії та вихід з-під зовнішнього впливу може відбуватися за рахунок застосування науково-іноваційних технологій ресурсного заміщення та політичного лавіювання, яке дає можливість убезпечувати від асиметричних відносин із територіально-масштабнішими суспільствами-сусідами, що є суспільствами-суб'єктами впливу. Прикладами суспільств-агентів можуть бути Беларусь, Польща, Чехія та Словаччина, Португалія.

Суспільства-учасники втрачають свою економічну та демотичну автономію через поступову втрату культурної та політичної інтенційності. Спочатку такі

суспільства перестають бути культурно-самоспрямованими, а тому втрачають найвище авторство власного домобудівництва, а трохи згодом – і політично-самоспрямованими, втрачаючи, тим самим, авторство «нижчого рівня» соціального домобудівництва. Прикладами суспільств-учасників можуть бути Камбоджа, окремі суспільства Африки.

Таблиця 4.1.8

Технології зовнішнього впливу

4.2.1. Культура та комунікації
<i>Комунікації/партнерство.</i> Міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств (науковий, технічний, освітній обмін)
<i>Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.</i> Культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі та ін.). Експорт еліт. Культурне та медійне трендсетерство
<i>Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації).</i> Культурні (в сучасних умовах - інформаційно-медійні, мистецькі) війни
4.2.2. Економіка
<i>Комунікації/партнерство.</i> Торгівля, організація підприємств, банківсько-фінансових установ та ін. складників економічної системи
<i>Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.</i> Економічно не вигідні концесії. Промисловий шпіонаж. Нееквівалентний економічний обмін (фінансове узалежнення, не вигідне кредитування, інвестиційна діяльність, економічні експансії (захоплення ринків тощо))
<i>Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації).</i> Економічні санкції. Торговельні, фінансові, митні війни. Штучне банкрутування та розпродаж промислових, фінансових, земельних активів
4.2.3. Народонаселення
<i>Комунікації/партнерство.</i> Туризм та програми обміну, гуманітарної допомоги, розвитку соціальної інфраструктури (див. також комунікативні/партнерські технології на рівні культури). Міграції та транзиції
<i>Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.</i> Експорт людського капіталу. Стимулювання вимушених та незаконних міграцій.
<i>Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації).</i> Експорт людського капіталу. Створення погіршених інституційних умов для відтворення народонаселення засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біополітики, етнополітики та ін. Звичайні та гібридні війни. Колонізації та депортації (зовнішні та внутрішні). Геноциди
4.2.4. Політика
<i>Комунікації/партнерство.</i> Зовнішньо-політичне співробітництво. Формування міждержавних угод, альянсів та міжнародних організацій
<i>Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.</i> Експорт еліт (політичний емісаріат), впровадження обмежуючих політичних та юридичних стандартів
<i>Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації).</i> Зовнішнє управління (відкриті або опосередковані протекторати, колаборації: політичний емісаріат, політичний клієнтелізм) Звичайні та гібридні війни. Колонізації та депортації (зовнішні та внутрішні). Геноциди

4.2. Технології зовнішнього впливу як предмет теоретико-соціологічного дослідження та їх соціально-історична валідизація

4.2.1. Технології зовнішнього впливу на культуру та комунікації

4.2.1.1. Міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств як предмет теоретико-соціологічної рефлексії

Родовим щодо поняття «технології зовнішнього впливу» є поняття «соціальні технології», яке в науковій літературі визначається хоча і мультимодально, проте, відносно однозначно. Тому перед визначенням поняття «технології зовнішнього впливу» наведемо декілька дефініцій поняття «соціальні технології».

М. Марков описує соціальні технології як «сукупність знань про способи і засоби проведення виробничих процесів, а також самі процеси, в яких відбувається якісна зміна оброблюваного об'єкта» [168, с. 57–58].

Таким чином, технологія визначається дослідником не просто як набір інструментальних знань про способи і засоби, (сукупність інструментів), але як сукупність, яка є інтегрованою та підпорядкованою методології як частина – цілому, оскільки дозволяє досягати як загальних, так і конкретних цілей.

В контексті даного дослідження є зрозумілим алгоритмізуюче призначення соціальних технологій зовнішнього впливу, їх багаторазовість, типовість та серійність результатів, відтворюваність та тиражованість задля досягнення конкретних цілей та екстраполяційні можливості для застосування в суміжних сферах.

Технологія містить не лише прямі приписи та алгоритми до дії, але і набір заборон (Л. Албастова, Т. Мартиненко) «у вигляді правил, норм, а також апробованих засобів, способів і прийомів доцільної людської діяльності, що дозволяють досягти заданих результатів» [4, с. 42–43].

Н. Стефанов та М. Марков розглядають соціальну технологію як ціледосягаючу діяльність, результатом якої стає перетворення її об'єкту через здійснення попередньо визначеної низки операцій, спрямованих на досягнення певної мети і завдання. Автори вважають ознаками технології її операційну диференційованість та певну послідовність, пропонуючи виділити в соціальній технології наступні процедури: «1. Визначення мети, яка має бути реалізованою в результаті застосування даної технології; 2. Побудова системи критеріїв для вибору можливих варіантів; 3. Позначення кола можливих варіантів; 4. Вибір оптимального варіанту; 5. Впровадження обраного варіанту» [4, с. 42–43].

М. Марков розглядає технологію соціальної діяльності в двох аспектах: як систему знань про організацію, яка є пов'язаною з виконанням етапів, операцій, методів, дій і т. п. по формуванню громадських явищ, і як технологізацію цих знань в процесі діяльності, яка виражається в трудових діях людей, що відповідають вимогам конкретних, специфічних соціальних структур [168, с. 57–58].

К. Поппер запропонував визначення соціальної технології як способу застосування теоретичних положень у практичних цілях, запропонувавши типологію з холистських (холістичних), утопічних і часткових технологій.

Холістичні соціальні технології створюються, на думку дослідника як частина методології соціально-реформістської діяльності в рамках тоталітаристського мислення і є розрахованими на досягнення макро-соціальних (соціально-економічних та соціально-політичних) цілей (вдосконалення організації управління, соціальної структури, впливу на громадську думку тощо) [207, с. 65–66].

«Часткові» соціальні технології (які Поппер називає «технологіями соціальної інженерії») відрізняються реалістичністю цілевизначення, рефлексивністю в співставленні наявних засобів та можливих негативних наслідків, обережністю і поступовістю ново-впроваджень, постійним контролем за результатами, що дає можливість переглядати і коригувати цілевизначення, а

також вчасно ліквідувати непередбачені наслідки технологічних трансформацій [207, с. 65–66].

Порівнюючи холістичні та часткові (соціо-інженерні) технології, Поппер вирізняє переваги часткових технологій в порівнянні з утопічними, а саме: тверезість і зваженість цілевизначення; врахування можливих негативних наслідків; обережність і поступовість у перетвореннях; постійний контроль за перебігом трансформацій та результатами; можливість своєчасно ліквідувати непередбачені наслідки власних дій; можливість коригування діяльності суб'єкта щодо здійснення змін [207, с. 65–66].

Окремого розгляду потребують технології зовнішнього впливу як складники відповідних стратегій. Під технологіями зовнішнього впливу ми будемо розуміти конкретні алгоритми досягнення цілей зовнішнього впливу в рамках комунікаційно-партнерської, обмінно-експлуатативної та експлуатативно-руйнівної стратегій.

Цілком логічно, що вони змістовно будуть відповідати обраним стратегіям впливу. Так, при виборі комунікативної стратегії (відносин суспільств на рівних) перевагу матимуть технології комунікації/партнерства. За умов формування відносин нерівності (культурної, економічної, демографічної та політичної) перевага може бути надана технологіям нееквівалентного (невигідного) обміну та експлуатації.

Наприклад, відносини між суспільством-суб'єктом та суспільством-медіатором передбачають використання як технологій комунікативного/партнерського блоку, так і обмінно-експлуатативного. При цьому сам вибір стратегії зовнішнього впливу та конкретної технології залежатиме від сильнішої та впливовішої сторони.

Міжкультурні комунікації, згідно із визначенням Т. Персикової, охоплюють вісім складників, зокрема:

«1. Відносини – психологічні стани, які зумовлюють наші вчинки.

2. Стереотипи – наділення людей певними якостями і характеристиками на основі приналежності до будь-якої культурної, професійної, статевої або віковій групі.

3. Соціальну організацію культури.

4. Способи мислення і методи аргументації.

5. Соціальні ролі та пов'язані з ними (обумовлені культурою) поведінкові норми.

6. Мову іншої країни.

7. Сприйняття простору...

8. Ставлення до часу...» [198, с. 25–27].

Г. Антіпов вважає, що зонами інтеркультурних взаємодій є:

«1) традиції, а також звичаї і обряди;

2) побутова культура, яка є тісно пов'язаною з традиціями...;

3) повсякденна поведінка (звички представників певної культури, які є прийнятими в деякому соціумі спілкування), а також пов'язані з ним мімічний і пантомімічний (кінесичний) коди, які використовуються носіями певної лінгвокультурної спільноти;

4) «національні картини світу», які відображають специфіку сприйняття навколишнього світу, національні особливості мислення представників тієї чи іншої культури;

5) художня культура, яка відображає культурні традиції того чи іншого етносу» [8, с. 70].

Соціологічне вивчення феномену культури загалом та міжкультурної комунікації, зокрема, в рамках українського академічного дискурсу презентовано в працях В. Арбеніної, В. Бакірова, Є. Головахи, О. Даниленко, Н. Костенко, Л. Малес, Н. Победи, А. Ручки, Л. Сокурянської, Ю. Сороки, О. Філіппової, І. Чудовської-Кандиби, О. Шульги, О. Якуби та інших учених. Систематизований виклад проблематики, що становить предмет обговорення даної публікації, знаходимо в праці Т. Г. Грушевицької [2], а особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація» висвітлені в праці І. Ю. М'язової [4].

Так, вивчаючи соціальну природу масової комунікації, українська дослідниця Н. Костенко наголошує на проблемах методології, з якими щоразу зіштовхується науковець, беручись за вироблення науково спроможної стратегії вивчення феномену синтетичного (якісно-кількісного) характеру. На думку авторки, це зумовлено тим, що емпіричне вивчення міжкультурної комунікації неминуче актуалізує методологічні дилеми, вирішення яких, на жаль, нечітке на рівні соціологічного теоретизування.

Ця дилема спричинена, по-перше, деякою неспівмірністю вимірювальних процедур (запозичених переважно з природничих наук) відносно якісних за своєю суттю явищ культури. По-друге, принципова відмінність механізмів і правил інтросуб'єктивної комунікації, з одного боку, та масової комунікації – з іншого. І, по-третє, текст та мовленнєвий дискурс у сенсі об'єктів соціологічного дослідження принципово неспівмірні, що зумовлює низку труднощів при спробі їх емпіричного вивчення [3].

Всі перераховані складники можуть транслювати зовнішній вплив одного суспільства на інше, яке може впливати через відносини, стереотипи, мову, соціальні ролі та поведінкові норми, національні картини світу, мистецтво і т. п.

Як зазначає В. Степаненко, аналізуючи концепцію Ш. Ейзенштадта, його «цивілізаційний аналіз підкреслював складну культурну інтеракцію нових модерних орієнтацій із традиційним культурним спадком. Проте оскільки модерна цивілізаційна динаміка історично була сформована в лоні західноєвропейської християнської культури, вона при своєму глобальному розповсюдженні мала різні соціокультурні наслідки та складні трансформаційні ефекти для інших суспільств, зокрема тих, що належали до євразійського цивілізаційного конгломерату» [248, с. 62–81].

Є. Головаха наголошує на наслідках виходу за межі «культурної однорідності», який «відразу ж породжує масу проблем, пов'язаних з відмінностями суб'єктивних культур». На думку вченого, ідентичні проблеми спіткають тих дослідників, «які реалізують проекти крос-національних вибіркового досліджень» [55, с. 26–30].

Можна повністю погодитися із автором в аспекті того, що «вирішенню цих проблем велика увага приділяється в крос-культурній психології, де вироблено концептуальні основи, методологічні критерії та конкретні методичні прийоми для досягнення порівнянності даних на всіх етапах крос-культурних досліджень – обґрунтування концепту, операціоналізації показників, виборі і застосуванні методів, організації дослідження, аналізу та інтерпретації даних».

Однак дещо спірним є твердження дослідника про те, що «на основі цього досвіду сьогодні пропонуються моделі досягнення високих стандартів культурної релевантності та в крос-національних дослідженнях» [55, с. 26–30]. Адже культурна релевантність сама по собі не досягається за рахунок того, що досвід тих чи інших суспільств підлягає одностайному методологічному уніфікуванню.

Є. Головаха вважає, що для уникнення «культурно обумовлених зсувів даних» дослідники мають вирішувати низку питань. Перше стосується адекватності теорії, виробленої в умовах одного типу соціальної культури для інших типів культури. Друге— можливостей обраних вимірювальних процедур в аспекті релевантного порівняльного аналізу соціальних феноменів для різних типів соціальних культур. Третє – можливостей досягнення змістовної та лінгвістичної еквівалентності щодо операціоналізованих в різних типах соціальних культур понять. Четверте передбачає вивчення ефектів соціально-культурного відторгнення дослідницької процедури на різних етапах дослідження. П'яте потребує дослідження впливу (або ж його відсутності) приналежності дослідника до одного типу соціальної культури на інтерпретацію специфіки прояви соціального феномена в іншому типі культури. Шосте стосується співставності висновків порівняльного дослідження із соціально-культурною специфікою крос-національних порівнянь» [55, с. 26–30].

Автор зазначає, що «послідовно відповідаючи на ці питання, вдається в якійсь мірі уникати зсувів, які з'являються на всіх етапах дослідження, починаючи від різного розуміння та оцінки досліджуваного соціального феномена в різних культурах і закінчуючи етичними аспектами сприйняття дослідницької процедури» [55, с. 26–30].

Для теоретичного та соціально-практичного розуміння відмінностей між продуктивними та непродуктивними культурними інтерналізаціями як технологіями, які стають, так чи інакше, наслідками міжкультурних комунікацій, доцільно застосувати поняттєвий апарат трьох груп теорій: теорії прихованих культурних вимірів Е. Холла, теорії культурних диспозицій (індивідуалізму-колективізму, дистанції влади, фемінності та маскулінності) Г. Хофстеде та теорії культурної асиміляції Г. Тріандіса. Зазначені теорії уможливають пояснення двох аспектів зовнішнього впливу у міжкультурних комунікаціях: відкритого та прихованого.

Приховані аспекти зовнішнього впливу пояснює в своїй теорії Е. Холл. У відомому поділі культур на високо-контекстуальні та низько-контекстуальні автор обґрунтовує величини інформаційних «бекграундів», які можуть супроводжувати інкультураційні процеси в різних суспільствах.

Так, у культурах висококонтекстуального типу міститься більше інформації, яка стосується мікросоціальних та мікрокультурних відносин. Зазначене культурне середовище передбачає побудову соціальних мікромереж із великою кількістю учасників, що багато в чому ускладнює комунікацію між ними. Адже така комунікація стає залежною від інформаційних міні-сховищ, якими є мікрогрупи та окремі учасники мікрокомунікацій. Обсяги інформації, які циркулюють в таких культурах та суспільствах, а отже і рівень складності такої інформації, відповідно, зростають.

До культур висококонтекстуального типу Холл відносить російську, японську, китайську, індійську, італійську, грецьку, ірландську. Всі зазначені культури створюють середовище обмежених вербальних комунікацій, більша частина їх зовнішнього впливу транслюється через невербальні, або ж приховані, соціальні норми, стереотипи та ритуали.

За наявності значної кількості узвичаєнь, високо-контекстуальні культури та відповідні їм суспільства є добре пристосованими або для поглинання інших культур та суспільств (культурної асиміляції), або до формування культурних та

соціальних середовищ із невисоким рівнем економічного, науково-технічного розвитку, законності та правопорядку, стабільності політичної системи.

Так, серед висококонтекстуальних культур російська, японська та китайська відповідають культурі імперій, які здійснювали активну асиміляцію прикордонних суспільств (Китаю, Монголії). При цьому російська модель зовнішнього впливу включала і передбачала переважно механічну асиміляцію та внутрішню колонізацію, із механічним насадженням російської мови на територіях колоніальної периферії та встановленням відповідних обмежень місцевого самоуправління (політичний зовнішній вплив, в якому технологічно переважали внутрішні колонізації та депортації різних народів). Своєю чергою, грецька та італійська культури (в період античного та римського рабовласництва) впливали на інші суспільства шляхом зовнішніх колонізацій, експорту культурних еліт та торгівлі.

Високій контекстуальності культур Росії, Китаю, Японії, на думку Холла, відповідають колективістичні та інтровертні особливості відповідних спільнот. Це мало б означати, що в здійсненні зовнішнього впливу вони є орієнтованими на власні культурні цінності, а з іншого боку – не є ефективними у здійсненні культурного впливу через культурні імперіалізми, експорт культурних еліт та культурне та медійне трендсетерство. Це, однак, не підтверджується історичним досвідом цих імперій, які не просто успішно формували колоніальну периферію (Росія), але і здійснювали культурний імперіалізм.

І. Рущенко у зв'язку із зазначеним констатує, що «якщо хтось обирає російську модель, то прирікає себе на самознищення в плані ідентичності та культурної окремішності. Росія розчиняє в собі народи, силоміць накидає власну соціокультурну матрицю, і в цьому плавильному тиглі індивіди існують як молекули, не поєднані ані політично, ані культурно. Таким шляхом дезінтеграції вже пройшли десятки угро-фінських, тюркських, сибірських народів (вони де-факто зникли з етнографічної та політичної мап), за цим рецептом імперія перетравлювала і українців, і білорусів, аж доки для них не трапилася політична незалежність. Проте на разі гібридна війна ведеться у культурній царині понад

державними кордонами, і мета імперії залишилася та сама, що й раніше» [228, с. 77–79].

4.2.1.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації. Культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі та ін.). Експорт еліт. Культурне та медійне трендсетерство

Культурні (медійні, освітні) імперіалізми як предмет теоретико-соціологічної рефлексії та міждисциплінарних студій

Культурні імперіалізми – це різновид технологій зовнішнього впливу в сфері культури, змістом яких є насадження суспільством, що ідентифікує себе як культурний лідер, цінностей, норм, традицій, культурної ідентичності та ін. складників культури з метою поглинання культурної ідентичності залежних спільнот та побудови універсального культурного та соціального порядку.

Різні дослідники висловлюють з приводу культурних імперіалізмів доволі різноманітні точки зору. Так, С. Савченко у своїй статті зауважує, що «культурний імперіалізм – це загальна і достатньо широка концепція, в основі якої лежить домінування «культурного гегемону» як окремої національної культури, а саме американської.

У цьому зв'язку виник феномен абсорбції всіх периферійних культур у гомогенну глобалізовану культуру на основі культурного імперіалізму та всемогутності західних культурних товарів. Основна і найочевидніша причина всемогутності та популярності останніх у тому, що західні культурні смаки висуваються у ранг глобальних. При цьому у теперішній час під західною культурою розуміється масова американська культура, у якій домінують візуальні мистецтва, а саме – телебачення, кіно, іміджмейкерство, масова реклама» [233, с. 117–126].

Один із класичних дослідників культурного імперіалізму в геополітиці – Г. Моргентау запропонував визначення культурного імперіалізму, яке включає такі ознаки: по-перше, культурний імперіалізм є технологією завоювання внутрішнього простору, розумової реальності певного суспільства іншим суспільством; по-друге, він поступається технологіям економічного та

політичного імперіалізму і є щодо них другорядним; по-третє, культурний імперіалізм призначений для зміни відносин влади; по-четверте, за допомогою технологій культурного імперіалізму відбувається культурне «розм'якшення» суспільства, яке, зазвичай, у подальшому стає об'єктом військово-політичних та економічних інтервенцій.

Дослідник визначив два типи культурного імперіалізму: тоталітарний та культурно-експансійний, яким відповідає імперіалізм суспільства-суб'єкта, що ґрунтується на ідеологічній гегемонії щодо інтелектуального класу та імперіалізм «м'якої сили», орієнтований на цивілізаційну привабливість. При цьому тоталітарні культурні імперіалізми застосовують держави тоталітарних суспільств на засадах уніфікованої ідеологічної пропаганди, що здійснюється як спрямована і відокремлена від решти культурного виробництва діяльність. Другий тип імперіалізму застосовується державами ліберальних та демократичних суспільств і є орієнтованим на «просочування» всіх сфер соціальності сенсами власного домінування [458, с. 41–42, 47–48].

У руслі культурного імперіалізму значною мірою розгортаються процеси культурної та соціальної модернізації суспільств, яким відповідає рівень популярності або непопулярності тих чи інших цінностей. В українському контексті цю проблему детально дослідив Ю. Савельєв, який зазначає, що «відповідно до моделі модернізації Р. Інглгарта, цілком передбачувано, що заможніші суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, що орієнтовані на емансипаційні цінності.

Проте з цієї тенденції є винятки – Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно поступається їм за поширюваністю емансипаційних цінностей. Люксембург, Швейцарія та Ірландія мають показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником емансипаційних цінностей вони близькі до середньоєвропейського значення і за ним подібні до Вірменії, Кіпру або Македонії.

Якщо в Україні впродовж спостережень від середини 1990-х років рівень поширення емансипаційних цінностей практично не змінився то підтримка індивідуальної відповідальності в суспільстві стала суттєво більшою, оскільки середнє значення очікування гарантій держави на користь відповідальності кожної людини знизилося із 7,6 у 1996 р. до 5,9 у 2008-му» [231, с. 18–37, с. 23].

Низькій контекстуальності культур відповідають відкриті конфігурації соціальних зв'язків високого рівня абстрагованості від персональних особливостей їх суб'єктів. Ці зв'язки відзначаються своєю формалізованістю, лінійністю, системо-відповідністю, що накладає свій відбиток на зовнішній вплив таких суспільств на інші суспільства. Оскільки перераховані у Холла суспільства (англійське, американське) можна вважати суспільствами-колонізаторами, то зовнішній вплив таких суспільств здійснюється через спеціально створені інституції. Водночас, досвід функціонування таких інституцій все одно демонструє появу корупції, особливо в кризові періоди державної влади.

Так, в Англії для колонізації Індії було створено Ост-Індську компанію, яка першопочатково опосередковувала торговельні відносини метрополії із напівколонією, а пізніше посприяла її перетворенню на колонію.

Ю. Савенкова, аналізуючи огляд історичного розвитку Ост-Індської компанії в дослідженні О. Кудрявцева зауважує, що автор «активно використовує термін «ост-Індська проблема», який в англійському суспільстві XVII ст. мав подвійне смислове наповнення і позначав як проблему надання непривілейованим купцям доступу до східної торгівлі, яка перебувала в майже неподільному володінні ОВК, так і проблему забезпечення самої Компанії міцної державною підтримкою, необхідною для боротьби з конкурентами на Сході, перш за все – з Голландською ОВК [149, с. 67–127, с. 93; Цит. згідно: 232, с. 229–239].

Кудрявцев наголошує на тому, що між державною адміністрацією та індійськими факторіями існували істотні протиріччя, оскільки королівська бюрократія пробувала зберегти державну монополію на торгівлю, тоді як окремі члени компанії «переслідували свої корпоративні інтереси та намагалися «організувати протягом XVII в. «паралельні підприємства» ... і торгувати з Ост-

Індією самостійно» [149, с. 67–127, с. 91–92; Цит. згідно: 232, с. 229–239]. У період падіння абсолютизму відбулося «збільшення числа інтерлоперів, які організували «широкий потік приватної торгівлі», що і звів монополію Компанії до нуля» [149, с. 67–127, с. 94–95. цит. згідно з: 232, с. 229–239].

Не дивним виглядає те, що інституційна невизначеність від самого початку підривала засади зовнішнього впливу Англії на Індію через економічний колоніалізм, оскільки останній зсередини постійно зазнавав соціальної ерозії. Причиною останньої були протиріччя між двома інституціями організації торгівлі в самій Англії: з одного боку, йдеться про «відому в Англії ще з часів Середньовіччя» інституцію «regulated company», яка була більш прийнятною для середнього і дрібного купецтва, порівняно із «joint-stock company» [149, с. 67–127, с. 95. Цит. згідно: 232, с. 229–239].

Особливістю низькоконтекстуальних культур є їх індивідуалістичність, що визначає застосування тих чи інших технологій поглинання (культурної асиміляції) одних ідентичностей іншими. Проте, як показує досвід культур суспільств Північної Європи, останні закономірно переживають певні періоди культурного імперіалізму в Середньовіччі та в Новий час з подальшим утвердженням демократичних політичних режимів, соціальних держав та такої культури миру, безпеки і толерантності, яка є несумісною із культурним імперіалізмом та культурними асиміляціями.

Так, серед скандинавських суспільств найвищий рівень культурних експансій та культурного імперіалізму в історичному минулому відповідав Швеції, яка в Середньовіччі була одним із ключових експортерів військових еліт до інших суспільств (включаючи праслов'янські цивілізації), а з іншого боку – кальвіністського місіонерства, яке визначало процеси християнізації самої Європи.

Ситуація істотно змінилася у 19–20 ст., коли в Швеції спочатку відбувся демонтаж імперської системи військового прошарку, а потім утвердилися цінності нейтрального суспільства, яке визнає мультикультурність, плюралізм,

дотримується принципів військово-політичного нейтралітету, позаблоковості та ін.

Дослідження Е. Холла концепту міжкультурних комунікацій логічно доповнюють диспозиціоністські дослідження Г. Хофстеде. Авторські висновки основані на результатах крос-культурних анкетувань в 50 країнах світу. Г. Хофстеде доводить наявність ментальних та поведінкових диспозицій, які формуються в різних середовищах внаслідок інкультурацій та закріплюються через соціальні інститути. Особливості міжкультурних комунікацій визначаються цінностями, що відповідають сформованим диспозиціям.

В опитуваннях (1968–1972) Г. Хофстеде сформував квотну вибірку із співробітників компанії ІВМ та стратифікував її за статтю, віковими групами та професійними ознаками. Автор виділив п'ять груп міжкультурних диспозицій, а саме: дистанцію до влади; колективізм/індивідуалізм, уникнення невизначеності, чоловічий/жіночий тип, стратегічне мислення. Саме ці диспозиції, в логіці автора, детермінують зміст міжкультурних комунікацій представників різних соціальних середовищ.

Із виокремлених Г. Хофстеде диспозицій впливає низка особливостей міжкультурних комунікацій та культурних імперіалізмів різних суспільств. Так, в колективістичних суспільствах культурні та політичні еліти через відповідні інституції використовують технології жорсткої асиміляції. Відповідні культурні сенси інших суспільств підлягають соціо-культурному «редагуванню», переформатовуванню, переписуванню та деконструкції. Еліти та інституції індивідуалістичних суспільств частіше використовують технології м'якої культурної асиміляції, з опорою на мистецтво, мас-медіа, інститути освіти та соціалізації. Принципові відмінності в способах культурних рецепцій характеризують, наприклад, США та РФ.

У Сполучених Штатах індивідуалістичність самої культури зумовлює застосування м'яких міжкультурних комунікацій, коли інкультурація (поширення власних цінностей) відбувається з опорою на художній кінематограф, рекламу, освітні інституції і т. п. У Російській Федерації колективістичність культури

зумовлює інкультурацію та культурний імперіалізм з опорою на пропаганду, силові структури, мовну політику, практики примусової зміни релігійної ідентичності (в минулому).

Російська культура та політична система із бюрократизованим законодавством передбачає схильність до надвизначеності, якій відповідає невизначеність, коли надлишок порядку породжує хаос за рахунок придушення самоорганізації.

Американська культура передбачає гетерогенність, плюралістичність, сумісну із конфедеративним територіальним устроєм. При цьому в різних штатах існує множинність культурних та соціальних порядків, систем адміністрування, правових регуляторів, умов компактного проживання різних етнічних спільнот і т. п. Водночас, за обставин поширеності прецедентного права ризики створення конфліктних ситуацій в такому суспільстві є високими.

Отже, відбувається уникнення невизначеності шляхом дистанціювання та розвитку договірних відносин. У РФ уникання невизначеності відбувається за рахунок різних форм корупції, що в цілому відповідає подвійним культурним та нормативно-правовим стандартам. При цьому за обставин збереження схильності до асиміляції власної ідентичності іншими культурними ідентичностями дефіцит культурного самовизнання компенсується розвиненим шовінізмом.

Чоловічі культури підтримують такий тип міжкультурних комунікацій із жіночими культурами, яким відповідають технології асиметричних культурних інтерналізацій та нееквівалентного культурного обміну. Так, міжкультурні комунікації китайської та індо-буддійської культурних систем демонструють асиметричний культурний обмін: буддизм в умовах китайської культури зазнає більшої китаїзації, перетворюючись на чань-буддизм, аніж конфуціанство в умовах індо-буддійських суспільств.

Г. Тріандіс в своїй праці «Культура та соціальна поведінка» інтерпретує диспозиційну концепцію Г. Хофстеде в соціально-психологічному контексті.

Цінною для нашого дослідження є типологія міжкультурних комунікацій Тріандіса, як включає: 1) інтеграційні збереження як власної культури, так і

підтримання контактів з представниками інших культур; 2) асиміляційні – відхилення власної ідентичності при схильності засвоювати культурні традиції іншої групи; 3) сепараційні (ізоляційні), коли виникає культурна дистанція між культурою своєї та чужої групи; 4) маргіналізаційні – неприйняття групою як власної культури, так і культури інших груп.

В українській соціології подібну типологію пропонує О. Куценко. Авторка, спираючись на результати теоретичних та емпіричних досліджень А. Річмонда, Н. Генова, Д. Локвуда, Дж. Беррі та Е. Оларда пропонує типологію міжетнічних взаємодій, яку, при певних зміщеннях поняттєвих акцентів, можна вважати самостійною типологією міжкультурних комунікацій.

Дослідниця, зокрема, веде мову про такі реальні типи стратегій взаємодії між етнічною спільнотою і «домінантним» («великим») суспільством:

«1) стратегія асиміляції у поєднанні зі збереженням сильних етносоціальних зв'язків з історичною батьківщиною, що передбачає доволі широкий міжнародний контекст етнічно зумовлених подій. Такі стратегії є внутрішньо суперечливими: з одного боку, вони сприяють системній інтеграції спільноти й «домінантного» суспільства, з іншого боку – використання їх стає джерелом сильного латентного напруження, сконцентованого в культурній сфері. Реалізацію цієї стратегії можна побачити на прикладі туркомовних спільнот у Німеччині;

2) стратегії асиміляції, супроводжувані або прийняттям норм і цінностей «домінантного» суспільства зі збереженням самобутності спільноти, або маргіналізацією останньої. Реалізація такої стратегії та її інтегративні наслідки значною мірою визначаються як внутрішнім потенціалом етнічної спільноти, її здатністю до пристосування своєї самобутності до домінантної культури суспільства, так і готовністю «домінантного» суспільства прийняти «на рівних» інтереси спільноти. Така стратегія виявилася на прикладі турецької спільноти в Болгарії;

3) стратегії локалізації в комбінації або з установками на соцістальну інтеграцію, або на сепаратизацію (приклади гагаузького народу в Молдові та кримських татар у Криму відповідно). Якщо перший варіант цієї стратегії може

успішно сприяти соціальній інтеграції суспільства загалом зі збереженням самотності етносів, що взаємодіють, то другий веде до ескалації конфліктів і загрози соціальній інтеграції суспільства як такого;

4) стратегія системної й соціальної інтеграції у поєднанні з прагненням домінації етногрупи на всіх рівнях соціальних взаємодій (приклад татарської спільноти в Татарстані / Росії). Ця стратегія соціетальної інтеграції може бути успішною і сприяти загальним інтегративним процесам, допоки етнічна спільнота не наразиться на сильне протистояння з боку інших груп інтересів, включно з іншими етногрупами» [152, с. 140–165].

Наводячи дані досліджень Беррі, Тріандіс зауважує, що автор представив дані, які свідчать про те, що інтеграція – це найбільш позитивний варіант для культурних груп, супроводжуваний процесом взаємної асиміляції з точки зору психічного здоров'я. Маргіналізація – це найбільш не вигідний варіант пристосування» [402].

Цілком самостійним культурно-імперіалістичним проектом можна вважати мультикультуралізм.

З українських дослідників мультикультуралізму В. Танчер та В. Плющ формулюють у своїх публікаціях низку важливих положень для розуміння міжкультурних складників мультикультуралістських проектів. Так, автори наголошують на тому, що між континентами, зокрема – в постмодерністській оптиці, – відбувається безупинний ціннісний обмін, що відповідає трансформаціям індивідуалістичних та колективістських цінностей.

Як зазначають В. Танчер та В. Плющ, «низка європейських теоретиків постмодерну стверджують, що, з одного боку, спеціальні трансформації, що відбуваються сьогодні, суттєво впливають на індивідуалістичні цінності мешканців Євроатлантичного регіону, перетворюючи тим самим Західний світ з євро- чи США-центричного на багатокультурний та поліцентричний та збагачуючи його колективістськими цінностями, властивими східним культурам» [475, с. 179–188].

Міжконтинентальні та макрорегіональні взаємодії мають своїм результатом і зворотні процеси: вестернізації Сходу та окциденталізації Заходу. Адже, як пишуть автори, спираючись при цьому на дослідження М. Мафессолі, «досить багато незахідних країн, де традиційні колективістські орієнтації, характерні для сучасного періоду, руйнуються на користь індивідуалістичних цінностей Заходу. Подібно до того, як елементи «східності» швидко поширюються на західний світ, так само елементи «вестернізації» поступово досягають східних культур» [475, с. 179–188].

Констатуючи зближення домодерної, модерної та постмодерної систем цінностей, В. Танчер та В. Плющ пов'язують їх із взаємним обміном «між культурними сегментами Сходу та Заходу, Півночі та Півдня», що дає змогу інтегрувати сучасний та постмодерний соціальні виміри. Водночас дослідники ведуть мову про партикуляризацію цінностей у міжкультурних комунікаціях. Адже «універсальні цінності, які відігравали б значну роль у процесах ідентифікації, поступаються місцем частковим, груповим, «вузько спрямованим» ідентифікаторам» [475, с. 179–188].

Слідом за М. Мафессолі і в доповненні його дискурсу В. Танчер та В. Плющ концептуалізують цю нову форму колективної ідентифікації як неотрайбалізм». Міжкультурні комунікації фрагментованих спільнот, які утворюють, за виразом дослідників, «різні види сутностей із конкретними ідентичностями», призводять також до зміни «шкал ідентифікації» [475, с. 179–188].

Суб'єктами міжкультурних комунікацій, згідно з авторською точкою зору, стають «такі як інтернет-спільноти, фанати та/або групи хобі з їхніми конкретними уподобаннями та способом життя», що відповідає «мультикультурній, фрагментованій основі різнорідних соціальних утворень замість єдиної ціннісної нормативної ідентичності» [475, с. 179–188].

До однієї з причин посилення міжкультурних комунікацій макроконтинентального та макрорегіонального рівнів В. Танчер та В. Плющ зараховують «міжнародні міграційні потоки», які «разом із інформаційною

глобалізацією можна розглядати як одну з причин (і наслідків...) зростання мультикультуралізму та часткової ідентичності». Важливою складовою міжкультурних взаємодій, на думку дослідників, є також номадизм (кочівництво) як «результат глобалізації та каталізатор мультикультуралізму». Дослідники вважають його одним із основних чинників «ерозії культурної ідентичності», яка простежується «на тлі поточної економічної, політичної та культурної ситуації в багатьох країнах» [475, с. 179–188].

Міжкультурно-комунікаційним трендом В. Танчер та В. Плющ вважають глобально поширений «період міграції», організований «сучасними кочовими племенами», які стають агентами трансляції традиційних соціокультурних явища з певними рисами «східності» в західноєвропейському просторі» [475, с. 179–188].

Дослідженню окремих аспектів культурного імперіалізму приділяє в рамках аналізу проєктів модернізації П. Кутуєв [151, с. 17–35].

Автор аналізує Валерстайнову критику основних положень теорії Г. Франка, а сам Г. Франк здійснює ревізію поняття європейської гегемонії та переоцінку зовнішнього впливу Європи на неєвропейські спільноти. Ця ревізія полягає, по-перше, у відмові від «поняття Європейської світ-системи та усвідомленні маргінального статусу Європи всередині системи, що існувала до XVI століття». П. Кутуєв справедливо зауважує, що «саме це століття є критично важливим для прихильників тези про «піднесення Заходу» [151, с. 17–35].

По-друге, Кутуєв констатує суголосність точки зору Франка з концепцією Дж. Абу-Ладжгод, яка зробила предметом дослідження «Азійсько-Африкансько-Європейську ойкумену» і в розумінні якої кризу гегемоністського піднесення Європи зумовили екзогенні чинники. Кутуєв наголошує на тому, що «Франк також переконаний у тому, що три колапси, які Валерстайн локалізує в Європі (криза класу феодалів, криза держав та криза Церкви) – насправді були породжені зовнішніми щодо Європи чинниками та «були пов'язані з фрагментацією «світ-системи» в розумінні Абу-Ладжгод» [151, с. 17–35].

Порівнюючи точку зору Франка і Валерстайна, П. Кутуєв констатує екстраполяційні можливості його світ-системної теорії в аспекті поширення аналізу «світової системи у термінах Кондратьєвих циклів і на «докапіталістичні» епохи» [151, с. 17–35].

В контексті дисертаційного дослідження важливим є положення автора про те, що «досягнення гегемонії Європою у світ-системному вимірі у жодному разі не було першим таким випадком у світовій історії: європейська гегемонія лише прийшла на зміну іншим, що їй передували» [151, с. 17–35].

П. Кутуєв критично сприймає євроцентристські спроби пошуку «капіталістичного коріння» за межами Європи в інших суспільствах, в чому він також погоджується із Франком, або принаймні не спростовує його точку зору. Адже «всі спроби розроблення ідеї «протокапіталізму», який начебто існував у рамках «інших» та «ранніх» систем, заводили та заводитимуть дослідників у глухий кут». Водночас, дослідник відмежовує суто європейські особливості накопичення капіталу та технологічного розвитку від особливостей його нагромадження «у попередніх епохах (системах)» [151, с. 17–35].

П. Кутуєв погоджується із позицією Франка щодо заперечення ідентифікації «системи» та «способу виробництва», вважаючи таке ототожнення продуктом редукціонізму. Адже «така концептуальна плутанина, що редукує «систему» до «способу виробництва», притаманна як мисленню колишніх інтелектуальних колаборантів Франка (на кшталт С. Аміра), так і дискурсу його войовничих критиків (напр., Р. Бренеріві)» [151, с. 17–35]. Дослідник робить із цього висновок про хибність самого поняття «способу виробництва», яке, на його переконання, «є нічим іншим, як оптичною ілюзією» [151, с. 17–35]. Отже, зовнішній вплив Заходу як світ-системного утворення на незахідні спільноти, як і вплив східних суспільств на не-східні суспільства та культурні ідентичності не є тотожним перенесенню способу виробництва в умови нової соціальної системи, яка в концептуальному відношенні описує ширші масштаби зовнішнього впливу.

Для неомарксистської візії важливим поняттям стає поняття глобального суспільства, яке є релевантним реальності біполярного світу при його

перетворенні на монополярний світ. Тому П. Кутуєв наголошує на принциповому висновку Франка про те, що «необхідно зректися віри у капіталізм як окремий спосіб виробництва та окрему систему, позаяк легітимація такого заідеологізованого погляду на світ лишилась у минулому: для марксистів різних орієнтацій обґрунтування концепції «переходу» від античності до феодалізму, а потім від феодалізму до капіталізму було покликане «верифікувати» їхнє переконання у можливості переходу до вищого способу виробництва – соціалізму» [151, с. 17–35].

Критика Франка, аргументи якої наводить П. Кутуєв, стосується «демонстрації несумісності масштабу реальної історичної світової системи й того, що він назвав прокрустовим ложем Броделево-Валерстайнової Європейської світ-економіки».

Контратетичним щодо цієї тези є «перетворення цієї світ-економіки на капіталістичну світ-систему», що доводить, насправді, більшу зовнішню впливовість Сходу щодо Заходу, аніж навпаки. Дослідник доводить істотно вищу впливовість східних світ-систем щодо західних констатацією факту маргінальності Європи до 1800 року порівняно з Азією, що є «особливо показово у світлі емпіричних даних про існування «справді глобального поділу праці та конкурентної економіки» [151, с. 17–35].

Отже, Франк як автор, в розумінні П. Кутуєва, змінює вектори соціологічного теоретизування в бік «рішучої відмови від тих його компонентів, ...які стали спільними місцями у дискурсі соціологів і сприймаються як самоочевидні істини». Йдеться про євроцентризм марксизму як класичного, так і некласичного (соціальну теорію від Маркса до Валерстайна, як і власного теоретизування до кінця 1980-х років)». При цьому в розумінні Франка в його концептуалізації відбувається своєрідна «сплата боргу» Азії – «регіонові, де у 1750 році мешкало дві третини населення земної кулі, на які припадало чотири п'ятих світового виробництва – та демонструє наявність високорозвиненої інтеграції економіки, в усякому разі, в Афроевразії, задовго до сакраментальних для західного суспільствознавства XV–XVI століть» [151, с. 17–35].

В. Левицький у своїй статті «Історія поняття «глобалізація» пропонує регіональну типологію глобалізаційних проєктів, які, насправді, є проєктами культурних імперіалізмів різних суспільств, які визначають свою месіаністську роль в новому глобальному світопорядку. Автор послідовно характеризує американський, російський, китайський, турецький та індійський проєкти культурного імперіалізму.

Так, американський проєкт культурного імперіалізму «добре узгоджується зі специфічними рисами американської ідентичності, яка називається американською винятковістю. У певному сенсі вона формується як усвідомлення цілком релігійної ідеї, обраності американського народу, тільки роль Завіту з Богом полягає тепер у винятковості американської нації в справі просування прав людини (ліберальних цінностей)» [158].

Автор, погоджуючись із Ю. Габермасом, наголошує на постсекулярних рисах американського проєкту глобалізації-культурного імперіалізму, хоча, в контексті зазначеного, є істотно більші підстави вести мову про неосекулярну версію американського культурного імперіалізму, що ґрунтується на цінностях секуляризованого та модерністського юдаїзму.

Російський проєкт культурного імперіалізму В. Левицький пов'язує із міфологемою Третього Риму, посилаючись на послання псковського старця Філофея до великого князя Василя III (XVI ст.), в якому наголошено на тому, що «всі царства православної християнської віри зійшлися в одне ... царство... Два Рими впали, а третій стоїть, а четвертому не бути...» [158].

Дослідник наводить висловлену міністром закордонних справ РФ С. Лавровим точку зору щодо важливості ціннісного і цивілізаційного чинників в побудові сучасного світоустрою та прийняття РФ парадигми «множинності моделей розвитку», що унеможливорює висновок про те, що західний кошик ліберальних цінностей є безальтернативним» [158]. Таким чином, РФ в стратегіях та технологіях культурного імперіалізму спирається на його мультиверсальність, яка стає альтернативою західно-модерної та північно-американської неосекулярної універсальності.

Китайський проєкт глобалізації-культурного імперіалізму інтегрує ціннісні настанови конфуціанської моралі та ревізійної версії марксизму-ленінізму, яка передбачає поєднання ідеології державництва (верховенства всеосяжної системи адміністративного диригування соціальним порядком) та цінностей індивідуалізму, що є нетиповим для соціалістичної ортодоксії.

Як зазначає автор, «на XVIII з'їзді КПК, що пройшов в 2012 р, був представлений список «серцевинних соціалістичних цінностей». У ньому – 12 пунктів, розділених на три групи: цінності держави, суспільства, індивіда. У цій класифікації звертають на себе увагу два моменти: по-перше, нехарактерне для західної раціональності сходження від держави до індивіда; по-друге, «екзотичні», з точки зору цієї ж раціональності, цінності, ...гармонія, відданість справі і т. д» [158].

Особливістю ісламського проєкту автор вважає «його неоднорідність», оскільки «всередині самого ісламського світу відбувається конкуренція за право бути його уособленням на зовнішній арені» щонайменше чотирьох центрів культурного імперіалізму: Туреччини, Ірану та недержавних акторів в особі радикальних ісламістських організацій. При визнанні різноманітності цих проєктів, автор зауважує, що «їх центром виступає іслам, на підставі якого вибудовується власний проєкт, що, як правило, відкрито протистоїть «бездуховному Заходу», і пропонує версію глобалізаційної стратегії, яка полягає в ісламізації «невірних» [158].

Індійському проєкту культурного імперіалізму та глобалізації відповідає риторика «неприєднання» і «стратегічної автономності», Індуїстська стратегія М. Сінгха та Н. Моді пропонує поширювати традиційні індуїстські цінності, що мають тисячолітню історію. Для вирішення проблеми воєн і конфліктів прихильники індійського культурного імперіалізму пропонують «звернутися до «Вішва-Бадхутва», що несе ідею загальносвітового братства», у питаннях кліматичних змін – згадати про «пракріті-прем» (любов до природи), а для вирішення «повсякденних людських проблем» найкраще, на їхню думку, підходить йога [158].

Експорт еліт як технологія зовнішнього впливу

Експорт еліт – різновид технологій зовнішнього культурного впливу, змістом якого є введення контингентів тих чи інших елітних груп (священства, мілітарної верстви, інтелектуального класу і т. п.) до інших суспільств на засадах спрямованого або неспрямованого культурного та/або політичного обміну. При цьому результатом експорту культурних еліт стають відповідні умови зовнішнього впливу, які мають сприяти формуванню міжкультурних комунікацій, створенню тих чи інших соціальних інститутів (напр., церкви, армії, університетів тощо) економічній експлуатації, формуванню політичних альянсів тощо.

Варто відзначити, що технологія експорту еліт може належати як до групи технологій зовнішнього впливу в сфері культури, так і технологій зовнішнього впливу в політиці. Отже, її застосування має відношення як до культурних, так і політичних трансгресій соціальних систем, що є суб'єктами впливу.

Р. Інглхарт та К. Вельцель у своїх дослідженнях модернізації та культурних трансформацій розглядають приклади експорту еліт, які були пов'язані із впливом відповідних подій на міжнародній арені. Автори ведуть мову про демократизацію в Східній Європі, яка співпала із анулюванням доктрини Брежнева.

Комуністичні режими, які підтримувалися силою примусу через обмежені контингенти Радянської армії, мали можливості для необмеженого експорту політичних еліт, безвідносно до «ступеня прихильності громадян східноєвропейських країн цінностям самовираження» [122, с. 312–319]. Після оголошення в 1988 році курсу на перебудову і відмову від мілітарної підтримки комуністичних режимів, громадянське суспільство цих країн здійснило доволі швидко ротацію політичних еліт, що стало одним із етапів просування до демократії.

Інглхарт і Вельцель наголошують на тому, що успішність експорту еліт як технології політичної трансгресії суспільства-суб'єкта впливу залежить від «поширеності цінностей самовираження серед населення», що, в свою чергу, «визначає розмір людського резерву, з якого виходять активісти демократичного руху». При цьому чим більшою є поширеність цих цінностей, тим більшими за

розмірами стають групи потенційних активістів, які, за наявності недемократичного правлячого режиму і інтродукованих політичних еліт «утворюють контреліту і створюють дисидентські організації, що формують ядро громадянського суспільства, саме існування якого підриває систему авторитарного контролю над країною» [122, с. 312–319].

Отже, за умов значного поширення цінностей самовираження серед населення шанси дисидентських контреліт на мобілізацію суспільства в рамках масових кампаній за громадянські і політичні права проти інтродукованих політичних еліт зростають. За обставин появи соціальних передумов для високого або середнього рівня соціальної когезії стає можливою «мобілізація мас», яка «стала одним з ключових чинників в ході зміни багатьох режимів в недавньому минулому (Аргентина, Філіппіни, Південна Корея, країни Балтії та ін.). В цих країнах, однак, йдеться не просто про «чималу частину населення», яка «брала участь в демонстраціях, вимагаючи свободи слова та демократичних виборів [122, с. 312–319], але і про пропозиції з боку контреліт відповідних проєктів трансформації суспільства більш високого рівня соціальної когезії.

Коли у контреліт відсутні подібні проєкти, то відповідні трансгресії демократичних форм життєустрою стають неефективними через спроможність наявних еліт підтримувати у наявній системі високий або середній рівень когезії.. Так сталося, наприклад, в Китаї в 1989 році, де «маніфестації на підтримку демократії відбувалися головним чином в одному місці (на площі Тяньаньмень) і підтримувалися в першу чергу порівняно малочисельним прошарком студентської молоді» [122, с. 312–319]. Автори аргументують це тим, що «на той час у демократичного руху не було численної масової бази в цілому по країні: у цьому проявився той факт, що в Китаї цінності самовираження були ще слабо поширені, про що свідчать і дані Values Survey за 1990 рік [122, с. 312–319].

В цьому аспекті є підстави не погоджуватися з Р. Інглхартом і К. Вельцелем в тому аспекті, «що широкі масові кампанії на підтримку демократії набувають особливого значення, якщо правляча еліта єдина в своєму прагненні залишитися при владі, як це було в Китаї, Чехословаччині і НДР» [122, с. 312–319].

Коли еліти виявляють подібні прагнення, то вони, радше за все, готові піти на відповідні жертиви серед населення і застосувати репресивно-терористичні інструменти придушення опозиції, особливо за наявності зовнішньої пропагандистської підтримки, як показує нещодавній досвід акцій масового протесту в Білорусії.

Тому, коли йдеться про те, що аргумент щодо того, що «підвищення масовості і активності цих кампаній означає, що режим стикається з перспективою високих витрат при їх придушенні, якщо еліти приймуть рішення застосувати військову силу» не витримує критики. Для Китаю, як і для Білорусії має значення якраз готовність еліт віддати «наказ відкрити вогонь по учасниках мирних акцій».

Оскільки, якщо для еліт це не стає, за виразом авторів, «важким психологічним випробуванням», то імовірність виконання таких наказів (навіть якщо мова йде про вбивство багатьох тисяч демонстрантів в різних містах країни) зростає [122, с. 312–319]. При цьому авторитарні еліти можуть посилювати пропагандистський тиск щодо демократичних контреліт, наголошуючи на їх трансгресійному походженні, як це мало місце щодо С. Тихановської та її групи підтримки з боку режиму Лукашенко.

Отже, аргумент щодо розмаху масових кампаній як спонуки авторитарної влади до поступок і оголошення вільних виборів залежить того, чи мають дослідники справу з експортованими, чи з місцевими елітами. В цьому аспекті ситуації на Філіппінах, в Південній Кореї і Чехословаччині істотно різняться від ситуацій в Білорусії, Китаї та Росії.

Трансгресії демократичних та ліберальних режимів шляхом відповідного експорту еліт можуть розгортатися згідно сценарію розколу правлячої еліти «на два табори – консерваторів, котрі намагаються відстояти статус-кво, і лібералів-реформаторів, які виявляють певну готовність піти на поступки демократичної опозиції», на що впливатиме рівень поширення цінностей самовираження, а отже, і розмір масової бази демократичної опозиції, здатної вирішальним чином вплинути на ситуацію. Тому експортовані еліти можуть, приймаючи

реформаторський курс, «укласти дієздатний альянс» з демократичними контрелітами, що зміцнює їх позиції і підвищує ймовірність поступок з боку консервативного табору (Іспанія, Польща, Чилі, ПАР) [122, с. 312–319].

Генераційні зміни стають іноді чинником «поширення серед населення цінностей самовираження», що підвищує шанси на утворення ліберального табору всередині правлячих еліт» [122, с. 312–319]. І хоча дослідники ведуть мову про посилення впливу цінностей самовираження серед молодого покоління правлячої еліти, йтиметься, скоріше, про дещо різні випадки: якщо при владі перебуватимуть місцеві еліти, то відбуватиметься делегітимізація насильницьких методів легітимними і формування табору лібералів-реформаторів. Однак, якщо при владі перебувають експортовані еліти (як наприклад, в Угорщині, НДР, Болгарії), то авторитаризм у таких випадках буде демонтовано в результаті контр-трансгресійних акцій місцевих контреліт

Тому ситуації в Угорщині, Мексиці і на Тайвані передбачатимуть, на нашу думку, дещо різні технологічні сценарії через різне походження елітних груп: автохтонне і політично експортоване. При цьому ситуація може складатися всупереч сценарію, який описують Інглхарт і Вельцель, коли «представники ліберально налаштованих еліт займають достатню кількість високих посад, їх лідери починають реалізовувати демократичні реформи» [122, с. 312–319]. Досвід Камбоджі та НДР демонструє діаметрально протилежне: трансгресіям лібералізму і демократії можуть протистояти клерикально-консервативні, промонархічні, авторитарні політичні сили, які рухають суспільство не вперед, а назад, до історичного минулого.

В Камбоджі втручання французьких еліт в процес індукованої модернізації призвело до реставрації монархічного режиму, а потім, до найгіршого в історії суспільства геноциду червоних кхмерів. При цьому французькі еліти під акомпанемент трансгресії демократичних перетворень та створення сприятливіших умов для інвестування французького капіталу водночас припускали міжкультурні комунікації камбоджійців із ліво-радикальними політичними середовищами в університетах.

Ситуацію із експортом еліт це не змінило, допоки не відбулися події 1974–1975 років із жахливою громадянською війною. Проте, елітні групи в Камбоджі від цього потрапили під вплив іншого центру влади в'єтнамського походження. Водночас елітні групи червоних кхмерів, попри свої гасла створити моноетнічну кхмерську державу, також не були місцевими, бо формувалися за межами Камбоджі, в Франції та Китаї (через КПК), на що вказує в своєму дослідженні Д.-П. Чандлер [344, р. 288–300].

Культурне та медійне трендсетерство

Змістом культурного та медійного трендсетерства як соціальної технології є використання тіншовими соціальними акторами спеціально мобілізованих груп інтелектуалів, переважно соціо-гуманітарного профілю, для формування тем, проблем, дискурсів замовної спрямованості в інформаційному та культурному просторі суспільства. До складу цих груп можуть входити різні підгрупи соціо-гуманітаріїв, які створюють відповідне поле комунікацій та дискурсів. Створення цього поля є частиною діяльності зазначених акторів, проте, відбувається не з предметного інтересу або інтелектуальної зацікавленості, а, для формування відповідної кон'юнктури та на виконання платних замовлень.

Діяльності культурних та інформаційних трендсетерів сприяють заангажовані медіа, які під виглядом діяльності у сфері масової інформації виконують радше функції політичної прапаганди та стереотипізації свідомості населення. Різновекторна інтелектуальна діяльність може поєднуватися із звичайною пропагандою та політичним піаром тіншових соціальних груп, зацікавлених у збереженні анонімності власного соціального панування. Культурне та медійне трендсетерство також може ставати інструментальним щодо політичної реклами, брендінгу, промоушну, електоральних кампаній, іміджмейкінгу акторів зовнішнього впливу, що є «вплетеними» у назовні непов'язану із політикою діяльність.

Мотивацією культурного трендсетерства з боку груп та окремих осіб із числа інтелектуальних прошарків бувають низький соціальний статус та намагання його підвищити, дефіцит професійної витребуваності, низькі фінансові

статки та потреба підвищення престижу в культурному та інформаційному просторі.

В інформаційному просторі можливості трендсетерства розширюються завдяки новітнім медіа та їх жанрам, до яких відносяться соціальні мережі, блогерство та мініблогерство, онлайн-медіаторство, політична аналітика та експертиза, громадська журналістика тощо. Результати бутафорського культурного та медійного трендсетерства для суспільства та культурного простору є двозначними: як негативними, так і позитивними, при переважанні негативних. Переважання негативу над позитивом може пояснюватися генеруванням з боку бутафорських трендсетерів інформаційних симулякрів, профанованого інформаційного продукту: інформаційних хвиль збурення, скандалів, штучних сенсацій, тощо, наслідками поширення яких буває зниження довіри до акторів культурних індустрій та відповідні форми аномії.

Споживачі продукту трендсетерів втрачають можливості до диференціації справжнього та симуляційного, або стають заложниками інформаційних шумів, що підлягають постійному відсіюванню. Часто одним із негативних ефектів активності бутафорського трендсетерства в інформаційному просторі буває створення одновимірно негативного образу суспільства, приписування йому одновимірно-негативних характеристик або ж навпаки, перебільшено-ідеалізованих особливостей. В перебільшено-негативістичному ракурсі суспільство може презентуватися бутафорськими трендсетерами як провінційне, меншовартісне, негативно-подієве: корумповане, політично нестабільне, кримінальне тощо. Додатковим негативним ефектом може бути статусна девальвація інтелектуалів, які своїм обслуговуванням не просто дискредитують культурні практики, але і узвичаюють профановану інтелектуальну діяльність.

Культурне та медійне трендсетерство може реалізовуватися в науці, філософії, освіті, мистецтві, спорті і є різновидом девіантної мімікрії псевдопрофесіоналів. Для останніх в сучасних умовах із застосуванням різних хостингів та цифрових платформ відкривається поле співробітництва із зовнішніми центрами влади. В більшості випадків вони можуть створювати

одновимірні образи того чи іншого суспільства, а з іншого боку – створювати в інформаційному просторі штучні збурення задля відволікання населення від розв’язання по-справжньому важливих та актуальних проблем при зміщенні уваги на псевдопроблеми.

4.2.1.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації). Культурні (в сучасних умовах – інформаційно-медійні, мистецькі) війни.

Культурні та інформаційні війни.

В англо-мовній літературі з соціології культури можна зустріти розуміння культурних війн як реакції на секуляризацію американського суспільства і втрату ним юдео-християнських цінностей. Йдеться про їх девальвацію та проникнення в систему освіти постмодерністського релятивізму.

Так в Австралії розгорнулася дискусія з приводу «ідеологічної зіпсованості» навчальної програми з громадянської освіти. Представники правих політичних сил визнали її «ідеологічно зіпсованою», оскільки вона містила пункт, згідно якого «громадянство означає різні речі для різних людей в різний час».

Один із представників консервативного блоку Доннеллі категорично заявив про те, що така «навчальна програма з громадянської освіти – це майже «ліцензія на жорстоке поводження з жінками і здійснення джихаду», що представники помірковано налаштованої громадськості оцінили як «тривожну ознаку ідеологічної тупості» [461], зауваживши при цьому, що «соціальна згуртованість в сучасних демократіях, безумовно, є серйозною темою, але вона вимагає більш складного аналізу», аніж той, на який Доннеллі виявляється спроможним.

Автори критичної статті наголошують на тому, що навчальна програма з історії насправді повинна містити «два ключові елементи: знання (справжні факти) і розуміння (супутні фактам пояснення)», і за наявності критики вважають за необхідне констатувати її перевантаженість фактами [461].

Автори констатують також, що спалах культурних війн, є ініціативою «культурних лівих», оскільки будь-які проблеми з національною навчальною

програмою, як правило, носять скоріше технічний, ніж ідеологічний характер» [461].

Д.-Д. Хантер, Г. Хіммельфарб, К.-М. Кауфманн, Н. Вольф, Р. Уітноу та інші дослідники зафіксували фундаментальний розлам між ортодоксальними та модерністськими поглядами на мораль і концептуалізували цю розбіжність як «культурні війни» та «війни за культуру». Дослідники частково пов'язують культурну війну з «моральним безладом» (фактично – із аноміями різної генези), а перемогу в культурних війнах із трендом «морального відродження», що, за влучним виразом Г. Хіммельфарб, «символізується успіхом як гангста-репу, так і госпел-року» [412, р. 117].

Впровадження концепту «культурні війни» в соціологічний тезаурус супроводжувалося гострими соціально-політичними дискусіями, в яких популяризувалася тематика «боротьби за душу Америки» з вирізненням, в дусі риторики політичного консерватизму, як засадничих проблем абортів, гомосексуалізму, вибору школи та «радикального фемінізму».

Ідея «культурної війни» стала медійним трендом. Незважаючи її популяризованість у пресі, соціологи, культурологи та аналітики громадської думки профілюють її в дещо інший спосіб, наголошуючи на неоднозначності окресленої вище ідеологічної поляризованості. Підстави для сумнівів дає відсутність одностайності серед американців щодо прийняття як консервативно-ортодоксальної, так і прогресистської точки зору в ставленні до абортів, генної інженерії, наркотиків та одностатевих шлюбів. І хоча полярності дискурсу є наявними, між ними відсутній розрив і фундаменталістське неприйняття, яке спостерігалось в 60-х р. ХХ ст. [425, с. 283–307; 517, с. 24–25; 518, с. 28–29, 32–34; 519, 520; 523; 524, с. 326; 522, с. 67–343; 521; 355, с. 87–263; 354, с. 79–97]. На цьому наголошують Дж.-Д. Хантер, Карен М. Кауфман, Н. Вольф, Р. Уітноу, П. Дімаджіо та ін. дослідники.

Отже, хоча консерватори та ліберали різняться між собою своїми релігійними переконаннями, і існує вільна відповідність між релігійною ідентичністю людей та їхніми поглядами на аборти, гомосексуалізм та шкільну

молитву, тому їхні ціннісні уподобання та моральні орієнтації в американській культурі є відносно однорідними.

При цій однорідності, те, що дослідники розуміють під культурною війною, співпадає із дискурсами культурних розбіжностей між різними соціальними групами, кордони між субкультурами якої стають дедалі розмитішими, а отже, створюють передумови для невизначеностей і нез'ясованостей. Тому періодичні звертання до цих самих гострих тем і можна вважати тим, чим є «внутрішня культурна війна» для Дж. Д. Хантера, Н. Вольф, Р. Уітноу та П. Дімаджіо.

Р. Уітноу констатує, що як релігійні консерватори, так і ліберали «керуються власними інтересами та тим, що вони відчують для себе як добре; обидва табори поділяють свою присвяченість роботі та сім'ї та прагненню забезпечити собі комфортне життя». Тому, наголошує дослідник, «відмінності в політичних та соціальних поглядах більше пов'язані з релігійною діяльністю людей, ніж з їх консервативною або ліберальною релігійною філософією. Ті, хто бере активну участь у релігії, «суттєво погоджується з багатьма аспектами свого світогляду», чи-то ліберали, чи-то помірні консерватори» [524, с. 326].

Згідно даних досліджень Е. Кохута та ін., релігійно-ортодоксальні респонденти не поділяють консервативного ставлення щодо питань расової та економічної нерівності, а 75% членів цієї групи підтримують статеве виховання в державних школах, а також культурні війни та тривалі американські дилеми, більшість з яких підтримують надання контрацепції підліткам.

Серед респондентів прогресистського спрямування, водночас, є певна підгрупа, яка частково поділяє консервативні цінності, наприклад, з проблематики загальної доступності абортів. Серед прихильних євангельських протестантів, згідно даних дослідження Е. Кохута та ін., «одна третина вважає, що аборти повинні бути доступними для жінок за інших обставин, крім згвалтування, інцесту або врятування життя матері, і 41% католиків вважають так само» [429, с. 64].

Отже, культурні війни представлено в контексті протиборства релігійних цінностей та релігійних ідентичностей та усвідомлення представниками

консервативних релігійних конфесій відповідних загроз з боку морально-етичного релятивізму епохи постмодерну. При цьому цікавим є те, що відмінності між консерваторами та прогресистами, протестантськими фундаменталістами та поміркованими зазнають зближення, що перетворює проблему між-конфесійних моральних розбіжностей як внутрішню культурну війну на проблему зовнішньої культурної війни як американського глобалістичного проєкту.

На це вказують, зокрема, П. Дімаджіо, Дж. Еванс та Б. Брайсон [356, с. 690–755], наголошуючи на незначних розбіжностях і виявленні деякої зплутаності в соціальних атитюдах різних респондентів щодо базових проблем американського суспільства. Йдеться про проблеми абортів, наркотизму, підліткової злочинності, дошлюбного сексу та ін., з приводу якої серед респондентів є відсутньою ціннісна узгодженість.

Мозаїчність та «дисперсність» уподобань та відмінності між респондентами залежно від соціальної страти, віку, рівня освіти також свідчать про відсутність консенсусу щодо предмету культурної війни, а отже, відповідних можливостей щодо формування консолідованого бачення самої проблеми культурної війни, її зв'язку із внутрішнім або зовнішнім виміром американського суспільства.

Неоднозначність в поглядах релігійно-ортодоксальних та прогресистськи-налаштованих респондентів відображає незначну ідеологічну узгодженість у широкому спектрі поглядів та зв'язок ставлення із статевими, расовими, соціально-груповими та віковими чинниками.

П. Дімаджіо наголошує на істотно вираженій міфологічності самого поняття «культурної війни», відзначаючи, що міжгрупові розбіжності стосуються не лише ортодоксальних та прогресистських поглядів в релігійних конфесіях та ідеологічних групах, але охоплюють і решту соціальних відмінностей. Про розмивання релігійних та ідеологічних крайнощів та згладжування полюсів говорить також сумнівність доказів вираженої консолідованості між конфесіями з питання місії Америки.

Так, наприклад, прихильники консервативного католицизму мають у зв'язку з цим розбіжності в соціально-політичних уподобаннях з прихильниками

протестантського фундаменталізму. До того ж, створення міжгрупових альянсів на предмет вироблення консолідованого бачення культурної війни, з приводу її акторів, предмету протистояння, чинників та причин не є однозначно розв'язаним.

К.-С. Фішер вказує на виражений у зв'язку із ідеологією лібералізму американський індивідуалізм та на його парадоксальний вплив на культурне протистояння як в американському суспільстві, так і в просторі міжкультурних комунікацій США. Як впливає з міркувань автора, парадоксальність стосується розбіжностей між ідентифікаціями різних груп американців (католиків та протестантів, республіканців та демократів, афроамериканців та білих американців, чоловіків та жінок, людей похилого віку і молодого віку та ін.) та тими поглядами, що вони відстоюють.

Так, переважна більшість білих протестантів є республіканським електоратом дотримується традиціоналістських поглядів на аборти, легалізацію наркотиків, в ставленні до гедонізму мас-культури, проституції і т. п. Разом з тим, серед підгруп республіканської партії є фракції католиків, євреїв та чорношкірих, які набагато частіше є демократами, аніж республіканцями, в своєму ставленні до зазначених явищ «внутрішньої культурної війни», або ж війни за загально-прийнятну форму моральності.

Серед ортодоксів саме підгрупа молоді дотримується більш ліберальних поглядів на сексуальність і розмноження, гендерні та расові проблеми [377; 378, с. 72–363]. Тому, оскільки роль моральних переконань у прогнозуванні моделей голосування та лояльності до партій [417, с. 48–246] різниться за статтю, то з цього випливає припущення автора, що чинники міжпоколінських та статевих розбіжностей можуть бути важливішими для розуміння культурної війни, аніж культурні конструкти, якими оперують респонденти [354, с. 79–97].

Зазначені прототипи нині представлені в глобалістичних сценаріях обробки елітних груп суспільств, які піддаються узалежнюючому культурному та економічному впливу. У сценаріях узалежнюючого культурного впливу простежується загальна схема, яка зазнає відтворення із певними видозмінами. Вона включає такі стадії:

1) стадія деконструктивної критики соціального життєустрою суспільства-об'єкта узалежнення. Деконструктивна критика може здійснюватися шляхом розгортання критичних дискурсів з боку різноманітних агентів впливу. Зазначені критичні дискурси можуть фокусуватися навколо різних предметів і тем, як-от: міжетнічні відносини, економічна модернізація, політичні репресії минулого тощо;

2) стадія мобілізації фолловерів, промоутерів та інших агентів впливу. Поширення критичного дискурсу призводить до поляризації суспільства, яке є об'єктом впливу, за тією чи іншою ознакою: політичною, економічною, етнокультурною і т. п. За рахунок поляризації відповідні групи впливу стають вирізненими і підлягають подальшому відбору з боку актора-гегемона;

3) стадія відбору агентів впливу. Групи агентів впливу виконують для центрально-встановлюючого суб'єкта зовнішнього впливу роль референтних груп для суспільства-об'єкта узалежнення. Референтні групи для подальшого просування проекту зовнішнього впливу мають здобути командні позиції в інформаційному просторі для того, щоб здійснювати інформаційне кіллерство опонентів шляхом їх витискання на інформаційну периферію та подальшої культурної маргіналізації;

4) стадія первинних культурних інтервенцій, на якій відбувається відкрита конфронтація агентів впливу із культурними елітами у формі філософських та політичних дискусій, літературних полемік, протистояння різноманітних напрямків мистецтва;

5) стадія культурної та/або економічної війни включає агресивну пропаганду системо-руйнівної спрямованості з боку однієї держави на адресу іншої, яка може супроводжуватися міжетнічними та міжконфесійними конфліктами, дифамаціями різних груп інтелігенції, торговельними та митними війнами, закриттям кордонів тощо.

Конструювання референцій є сукупністю практик створення престижних груп та суспільств, які отримують додаткові можливості для самопросування серед менш престижних, а отже, здобувають серед менш престижних груп ціннісно-стандартизуючі прерогативи. Такі ціннісно-стандартизуючі прерогативи

означають вплив більш престижних груп на менш престижні групи через формування престижних ідентичностей, саме просування яких спонукає менш престижні групи до інтерналізації цих ідентичностей.

У соціологічному аспекті мова йде про розбіжності між престижними та непрестижними спільнотами, які зреалізують вплив через пропозицію членства та регулювання доступу до нього. У пропозиції членства та регуляторній стратегії його пропонування завжди закладено дефіцит пропозиції, що створює напруженість в імітаційній поведінці групи, яка прагне здобути подібне членство. Так, міські соціальні групи та середовища є референтними для сільських груп та середовищ. При цьому перші є зацікавленими в створенні відповідних фільтрів для других при збереженні функції стандартизаторів щодо них. Інформаційні суспільства стають референтними середовищами-центрами для суспільств індустріальної та доіндустріальної периферії.

На глобальному рівні фактично відбувається те саме соціокультурне наслідування, що і на мікрорівні. Якщо якесь суспільство позиціонує себе як розвинене і просуває відповідну ідентичність у дискурсі на засадах гегемонії, то воно стає еталонним суспільством для менш розвинених суспільств. Менш розвинені суспільства через свої елітні групи можуть приховано або ж відкрито реалізовувати відповідні рецепції ідентичностей більш розвинених суспільств, що створює всередині таких ідентичностей дифузії, розщеплення та фрагментації [39, с. 16–34].

Розщеплення, дифузії та фрагментації стають тими найпоширенішими культуропатіями, яких зазнають суспільства, що стають об'єктами культурного узалежнення в глобалізованому світі.

Ю. Романенко визначає дифузії ідентичності як розмивання її кордонів з допущенням імплементації в культурну систему чужорідних образів, що призводить до спотворення структур середньої цензури, передусім – спрямованості та ієрархії цінностей. Автор додає до цього загального визначення перелік культурних, соціальних, психічних та тілесних ефектів, як-от: профанацію

місії, профанацію життєвого часу, тілесні девіації та органічні захворювання привнесеного походження [118, с. 148].

Фрагментація (дроблення) ідентичності означає відсутність зв'язку між центруючими (осьовими) ідентичностями та периферійними ідентичностями (напр., релігійною та етнічною, професійною та соціальною). До можливих культурних, соціальних, психічних та тілесних ефектів автор зараховує домінування ентропії та дефіцитарності місії спільноти, дистемпоралізація (порушення часової упорядкованості) життя, тілесні девіації та захворювання ендогенного походження різної етіології.

Під розщепленням ідентичностей автор розуміє привнесення в ієрархію ідентичностей (інкорпорування) вторинних, третинних і ін. ідентичностей або фрагментів ідентичностей інших культурних систем як по вертикалі (коли вищі рівні ідентифікації відщеплюючись від середніх і нижчих, напр., соціальні ідентичності від етнічних), так і по горизонталі, коли однорівневі ідентичності перестають бути комплементарними внаслідок їх фрагментації.

Суспільства, що перестають утримувати кордони власної ідентичності, переходять до категорії лімітрофних або ж лімінальних суспільств, що означає розототожнення із собою та плутанину між зовнішньою та внутрішньою реальністю. Культурні інвазії суспільств-гегемонів стають неперервними та все більш руйнаційними за рахунок перервної картини соціального порядку та індукованого хаосу, нерозрізнення між акторами впливу та колаборантами суб'єктів культурної гегемонії та прихильниками первинного культурного суверенітету.

Дифузю ідентичності «з точки зору соціокультурного реалізму» можна вважати джерелом повзучої катастрофи для суспільств-імітантів [172, с. 40–80]. Адже вирівнювання поля домагань, зовсім не означає вирівнювання їх можливостей із суспільствами, які є встановлювачами референцій. Отже, престижні групи створюють престижні референції шляхом обмеження доступу до відповідних ресурсів, наявність яких є маркерною для відповідності цим референціям.

При цьому акторам глобалістичного впливу для формування зазначених ідентичностей необхідно не лише створювати стандарти оцінювання, але і згенерувати легітимізуючі їх дискурси, що, в свою чергу, сприяє ініціюванню ланцюжка наслідувань та виникнення спільнот послідовників. Спільноти послідовників перебувають в інформаційному просторі імітування престижних ідентичностей гегемонів, що дає останнім можливість не просто поширювати культурні сенси, але і насаджувати спочатку соціальні мікро-осередки, а потім і інституції зовнішнього впливу.

У соціологічному аспекті є підстави вести мову про індукований ліберально-демократичний транзит суспільств, які є глобалістичними гегемонами, щодо суспільств-послідовників.

Відсутність консенсусу між розвиненими і слабо розвиненими державами, незважаючи на ілюзорне обмеження глобального управління та тенденцію до соціальної фрагментації, призводитиме до зростання культурного макростресу. Випадкові події набуватимуть статусу порядку-утворюючих та впливатимуть на структуру світопорядку в протилежних напрямках. Нестійка багатополюсність влади, зростаючий регіоналізм і очікуване уповільнення економічного зростання стають можливими перспективами подібного транзиту [14, с. 23–50].

Криза культурної ідентичності і відповідна їй криза влади з фоновими соціальними і політичними змінами в системах охорони здоров'я, освіти при зменшенні доходів населення триватимуть і зазнають прискорення, а сам перехід до ліберальної демократії, з високою ймовірністю, стане менш стабільним і тривалішим, чому сприятиме також демографічне убування в суспільствах периферії [95, с. 66–111].

Індукований демократичний транзит означає нав'язування багатьом суспільствам сценаріїв штучного конфлікту між автократією і демократією в спільнотах та суспільствах Африки, Південно-Східної і Центральної Азії, Близького Сходу. Це означатиме зигзагоподібний рух в пошуках культурних референцій шляхом незрозумілого сценарію перетворень від автократії до демократії.

Економічна гегемонія є побудованою на практиках нееквівалентного обміну, що означає отримання ресурсів більшої вартості в обмін на ресурси меншої (нижчої) вартості. При цьому презентування нееквівалентного обміну як різноманітних способів «допомоги» суспільствам, які розвиваються, можна вважати загальним місцем.

Сучасна гегемонія, проте, в значній мірі є фундованою на обміні симулякрів на реальні ресурси, а не одних реальних ресурсів на інші реальні ресурси. Нееквівалентному обміну підлягають сировинний та людський капітал менш розвинених суспільств, яким більш розвинені суспільства пропонують символічний капітал: членство в престижній спільноті, отримання легітимного визнання серед цивілізованих суспільств тощо [288, с. 15–56].

Так, членство в міжнародних організаціях, фігурування у відповідних класифікаторах, здобуття відповідних рейтингів і т. п. стають предметами боротьби для малорозвинених суспільств та утворюють вектори їх імітацій. З іншого боку, неспроможність створювати власні референції, стандарти оцінювання є свідченнями девальвованості власних культурних сенсів, неспроможності відповідного суспільства «скласти собі ціну».

Глобалістичні проєкти референцій та спільнот, еталонних для наслідування, передбачають конкуренцію неонаративів глобалістичних етномесіанізмів. Ю. Романенко веде мову про етномесіанізми як конкуруючі неоесхатології, які є стратегіями гегемонії тих чи інших спільнот та обґрунтуванням їхнього історичного часу домінування у створюваному світопорядку [118, с. 89–122].

Ефекти глобалізації є унаочненими за обставин прийняття проєкту наслідування євроцентристських або північно-атлантичних ідентичностей та створення на їх основі відповідних референцій. Ці групові референції стають передумовами для різноманітних культурних поступок, починаючи від формування в просторі суспільства-об'єкта впливу тіньових груп тиску і завершуючи інституціями культурного виробництва (медіакорпораціями, університетами, культурно-просвітницькими центрами і т. п.). Це стає своєрідним початком не просто для часткових культурних рецепцій, але для всебічного

проникнення глобалістичних акторів в економіку, політику, релігію, практики споживання тощо.

Варто зазначити, що створення культурного зразка, супутніх їм референцій та конституювання тіньових груп впливу є прологом глобалізаційних інтервенцій та проникнення культурних кодів євроцентристського та євроатлантичного змісту в культурний та інформаційний простір суспільства-об'єкта впливу. Саме суспільство при цьому ризикує стати своєрідним полем впливу різноманітних популяризаторів культурних сенсів глобалістичних акторів [45, с. 40–80].

Компрадорські спільноти в більшості випадків представлені маргінальними групами впливу, для яких, через ті чи інші обставини, є прийнятним екстериторіальний статус, так що їх висхідна макроідентичність набуває ознак космополітичності. Космополітизм як ідеологія громадянства світу оснований на вибудовуванні орієнтацій на людство як світову спільноту, що обґрунтовує розототожнення із первинними культурними універсаліями: цінностями, традиціями, звичаями, нормами суспільства-автохтона та створення території культурної присутності світової спільноти в кордонах національних держав.

Поширення глобалістичного впливу є неувяним поза формуванням компрадорських груп та їх космополітичної ідеології. Саме вони стають первинними осередками розхитування культурного порядку та делегітимації культуро-утворюючих компонентів соціальних інституцій. Компрадорські еліти обстоюють нежиттєспроможність будь-якого досвіду етноцентричного та націоцентричного співтовариства поза універсальними загальнолюдськими сенсами. Саме тому ключовим для компрадорів стає переривання неперервності поколінь та дискредитація ідеології патріотизму. В той же час, типовою є апеляція до патрімоніуму авторитетних західних та американських суспільств із презентуванням їхніх культурних традицій, цінностей, ідентичностей як гідних наслідування в світовому масштабі.

Отже, основою конституювання компрадорських груп стає позичковий культурний капітал, починаючи від первинних культурних запозичень в сфері матеріального споживання, побуту, організації громадської інфраструктури і

закінчуючи вищими культурними сенсами: релігійними доктринами, філософськими та науковими концепціями, ідеологічними референціями, художньо-естетичними форматами організації кінематографа, музики та ін.

Основою техніцистського триумфу глобалістичної присутності стає філософія та ідеологія постмодерну. Постмодерн є спекулятивною парадигмою відмови від універсалістичних наративів, які мають всеосяжний масштаб пояснення. Постмодерністи артикують пропозицію спочатку відмови від універсальних наративів і перехід до часткових наративів, а опісля цього – обмеження раціональності як такої.

Із обмеженням раціональності, видозмін зазнає культурно взірцевий образ людини. Із істоти, прихильної до раціональності, розумності, керованості та планованості власного життя вона зазнає метаморфози в бік емоційності/інстинктивності, чуттєвості, естетичного суб'єктивізму. В ідеологічному сенсі постмодерн відповідає проекту структурування соціального простору за ліберальним сценарієм. В ліберальному сценарії первинний акцент зміщено на дерегуляцію, приватизацію, електронне урядування та формування розумних міст із автономною інформаційною інфраструктурою [118, с. 60–111].

Відносини між соціальними групами також зазнають відповідної зміни в бік заміни саларіату прекаріатом, контингентами з нерегулярною зайнятістю та появи доволі значного за обсягом дозвіллевого середнього класу. Цей середній клас із девіантофільною субкультурою стає середовищем поширення різноманітних аддикцій, включаючи наркоманію, алкоголізацію, проституцію, кримінальну поведінку. Їх поширення вмотивовується потребами в експресії, спонтанності, індивідуалізації та ін.

В аспекті економічної підсистеми це відповідає поверненню від індустріального суспільства із типовою для нього мобілізаційним соціальних програм до традиційного суспільства із толеруванням мимовільного та імпульсивного. Індустріальна економіка створює дисциплінариуючі ритми активності міського населення. Глобалізаційний вплив зміщує акценти на деіндустріалізацію, що презентується як перехід до сервісної економіки. В

Україні деіндустріалізація тягне за собою наслідки у формі існування депресивних регіонів, у яких серед населення переважають настрої розгубленості, дезадаптивності, неконкурентоздатності, меншовартісності, що стає далеко не останнім чинником регіонального сепаратизму [51, с. 88–112].

Всебічна дискредитація раціональності та її заміна інстинктивністю остаточно руйнує аристократичні культурні ніши та спричиняє псевдоінтеграцію суспільства на засадах біологічних цінностей. Фізіологічна спонтанність, брутальність, нецензурована дискурсивна реальність дають змогу досягти стану відповідності сучасному рівню комунікабельності в мультикультурному суспільстві. Парадокс постмодерну полягає в розумінні культури як диз'юнктивної складової суспільства на противагу розуміння «природі» як об'єднуючої та глобалізуючої рамки планетарної спільноти.

Десублімація проти сублімації, гедонізм проти дисциплінарності, чуттєвість проти раціональності, природа проти культури утворюють далеко не повний перелік бінарних опозицій створеного глобалізацією культурного конфлікту. В цілому постмодерн стає інструментом відтворення архаїчних соціальних життєустроїв як частини нової капіталістичної периферії. Для інформаційного капіталізму це пов'язано із відсутністю просторів для подальшого розширення, що тягне за собою пошук альтернатив для класичного колоніалізму. Такою альтернативою стає підтримка сепаратистських угруповань та рухів «нового національного відродження» [50, с. 25–89].

У стратегічному аспекті примітивізація культурних сенсів та практик послаблює цивілізаційні засади нестійких суспільств та заохочує їх регресію в напрямі регіональних центробіжних рухів. Їх поверхневе представлення, однак, не співпадає із подібними перспективами. Глобалістичні проєкти презентуються як шлях від тоталітаризму та антидемократичних режимів до свободи, від архаїчного етноцентризму до толерантності, від епохи марновірств до всебічної освіченості. Часовороти глобалізації, отже, працюють в напрямі створення культурних індустрій як машин часу, які підтримують десублімаційні практики, які стають,

водночас, практиками декультурації та формування нової колоніальної периферії [52, с. 26–29].

Інформаційні війни виникли перш за все як війни у сфері культури і змістовно виражали зміну парадигми військових дій, стратегій та тактик. Якщо війни попередньої епохи були орієнтованими на поразку живої сили, то інформаційні війни передбачали застосування маніпулятивного інструментарію у сфері ЗМІ. Технічні винаходи, зокрема, пов'язані із ядерною та бактеріологічною зброєю, зробили неможливим або малоімовірним виникнення глобальних збройних конфліктів, які могли б мати планетарний масштаб.

До того ж, відбулася зміна ролі інформації в житті суспільства. Остання перетворилася із допоміжного чинника виробництва на ключовий ресурс відтворення всіх складників пост-індустріалізму. Світ набув абрисів біполярності, а суб'єктами інформаційно-військового протистояння стали СРСР і США. В протиборчих військово-політичних альянсах велися відповідні наукові розвідки задля розробки технологій інформаційних війн.

Пробацію цих технологій США здійснювали у В'єтнамі та Афганістані, досягнувши за їх допомогою також і падіння СРСР в результаті «холодної війни». Отже, кожна з держав здійснювала розробку відповідної їй стратегії інформаційної війни при особливій успішності в цьому далеко-східних суспільств, зокрема – Китаю. Китайське інформаційне протиборство розгорнулося у фінансових війнах із США, в яких було апробовано відповідні технології інформаційних війн.

В розумінні інформаційних війн в науковій літературі є представленими три ключові підходи: геополітичний, психолого-комунікаційний та конфліктологічний. Зміст цих підходів різниться в залежності від того, що є ключовим в здійсненні інформаційної війни: чи-то просування зовнішньо-політичних інтересів, чи-то виграш у просуванні відповідних текстів, меседжів, дискурсів у масову свідомість суспільства-об'єкта, чи-то маніпулювання колективною психікою великих груп людей (великих соціальних груп та

суспільств), чи-то використання засобів інформаційної агресії як допоміжних щодо її класичних військових засобів (живої сили та техніки).

Ключовим результатом реалізації зовнішнього впливу в рамках першого підходу має стати гуманітарне узалежнення та досягнення стратегічних переваг у всіх інституційних секторах, які є безпосередньо «прив'язаними» до війни. Йдеться про важку промисловість, військово-технічне оснащення, організацію надзвичайних мобілізаційних інститутів тощо.

Ключовим результатом реалізації зовнішнього впливу в рамках другого підходу має бути прихований вплив на ціннісні, нормативні, когнітивні, поведінкові структури, процеси, патерни колективної психіки, що має на меті використання мішеней слабкості для досягнення когнітивних інверсій, емоційних дестабілізацій, поведінкових девіацій. Такий вплив визначається у науковій літературі як маніпулятивний.

Окрім використання слабкості, маніпулювання відзначається також прихованістю, грою на завищення, привнесеністю самого впливу та чужорідністю пропонуванних або нав'язуваних акторами зовнішнього впливу психічних програм щодо колективної психіки великих спільнот та суспільств. Реалізація маніпулятивного впливу як технології зовнішнього впливу має на меті проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій, в які є включеними як зовнішні щодо того чи іншого суспільства інституції, так і агенти впливу всередині суспільства, що є об'єктом впливу.

Додатковими особливостями застосування другого підходу стають використання сфери медіакомунікацій як простору експериментування і провокацій з боку одного суспільства щодо іншого в аспекті реагування на ті чи інші виклики; підключення до інформаційно-психологічного тиску культурних та медійних трендсетерів; управління процесами дестабілізації через соціальні мережі та використання чуток; спрямоване формування відповідного образу соціальної ситуації тощо.

Г. Почепцов визначає інформаційну війну як «комунікативну технологію впливу на масову свідомість з короткочасними і довготривалими цілями»,

пов'язуючи її із вторгненнями в інформаційний простір з боку суб'єктів інформаційних війн. На думку дослідника, такими суб'єктами можуть виступати держава, великі та малі соціальні групи і навіть окремі особи [209, с. 20].

RAND Corporation було запропоновано історично-стадіальну типологію війн чотирьох поколінь, а саме: 1) лінійні війни першого покоління; 2) позиційні війни другого покоління; 3) маневрені війни третього покоління; 4) морально-підпорядковуючі супротивника війни четвертого покоління [57, с. 11–23]. Надалі дослідники RAND Corporation аналізують переважно інформаційні війни, що відбуваються із залученням культурних секторів та соціальних груп, що є пов'язаними із культурними та інформаційними індустріями.

При цьому ключовим для розуміння війн цього покоління стає поняття «аномії», яке було впроваджене і розроблене в структурному функціоналізмі, починаючи від Е. Дюркгайма і закінчуючи сучасними неофункціоналістськими дослідженнями Дж. Александера, Н. Лумана та ін.

Аномія як соціально-культурний процес інфляції ціннісно-нормативних складників культурного устрою включає, перш за все, створення через культурні війни атмосфери «дефіциту смислу» та всезагальних антагонізмів; заохочення гедоністичної моралі; знецінення освіти та просвітництва; популяризацію різноманітних девіацій; відтворення множинності джерел інформування, що породжує хаос і генерування чуток і т. п.

Ознакою культурних війн нового покоління є розмитість меж між війною та не-війною, з одного боку, та поєднання у використанні асиметричної м'якої та жорсткої сили – з іншого боку. Інструментами м'якої сили при цьому стають пропаганда, кіномистецтво, реклама, інструментами жорсткої сили – партизанська боротьба та тероризм, ведення яких супроводжується застосуванням інструментів м'якої сили. До військових дій залучаються актори цивільного населення, якими є агенти впливу та групи із конфліктами інтересів щодо існуючого соціального порядку [58, с. 78–114].

4.2.2. Технології зовнішнього впливу на економіку

4.2.2.1. Комунікації/партнерство. Зовнішньоекономічне співробітництво

До комунікаційних та партнерських технологій економічної трансгресії відноситься те, що в економічній літературі концептуалізовано як «міжнародне економічне співробітництво», «міждержавне економічне співробітництво», під яким розуміють «об'єктивний процес розвитку різноманітних економічних і науково-технічних зв'язків між країнами світу, групами країн, соціально-економічними та політичними системами двох країн на принципах незалежності, рівноправності і взаємної вигоди сторін [283, с. 249].

Суб'єктами міжнародного економічного співробітництва можуть бути держави, їх територіальні спільноти (адміністративно-територіальні утворення), державні та недержавні юридичні та фізичні особи. У зв'язку з цим, на думку М. Ксенофонтової, міжнародне економічне співробітництво супроводжується формуванням багаторівневої системи відносин, серед авторка вирізняє: а) економічні відносини між державами, що виникають з приводу здійснення зовнішньоекономічних операцій; б) міжнародні економічні відносини держав з корпоративними іноземними партнерами (окремими бізнес-структурами, бізнес-корпораціями); в) зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів держав і адміністративно-територіальних утворень (напр., транскордонне співробітництво суб'єктів суміжних держав); г) зовнішньоекономічна діяльність господарюючих суб'єктів іноземних держав, яка опосередковує підприємницьку діяльність [148, с. 177–179].

Таким чином міждержавне економічне співробітництво можна визначити як тип комунікативних (партнерських) технологій економічної трансгресії, що відбувається у взаємодії між соціальними системами через держави в процесах міжнародного поділу праці (міжнародної спеціалізації), координації торгового обороту, міжнародної виробничої кооперації, науково-технічного обміну, розвитку кредитно-фінансових зв'язків, міграції інвестицій і трудових ресурсів з

метою забезпечення взаємного доповнення національних ринків, стратегічного вирівнювання національних економік, входження до світогосподарських зв'язків.

Міждержавне економічне співробітництво як тип комунікативних (партнерських) технологій економічної трансгресії відбувається у сферах зовнішньої торгівлі, міжнародної виробничої кооперації, співпраці в сферах інвестиційної діяльності та освоєння природних ресурсів, науково-технічному співробітництві (торгівлі ліцензіями, технологіями, спільними науковими розробками, технічними проектами, підготовкою кадрів та ін.).

Інституційний зовнішній вплив в умовах глобалізації відбувається через міжнародні економічні організації (об'єднання), діяльність яких координується ООН, що на виході дозволяє досягти підвищення економічної ефективності груп подібних за культурною, інституційною, соціо-стратифікаційною будовою суспільств.

Ефективним прикладом інституцій економічного співробітництва та зовнішнього впливу на засадах багатосторонніх комунікацій є Євросоюз, в якому з 2007 р. представлено 27 країн, що демонструють плідний досвід дво- та багатосторонніх торгово-економічних відносин при поєднанні інституційного державно-національного і наднаціонального (міжнародного) економічного регулювання [175, с. 115].

Ключовими інституціями зовнішнього впливу на держави-члени ЄС є Європейська рада, Рада міністрів ЄС, Комісія ЄС, Європейський парламент, Європейський суд, взаємодія яких характеризується складністю інституційної структури Євросоюзу. В останній комунітарність переважає над вертикальною бюрократичною регуляцією, що дозволяє вирішувати як проблеми наднаціонального рівня, так і узгоджувати інтереси різних груп населення, країн і регіонів [175, с. 115].

Чинниками ефективного розвитку економічного співробітництва є, з одного боку можливості глобалізаційних процесів національного розвитку, зростання національних економік, затребуваність міжнародного торгово-економічного співробітництва, соціально-економічна взаємодія культур. З іншого боку –

близькість соціально-економічних політик країн, спрямованих на реалізацію переваг ринкової економіки при соціальному захисті громадян, вплив міжнародного співробітництва на активізацію передових галузей національних економік і ліквідацію відставання окремих галузей [226, с. 27–34].

Передумовами продуктивного економічного співробітництва між державами, стають підписання двосторонніх договорів, що визначають взаємовідносини між країнами; політичне співробітництво; тривала історія економічних відносин; сформовані традиції, позитивна громадська думка щодо співпраці; співпраця великих компаній в різних формах зовнішньоекономічної діяльності країн; наявність дієвих інститутів, механізмів і інструментів для реалізації взаємодії [226, с. 27–34].

4.2.2.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.

Економічно не вигідні концесії [1; 213; 230, с. 60–65; 244].

Поняття концесії залишалося до недавнього часу суто економічним і обслуговувало потреби фінансистів-практиків, які дотримувалися його розуміння як «оренди із привілеями». Інститут комерційної концесії зароджується ще в середньовіччі і має, першопочатково, зв'язок не стільки з економікою, скільки з політикою та із місцевим самоуправлінням, яке тоді перебувало в зародковому стані. Г. Авілов, С. Сосна, І. Рикова вирізняють три історичні періоди інституційної еволюції комерційної концесії (франчайзингу):

1) X (XII)–XVII століття – поява франчайзингу в Європі, зокрема – в Британії і Франції. Щодо появи самого поняття «франчайзінг», як і відповідної йому інституції, то серед дослідників є відсутньою одностайність як в аспекті країни його походження, так і точного авторства. Вчені поділяють думку про те, що «поняття «franchise» (привілей) з'явилося в Британії між X і XII століттями і було закріпленим в контракті надання виборчих прав для міста Chambery» [1; 91; 213; 230, с. 60–65; 244].

В середньовіччі неминуче виникали нові міста, і відносини цих міст із феодалними верствами вибудовувалися на основі отримання ренти. Певна частина феодалних еліт вважала для себе за честь бути фундаторами міст, тож реалізовувала щодо них протекціоністську політику. Першопочатково концесії були однією з технологій підтримання стабільності на території новоутвореного міста, яке, шляхом укладення концесії, забезпечувало себе від феодалного свавілля.

Оскільки на чолі міст стояли магістрати, то договори концесії уклалися між ними та земле-утримувачами. Самі договори за своїм змістом були приватно-правовими: їх укладав голова магістрату як приватна особа із тим чи іншим представником феодалної ієрархії, який, на правах власника землі, надавав місту привілеї політичного самоуправління і територіальний імунітет. Дослідники відзначають, що франчайзингові відносини, які представляли собою передачу владою окремих прав приватним особам, були нестабільними і недовготривалими. Навіть тоді, коли їх гарантами ставали монархи, їх ефективність була доволі низькою [1; 213; 230, с. 60–65; 244].

2) II період. XVII–XIX століття – поява правової інституції франчайзингу в Англії і США.

Франчайзинг в його осучасненій версії з'явився в період нового часу в торгівлі і продовжував відповідні практики середньовіччя у вигляді феодалного протекціонізму. Окремі особи отримували право на привілейовану торгівлю, що представляла собою форму дозволеної монополії як на купівлю-продаж товарів певних груп, так і привілейоване (за зниженими цінами) використання ресурсів на певній території.

Отже, концесію тут було перетворено не лише на інститут приватного права і форму передання привілеїв від публічних осіб до приватних осіб, але і делегованого адміністрування, коли держава, фактично, обмежувала свій публічний суверенітет на користь збереження імунітету недержавних акторів. Остаточне впровадження франчайзингу відбулося із появою масового машинного

виробництва на завершальній фазі становлення промислового та фінансового сектору.

Поступово врегулювання концесійних відносин набуває стабільної форми, відповідні регуляторні акти видаються органами публічного представництва, тож набувають у зв'язку із цим більшої структурованості та упорядкованості. Це істотним чином впливає на представництво інтересів більшої частини соціальних груп та виражає тенденції до поглибленої соціалізації держави, її перетворення із органу корпоративної узурпації влади на орган соціального представництва та інституцію колективного волевиявлення.

Юридична техніка укладання концесій удосконалюється і створює все менше передумов для юридичного оскарження в судах. Самі концесії заповнюють сферу зовнішнього впливу і починають ставати засобом оформлення присутності приватних осіб одних держав на території інших через відповідні державні протекції та обмеження суверенітету на користь цих осіб.

3) З середини ХІХ століття і понині, коли франчайзинг набуває абрисів технології зовнішнього впливу через розвиток регуляторного законодавства в США і поширення його на європейські та неєвропейські суспільства.

Приватний бізнес починає використовувати франчайзинг саме як інструмент проникнення на зовнішні ринки та отримання відповідних вигод через доступ до ринку масового попиту, дешевої сировини та робочої сили зниженої вартості. Одним із прикладів проникнення на американський ринок та використання концесії як технології зовнішнього впливу дає історія швейних машинок Зінгера, фірма якого пройшла шлях від звичайного бізнесу до транснаціональної корпорації, яка отримала концесії на ринках Франції, Німеччини, Англії, Іспанії, Росії.

Франчайзинг в США і Європі стає інститутом інтелектуальної власності, а з середини ХХ століття – спеціальною формою угод та економічно-правових та маркетингових технологій захоплення ринку. Його поступове проникнення в США (1956), Великобританію (1973) супроводжується зростанням зовнішньо-економічних зв'язків та глобалізацією національних секторів торгівлі.

Цивільно-правове визначення поняття «концесія» (від латинського «concessio», що означає «дозвіл», в сучасних умовах перевага віддається терміну «франчайзінг» або ж «франшиза») стосується типу договору, який укладається суб'єктами публічного суверенітету, якими є держави, із недержавними акторами, якими є приватні підприємці, здебільшого із іноземною резидентурою, на експлуатацію промислових підприємств, сектору торгівлі, землі, корисних копалин та ін. [3].

Додаткова семантика поняття «concessio» є пов'язаною із значеннями «поступка», «дозвіл», відповідно, поняття «комерційна концесія» може тлумачитися і як комерційна поступка, і як комерційний дозвіл (що є аналогом договору ліцензії). Концесії поділяються на конкретні різновиди, як-от: виробнича, збутова, товарна, дочірня, конверсійна комерційна концесія, комерційна концесія в сфері обслуговування тощо. Основними видами комерційної концесії є індивідуальна і регіональна (територіальна) [189].

Концесії дозволяють реалізовувати економічну трансгресію одного суспільства щодо іншого в двовекторному баченні. З одного боку, концесійні договори можуть бути корисними для держав, які надають протекції іноземним концесіонерам, оскільки концесіонери беруться за освоєння і розвиток економічних сфер, на які у тієї чи іншої держави не вистачає кадрів, науково-технічних розробок, менеджменту та інших ресурсів.

Водночас, у концесії є і свої шкідливі для суспільства сторони. Адже держава як правовласник-передавач (концесіонер) при переданні повного або часткового права на ведення бізнесу, нехай навіть і бізнес-структурі із відомим іміджем, позитивною репутацією (брендом) побічно наносить шкоду як власній економіці, так і політичній системі. Сучасні ТНК, наприклад, мають в своєму розпорядженні значні ресурси лобізму, які можуть використовуватися для просування корпоративно-вигідних рішень, водночас зашкоджуючи активності національних товаро- та послуго-виробників.

За зрозумілою логікою договору концесії, він є обмежуючим інструментом як щодо суверенітету держави, так і її монополії на певні види ресурсів, які

вважаються власністю народу в цілому. Отже, концесії обмежують не лише державний суверенітет, але і конституційний суверенітет громадянства, яке є співвласником природних ресурсів на власній території. Диспозитивність договору концесії сприяє перетворенню держави на приватно-правового актора, що не лише знижує її соціальний авторитет, але і сприяє загальній втраті інституційно-правової легітимності.

Самі договори концесії можуть в деяких випадках бути спрямованими на обмеження конкуренції з боку національних товаро- та послуго-виробників, а отже, бути контр-протекціоністськими щодо внутрішнього ринку, оскільки дозвіл на торговельні, промислові, фінансово-інвестиційні експансії іноземних держав може не просто не сприяти розширенню конкуренції, а навпаки, уможлиблювати її згортання.

Подолання наведених вище недоліків концесій стає можливим на засадах їх антимонопольної експертизи та ретельного аналізу внутрішніх торговельних, промислових, фінансово-інвестиційних ринків при супутній оцінці інших чинників внутрішньої нестабільності, які стосуються сфери державної безпеки, соціальних груп, політичної легітимності, культурної залежності чи незалежності тощо.

Задля подолання негативних наслідків концесії як інструменту експансії та монополізації внутрішнього ринку та соціо-технологічних її дисфункцій в аспекті не-еквівалентного обміну дослідники пропонують низку інституційно-юридичних обмежень, зокрема:

А) обмеження, які стосуються можливостей одностороннього скасування державою договору у випадку негативних результатів антимонопольної експертизи та істотного порушення економічного суверенітету як держави, так і конституційного суверенітету на володіння природними ресурсами з боку населення території;

Б) обмеження щодо диверсифікації монополій, які стосуються надання аналогічних прав (на виробництво, надання послуг, фінансово-банківську діяльність) іншим акторам для їх використання на певних територіях;

В) вимоги щодо обмежень конкуренції із державою-ліцензіаром на території комерційно-концесійної юрисдикції та використанням інструментів квотування будь-якої підприємницької діяльності на основі державного суверенітету та державних монопольних прерогатив (мається на увазі обмеження кількості товарно-асортиментних та послуго-асортиментних груп, політику ціонутворення, ліцензування підприємницької діяльності) [1; 213; 230, с. 60–65; 244].

Технології недобросовісної конкуренції (конкурентна розвідка, чорний піар, дифамація, промисловий шпіонаж та ін.)

Поняття «технології недобросовісної конкуренції» автор буде розуміти як сукупність методик та тактик досягнення державними та недержавними акторами (державами, бізнес-структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, ЗМІ тощо) поза-змагальних переваг над конкурентами, що виявляється у різних формах аморальної та юридично-сумнівної, або відверто протиправної діяльності. До технологій недобросовісної конкуренції різні дослідники відносять конкурентну розвідку, промисловий шпіонаж, чорний піар, дифамацію тощо.

Тлумачення поняття «конкурентна розвідка» як технології зовнішнього впливу з'явилося лише в ХХ столітті. Стихійні форми використання конкурентної розвідки були знайомими вже у стародавньому Китаї і розгорнуто викладеними в трактаті Сунь Цзи «Мистецтво війни» [252]. Протоформою для конкурентної розвідки можна вважати звичайне шпигунство, що здійснювалося конкурентами у сфері торгівлі та ремесел.

Як правило, воно відбувалося шляхом використання «засланих козачків», які відвідували пункти торгівлі або ремісничі майстерні і дізнавалися про переваги та недоліки конкурентів. Результатами таких «відвідувань» могли ставати акти саботажу, підпалу, псування готової продукції, крадіжок тощо.

Звісно, конкуренти вдавалися також до ведення «локальних інформаційних війн», змістом яких було розпускання чуток про реальні або ж уявні недоліки продуктів, послуг, репутації відповідних суб'єктів ремісництва та торгівлі. Негативний репутаційний менеджмент здійснювався по лінії застосування, в

доволі нерозвиненому вигляді, технологій, які пізніше набули рівня розвиненості спеціального блоку інструментів чорного піару [97, с. 21–54; 128; 144].

Поруч із поняттям чорного піару, під яким розуміють «технологію агресивного нападу на конкурента чи захисту проти його дій», в лексиконі інформаційного права та масових комунікацій для позначення недобросовісної конкуренції послуговуються також поняттям «дифамація» [511], під яким розуміють «поширення недостовірних фактичних відомостей, здатних принизити чи зганьбити честь, гідність та ділову репутацію, що можуть бути витрактуваними як порушення свободи слова і є одним зі стандартних методів політичної пропаганди з метою послаблення опонента» [482].

Як відзначає у зв'язку із зазначеним А. Денисова у своїй кандидатській дисертації, «у перехідних суспільствах, через незрілість політичних інституцій, некритичне ставлення соціуму до політики спостерігається інтеграція технологій «чорного піару», маніпулятивних технік у довготривалу маркетингову стратегію з чітко зазначеними результатами. Чорний піар як теорія та технологія політичного процесу, якою користуються суб'єкти політики, спрямована на всебічне вивчення політичних потреб соціальних груп, спільнот, що діють на ринку політичних сил, прогнозування попиту на політичний «товар» і формує уявлення про нього. Як технологія у політичному процесі, він застосовується для створення потрібного політичного уявлення та просування його на політичному ринку з метою отримання та утримання політичної влади» [97, с. 51].

Визначення промислового шпигунства також є полімодальними в різних джерелах. Створення агрегованого визначення дає можливість охарактеризувати промислове шпигунство як одну із технологій недобросовісної конкуренції, змістом якої є поза-законне отримання, використання, розголошення інформації, що представляє собою комерційну, службову або іншу таємницю з метою отримання будь-яких поза-змагальних переваг в підприємницькій діяльності.

Н. Данілін та Г. Алєєва вирізняють технічний і агентурний напрями промислового шпіонажу та недобросовісної конкурентної розвідки, які передбачають використання електромагнітних, оптичних і акустичних технік, з

одного боку, та спеціально підготовленої агентури – з іншого. Агентурні технології передбачають використання суто кримінальних практик для отримання переваг над конкурентами, як-от: розкрадання інтелектуальної власності, вербування фахівців, інфільтрацію внутрішньої агентури тощо [93].

Як свідчать дані досліджень Дж. Калофа, Г. Річардса та Г. Сміта, межа між кримінальними і некримінальними технологіями недобросовісної конкуренції за обставин розвинених інформаційних технологій та всебічного доступу до раніше закритих баз даних стає дедалі все більш розмитою [332; 333; 334].

Так, у реальності межі між конкурентною розвідкою і промисловим шпигунством залежать від рівня технологічної оснащеності того, хто є зацікавленим в отриманні певної інформації, так що до категорії шпигунів потрапляють актори конкурентної розвідки, які використовують примітивні або ж недбалі з технічної точки зору методики отримання даних.

Основний принцип промислового шпигунства полягає в порушеннях кримінального, адміністративного, цивільного та інших галузей права, отже, даний різновид економічної розвідки передбачає використання іллегальних технологій. Діяльність в сфері конкурентної розвідки передбачає виключно законо-відповідні та етичні методи, проведення на регулярних засадах збору та обробки даних річних звітів підприємств, статистичних звітів, вивчення Інтернет-ресурсів, проведення маркетингових досліджень, які впливають або можуть вплинути на здатність компанії успішно конкурувати на даному ринку [99; 331; 358–359; 394; 437; 455–466; 471; 474; 476]. Саме тому конкурентна розвідка перебуває на межі легальних і нелегальних технологій економічної трансгресії.

Професійна асоціація конкурентної розвідки (SCIP), яку було створено в 1986 році, є найбільшою в світі професійною асоціацією зі сформованою екосистемою і напрямками робіт, включаючи, крім власне КР, продажі, маркетинг, розробку стратегій, розвиток бізнесу, управління продуктами, створення інновацій. Вона об'єднує фахівців в галузі конкурентної і ринкової розвідки, консультантів, розробників стратегій, викладачів, студентів і некомерційних експертів з різними режимами зайнятості [381].

При визнанні значення якості даних, «для професіоналів КР не менше значення має етичний, відповідальний і прозорий підхід до збору інформації та її передачі користувачам» [381].

Один з дослідників конкурентної розвідки К. Маккі надає Кодексу етики SCIP великого значення, зауважуючи, що «кодекс виголошує всі необхідні орієнтири, але кінцева відповідальність за професіоналізм і чесність покладається на самих фахівців і користувачів. Незалежно від способу організації конкурентної розвідки – централізованого або розподіленого між підрозділами – ефективно виконання «розвідки для зростання» забезпечить компанії стратегічну перевагу. В іншому випадку доведеться приймати критично важливі рішення, що визначають стратегії розвитку і здійснення інвестицій, наосліп» [381].

Н. Балджер колишній виконавчий директор SCIP, відзначає, що «близько 30 років тому першочерговим предметом конкурентної розвідки були позиції, тактика і стратегії конкурентів організації-ініціатора. Інформація збиралася в основному з агентурних, вторинних або друкованих джерел. Згодом на перший план вийшла складна аналітика. Новий підхід, який отримав назву «інтегрована розвідка» (Integrated intelligence), передбачає використання спеціальних методів для вивчення поведінки конкурентів, кон'юнктури, визначення розміру ринку і т. д. К. Маккі вбачає подальшу еволюцію конкурентної розвідки в ставці «на аналітику, поглиблене розуміння і більш ефективну трансляцію отриманих результатів особам, які приймають рішення», наголошуючи на тому, що «у сучасному контексті успіху організації сприяє крос-функціональність».

Здатність акумулювати дані не менш важлива, ніж уміння швидко вловлювати головне, робити висновки і своєчасно передавати інформацію за потрібне адресатам. Ефективність забезпечується не контролем доступу до інформації, а її адекватним використанням для допомоги замовнику у виконанні його завдань. Штучний інтелект і великий інструментарій для аналізу даних перетворюють професію КР, і ця тенденція буде продовжуватися [381].

Наведені вище аналітичні характеристики конкурентної розвідки, тим не менш, є м'якими знаряддями створення економічних асиметрій одних суспільств

перед іншими. Адже при зміні інструментарію і вуалюванні фактів створення конкурентних переваг змінюється лише їх форма, а не зміст.

Н. Данілін та Г. Алєєва пропонують таблицю драйверів конкурентної розвідки, які автори презентують у вигляді табл. 4.2.1 [93].

Таблиця 4.2.1

Драйвери конкурентної розвідки

Драйвери	Значення
Можливість появи нової технології і розвиток науки	Впливає на бар'єри входження на ринок або силу покупців, але його дійсний вплив визначається реакцією конкурентів. Те, наскільки вони швидко взяли на озброєння цю технологію, покаже, як насправді змінюється галузь
Дії уряду і зміни в регулюванні діяльності	Державне регулювання може вплинути на бар'єри входження на ринок, зробити товар-замінник більш-менш привабливим, діяти на силу покупців і конкуренцію
Соціальні та демографічні зміни	Діє на зовнішнє середовище через зміну профілів покупців
Дії конкурентів і їх реакція на інші зміни	Швидкість прийняття нової технології, лобювання інтересів в державних органах або ж протидія регулятивного впливу, введення нових товарів у відповідь на зміни уподобань покупців конкретизують невизначені вплив на галузь попередніх факторів. Одночасно з цим дії конкурентів можуть не бути відповіддю на зміни в галузі, а самі викликати ці зміни, виявивши раніше невідому потребу.

Технології нееквівалентного економічного обміну (торгівлі, валютно-фінансового узалежнення та економічних експансій (захоплення ринків тощо))

В науковій літературі з неомарксистської економічної теорії та соціології тривалий час обговорювалося питання про нееквівалентний між-соціальний та між-континентальний обмін. Початок самих дискусій можна датувати другою половиною ХХ ст. Саме в цей період формуються теорії залежності, ключовим пунктом яких є рефлексія нееквівалентного обміну, на якому робили наголос автори нео-марксистської орієнтації. (А. Емманюель, П. Беран, П. Суїзі, А.Г. Франк, С. Амін та ін.).

Дослідники аналізували проблему еквівалентності обміну в контексті еко-географічних та макроекономічних показників. Специфіка самої методології зумовлювала першочергове врахування соціально-економічних (геоекономічних) відмінностей між різними суспільствами та похідних від них геополітичних

відмінностей. Суспільства аналізувалися в зрізі їх природних ресурсів, різниці ВВП та ВВП, впливовості недержавних (бізнесових) акторів щодо держави.

Л. Окунєва, аналізуючи доволі старий матеріал дискусії з приводу залежності суспільств Латинської Америки [123], у своїй статті [190] розрізняє два напрямки дискусії: радикалізм лівого спрямування і помірковано-прогресистський підхід. Авторка наголошує на тому, що Т. Дос Сантос виходив з постійного виникнення нових внутрішніх суперечностей як перешкоди подальшому розвитку латиноамериканських країн, яка полягала в низькому рівні розвиненості капіталізму.

Саме такий капіталізм не був спроможний, за переконанням Сантоса, вирішити «бодай одну проблему латиноамериканської дійсності». В результаті розвитку «залежного капіталізму», за виразом автора, в Латинській Америці відбувається постійне відтворення залежності та слабкої розвиненості, відсталості, бідності та маргіналізації населення. Посилення залежності від розвинених «центрів», всезростаючий приплив іноземних капіталів підірвали, на думку дослідника, і матеріальну основу латиноамериканської буржуазії, скоротили до мінімуму її можливості визначати модель автономного капіталістичного розвитку» [190, с. 44].

Контраверсійною щодо теорії Т. Дос Сантоса була помірно-прогресистська, центристська лінія Ф.Е. Кардозу, який критикував заперечення можливості подальшого розвитку капіталізму в «країнах периферії» і теоретично обґрунтував можливість розвитку капіталістичних відносин і в умовах залежності. Кардозу вважав, що в Латинській Америці в умовах поширення нових форм монополістичної експансії і експлуатації відбувався розвиток капіталізму, який автор назвав «залежно-асоційованим розвитком». Ця модель, на думку Кардозу, виражалася в дедалі більшій переплетенні інтересів трьох секторів: місцевого капіталу, держави і транснаціональних корпорацій [190, с. 44].

В дискусії на засадах поняттєвого апарату теорій залежності і нерозвиненості відтворювалися топікові аргументи, до яких можна віднести [384; 388; 498; 513–514]:

– аргументи щодо зумовленості світопорядку техно-економічними та політичними чинниками, серед яких пріоритетними була зовнішня торгівля та високі технології, які гарантували суспільствам центру більш високі норми прибутку у порівнянні із суспільствами напів-периферії та периферії;

– аргументи щодо зв'язку між недорозвиненістю та соціально-історичною неперспективністю суспільств напів-периферії та периферії, які в принципі не могли вийти за межі домодерних соціальних систем;

– аргументи щодо впливу нееквівалентного обміну на розриви ВВП, ВНП та показників депозитування активів;

– аргументи щодо продовження успішними суспільствами геополітики подвійних стандартів: використання стратегій меркантилізму та протекціонізму для внутрішнього вжитку та «політики відкритих дверей та рівних можливостей» в зовнішньо-економічних взаємодіях із суспільствами напів-периферії та периферії;

– аргументи щодо ідеологічності та ціннісної упередженості класичної політичної економії А. Сміта та Д. Рікардо, які прирівнювалися до міфологічних наративів, призначених для нерозвинених суспільств та легітимізує значення цих наративів для проведення колоніальної політики;

– аргументи щодо застосування технологій медійного імперіалізму в просуванні зв'язку між відкритістю та прогресивністю, з одного боку, та закритістю і відсталістю – з іншого. Прихильники депедентистських теорій відверто називають таку схему «казкою для колоній». Це аргументовано тим, що розвинені суспільства зберігають протекціоністські засади економічної політики щодо власних економічних систем, паралельно «проштовхуючи» ідеї відкритості економіки для суспільств периферії та напів-периферії. Отже, вони користуються всіма перевагами власної закритості, пропонуючи малорозвиненим суспільствам відчувати на собі всі мінуси відкритості економіки;

– аргументи щодо негативних наслідків відкритості економіки для соціальної системи у вигляді експорту капіталу, іноземної приватизації промислового сектору (і цілих галузей національної промисловості) іноземним

капіталом, потрапляння малого та середнього бізнесу в стан обмеженої конкурентоспроможності, аграризація та переорієнтування структури виробництва із продуктивної на сировинно-видобувну та сільсько-господарську.

Проблематику нееквівалентного обміну вперше було презентовано в теоріях меркантилізму, які є інтелектуальним супровідником епохи Великих географічних відкриттів та стратегій колоніалізму. Теоретичною альтернативою меркантилізму стали теорії депедентизму, які сформувалися на засадах неомарксистської методології та автори яких аналізували проблематику нерозвиненості й залежності суспільств периферії суспільствами центру.

Дослідження технологій нееквівалентного обміну стає можливим через аналіз концептів «еквівалентного обміну» та «нееквівалентного обміну». Самі ці концепти є частково економічними, частково соціологічними. Їх соціологічну концептуалізацію дозволяють здійснити теорії обміну. В основу теорій обміну П. Блау та Дж. Хоуманса [318–319; 416] в аспекті технологій нерівноправного обміну між суспільствами можуть бути покладені такі постулати:

1. Суспільства сильних мають всередині власних альянсів механізми колективного схвалення, яке дозволяє їм легітимізувати владу координаційних над-національних інституцій. Якщо члени суспільств отримують вигоду від інтегрування в такі макроспільноти, то відбувається легкий розвиток спільних почуттів лояльності, солідарності, оскільки в процесах економічного обміну дається схвальна оцінка таких наднаціональних інституцій. За рахунок їх успішного функціонування відбувається відокремлення успішних суспільств від неуспішних. Таке вирізнення знаходить вираження в соціальних нормах спільного соціального, політичного, економічного та культурного простору успішних суспільств, в якому відбувається еквівалентний обмін досягненнями культури, економіки, права, політики тощо.

2. Спільнота розвинених суспільств винагороджує лідерів шляхом підтримки власних соціальних норм цієї спільноти, тобто легітимізуючи культурні, соціальні, політичні та економічні авторитети Покора в таких

макроспільнотах як ЄС і НАТО досягається не через владу санкцій, але через нормативний тиск, до якого вдаються члени таких альянсів-макроспільнот.

3. Колективне об'єднання та підтримання механізмів еквівалентного обміну всередині себе породжує «опозицію»-периферію, у вигляді домодерних, бідних, маргіналізованих суспільств периферії. Це суспільства, люди в яких поділяють долю експлуатованих, пригноблених, репресованих, схильних до обміну один з одним своїми невдоволенням і претензіями.

4. Суспільства периферії та напів-периферії через нееквівалентний обмін із суспільствами центру мають реваншистську мотивацію. Вони підтримують стійку солідарність щодо просунутих «гнобителів» та переадресують їм соціальну агресію. Такі суспільства формують своєрідну ідеологію пригніченої опозиції, яка виправдовує і підкріплює ворожість проти світопорядку сильних суспільств.

5. Опозиційні рухи (наприклад, національно-визвольні, антиколоніальні) можуть розвиватися на ґрунті подібного невдоволення: наприклад, такі суспільства можуть формувати об'єднання, альянси, організовувати війни та терористичні кампанії, вести інформаційне та торговельне протиборство тощо. Подібні опозиції слабких соціумів стають каталізаторами докорінних соціальних змін в умовах обміну та колоніальної залежності, які вони вважають для себе несправедливими.

На основі наведеного вище уточнимо поняття збалансованого і незбалансованого обміну. Збалансований обмін всіх видів капіталу, включаючи товари, послуги, ресурси, людей, знання та інформацію, символи престижу, – відбувається за умов вільної конкуренції і відносної рівності стартових умов соціальних систем.

Його досягнення в сфері економіки стає можливим для суспільств, які перебувають на приблизно однаковому рівні економічного і технологічного розвитку, що означає побудову між ними партнерських відносин і неприпущення транскордонного «переливу» доданої вартості, або людського капіталу, або інформації і знань як ключових чинників виробництва.

Нееквівалентний обмін капіталів полягає в створенні умов для однобічних вигод за рахунок встановлення штучної нерівності (найчастіше замаскованої) в економічному обміні капіталу, або інформації і знань як ключових чинників виробництва. Передумовою нееквівалентного обміну є стартова нерівність соціальних систем в інших інституційних секторах – економіко-технологічному, політичному, військовому та ін.

Дж. Сміт, А.-Г. Франк, Б. Хілс, Е. Валлерстайн [384; 388; 498; 513; 514] розглядають чинники нееквівалентного обміну між центром, напівпериферією та периферією. Ними є військовий потенціал, логістична інфраструктура, наукоємні технології виробництва, культурні індустрії, валютні резерви. Розвинені соціальні системи в особі своїх еліт стають ініціаторами відносин нееквівалентного обміну і ключовими акумуляторами капіталів. В той же час, менш розвинені суспільства периферії та напів-периферії виступають їхніми «донорами», оскільки дозволяють споживати власні капітали за зниженою вартістю, а також управляти власним промисловим, сервісним та інфраструктурним розвитком іноземним акторам.

Таким чином, нееквівалентний обмін є процесом прогресуючої акумуляції капіталів більш розвиненими суспільствами за рахунок менш розвинених суспільств, в якому відбувається формування депозитованої вартості (не лише економічної, але і інформаційної, людської, культурної) сильніших соціальних систем, що все більше збільшує розрив між центром і периферією в системі світового господарства та капітало-обміну.

Як доводить А.-Г. Франк [384; 388; 498; 513–514], відносини обмінної дискримінації у зовнішній торгівлі встановлювалися в умовах колоніалізму та первинного накопичення капіталу. Розвиненіші європейські держави отримували військово-сухопутні та військово-морські переваги, встановлюючи колоніальні режими в Азії, Африці і Латинській Америці, що набуло значення чинника соціально-історичного відставання зазначених суспільств.

З боку суспільств-метрополій відбувалося використання рабської праці, що дозволяло отримувати вищу норму прибутку в умовах недостатньо розвиненого машинного виробництва та формувало колоніальну монокультурність при

вираженій жорсткості та дегуманізованості в ставленні колонізаторів до колонізованих ними народів. Такий нееквівалентний обмін став однією з найважливіших умов накопичення капіталу для індустріалізації метрополій.

Побудова відносин замаскованого нееквівалентного обміну відбувалася в ХІХ ст. Так, Великобританія експлуатувала Індію через створення логістичної інфраструктури експорту сировини і імпорту готових виробів. Для підтримання цієї системи використовувався британський позиковий капітал, який надавався Індії як «кредит», і сплата якого відбувалася через отримання валюти, заробленої від продажу індійської сировини.

Таким чином, в сучасній геоekonomіці застосовується два типи технологій нееквівалентного обміну.

В першому типі технологій додана вартість створюється на засадах різниці між собівартістю відповідного капіталу колоній та його переробкою в виробничому секторі метрополій. При цьому суспільство-колонія виконує роль ринку збуту для економічно-розвинених соціальних систем центру і ключового донора сировини, людського капіталу, інтелектуальних ресурсів.

В другому типі технологій (який відповідає періоду неолібералізму, починаючи з 70-х р. ХХ ст.) додана вартість створюється на засадах поєднання товарного виробництва та інвестування у це виробництво, що означає неспроможність колонії мати свій індустріальний сектор. Ілюстративним прикладом тут виступає нееквівалентний обмін у відносинах США і Китаю. США при цьому були, водночас, і імпортером китайських товарів, і ключовим інвестором китайської економіки.

В першому та другому типі технологій відіграють провідну роль, по-перше, диспаритети розміщення промислового виробництва із продукцією різної собівартості. При цьому високовартісне (енерго- та матеріало-витратне) виробництво із екологічно-шкідливими умовами розміщується на периферії, в той час як економіки суспільств центру виступають мозковими центрами науково-ємних технологій та менеджменту.

По-друге, диспаритетами нееквівалентного обміну формуються за рахунок дискримінаційного ціноутворення та швидшого зростання цін на продукцію країн центру у порівнянні із цінами економічних систем периферії. Методологічну рамку для рефлексії нееквівалентного обміну було створено в працях К. Маркса.

У класичному марксистському аналізі [504] ціни визначаються кількістю робочих годин, які є необхідними для виробництва товарів. Але це призводить до невідповідності в поводженні з капіталом, оскільки існування неперервних виробничих функцій ставить питання про те, в яких пропорціях відбувається використання того чи іншого фактору виробництва. Після визначення пропорцій фактору виробництва ціни визначаються самостійно, а самі ці пропорції залежать від розподілу рівня заробітної плати та відсоткової ставки. На всі зазначені чинники впливає класова, а щодо суспільств – між-суспільна боротьба.

Нееквівалентний обмін, отже, залежить від умов створення додаткової вартості та її перерозподілу згідно закону вирівнювання середньої норми прибутку між галузями. Перерозподіл призводить до нерівних обмінних умов, в яких капіталомісткі товари продаються за ціною вище своєї собівартості, а працемісткі – за ціною нижчою за собівартість. Суспільства периферії спеціалізуються на виробництві працемістких товарів, що призводить до перерозподілу доданої вартості на користь індустріально- та культурно-інформаційно-розвинених соціальних систем центру.

По-третє, диспаритети створюються за рахунок штучних девальвацій національних валют при зовнішньому управлінні. Суспільства центру є зацікавленими в створенні керованої девальвації, змістом якої буває штучне заниження курсів котування національних валют суспільств периферії. Для суспільств центру це має означати здешевлення експорту, а отже, зниження собівартості продукції для зовнішньої торгівлі у валюті суспільства-постачальника із числа суспільств центру. При цьому підприємства суспільств периферії не витримують конкурентного навантаження, а отже, вступають у протиборство за доступ до внутрішніх ринків суспільств центру. При цьому собівартість самих війн валютного типу сплачується, відповідно, населенням за

рахунок непрямих податків або ж інших стягнень, що призводить до зниження купівельної спроможності, бідності, соціальної маргіналізації та люмпенізації.

Дот технологій нееквівалентного обміну належать також асиметричні експортно-імпорتنі операції, які виснажують економічну систему суспільств периферії постійними відтоками капіталу. Відтоки капіталу стають зумовленими постійними депозитуваннями міжнародних валют (долару, євро), що призводить до внутрішньої стабілізації валютного котування, а отже, до демотивації експортерів. Суспільства периферії та напів-периферії відрізняються від суспільств центру саме тим, що вони, за умови стабілізації їх валютних депозитів, вкладають надлишок накопичених фінансів не у експорт, а в імпорт, нарощуючи, тим самим, внутрішнє споживання.

За рахунок нарощування внутрішнього споживання і проїдання депозитів інвестори віддають перевагу тому, щоб виводити капіталу за кордон. Отже, формується оффшорна економіка та тотальне вивезення капіталів, що, звісно, не може не відбиватися на показниках соціальної поляризованості, загострення нерівності та появи тіньових груп та структур ринку. Так, Китай виступав одним з найбільших інвесторів в державний борг США, змінивши кон'юнктуру відтоку власного капіталу внаслідок торговельних війн, що для самого Китаю означало нарощування експорту та повернення до стратегії розвитку при відкиданні стратегії отримання поточних вигод від споживання.

Завершуючи аналіз технологій нееквівалентного обміну в економічних системах суспільств периферії, варто зазначити, що вони можуть бути концептуалізованими в рамках двох базових теорій: неомарксистських теорій світ-системного аналізу Е. Валлерстайна, П. Берана, С. Аміна, та через методологію теорій обміну Дж. Хоуманса та П. Блау.

Неомарксистська теорія дозволяє концептуалізувати тенденції глобалізації-глокалізації в світовій економіці, пояснювати процеси перерозподілу капіталу та влади, траєкторії його втікання, витоку, перерозподілу через міжнародну фінансову систему суспільств центру та периферії. Світова економіка концептуалізується в рамках екстраполяції класового підходу на між-державні та

між-суспільні відносини, що дозволяє виділити світову меншість, яка узурпує право на здійснення перерозподілу, регулювання, диригування економічними процесами, та периферійну більшість, керовану спеціально підготовленими компраторськими елітами. Компраторські еліти мають підтримувати через сучасні ЗМІ образ відсталого суспільства в свідомості населення, що дозволяє в стійкий спосіб підтримувати дисбаланс в системі виробництво-споживання на користь споживання. В логічній моделі неомарксизму, заохочення компраторських еліт відбувається на основі отримання ними корупційних рент за право суспільствам центру підтримувати режими нееквівалентного обміну.

Теорія обміну дозволяє концептуалізувати нееквівалентний обмін в масштабах утворення обмінних альянсів сильніших в техніко-економічному відношенні суспільств, які стратифікуються через механізми еквівалентного обміну всередині власних наднаціональних організацій, що дає їм можливість відмежувати від себе соціуми знедолених, із якими обмінні трансакції організуються на засадах порушення еквівалентності.

4.2.2.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації). Економічні санкції. Торговельні, фінансові, митні війни. Штучне банкрутування активів.

Торговельну війну, за визначенням Я. Ососко та Є. Іванової [193], можна охарактеризувати як «суперництво двох або більше країн з метою впливу на зарубіжні ринки або запобігання економічного втручання в національну економіку при використанні імпорتنих мит, квот і т. д. для зниження кількості конкурентоспроможного імпорту» [193]. Дослідниці виділяють два базові типи торговельних війн, зокрема: «...а) наступальні, стратегічною метою яких є збільшення частки власної прибутку від збуту товарів відповідними економічними суб'єктами та «витискання» з ринку інших учасників торговельних відносин; б) оборонні, стратегічною метою яких є «збереження поточного стану внутрішнього ринку» та підтримання наявних ринкових просторів» [193].

Є. Митарєва, наголошуючи на істотних ознаках торговельної війни (Trade war) як форми «суперництва двох або більше країн, що проводиться з метою захоплення зарубіжних ринків або запобігання торгової «окупації» національної економіки» [181, с. 254–255], та визначаючи ті самі їх базові типи, що і Я. Ососко та Є. Іванова (оборонні та наступальні торговельні війни) пропонує поділ методів оборонної торговельної війни на 4 групи.

Йдеться про митні війни, сутністю яких стає підвищення імпорتنих мит (включаючи використання зрівняльних мит (countervailing duty), які передбачають підвищення ціни імпортованого товару до рівня внутрішніх цін з метою запобігання демпінгу); квотувальні методи (змістом яких є зниження імпорتنих квот); протекціоністські методи, використання яких назовні виглядає як бюрократизація митних та торговельних процедур (так звані «нетарифні обмеження» (nontariff restrict), однак, по суті стає ускладненням процедури ліцензування та нагромадженням митних формальностей; запровадження технічних бар'єрів, які передбачають виникнення ускладнень з стандартизацією (відповідністю імпорتنих товарів національним стандартам і технічним умовам) [181, с. 254–255].

Дослідниця наголошує на тому, що «у разі, коли країни, що ведуть торговельну війну, дотримуються оборонної тактики, виникає ймовірність виникнення своєрідної «колективної автаркії», а іноді трапляються ексцеси переростання торговельних війн «у збройні конфлікти, особливо в випадку спроб прорвати торговельну блокаду» [181, с. 254–255].

Історично політика троговельних санкцій та торговельні війни як її інструмент виникли ще в стародавній Греції і була частиною торговельної конкуренції та афіно-мегарських конфліктів за політичне лідерство між містами-полісами. Конкуруючи із Мегарами, Афіни почали впроваджувати заборону на торгівлю, що могло стати одним із чинників війни між полісами. До порушників цього припису з мегарського боку вживалися суворі санкції у вигляді смертної кари, вони також підлягали обмеженню їх громадянських прав [187].

В європейському середньовіччі торговельні війни практично не велися, оскільки натуральне господарство не дозволяло виробляти надлишковий продукт, а отже, створювати торговельний оборот. Однак, навіть за умов такого затишся не обійшлося без релігійних заборон на торгівлю за конфесійною ознакою як форми санкцій, яка застосовувалася католицькою церквою.

Одним з таких історичних прикладів став випадок застосування торговельних санкцій кліриком Олександром III опісля скликання у XII ст. Третього Латеранського собору, на якому було заборонено вести торгівлю з «мусульманами, еретиками, євреями і прокаженими» [155, с. 22–27], що дозволяло впливати «на торговельні маршрути в Середземному морі» [155, с. 23].

В період інтенсивної індустріалізації Європи та формування регулярного торговельного обігу інструментом санкційної політики ставали так звані «тихі блокади», змістом яких ставало перекриття континентального шельфу країн-боржників країнами-кредиторами, що дозволяло другим тиснути на перших задля витребування репараційних виплат та виконання інших зобов'язань. Зрозуміло, що подібний шантаж вимагав від країн, що здійснювали блокади, наявності потужних військово-морських сил [353, с. 187–197].

За даними Девіса та Енгермана [353, с. 187–197], першою тихою блокадою була блокада берегів Греції з боку Англії, Франції та Росії під час греко-турецької війни за незалежність, а її метою було блокування турецької та єгипетської армій. Цікавим в цій ситуації було те, що країни англо-франко-російського альянсу не перебували в стані війни з Туреччиною.

Девіс та Енгерман описують близько двадцяти тихих блокад з першої половини XIX ст. і до початку Першої світової війни (1827–1903), ініціаторами яких були: Великобританія (12); Франція (11); Італія і Німеччина (по 3 кожна з країн); Росія і Австрія (по 2 кожна з країн), Чилі (1). Перераховані держави застосовували тиху блокаду самостійно, утворюючи альянси лише в 1/3 випадків, а країнами-об'єктами тиску з їх боку ставали країни, що розвиваються.

Успішність санкцій визначається за критерієм досяжності відповідних політичних або економічних цілей, які ставилися ініціаторами. Згідно даних

Х. Балла, переважна більшість торговельних санкцій впроваджувалася як інструмент політичного тиску та задля втручання у військові операції з метою їх повного припинення або ж блокування джерел фінансування.

Так, «в період з 1914 по 1944 р. кількість успішних впроваджених санкцій (від загальної кількості), дорівнювала 50%, в період з 1945 по 1969 р. – 33%, в період з 1990 по 2000 р. – 28,2%. Рівень ефективності санкцій впав, за підрахунками Балла, на 71,8% від загальної кількості санкційних проєктів» [327]. Для Х. Балла існує зв'язок між зниженням ефективності санкційної політики та глобалізаційними процесами, які прискорили адаптаційні процеси до нових економічних реалій.

Автор зауважує, що «санкції, які були спрямованими на зміну політичного курсу країн, мали найбільш високий відсоток успіху в період з 1990 по 2000 р. Кількість успішних санкційних проєктів склала 52%, з яких 33% були спрямованими проти зростання військового потенціалу, 28% – використовувалися як інструменти тиску «на авторитарні держави задля змін політичного режиму» [327].

Метою найбільшої кількості санкційних проєктів в 1990–2000-х були, за даними автора, примушування до трансформацій політичних режимів і демократизація (32 проєкти); примушування до змін політичного курсу або його складнків (25). Балл наголошує на зростанні кількості санкційних справ, спрямованих на зміну режиму і демократизацію, фіксуючи їх зростання майже в 8 разів в порівнянні з міжвоєнним періодом (1914–1944) при супутньому зниженні вдвічі кількості санкційних проєктів, пов'язаних з втручанням в військові операції [327].

Шах, Хоскінс, Дешті-Гібсон та Лекціан [439; 494] наголошують на політичному підтексті більшості торговельних санкцій та їх субститутній ролі щодо військових конфліктів, що не є дивним в аспекті зростання потенційно негативних наслідків від застосування видів зброї нового покоління, а з іншого боку – в контексті появи технологій м'якої сили, які дають можливість відійти від моделю досягнення блискавичних руйнаційних ефектів при досягненні

стратегічної мети засобами тривалої деморалізації супротивника. Більшість цитованих авторів наголошує на руйнівних наслідках впровадження санкцій не стільки щодо економічної системи і політичних інституцій, скільки щодо руйнації секторів медицини і продовольчого забезпечення.

При цьому відбувається відтермінування політичних трансформацій на невизначений термін та зростання соціальних нерівностей серед цивільного населення, що говорить про їх приховане протиріччя із нормами міжнародного права. На користь висновку при невисокий рівень ефективності застосування санкцій свідчать також і ситуації, в яких впровадження санкційних проєктів супроводжувалося військовими кампаніями. Зазначене дозволяє вести мову про їх відносну ефективність, навіть щодо тих держав, де держави-ініціатори (США, Великобританія) досягали видимого успіху, зокрема – випадках застосування колективних санкцій проти ПАР, Гаїті та Іраку [494].

Є. Митарєва перераховує серію троговельних війн між ЄС та США, які стали предметом розголосу в ЗМІ (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

Троговельні війни між США та ЄС [181, с. 254–255]

Напрямок	Зміст
1	2
Трговля м'ясом	Євросоюз звинуватив американців у експорті м'ясної продукції, отриманої з використанням гормонів росту, і припинив імпорт такої продукції. США заявили, що у відповідь введуть додаткові мита на імпорт європейських товарів
Трговля бананами	США звинуватили Євросоюз в наданні несправедливих пільг виробникам бананів з колишніх європейських колоній в Африці, на карибських і тихоокеанських островах, за рахунок латиноамериканських виробників. У 1993 році Євросоюз звільнив колишні європейські колонії від мит на ввезення бананів і надав їм гарантовані квоти. США повторно погрожували введенням додаткових мит на європейські товари
Трговля зернобобовими	Євросоюз заявив, що американські фермери вирощують генетично змінені культури (зокрема, вся американська соя проводиться з використанням генної інженерії), в той час як в Європі такими культурами торгувати заборонено. Євросоюз впровадив чотирирічний мораторій на видачу американцям дозволів на право експортувати генетично змінені культури на європейський ринок. Після того, як в жовтні 2002 року з посиланням на європейські вимоги Замбія відмовилася приймати американську продовольчу допомогу, США шантажували європейців додатковими митами

Продовження табл. 4.2.2

1	2
Оподаткування	Євросоюз звинуватив США в тому, що американське податкове законодавство надає експортерам субсидії, тому що дозволяє частину доходів від експорту залишати на офшорних рахунках і не платити з них податку на прибуток
Сталь і торгівля м'ясопродуктами	В березні 2002 року США звинувачували Росію, Японію і Бразилію в тому, що вони продають на американському ринку сталь за демпінговими цінами. РФ погодилася обмежити на п'ять років свій експорт після того, як США погрожували їй підвищеними митами і квотами. Тодішній президент Джордж Буш впровадив сталеві мита. Росія у відповідь звинуватила США в тому, що ввезені до країни курячі стегенця заражені сальмонельозом і ввела заборону на їх імпорт

В. Макаров, Ц та З. Ву, Б. Хабрієв та А. Бахтізін, підводячи підсумки багаторічних досліджень на основі математичного моделювання торговельних війн та торговельної санкційної політики різних країн світу констатують, що в результаті світових торговельних воєн погіршується становище всіх країн світу, які як безпосередньо, так і опосередковано залучені до протиборства, при цьому втрати для великих країн зі сталими і диверсифікованими економічними системами є менш відчутними в порівнянні з невеликими державами. Автори зауважують також, що країни-ініціатори підвищення імпорتنих мит перебувають у вигірнішому становищі порівняно із країнами, щодо яких застосовуються митні санкції [167].

До технологій руйнування економічних систем різних суспільств дослідники відносять також *кримінальне (фіктивне) банкрутування*. Як відзначає М. Чернова, інструменти кримінального банкрутування можуть бути пов'язаними з показниками балансу і ставати результатом: «переоцінки основних засобів; продажу основних засобів з подальшою купівлею за заниженою ціною; нарощування кредиторської заборгованості; створення необґрунтованих резервів за дебіторською заборгованістю; спотворення в порядку розподілу витрат між поточним і майбутніми періодами при списання витрат майбутніх періодів; спотворення в оцінці готової продукції і віднесення витрат на фінансові результати звітного періоду; віднесення поточних доходів до доходів майбутніх періодів» [275].

Вживання предикативів «фіктивне» і «навмисне» поруч із номінативом «банкрутування» свідчить про присутність в цій технології шахрайств і зловживань, які призводять бізнес структури до виробничої та фінансової недієздатності. На перший погляд, різниця в досліджуваних термінах очевидна.

А. Зверева вважає, що «поруч із поняттями «фіктивне та навмисне банкрутування» дослідники послуговуються поняттями «штучне», «несумлінне», «замовне» банкрутування, які вживаються для характеристики навмисних банкрутств, скоєних з метою зміни власника майнового комплексу підприємства і пропонує використовувати термін «штучне» банкрутство в ситуаціях використання інституту банкрутування для перерозподілу власності» [117]. Механізми реалізації штучного банкрутства здійснюються в рамках законодавства конкретної країни, однак, при юридичних відмінностях дослідники вирізняють 5 універсальних схем доведення підприємства до стану банкрутства: а) помилкове банкрутство; б) маніпулювання законом; в) додаткова емісія акцій; г) звільнення від боргів; д) реорганізація шляхом виділення.

Штучне банкрутування в такому трактуванні в повній мірі відповідає визначенню «навмисного» банкрутування, від якого хибне банкрутування відрізняється ознаками штучного обтяження компанії заборгованостями і використовується для оволодіння підприємствами за допомогою його позасудової ліквідації шляхом розкрадання продукції із подальшим скуповуванням акцій підприємства за заниженими цінами та перепродажем підставній юридичній особі [117].

4.2.3. Технології зовнішнього впливу на народонаселення

4.2.3.1 Комунікації/партнерство.

Туризм та програми обміну

Провідне місце серед комунікаційно-партнерських технологій займає туризм та транскордонне співробітництво. Ця група технологій є однією із провідних для України на рівні законодавчо закріплених пріоритетів.

В Україні соціологія туризму є представленою в дослідженнях В. Гарагонича, С. Устича, М. Лукашевича, Ф. Шандора, які концептуалізують туристичні технології як «розвиток співробітництва із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних програмах розвитку туризму, розробку та укладання міжнародних двосторонніх і багатосторонніх договорів у галузі туризму та визначення механізму їхньої реалізації» [258, с. 347].

В. Гарагонич, вважаючи ключовими суб'єктами транскордонних взаємодій конкретних людей з їх суб'єктивною реальністю, вважає, що «об'єктивний аналіз транскордонного співробітництва без врахування суб'єктивних компонентів був би не повним», а тому пропонує визначення міждисциплінарної науки про кордони, яку автор називає «лімологією». На думку дослідника, лімологія – це міждисциплінарна галузь знання, яке формується на перетині історії, соціології, етнології, юриспруденції, економіки, фізичної географії та технічних наук [258, с. 20], що дозволяє авторові наголошувати на важливості соціології туризму у розвитку транскордонного співробітництва.

М. Лукашевич та Ф. Шандор визначають предметне поле соціології туризму через її приналежність до галузевих соціологій, предметом дослідження якої виступає «структура, функціонування та розвиток туризму як суспільного явища в його зв'язку з соціальними, політичними, економічними та культурними сферами суспільства» [162, с. 11]. Іншими словами, соціологія туризму для авторів [162, с. 22–23] є теорією середнього рівня, яка через застосування специфічної соціологічної методології досліджує соціальний феномен туризму в сукупності його проявів: туристичної діяльності і поведінки, туристичних груп і організацій, соціальних систем і соціального інституту туризму [43–44; 162].

Зовнішній вплив туризму на між-суспільні відносини навряд чи можна вважати чомось самостійним щодо його соціокультурних функцій, які відповідають культурній сфері суспільства та взаємного культурного збагачення різних суспільств.

Ці функції стосуються наступних напрямків впливу.

По-перше, туризму дозволяє обґрунтувати співіснування культур в індивідуальному досвіді, долаючи обмеженість етноцентризму та ксенофобії.

По-друге, туризм впливає на трансгресію цінностей через обмін соціокультурною інформацією між туристами. Це дозволяє формувати позитивний імідж суспільства та ставитися до близьких і далеких культурних ідентичностей якщо не із вираженою симпатією, то, принаймні, без ворожості та упередженості.

По-третє, туризм стає напрямком міжцивілізаційної взаємодії, яка дозволяє отримувати регулярні бюджетні надходження та робити власну економіку рентабельною, а отже, відповідати сучасним стандартам консьюмеризму.

Туристичні технології дозволяють товаризувати культурні традиції, формуючи, тим самим, ринок культур як складник глобалістичної інфраструктури. На туристичному ринку створюються засади внутрішньої комунікаційної нерівності, які полягають в неоднакових можливостях різних суспільств в сфері побудови продуктивної туристичної інфраструктури.

Далеко не всі країни в силах створити та підтримувати інфраструктуру туризму, що знову веде до комунікаційної нерівності. Як зауважує Д. Уррі, там, де не відбувається товаризації культури, вона піддається забуттю, що створює основу для нового критерію між-суспільної стратифікації на глобальному рівні. Глобалістичні лідери відрізняються від не-лідерських суспільств саме тим, що вони створюють можливості для постійного нагадування про власні культури. Таким чином, через туристичні комунікації створюється авангард центрових культур, та культур локальних, периферійних і напів-забутих [114, с. 23–27; 200, с. 44].

Дж. Уррі веде мову про стирання кордонів між суспільствами та перехід, через туристичні технології, від використання точних понять до оперування метафорами. Метафора є інструментом перенесення значень із одного середовища до іншого, отже, утвердження світопорядків та символічних універсумів одних суспільств в просторі інших. Метафори створюються в туризмі через зміну

ідентичності подорожуючого та його символічного перевтілення при здійсненні подорожей. Як саме це відбувається?

Уррі [263] вважає, що розуміння суспільства і соціального життя базується на різних метафорах і знаходить відображення в них. Більш того, на думку дослідника, для соціологічного осмислення туристичних технологій не пасує в більшій мірі ніяка інша модель, крім метафоричної. Автор оперує поняттями метафор мобільності, визнання яких є важливим для розуміння механізмів зовнішнього впливу туризму на внутрішню реальність подорожуючих. До метафор мобільності автором віднесено метафору «кочівника», «мандрівника» та «туриста»

Метафора «кочівника» описує суспільства так званого степового типу, поодиноким прикладом яких може бути сучасна Монголія. Такому типу суспільства відповідають ознаки «детериторіалізації», розмивання центру, значна фізично-просторова мобільність населення. З іншого боку, метафора «кочівника» описує та характеризує окремі спільноти, які відзначаються своїм конвенціоналізмом та нонконформізмом, а тому чинять спротив насадженню домінантних культурних кодів суспільства перебування.

Кочівництво формує своєрідний скрипт людини із розмитою ідентичністю в епоху глобалізації. Ця людина може дозволити собі мобільно змінювати власні домівки, що впливає на неї в аспекті розширення її культурного горизонту при паралельному послабленні зв'язків із первинною національно-територіальною громадою.

Метафора «мандрівника» описує внутрішній стан прихильності до неспрямованого і невпорядкованого руху, а отже, нестійких соціальних ідентичностей та експектацій щодо суспільства. Подібна метафора описує траєкторії культурного впливу «вічного туризму» в США. Подорожування американців дійсно є своєрідним культом, який дозволяє знизити рівень осмисленості, спрямованості і впорядкованості руху. Метафора безхатка фіксує ідею хаотичних пересувань, вічних змін, неможливості перебувати в сталому просторі.

Метафора «турист» описує організовані рухи людей, схильних нав'язувати чужим просторам власні смисли та оціночні стандарти. Таким чином, вона представляє суспільства, які виявляють інструментальне, утилітарне, споживацьке ставлення до інших суспільств. Для опису туристичних транзицій таких суспільств Уррі використовує метафори «корабель», «готель», «мотель», які описують «проміжний» стан між перебуванням в фіксованих місцях праці, проживання та відпочинку. Точки перетину на пароплавах, в готелях, мотелях, залах очікування в аеропортах і т. д., створюють простір забування або стирання жорстких соціальних дескрипторів [263].

Уррі, міркуючи над туризмом як соціальною практикою та технологією, розглядає його не просто як дозвілєву активність, а як сукупність ритуально-трансформаційних дій, які протистоять рутині повсякденності. Дослідник в аналізі туризму оперує терміном-метафорою «пильного туристичного погляду» (tourist gaze). Цей погляд є, на думку дослідника, з одного боку, сфокусованим на об'єктах, які руйнують рутину і відповідають метафорі звільнення від повсякденності (природні пам'ятки, споруди минулого), але, поруч із цим, призводять до спрощених соціальних образів, до звичайної стереотипізації [263].

Перетворюючий зовнішній вплив туризму реалізується, за Уррі, на основі включення в структуру сприйняття візуальних, аудіальних, абстрактних уявлень ЗМІ. Артефактні образи ЗМІ стають інструментами потужного формування соціальної перцепції, в фреймах якої туристи приймають образи соціальної та культурної реальності інших суспільств на засадах дихотомій буденного/туристичного, звичного/незвичайного, нормалізованого/вільного, що досягається шляхом занурення в іншу реальність [263].

З. Бауман [329, р. 18–35] аналізує соціальні образи паломника, бродяги, гравця, фланера, туриста як типажі культурного простору ідентичності, а сам туризм розуміє як атрибут постматеріалістичної та постмодерної реальності. Потік різноманітних атракторів у формі товарів, послуг, інформації стають інструментами перманентного збудження фантазій-спокус та фантазій-бажань. Перенасичення інформаційного простору цими фантазіями та нав'язливе

бомбардування ними дозволяє тримати споживачів туристичних послуг в стані перманентного очікування новизни. Таке марення новизною дозволяє дивитися на туризм як на технологію створення альтернативної культурної реальності та віртуального простору відпочинкового парадізу, особливо для заможних верств населення.

Туристи йдуть не просто до нових географічних горизонтів, вони здійснюють своєрідне просторово-часове трансцендування, а отже, в їх способі життя відбувається граничне стискання часу і скорочення відстаней, а також перенасичення цього простору і часу фантазіями-бажаннями і фантазіями-спокусами.

Відповідно, увага споживачів є розсередженою та розфокусованою, їм притаманна примхливість, мінливість, імпульсивність, рвучкість та відсутність довготривалих інтересів. Н. Грабурн у зв'язку із цим наголошує на легкому стиранні з пам'яті продуктів масової культури, яка є призначеною не стільки для стійкого запам'ятовування, скільки для стирання і забування, оскільки функції пам'яті в масовій культурі символічно передаються артефактам (відеозаписам, фотографіям, сувенірам тощо) [390, р. 19–39; 391, р. 21–36].

В своїх дослідженнях туризму автор веде мову про туризм як про «священні подорожі», прирівнюючи туристичні практики до релігійних паломництв та відтворюючи відому дихотомію простору і часу з поділом останнього на сакральний та профанний. Туризм для особи в розвиненому суспільстві стає світським субституттом сакрального часу, який вона дозволяє проводити собі, відпочиваючи від трудового та побутово-сімейного повсякдення. Такий поділ дозволяє купувати ту частину часу, яка є сакральною для спрямованого переходу в психічний стан, який Бауман називає станом лімінальності. Цей стан, на думку дослідника, виникає у туриста під час подорожей, що є зумовленим перебуванням на межі двох соціокультурних просторів при частковому витісненні звичного рольового набору та неостаточного прийняття та оформлення нової ідентичності через особливі ритуали і обряди [329].

Вплив туризму як технології осмислюється Н. Грабурном через побудову класифікації «ідеальних типів туристів» за критерієм відмінностей змісту туристичного досвіду та інтенції подорожей. Йдеться, зокрема, про:

а) *ідеальний тип туристів-неоколоніалістів*, для яких ключовим мотивом стає DESTИНАЦІЯ мешканців країн відвідування та сприйняття їх як предметів задоволення власних потреб та інтересів. Вони є типовими колонізаторами, які очікують від аборигенів сервільності, лойяльності та чутливості до своїх примх;

б) *ідеальний тип туристів-аутсайдерів, або туристів-спостерігачів*, які реалізують стратегію спостереження при виявах стриманої цікавості до автохтонних культур, а також при дистанціюванні від них за обставин відсутності «культурних родзинок»;

в) *ідеальний тип туристів-розсадників девіацій та монокультури*, які відзначаються аморальною, протиправною поведінкою, вважаючи туристичні простори просторами відпускання власних інстинктів, задоволення заборонених бажань, в тому числі – шляхом насильства. Насильницькі експресії та демонстрації дозволяють представникам таких суспільств демонструвати «широту» власного життя, яка виявляється звичайно. вседозволеністю.

Г) *ідеальний тип туристів-ворогів*, поведінковим патерном яких є агресивне відкидання місцевих культур і вороже ставлення до аборигенів.

Д) *ідеальний тип туристів-генераторів псевдоподій і псевдожиття*, які являють собою наївних шукачів адреналіну в сьогоденні, що спонукають місцеве населення до створення подій, яскравих і незубутніх вражень, генерування свідоцтв автентичності.

Грабурн пояснює вплив туризму через відповідні ритуали переходу, які можуть включати напутні збори, отримання візи, проводи, потрапляння в інші часові пояси. Ритуали повернення з подорожі відзначаються меншою святковістю, проте, не меншою ретельністю у підготовці фотосесій, врученні подарунків близьким, демонстраціях сувенірів. Подорожі відбуваються в змінених станах свідомості (надмірної збудженості або розслабленості, ейфорії або дисфорії, переживанні больових відчуттів тощо).

В туристичних подорожах контакти з іншо-культурною реальністю можуть переживатися як хвороба або ж екстремальні стани підвищених ризиків, що дозволяє відповідним суспільствам залишати відбитки в пам'яті. Отже, туристична подорож, резюмує автор, є священнодійством, який змінює культурну ідентичність людини. Адже вона не може повернутися із подорожі без відповідних трансформацій свідомості.

Теоретичне осмислення технологічних аспектів туризму здійснює також Е. Коен, публікації якого присвячені проблематиці міжнародного туризму. В залежності від особливостей впливу і сценаріїв туристичної діяльності, автор вирізняє організованих масових туристів, індивідуалізованих масових туристів, туристів-дослідників і стихійних туристів. Критерієм змісту впливу є міра ознайомленості або ж неознайомленості туристів із культурним контекстом, що дає можливість виділити в перспективі результати впливу одного суспільства на туристичні маси з інших суспільств.

Автор демонструє зв'язки між туризмом та стереотипізацією масової свідомості, яка і відбувається під його впливом. Саме через туризм в масовій свідомості вкорінюються «конструкти здорового глузду», які в zasadничують типізації щодо різних характеристик суспільств: розвинене або малорозвинене, інерційне або динамічне, дружнє або вороже, відкрите або закрите, привітне або непривітне і т. п. Цікавою є авторська типологія туристичного досвіду, побудована на основі концепції сакрального центру.

Автор вважає, що туристичний пункт слідування є точкою сходження раю, пекла і землі, що означає для туриста знаходження образу ідеального простору [347]. Отже, якщо цей ідеальний простір співпадає із простором певної країни, певного суспільства, то такі суспільства можуть впливати на інші суспільства співмірно до величини туристичних потоків. Зазначене, однак, не означає, що місця масових туристичних відвідувань автоматично перетворюють суспільства відвідування на розвинені суспільства [347–348].

4.2.3.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації.

Експорт людського капіталу.

Нееквівалентний обмін може реалізовуватися розвиненими в культурному, економічному, політичному відношенні суспільствами або їх союзами через перерозподіл людського капіталу. Саме поняття людського капіталу є економічним і потребує соціологічної концептуалізації. Виникнення теорій людського капіталу є датованим другою половиною ХХ століття. В економіці поняття «людський капітал» концептуалізовано у зв'язку з інноваційними економічними системами, розвитком постіндустріального та інформаційного суспільства, зміною соціальної стратифікації із зростанням ролі інтелектуального класу і зменшенням обсягів некваліфікованої праці [145].

Теорію людського капіталу було започатковано в 70-х р. ХХ ст. Т. Шульцем і Г. Беккером (1992р.) [312; 491–492]. Т. Шульц вважає, що «відмова розглядати людські ресурси як форму капіталу, як створені засоби виробництва, як результат інвестування сприяла збереженню класичного поняття праці як можливості виконувати ручну роботу, яка вимагає невеликої кількості знань і навичок, можливостей, і якою, відповідно до цього поняття, працівники є наділеними в приблизно однаковій мірі» [493].

Людський капітал як інтелектуальні ресурси частини продуктивних виробничих ресурсів в ХХ столітті починає превалювати над предметно-речовим капіталом. Як відзначають в своїх дослідженнях С. Кузнець та Г. Беккер, превалювання обсягів інвестицій в людський капітал над інвестиціями у фізичний капітал є мегатенденцією другої половини ХХ ст. При цьому йдеться як про розвинені суспільства, так і про ті, що опинилися на периферії розвитку.

С. Кузнець вважав кумуляцію національного людського капіталу необхідним і достатнім чинником розвитку як економічної системи, так і суспільства в цілому. Автор вів мову про деяке порогове значення накопиченого національного людського капіталу, без досягнення якого технологічний прогрес економіки та суспільства був би неможливим.

Автор відзначає, що «діяльність динамічної людини є націленою не лише на прибуток і відсоток», адже «вона пояснює також циклічні флуктуації темпу економічного життя», економічного розвитку, який породжений переважно підприємцями...» У наявності різноспрямованих флуктуацій, – продовжує дослідник, – причиною є, вочевидь, та сама діяльність, яка мала своїм результатом довготривалий тренд висхідного розвитку.

Наголошуючи на важливості людського капіталу, С. Кузнець зауважує, що «впровадження нового обладнання потребує присутності підприємця, здатного перемогти опір статичної рутини. Те ж відноситься до поліпшення соціальної організації. Прирощення капіталу не може бути значним, якщо заощадження не будуть стимулюватися інвестиціями, а прибутки, принесені колишніми інноваціями, будуть витрачатися, а не бути реінвестованими. Отже, капітал не може значно збільшитися без надлишку виробничої діяльності підприємців.

Що стосується зростання потреб, то насправді має місце не створення нових потреб, але активізація тих, які в колишніх умовах не могли бути задоволеними, і тому дримали. Зростання потреб – це також і зростання добробуту, що дозволяє задовольнити перш за все незадоволені потреби. Але це зростання добробуту сильно залежить від технічних удосконалень, а значить, теж передбачає динамічного підприємця» [150, с. 57].

Г. Беккер визначив людський капітал підприємства як сукупність навичок, знань і вмінь персоналу, прирівнявши його до інтелектуального капіталу. Цей капітал, на думку дослідника, створюється за рахунок інвестицій в працівників у формі витрат на підвищення їх рівня освіченості, що дозволило Беккеру вести мову про економічні інвестиції в освіту як чинник зростання прибутку за рахунок людського капіталу [25]. При цьому йдеться про зростання прибутків як працівника, так і власника виробництва.

Додатково людський капітал було розглянуто в працях У. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, А. Маршала, Л. Вальраса, І. Фішера, Ф. Ліста. Зазначені автори розуміли під ним:

- 1) «живу діючу силу», яка є складовою частиною багатства країни та продуктивною силою (У. Петті);
- 2) витрати, які є необхідними для навчання працівників і які «ще більше підвищують ціну їхньої праці» (А. Сміт);
- 3) освіту, яка є складовою процесу формування багатства нації, відмінності в рівні якої пояснюють відмінності в рівні розвитку країн;
- 4) знання і вміння людей, фізичні, психологічні, інтелектуальні і культурні якості (Л. Вальрас);
- 5) міра втіленої в людині здатності приносити дохід, що включає вроджені здібності і талант, а також освіту і набуту кваліфікацію (І. Фішер);
- 6) природні та набуті здібності людей, рівень їх соціального розвитку, морального духу нації (Ф. Ліст) [159; 171, с. 246; 220; 240; 254; 265, с. 9].

Оскільки поняття людського капіталу є комплексним і включає як інтелектуальний капітал, так і соціальний капітал, то наслідки його нееквівалентного обміну впливають на розвиток суспільств через експорт його ключових різновидів (типів): індивідуального, корпоративного та національного людського капіталу.

Експорт індивідуального людського капіталу (як накопичених запасів знань, професійних навичок особи, які дозволяють їй отримувати додаткові доходи і інші блага) відбувається через процеси так званого «відтоку мізків», під якими маються на увазі міграційні процеси полишення того чи іншого суспільства соціальними групами із освітнім капіталом. Наслідками такого полишення можуть ставати деіндустріалізація (аграризація) суспільства, криза соціальної інфраструктури, деградація системи освіти, поширення корупційних практик в системі державного управління, зниження якості корпоративного менеджменту в бізнес-структурах, криміналізація соціального життя, підвищення показників захворюваності, смертності, травматизму та інших руйнаційних процесів.

Експорт корпоративного людського капіталу (накопиченого бізнес-структурами ноу-хау, інтелектуального капіталу, управлінських, інформаційно-комунікаційних технологій) може мати наслідком моральне старіння виробничої

бази, її нерентабельність через матеріало- та енерговитратність, що відбивається на обсягах виробництва, а отже, призводить до системної кризи неплатежів за рахунок банкрутств значної частини підприємств; дефіцити відповідних кадрів у бізнес-структурах та неефективність економічної системи за рахунок корупції в державному секторі, значну соціальну нерівність, бідність населення.

Експорт національного людського капіталу (інноваційних (креативних) трудових ресурсів, конкурентоспроможних і продуктивних знань, інноваційних систем, інтелектуального капіталу, якості життя) веде до загального зниження конкурентоспроможності економічної системи суспільства на світових ринках в умовах глобалізації [503].

Зростання експорту всіх типів людського капіталу в його позитивних (культуро- та соціо-будівних) формах призводить до накопичення в системі *негативного та пасивного людського капіталу*. Оперування поняттями негативного та пасивного людського капіталів дозволяє краще зрозуміти та інтерпретувати відмінності не лише у вартості товарів та послуг, але і якості життя в різних суспільствах.

Накопичення в суспільстві індивідуального *негативного людського капіталу* (запасу специфічних знань, навичок, моральних і психологічних особливостей девіантної поведінки та свідомості) можуть призводити до зростання тіньового сектору економіки, а отже, корупції та організованої злочинності, які є супутніми такому зростанню. Представлені в секторі тіньової економіки соціальні групи мають можливість отримувати тіньові доходи та інші блага за рахунок протиправної, аморальної, шахрайської або некомпетентної діяльності, що контрпродуктивним чином впливає на соціо-будівну та позитивну активність в соціальній системі.

Паралельно із кількістю негативного людського капіталу в соціальних системах може зростати також кількість так званого *пасивного людського капіталу*. Пасивний людський капітал змістовно співпадає із накопиченням та примноженням руйнації, гедонізму, споживацтва, паразитизму, утриманства. Відповідні соціальні групи (некомпетентне чиновництво, псевдонауковці та ін.)

відтворюються за рахунок кримінальної, корупційної, шахрайської та іншої подібної діяльності та акумулюють частину національного багатства, не здійснюючи відповідних соціальних інвестицій, що перешкоджає продуктивній соціальній діяльності.

Створення погіршених інституційних умов для відтворення народонаселення засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біополітики, етнополітики та ін.

Соціальна система, яка переходить до групи суспільств-акторів, медіаторів та учасників, може ставати об'єктом тиску з боку інших соціальних систем або їх груп в аспекті руйнівного ставлення до населення. Руйнівні тенденції набуватимуть за таких обставин поширення дискримінаційних, ексклюзивних, репресивних практик щодо різних груп населення за будь-якою ознакою.

Йдеться про ознаки доступності або недоступності медичної допомоги та якісних лікарських послуг, ознаки статі (чоловіки або жінки), віку (люди похилого віку або діти), освіти (соціальні групи із високим та низьким освітнім рівнем), якісних продуктів харчування, спортивної та рекреаційної інфраструктури.

Дискримінації, ексклюзиві, репресії можуть здійснюватися також за етнічною ознакою при появі таких стратегій етнополітики, яка робить ту чи іншу етнічну групу вигнанцем або маргіналом, покладаючи на неї тягар відповідальності за різні ментальні особливості, історичні події і т. п.

Таким чином, створення погіршених інституційних умов може здійснюватися засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біоополітики та етнополітики.

Погіршення в сфері медичної політики можуть стосуватися порушення прав людини або відсутності уваги до них із серйозними наслідками для здоров'я. Тут мається на увазі «явна або прихована дискримінація в медичному обслуговуванні – як серед працівників охорони здоров'я, так і між працівниками охорони здоров'я та користувачами послуг», яка «є потужним бар'єром для доступу до медичних послуг і позначається на їхній якості» [210].

Ці погіршення стосуються соціальних груп із психічними розладами (у формі зазіхань на людську гідність, самостійність, включаючи примусове лікування або поміщення в спеціальні установи, ігнорування правоздатності суб'єкта приймати рішення)» [210].

Порушення прав людини у сфері політики здоров'я охоплюють «людей з інвалідністю, представників корінного населення, жінок з ВІЛ-інфекцією, працівників секс-індустрії, осіб, що вживають наркотики, транссексуалів і інтерсексуалів», оскільки «медичні установи є такими місцями, де їм загрожує підвищений ризик порушення прав людини, включаючи примусове лікування або процедури». Взагалі погіршені інституційні умови стосуються порушення однієї або декількох ознак якісних медичних послуг, отже, за обставин їх небезпечності, неефективності, неорієнтованості на людей, несвоєчасності, несправедливості, неінтегрованості та недієвості [210].

Відповідні погіршені умови в сфері освітньої політики можуть стосуватися:

Будь-якого розрізнення, виключення, обмеження або створення переваг за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або народження, яке має на меті або наслідком знищення або порушення рівності відносини в галузі освіти зокрема:

а) закриття для будь-якої особи або групи осіб доступу до освіти будь-якого ступеня або типу;

б) обмеження освіти для будь-якої особи або групи осіб із нижчим рівнем освіти;

с) створення або збереження роздільних систем освіти або навчальних закладів для будь-яких осіб або групи осіб, крім випадків, передбачених положенням Статті 2 цієї Конвенції; або

д) становище, несумісне з гідністю людини, в яке ставиться будь-яка особа або група осіб [134].

Гендерна дискримінація та відповідні обмеження впливають із засад гендерної політики, яка стає вибірково орієнтованою на інтереси окремих груп

при ігноруванні інтересів інших гендерних груп. Так, в окремих суспільствах зазнавати утисків за гендерною ознакою можуть представники сексменшин, жінки або чоловіки (якщо в суспільстві переважає ідеологія патріархального сексизму), трансгендери та ін.

Тиск в системі біополітики впливає із відповідних репресивних або дискримінаційних обмежень доступності продуктів харчування, питної води, житла, що часто буває зумовленим зовнішніми чинниками (племінних війн, гуманітарних катастроф) і має місце в деяких африканських суспільствах.

Доволі поширеними в сьогоденні та минулому є практики обмеження, утисків, дискримінаційного ставлення до представників тих чи інших соціальних груп за етнічною ознакою, які детально розглянуто у відповідних підрозділах дисертації, присвячених колоніалізму та постколоніальним студіям, а також аналізу міждержавних конфліктів.

4.2.4. Технології зовнішнього впливу на політику

4.2.4.1. Політичне співробітництво

Систему політичного співробітництва між державами зручно концептуалізувати в типології систем міжнародних відносин, які представлені в тій чи іншій формі міжнародного політичного порядку. В соціології міжнародних відносин існує усталений поділ міжнародних систем на біполярну, мультиполярну, систему рівноваги центрів сили та імперську міжнародну систему. Біполярна система дозволяє структурувати відносини співробітництва в рамках домінування двох найпотужніших держав. За обставин появи в цій системі рівнопотужних їм держав, починається процес трансформації системи із біполярної на мультиполярну.

В системі рівноваги центрів сили (або системі балансу сил) формується декілька коаліцій держав із високим рівнем впливовості, які поділяють сфери впливу і досягають домовленостей, взаємно приборкуючи порушення паритету між рівними. Міжнародна система імперського типу передбачає формування наддержави, яка стає монополярним центром влади та поглинає інші держави за

рахунок стратегічних переваг (фізично-просторового домінування, озброєності, техніко-економічного розвитку, корисних копалин тощо).

К. Боулдінг на основі дослідження концепції М. Каплана [323; 424] пропонує вирізняти шість типів систем державного співробітництва, які визначаються різними можливостями державних акторів впливати на паритети та диспаритети у відносинах та взаємні політичні трансгресії.

Перший тип утворює так звана «система одиничного вето». Вона характеризується можливостями кожного державного актора блокувати систему паритету та рівноваги, використовуючи певні засоби шантажу при супутніх можливостях для всіх державних акторів чинити опір військовим та пропагандистським трансгресіям безвідносно до потенціалу держави-шантажиста. Державні актори в такій системі співробітництва мають однакові можливості щодо самозахисту при застосуванні сили, прикладом чого може бути гіпотетична модель відносин спільної поширеності ядерної зброї [323; 424].

«Система балансу сил» характеризується мультиполярністю, яка припускає політичний альянс, який нараховує не менше п'яти центрів сили (коаліцій держав). За обставин їх меншої кількості відбуватиметься трансформація системи співробітництва в напрямку біполярної системи [323; 424].

«Гнучка біполярна система» передбачає співіснування держав-засновників коаліцій, наддержавних (міжнародних) організацій та держав-сателітів, відносини між якими можуть вибудовуватися як на засадах жорстких ієрархічних моделей, так і децентралізованих моделей горизонтальних політичних комунікацій та взаємних консультацій між автономними державами. Отже, ця система співробітництва припускає існування неприєднаних та нейтральних держав [323; 424].

«Жорстка біполярна система» виключає неприєднані і нейтральні держави гнучкої біполярної системи. Держави-засновники кожного з блоків можуть чинити політичний тиск на державних акторів того чи іншого блоку. При цьому в рамках обох полюсів здійснюється ефективне врегулювання конфліктів, дипломатичне співробітництво та коаліційне застосування військової сили.

«Універсальна система» відповідає федеративному устрою із державою-лідером, яка прагне шляхом відповідних трансгресій щодо держав-національних акторів досягти високої політичної гомогенності та солідарності. За обставин розширення повноважень ООН така система виявилася б досяжною, однак, ціною обмеження державних суверенітетів за наявності розвинених систем інтеграції в політичній, економічній і адміністративно-управлінській сферах. При цьому група найсильніших держав набуває можливостей макросуб'єкта зовнішнього впливу, якому належить право визначати статус держав у співробітництві і здійснювати регулювання відносин між ними [323; 424].

«Ієрархічна система» є монополярною і формується наддержавою як макросуб'єктом зовнішнього впливу при втраті національних суверенітетів при територіальному поглинанні периферії та превенції сепаратизму.

Після другої світової війни склався міжнародний порядок співробітництва, який передбачав реконфігурування системи взаємних трансгресій та появу акторів наднаціональних політичних трансгресій в особі міжнародних організацій. Цей порядок, зокрема, відзначається:

– Біполярністю домінуючих світ-систем, які перебували в стані перманентної «холодної війни», економічного змагання і гонки озброєнь. Політичне співробітництво стало можливим в рамках блоків двох наддержав (США і СРСР), які інституціалізували економічне та військово-політичних співробітництво у НАТО, ОВД, ЄЕС, РЕВ.

– Диференціацією структури ООН, створенням значної кількості спеціалізованих установ і зростання впливу міжнародного права в регулюванні міжнародних відносин, що відповідало моделі наднаціонального міжнародного порядку і формування наднаціональних макросуб'єктів зовнішнього впливу. Диференціація та спеціалізація інституцій ООН, проте, не створила передумов для гарантування миру, безпеки, міжнародної стабільності і співпраці, що обумовлювало нестійкість самого співробітництва як комунікативного формату відносин.

На думку С. Хоффмана [414], повоєнний міжнародний порядок структурований в горизонтальному та вертикальному вимірах. В горизонтальному вимірі міжнародний порядок позначений наступними особливостями:

– Децентралізованість периферії при наявності територій насильства та збереженні відносної стабільності на центральному та глобальному рівнях. Така стабільність та безпека стала результатом наднаціональної трансгресії наддержав через ООН та міжнародні фінансові інституції (МВФ, ЄБРР) щодо держав меншого рівня впливовості за обставин невиключеності регіональних конфліктів, локальних війн (включаючи гібридні війни та утворення зон заморожених конфліктів) та війн з відкритою участю однієї з наддержав за наявності відкритої або прихованої підтримки держав-сателітів [414].

– Фрагментованість глобальної міжнародної системи і регіональних підсистем, на рівні яких вихід з конфліктів стає залежним від рівноваги сил в регіоні і внутрішніх чинників конфігурування відносин учасників конфліктів, аніж від стратегічного паритету, що забезпечується ООН та регіональними міжнародними організаціями [414].

– Унеможливлення відкритого військового протиборства між наддержавами при заміні сценаріїв традиційних війн на сценарії гібридних війн, в яких створюються території заморожених конфліктів та перманентної кризовості (приклади: Косово, Крим, Донбас, Придністров'я).

– Необхідність постійного підтримання переговорного процесу між наддержавами і підпорядкованими їм військовими блоками з метою подолання становища, що виникло в результаті порушення монополії на ядерну зброю та розширення ядерних програм держав «третього світу» (Північна Корея, Іран)

Вертикальний вимір міжнародного порядку стосується послаблення трансгресії наднаціональних міжнародних організацій та наддержав як макросуб'єктів глобального впливу всупереч їх можливостям та амбіціям політичних еліт за рахунок збереження можливостей контртрансгресій за рахунок політичного клієнтелізму, краху колоніальних імперій і виникнення нових держав, суверенітет і права отримали захист з боку ООН і регіональних

міжнародних організацій. Важливим чинником міжнародного співробітництва стають ліберально-демократичні цінності та нові моральні засади взаємодії держав із компонентою неприпущення насильства. Зазначене, однак, не виключало зовнішнього впливу наддержав на держав-акторів та держав-учасників, подібні трансгресії лише посилювали напруженість і послаблювали міжнародну безпеку.

4.2.4.2. Технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації. Встановлення протекторатів, домініонів та кондомініумів. Технології індукованої політичної нестабільності. Політичний клієнтелізм, політичний емісаріат та політичне гастролерство

Встановлення протекторатів, домініонів та кондомініумів

Протекторат (від лат. protector – букв. «охоронець, захисник») з соціо-технологічної точки зору може розглядатися як практика зовнішнього узалежнення, в якій суспільство-протектор в особі своєї держави узурпує функцію підтримання відносин іншого суспільства та управління його внутрішнім життям на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннього акту В історії відомі проголошення Великою Британією протекторату над Єгиптом у 1914 р.; гітлерівською Німеччиною – над Чехією і Моравією в 1939 р., Кайзерівською Німеччиною над Того (Камеруном) та ін.

Протекторат став поширеним в ХІХ – на початку ХХ ст. як технологія колоніальних держав та технологія узалежнення одних народів іншими. Карта колоніальних протекторатів охоплювала на початок першої світової війни Англію (протекторати в Азії та Африці), Францію (протекторати в Марокко і Тунісі), Німеччини (протекторат в Камеруні). Після другої світової війни переважна більшість протекторатів зникли внаслідок антиколоніальних рухів, залишившись як релікти колоніального минулого (протекторат Франції над Монако (з 1861 р.), Італії над Сан-Марино (з 1862 р.), Швейцарії над Ліхтенштейном (з 1924 р.). В контексті міжнародного права протекторат розглядається як форма нерівноправних державних відносин, яка суперечить загальновизнаному нині в Статуті ООН праву на самовизначення [234].

В науковій літературі дослідження колоніальних протекторатів як технологій зовнішнього впливу на підпорядкування одними суспільствами інших представлене і працях Г. Батенка, А. Грубінка, Н. Долматової, С. Луценка, Д. Мура, Д. Паламарчука, М. Рябчука, С. С. та С. П. Трояна [259] та ін. авторів, які систематизують та узагальнюють досвід створення колоніальних протекторатів Німеччини та Великої Британії.

Так, С. Луценко, узагальнюючи досвід встановлення протекторату Німеччини в Того (Камеруні), відзначає, що «спільноти колонізаторів формувалися переважно з державних службовців, плантаторів і торговців. У Південно-Західній і Східній Африці соціальний склад співтовариств був ширшим і вони мали більшу чисельність. Значну частину населення в даних колоніях становили фермери, плантатори, робітники і військовослужбовці. Жінки і діти займали особливе становище в усіх колоніях. Через складні умови проживання дана соціальна група з'явилася в протекторатах досить пізно і мала найменшу чисельність у місцевих громадах» [166, с. 13–15].

З міркувань дослідника випливає, що в Того було створено соціальну структуру, вищу верству якої утворювали «колоніальні чиновники і військові», які отримували підвищену заробітну плату і державну пенсію, і всілякі соціальні пільги (безкоштовне службове житло, на проїзд та відпочинок у державних санаторіях тощо).

Вищим середнім прошарком, як випливає з даних дослідника, можна вважати плантаторів успішні приватних торговців та бізнесменів, а середнім та нижчим прошарком – місіонерів, які жили за рахунок грантів власних організацій, торгівлі з місцевими племенами і підсобного господарства [166, с. 13–15].

Нижчому середньому прошарку відповідала група робітників, які «у більшості своїй працювали за контрактом, і брак яких «дозволяв їм мати постійну роботу з високою заробітною платою».

До нижчого прошарку приналежали, в логіці дослідника, середні і дрібні фермери. які потерпали від неврожаїв, поганої економічної кон'юнктури,

повстань місцевих племен і часто змушені були після невдач у сільському господарстві перекваліфікуватися в ремісників [166, с. 13–15].

В технологічному відношенні автор описує протекторат німців щодо місцевого населення як типовий расизм, якому відповідали жорстокість, цинічність, «великі штрафи, примусові роботи і тілесні покарання за найменші правопорушення» [166, с. 13–15]. Загалом колоніальне законодавство для аборигенів було розроблено з метою забезпечення неухильного порядку та ефективної експлуатації людських ресурсів колоній.

Проте, в колоніальному протектораті Німеччини щодо Того були і свої плюси, які полягали в знищенні рабства, впровадженні медичного обслуговування та шкільної освіти для місцевого населення, нових знарядь праці і форм землеробства, європейських технологій будівництва житла, доріг і мостів, розвитку культури місцевого населення», які були, однак «доступні лише незначному колу африканців» [166, с. 13–15].

А. Грубінко та Н. Буглай наголошують на кризових моментах руйнування англійського та французького протекторату над Єгиптом під час Суецької кризи, відзначаючи важливу роль зовнішньо-економічного тиску США через шантаж щодо ненадання кредиту.

Дослідники визнають, що «унаслідок перебігу подій навколо Суеца під загрозою розпаду опинилася Співдружність націй» при підтримці Єгипту Канадою, Індією, Цейлоном (Шрі-Ланкою), зазначаючи, що «для Великобританії ця невдача означала чіткий сигнал від «особливого партнера» про її місце в новій системі міжнародних відносин». Тут, попри логіку неомарксизму з її тезою про важливість формування альянсів сильних суспільств на противагу слабким суспільствам, «США з огляду на зміцнення свого глобального впливу стали конкурентом Великобританії за контроль над колишніми володіннями Британської імперії, насамперед у Південно-Східній Азії і на Близькому Сході». Цікавим є і те, що тиск на Велику Британію при руйнуванні її протекторату здійснювався через ООН [59, с. 113].

Наближеними до протекторатів в соціо-технологічному відношенні є кондомініуми та домініони, які за змістом співпадають із ситуаціями протиборства двох суспільств за наявності у одного суспільства сильнішої державної організації, а у іншого – такої державної влади, яка поступається державі сильнішого суспільства за низкою ознак (військових, фінансово-економічних, культурних тощо). Австралія, Канада, Ньюфаундленд, Нова Зеландія, ПАР є прикладами суспільств де відбувалися і (в прихованих формах) відбуваються конкуренції одних держав з іншими, що часто виражає культурні, цивілізаційні, етнічні та економічні відмінності між ними [194].

Протекторати і домініони часто гібридним чином поєднуються з метою стабілізації вже завойованих територій та примусового досягнення соціального миру за обставин етно-культурної різноманітності. Так, Н. Долматова в своїй статті описує встановлення протекторату Кромвеля в умовах громадянського конфлікту в Англії, наголошуючи на зовнішньому чиннику втручання у внутрішні справи англійського суспільства за закликом британського монарха, якого було страчено через державну зраду [103].

Технології індукованої політичної нестабільності [239]

О. Слинько та співавтори досліджували технології індукованої політичної нестабільності на основі 8 індексів, які було побудовано на даних Cross-National Time-Series Database (CNTS) (Banks, Wilson 2018). Всього авторами було виділено вісім груп дестабілізаційних дій, які можуть мати як внутрішнє, так і зовнішнє походження, а саме: державні перевороти і спроби переворотів, політичні страйки, масові заворушення, антиурядові демонстрації, партизанські дії, політичні вбивства, політичні кризи, політичні репресії. Додатково було досліджено терористичні атаки на основі бази GTD та Coups d'Etat (START 2018, Center for Systemic Peace 2018).

Першу групу чинників автори відносять до такої, що має значення «зміни режиму». Для неї істотне значення мають індикатори переворотів, а також процесів, які в той чи інший спосіб є пов'язаними із дестабілізацією політичних інституцій. Проте, базовою ознакою для дослідників тут стає стільки

нестабільність політичних інститутів сама по собі, а скільки непередбачуваність дій суб'єктів здійснення переворотів.

Другу групу чинників утворюють акції масового протесту, які, за наявності окремих актів агресії, «не призводять до масштабного насильства». Дослідники визначають її як «масову ненасильницьку дестабілізацію», або ж «масову дестабілізацію». Чинники вирізнено на основі емпіричних досліджень [239] Д. Хіббса і Р. Джона-Апіна.

Третю групу чинників утворюють дії із максимально вираженою насильницькою компонентою з залученням груп значної чисельності «(терористичні атаки, партизанські дії і вбивства)» [34; 289; 336], яку автори визначають як дії «насильницької дестабілізації» [239].

Окрему четверту групу утворюють чинники елітних розколів, наслідками яких стають ситуаційні політичні кризи, спроби державних переворотів та змін політичного режиму. Відповідні дії автори визначають як «внутрішньо-елітна дестабілізація» [239].

Автори звертають увагу на істотне зростання насильницької і масової дестабілізації (з помітним відривом першої щодо другої), починаючи з 2011 р. Ця точка відліку «вказує на структурне зрушення, зумовлене подіями Арабської весни». Отже, «при з'ясуванні впливу соціально-політичних чинників на насильницьку і масову дестабілізацію», автори обмежуються «періодом з 1950 по 2010 р.» [239]. Дослідження десятки країн за показниками найбільших значень вищевизначених типів дестабілізаційних дій дає підстави авторам зробити декілька емпіричних узагальнень.

По-перше, йдеться про унікальний профіль дестабілізації, притаманний кожному суспільству, оскільки в низці виділених чинників події не повторюються більше двох разів, що дає підстави вирізнити специфічні профілі дестабілізації для груп країн.

По-друге, більшість країни (7 із 10) за чинником масової дестабілізації мають демократичний політичний режим, що дає підстави висунути твердження про зв'язок між демократією та схильністю до масової дестабілізації.

По-третє, внутрішньоелітні дестабілізації [219] спостерігаються в 50% латино-американських суспільств, що дає підстави вести мову про типологічний чинник внутрішньо-елітних дестабілізацій в цьому регіоні.

По-четверте, в рейтингу країн, які демонструють ризики насильницької дестабілізації, провідні місця займають країни «Афро-азійської зони нестабільності», які мають спільні кордони.

В дослідженні дестабілізаційних дій автори аналізують їх зв'язки із наступними чотирма групами змінних

1) Першу групу утворюють змінні, пов'язані з економічним становищем і рівнем життя. Йдеться, зокрема, про ВВП на душу населення, коефіцієнт Джині, очікувану тривалість життя та рівень безробіття [296];

2) Другу групу утворюють змінні, які є показниками рівня модернізації суспільства, а саме: частка міського населення, частка промисловості у ВВП, частка зайнятих в промисловості [296];

3) Третю групу утворюють демографічні змінні. Йдеться про чисельність населення та частку населення у віці від 15 до 24 років, чисельність зарахованих до ЗВО;

4) Четверту групу утворюють типи політичних режимів, які автори класифікують на 5 груп за рівнем вираженості змагальності/конкурентності політичної участі на послідовні автократії, часткові (непослідовні) автократії, факціональні демократії, часткові (непослідовні) демократії, послідовні (консолідовані) демократії [239].

Дослідники звертають увагу на найвищу схильність автократій до політичних переворотів, ризик яких знижується за супутнього зростання «тривалості життя, вищої частки промисловості у ВВП, зайнятих в промисловості і населення у віці 15–24 років». Чинники масової дестабілізації в умовах автократій, на думку дослідників, є мінімізованими з причин забороненості акцій масового протесту, вищих показників ВВП на душу населення і нижчих значеннях коефіцієнту Джині. В зоні ризику масових дестабілізацій перебувають

саме суспільства із демократичним режимом, чому є супутньою вища частка міського населення [340; 346].

Зниження ризиків дестабілізації у демократичних політичних умовах автори пояснюють тим, що «факціональні демократії, які мають найвищий індекс, мають також в середньому нижчий ВВП в порівнянні зі «старими» демократіями». Найвищі ризики насильницьких дестабілізацій виявляються в умовах факціональних і непослідовних демократій, а супутніми щодо політичних умов стають значна чисельність населення загалом і частка молодого населення зокрема. Супутність останнього чинника дестабілізаціям пояснюється тим, що молодіжний максималізм, емоційність є психічним підґрунтям для «дестабілізаційних процесів». Водночас він виявив свою мало-впливовість для масових виступів, що може частково пояснювати зв'язок між часткою молодого населення і процесами насильницької дестабілізації.

Внутрішньо-елітній дестабілізації були супутніми приналежність демократичного режиму до факціональної підгрупи і частка населення у віці 15–24 років. На думку дослідників, ці фактори самі по собі не пояснюють внутрішньо-елітну дестабілізацію, що потребує «пошуку додаткових факторів, які можуть впливати на даний тип дестабілізації».

Автори пояснюють це тим, що розглянуті ними чинники «мають відношення до соціально-політичних і демографічних процесів в країнах в цілому, а в разі даного типу дестабілізації, швидше за все, треба шукати чинники, що впливають на дії саме еліт». Водночас вони зауважують, що предиктором для внутрішньо-елітних розколів стає факціональність (фактично – формальність і штучність) демократії, яка «і вказує на розкол всередині еліт за національною, географічною та будь-якого іншого «не ідеологічною» [239] ознакою.

Підсумовуючи емпіричний аналіз, автори констатують мультикаузальність різних типів політичної дестабілізації, наголошуючи на провідній предиктивності факціональної демократії в поясненні «високого рівня нестабільності для всіх чотирьох типів». Вони приписують автократичним режимам найвищі ризики державних переворотів в порівнянні з іншими типами нестабільності за

супутності низьких індексів масової дестабілізації. В демократичних режимах автори підмічають високу частку молодого населення у позитивному впливі на насильницьку і внутрішньо-елітну дестабілізацію при її негативному впливі на фактор різкої зміни режимів і незначущості для масової дестабілізації.

Політичний клієнтелізм, політичний емісаріат та політичне гастролерство.

Політичний клієнтелізм. Для здійснення аналізу супутності клієнтелізму зовнішньому впливу слід враховувати, перш за все, поширеність таких неформалізованих регуляторів поведінки, що належать до сфери соціальної моралі. Причому ці неформалізовані регулятори, які зумовлюють корупційні практики, характеризують співіснування в умовах клієнтелізму моральних засад домодерного, модерного і постмодерного культурного життєустрою.

У дослідженнях українських та закордонних авторів проблематиці клієнтелізму приділено значну увагу. Зокрема, його проявами в умовах радянського та пострадянського соціального життєустрою займалися М. Афанасьєв, О. Блінова, М. Восленський, Л. Зайцева, Р. Мертон, М. Ожеван, С. Айзенштадт та Л. Ронінгер, Ю. Романенко [15–16; 40; 115; 118, с. 235, 257, 328–329; 133; 174; 177; 262, с. 5–14; 67–75; 368–369].

Так, в статті М. Ожевана проаналізовано соціокультурні чинники українського націєтворення, які, на думку автора, «засвідчують «зависання між модерном та постмодерном» [262, с. 5–14].

До зазначених чинників, на думку автора, належать:

по-перше, історичні особливості тих держав в структурі регіональних ідентичностей, які впливали на них в минулом, що дослідник визначає як «квазіімперськість»;

по-друге, етатистська та патерналістська модель державності, яка «не посилює, а послаблює роль громадянського суспільства й політичної нації»

по-третє, «переважання зовнішніх ідентичностей над внутрішніми та поява зденаціоналізованих ідентичностей»;

по-четверте «поява та посилення у відповідь на глобалізаційні тенденції різноманітних версій націоналізму та його субститутів у вигляді «руського мира» або різноманітного «європеїзму»;

по-п'яте, «зовнішнє управління та тенденції до внутрішньої і зовнішньої десуверенізації» [262, с. 5–14].

До зазначеного переліку автор додає декілька постмодерних тенденцій, які «змінюють соціальну структуру в напрямках побудови мережевих зв'язків замість вертикальних; передбачають заміну мікроелементами блоків, домінування наднаціонального над національним та створення штучного образу нації в медіапросторі [262, с. 5–14].

Зазначені чинники можна вважати впливовими та дієвими в аспекті проявів в Україні геокультурного, гео економічного та геополітичного клієнтелізму у відносинах із державами-лідерами. Адже назовні-орієнтовані ідентичності, безініціативність громадянського суспільства при корумпованій клієнтарно-мафіозній державі з обмеженим суверенітетом та наданням коридору свободи транснаціональним економічним акторам, а також ідеології непослідовного націоналізму в поєднанні із космополітизмом дійсно сприяють геополітичному патронату сильніших держав та обмеженню державного суверенітету України.

Згідно з даними емпіричного дослідження О. Блінової, респондентам-студентам було запропоновано низку запитань на предмет з'ясування їхнього бажання «жити в іншій країні або взагалі змінити свою етнічну приналежність». Авторка висунула гіпотезу, згідно з якою «намір жити тільки в Україні або бути лише українцем свідчить про сформований позитивний етнічний автостереотип, а отже, про позитивну етнічну ідентичність» [262, с. 67–75].

В опціях країн альтернативного мешкання респондентів фігурували США, Японія, Росія. Такий перелік дослідниця інтерпретувала як свідчення незадоволеності «рівнем та якістю життя в своїй державі, можливостями самореалізації, власними перспективами». Респонденти декларували також своє бажання «набути статус «громадянина світу», а також демонстрували високу частоту «висловлювань на кшталт «немає значення, до якої національності

належить людина», що, як вважає дослідниця, свідчить про «штучний», ще не усвідомлений, незрілий космополітизм, а відтак, змінену етнічну ідентичність» [262, с. 67–75].

Із проведених емпіричних досліджень авторка робить висновок про те, що «серед студентів вищих навчальних закладів України спостерігається зниження значущості та актуальності етнічної ідентифікації у системі соціальної самокатегоризації людини, значна кількість опитаних вважає себе «людиною світу», підкреслюючи бажаність вільного вибору країни проживання» [262, с. 67–75].

Маємо підстави для обґрунтованого твердження про те, що формування космополітичної ідентичності перед формуванням актуальної етнічної ідентичності може бути одним із чинників геокультурного та геополітичного клієнтелізму та індикатором «перестрибування» українським суспільством модерної стадії при збереженні пережитків домодерну та їх поєднанні із ззовні нав'язаним постмодерном.

Адже клієнтелізм є форматом відносин між державами, у частині яких культурні та політичні еліти не здійснюють соціальну самокатегоризацію, вдаючись до універсалістських (а фактично – приватно-індивідуальних) ідентифікацій, що виражає як домодерні, так і постмодерні культурні засади соціальної моралі.

Авторка доводить, що «серед напрямів трансформації етнічної ідентичності студентів слід зазначити: біетнічну ідентичність, маргінальну етнічну ідентичність. Можливий також варіант слабкої, майже «нульової», етнічної ідентичності, тобто підкреслювання суб'єктивної незначущості етнічної приналежності або зарахування себе до «космополітів» [262, с. 67–75].

Доволі цікаву концептуальну модель поширення клієнтелізму під впливом геополітичних чинників пропонує О. Зайцева, яка методологічно спирається «на авторську теорію індивідуалізації та аналітичну історію». «У рамках аналітичної історії» авторка аналізує поняття «клієнтелізм», пропонуючи його визначення як

«відносини між патроном і клієнтами, які характеризуються добровільною залежністю».

Дослідниця зараховує до істотних ознак клієнтелізму такі: делегування клієнтом патрону ряду суверенних прав; лояльність клієнта щодо патрона; вимогу до клієнта – приймати умови, які диктує патрон; вигоди системи клієнтелізму – зобов'язання патрона заступатися за клієнта» [115, с. 183–190].

Продовжуючи свою думку, дослідниця зауважує, що, «з точки зору теорії індивідуалізації клієнтелізм є явищем, що виявляється в суспільно-політичній сфері, як варіант утвердження добровільних і взаємовигідних міжсуб'єктних відносин в ієрархічній системі світу» [115, с. 183–190].

На думку авторки, клієнтелізм є продуктом однополярної системи, тобто, «глобальної геополітичної колоніальної імперії, створеної з метою перерозподілу світових ресурсів, забезпечення потреб світового лідера і захисту інтересів його клієнтів, себто, клієнтських моделей розвитку».

Авторка, по суті, ототожнює клієнтарні відносини в суспільстві та відносини між лідерами-суверенами та сателітами (залежними державами). Держави-клієнти «не є пасивними учасниками відносин», адже вони «виторговують» для себе найбільш вигідні умови, намагаючись звести свої зобов'язання до мінімуму», проте, це не дає їм можливості перегравати держав-патронів.

Ілюстративним прикладом дослідницької концепції стають зовнішня міграція, «єдиний економічний простір, безвізовий режим», які, мовляв, «визначаються незаперечними перевагами Єдиної Європи», а необхідність приймати мігрантів багатьма країнами сприймається як тягар, що суперечить національним інтересам». Держава-патрон зловживає своїм правом диктувати умови державам-клієнтам, що означає на практиці їхній програш, оскільки «клієнтелізм виключає поняття «національні інтереси» в принципі», а держава-патрон («світовий лідер») «визнає винятковість своїх національних інтересів» [115, с. 183–190].

У відносинах держав-патронів (світових лідерів) та держав-сателітів поступово «формується багаторівнева структура клієнтелізму, яка відтворює принцип середньовічної феодалної ієрархії, у якій «васал мого васала – не мій васал» [115, с. 183–190].

За логікою авторки, держава-патрон, якою є США, отримала істотні переваги внаслідок Другої світової війни, бо йдеться саме про апропріацію та кумуляцію значних за обсягами фінансів. Цього не змогли зробити держави-сателіти Європи, які самі брали участь у війні, а отже, зазнали відповідних матеріально-технічних та людських втрат. Проте, несуть на собі обтяження геополітичних патрон-клієнтських відносин, зазнаючи невігідних наслідків для власних економік, що створює нові протиріччя між патроном та сателітами-клієнтами.

Теоретичний аналіз клієнтелізму уможлиблює розуміння його як однієї з соціокультурних передумов зовнішнього впливу на суспільство та дає підстави вести мову про наявну потребу розробки програм протидії. Важливими напрямками реалізації цих програм можуть стати:

1) в соціально-культурній сфері – забезпечення умов максимального заохочення автохтонних культурних акторів; впровадження програм морально-етичного просвітництва у векторі модерної моралі через інститути церкви та освіти; пропаганда культури гуманізму, служіння людям і суспільству; проведення наукових (соціологічних, культурологічних, політологічних, правових) досліджень та моніторингу клієнтелізму з подальшим публічним обговоренням результатів і коригуванням заходів протидії;

2) в політичній сфері – створення прозорої системи кадрової селекції в державному апараті та системи громадського контролю, спрямованого на перешкоджання призначенню на посади в системі управління осіб, залучених в клієнтарні мережі; посилення контролю результатів діяльності представницьких та адміністративних органів влади і політичних партій;

3) в економічній сфері – впровадження медіаторства та аудиту організаційних структур задля формування меритократичної системи

матеріального і нематеріального стимулювання службовців з урахуванням результатів їхньої професійної діяльності та реалізації менеджменту;

4) в адміністративно-правовій сфері – створення нормативно-правової бази для боротьби з клієнтелізмом, в тому числі визначення в існуючих нормативних актах суті цього явища і обов'язків посадових осіб щодо його недопущення; посилення незалежного контролю і відповідальності державних службовців усіх рівнів, застосування жорстких санкцій до порушників; розробка і забезпечення широкого використання конкурсів на заміщення вакантних посад та атестації державних службовців.

Політичний емісаріат є формою опосередкованого впливу через групи лобістів, які здійснюють представництво зовнішніх центрів влади в органі законодавчої та виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, політичних партіях та громадських організаціях. Політичний емісаріат може бути поширений, зокрема, в представницьких органах, в уряді, де представлені політичні фракції та блоки політичних партій, які відображають інтереси різних центрів влади.

Політичні альянси партій при цьому можуть мати «подвійне підпорядкування», представляючи, з одного боку, інтереси відповідних груп зовнішнього впливу серед політиків-резидентів, а з іншого – дипломатичних відомств, спецслужб, бізнес-структур іноземних держав.

Конкуренція між партіями може точитися з приводу обрання вищих посадовців та відокремлення комунікацій з ними від решти акторів. Йдеться, зокрема, про президентів, прем'єр-міністрів очільників національних банків та спецслужб, міністрів закордонних, внутрішніх справ, оборони та ін. Зрозуміло, що це ставить під загрозу відстоювання національних інтересів держави.

Спроби «проводити» акторів зовнішнього впливу в різних президентських кампаніях можуть завершуватися акціями масового невдоволення та державними переворотами. Адже створення нормативно-правової бази відбувається при цьому не відповідно до потреб громадян, а на основі негласних домовленостей між акторами впливу та їх закордонними кураторами.

Також варто взяти до уваги можливість здійснення політичними емісарами контролю над судовою системою, що є одним з основних інструментів зовнішнього впливу на політичний суверенітет держав. Це може відбуватися в неприхований спосіб, часто у зв'язку із отриманням кредитування від міжнародних фінансових інституцій.

Фінансові позики міжнародних фінансових установ через активність політичних емісарів конвертуються в створення наглядових рад із іноземним складом в державних компаніях, створення директоратів при міністерствах і відомствах під умови отримання зовнішнього фінансування, створення і контроль над численними антикорупційними органами і т. п.

Політичне гастролерство можна розглядати як один із способів конверсії соціального та політичного капіталу, наданого іноземними акторами впливу, в економічний капітал через отримання надприбутків маргіналізованою частиною неправлячих еліт. Йдеться про практики призначення на посади міністрів, голів держкорпорацій та відомств іноземних громадян, які паралельно працюють на спецслужби та силові структури іншої держави; іноземних громадян без спеціальної профільної освіти, які виявляють ознаки професійної непридатності тощо.

4.2.4.3. Технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації.) Колонізації та депортації (зовнішні та внутрішні). Геноциди. Звичайні та гібридні війни. Колоніалізм та неокolonіалізм.

Колонізації та депортації (зовнішні та внутрішні). Геноциди.

До побудови теоретичних моделей внутрішньої та зовнішньої колонізації зверталися П. Казанова, Р. Блаунер, М. Нетцлоф, Дж. Харріс, М. Хечтер, М. Фуко [269; 320; 335; 337; 351; 400; 404; 463]. П. Казанова здійснював відповідне переосмислення досвіду кризи системи колоніалізму і концептуалізував поняття внутрішньої колонізації в контексті відносин між автохтонними етно-соціальними спільнотами мексиканського походження та іспано-американськими завойовниками.

П. Казанова окреслює наслідки внутрішньої колонізації, відносячи до них соціально-історичну регресію, в яку потрапила Мексика опісля звільнення від колоніальної залежності та повернення влади автохтонних креоло-метисів. Їх повернення, на думку автора, виявилось для Мексики гіршим варіантом у порівнянні із пануванням колонізаторів.

Р. Блаунер аналізував внутрішню колонізацію на прикладі афро-американців в місцях їх компактного мешкання та поширення різних форм масових безпорядків у відповідь на цивілізовування та прищеплення відповідної міської культури англо-саксонського населення. Автор констатував значний опір афро-американців внутрішній колонізації через історичні травми, яких вони зазнали в досвідах контакту із білими європейцями. Цей предметний зріз пізніше став частиною постколоніальних студій. М. Фуко у своїх публічних лекціях використовував концепт внутрішньої колонізації у більш широкому значенні, а саме, як застосування колоніальної моделі влади в зонах фронтиру суспільств Європи.

М. Хечтер розглядав внутрішню колонізацію як складний процес поглинання/відштовхування англо-норманського «ядра» та шотландо-валійської та ірландської «периферії» Британських островів. Ця внутрішня колонізація переосмислювалася як драматичний процес політико-економічного поглинання шотландців та ірландців, часткового знищення їх етнокультурних еліт та нав'язування англофонії в культурній ідентичності.

Звісно, описані процеси не відбувалися безнаслідково, залишивши в історичній пам'яті шотландців та ірландців досвід неперетравлених травм. Останні пізніше ставали основою для формування сепаратистських та автономістських рухів, зокрема – ІРА та Scots unthirldom.

В праці К. Росса концептуалізовано проблему внутрішньої колонізації французьких територій після завершення Францією зовнішньої колонізації. Автор аналізує відмінності між методами управління зовнішньою та внутрішньою колоніальною периферією (фронтиром) в проекції на світ тілесності, який

змінюється паралельно із деколонізацією, та звертається до рефлексії поняття внутрішньої колонізації [484].

Сама проблема внутрішньої колонізації набула в соціологічній, культурно-антропологічній, політологічній літературі загострено-ідеологічної модальності. Адже процеси внутрішньої колонізації в різних суспільствах супроводжувалися геноцидами, депортаціями, міжетнічними війнами. Прикладами можуть бути освоєння монгольського фронтиру Китаєм, територій Голанських висот Ізраїлем, албанського Косово, яке супроводжувалося міжетнічними конфліктами сербів та албанців.

Низка досліджень внутрішньої колонізації є представлено в працях А. Еткінда, який наголошує на ігноруванні російської проблематики в роботах загального характеру, проте, констатує значний інтерес до неї при вивченні російської літератури і історії та аналізі регіональної колоніальної політики в працях групи дослідників [284–286].

Д.-Ч.-Т. Мур запропонував поширити дослідження внутрішньої колонізації на пострадянський простір, вважаючи, що поняття внутрішньої колонізації може бути застосованим і щодо періоду до Великих географічних відкриттів, коли, власне, і було розпочато відкриття неєвропейських світів та їх опанування силою зброї.

Мур пропонує розширити уявлення про внутрішню колонізацію через включення його до корпусу постколоніальних досліджень до 20 століття. Йдеться про імперіалістичні проекти Росії, Австро-Угорщини, Османської Імперії, а також Речі Посполитої, яка формувала свої відносини із «колоніальною периферією» в своєрідний спосіб [457].

У 2000-ті роки відбувається створення двох напрямків досліджень внутрішньої колонізації та формування двох парадигм її розуміння: соціально-політичної та культурологічної. В соціально-політичній парадигмі внутрішня колонізація розглядається як переважно як розтягнутий в часі процес приєднання територій колоніальної периферії та фронтиру.

В такому розумінні створення Російської імперії оцінюється як переважно імперіалістичний проєкт, в якому культурна політика та етнічна політика щодо інших народів зводилася до застосування адміністративного та військового примусу, розміщення військових гарнізонів, захоплення простору та будівництва військових містечок, які згодом ставали новими регіональними столицями. Цей дискурс частково відтворюється в риториці радикального націоналізму, в якому наголошується також домінування імперського шовінізму у внутрішній колонізації Фінляндії, Польщі, України та інших територій Російської імперії над націоналізмом «гнобленого російського народу» [146, с. 598–635].

В рефлексії технологій внутрішньої колонізації важливим є створення концептуального поля подібних та суміжних понять. Так, в універсалістських історичних студіях застосування категорій постколоніалізму до Східної Європи і Євразії зазнало відповідних утруднень. Ці методологічні утруднення стосувалися співвідношення понять «імперія» та «внутрішня периферія» і «зовнішня периферія».

Фахівці переважно історичного профілю заперечували можливість застосування поняття «колонізація» щодо освоєння внутрішньої периферії вже завойованих територій. Дослідники вважали за потрібне вести мову про регіональну політику імперій щодо територій внутрішньої периферії, а не про її колонізацію, яка розумілася як процес суто зовнішнього підкорення чужих територій, просторів, народів, на чому акцентує увагу Х. Нольте [465, с. 5–28].

Продуктивними для аналізу технологій внутрішньої та зовнішньої колонізації можуть бути дослідження стратегій доместикації та інтеграції еліт колонізованих народів культурними та політичними елітами імперій; якщо йдеться про Австро-Угорщину, Російську імперію, СРСР, Україну; подолання комплексу постколоніального неповноліття (субальтерності), етнічних мімікрій як захисних механізмів завойованих народів, формування етнічних амальгам та ін.

Поняття «геноцид» увійшло в науковий слововжиток після Другої світової війни. В 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього. Згідно зі статтею

2 зазначеного акту, «геноцидом визнано дії, які є вчиненими з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

Йдеться, зокрема, про «вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які є розрахованими на повне або часткове фізичне знищення її; заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу» [135].

В дефініції поняття фігурують по-перше, злочинні дії; по-друге, їх спрямованість та попередня спланованість (умисність); по-третє, вчинення по відношенню до якої-небудь групи людей дій з метою її знищення, заподіяння тілесних ушкоджень, розумових розладів, створення умов, розрахованих на знищення групи за національною, етнічною або релігійною ознакою та репресивне регулювання репродуктивної поведінки такої групи (обмеження дітонародження та вилучення дітей).

У 1945 р. Р. Лемкін [441] запропонував для характеристики нацистської політики систематичного знищення європейських євреїв поняття «геноцид», яке було похідним від грецької та латинської першооснов: *genos*, – «рід, плем'я», + латинське *caedo* – «вбиваю». Пропонуючи цей термін, Лемкін мав на увазі «координований план різних дій, спрямованих на знищення життєво важливих основ існування національних груп і самих цих груп як таких» [442].

З аналізу Лемкіна випливає деталізованіша типологія технологій геноциду, до яких дослідник відносить, поруч із перерахованим вище, акти варварства, вандалізму, провокування катастроф на лініях міжнародного транспортного сполучення, умисне перешкоджання роботі міжнародного транспортного сполучення та поширення людських, тваринних і рослинних захворювань [441].

Метою вчинення актів варварства є заподіяння шкоди як індивіду, так і групі, до якої він належить. До кримінальних технологій такого типу автор

відносить не тільки обмеження прав людини, а й підрив основ громадського порядку, зокрема:

– дії, спрямовані на знищення етнічних, релігійних або соціальних груп, незалежно від мотивів (політичних, релігійних і т. д.), як, наприклад, масові вбивства або погроми;

– дії, що мають на меті підірвати економічні основи існування членів групи;

– дії, спрямовані на приниження гідності особи у випадках, коли ці дії відбуваються в рамках кампанії знищення, спрямованої проти групи, членом якої є жертва

До кримінальних технологій вандалізму автор відносив «систематичне і організоване знищення художнього та культурної спадщини, в якій висловлюється унікальний дух і досягнення групи». Для автора завдана шкода в актах вандалізму стосується не соціо-культурних об'єктів, а людства в цілому [440; 442].

Точно так само автор пропонує визнати небезпечними перешкоджання міжнародним комунікаціям із використанням наземного, морського або повітряного транспорту, наводячи приклад з провокацією залізничної катастрофи в одній державі, яка не просто впливає на міжнародні комунікації, але і робить можливим появу жертва серед громадяни кількох держав [442].

Аналогічним чином автор пропонує кваліфікувати порушення закону народів в сфері поширення хвороб людини, тварин або рослин, небезпечність яких є зумовленою їх транснаціональними масштабами поширення та спричинення серйозних лих [442].

Геноцид було концептуалізовано в працях трьох напрямів соціо-гуманітарних досліджень: кримінологічних (М. Андрюхін, І. Бауер, В. Гринько І. Кравченко), політологічних (Х. Арендт, Дж. Гарсон, А. Панарін та ін.) та історичних (І. Арад, Д. Рассел) [6; 9–11; 18; 23; 40; 96; 173; 195; 214–217]. В кримінологічному напрямі є представленими переважно нормативні дефініції геноциду та найбільш розгорнуті класифікації геноцидарних технологій. В політологічному напрямі йдеться про міжетнічні відносини та аналіз

етнополітичних чинників скоєння масових вбивств та їх першопричин в різних суспільствах. В історичному напрямі аналізуються окремі кейси геноцидів, представлені в історії різних етнічних спільнот.

Найбільш відомими фактами геноциду в ХХ столітті стали: геноцид гереро і нама; винищення і депортація християн в Османській імперії в 1915–1923 роках (стосувався в першу чергу понтійських греків та вірмен); геноцид вірмен, здійснений Османською імперією в 1915 р. шляхом насильницького переселення вірмен з районів близьких до фронту та їх знищення під час переселення; винищення нацистською Німеччиною під час Другої світової війни євреїв і циган; геноцид профашистським хорватським режимом сербів в 1941–1944 р.; депортація калмиків сталінським режимом в райони Уралу, Сибіру і Середньої Азії; геноцид влади КНР в Тибеті щодо тибетців як етно-релігійної групи; геноцид алжирців в ході громадянської війни в Алжирі в (1949–1961), який проводився французькими поселенцями і французькою армією; геноцид частини камбоджійського населення (1975) в Камбоджі режимом Пол Пота; геноцид режимом С. Хусейна курдського населення північного Іраку (1987–1989); руандійський геноцид (1994) у формі знищення представниками племені хуту близько мільйона з племені тутсі; геноцид в колишній Югославії («різанина в Сребрениці»), що була актом масового вбивства боснійських мусульман боснійськими сербами (1995); знищення козацтва в Радянській Росії, депортації чеченців, осетинів, кримських татар в СРСР в 1944 році, знищення політичних опонентів в ході громадянської війни в Іспанії (1936–1939); геноцид інтелігенції в ході «культурної революції» в Китаї [46, с. 25–112].

Звичайні та гібридні війни.

Теоретичними парадигмами в розумінні звичайних та гібридних війн є реалістична, яка є методологічно похідною від британського емпіризму, позитивізму та соціального (когнітивного) біхевіоризму (Р. Нібур, Ф. Шуман, Д. Кеннан, Д. Шварценбергер, К. Томпсон, Г. Кіссінджер, Е. Карр, А. Уолферс, Р. Арон, Г. Моргентау та ін.); ліберально-ідеалістична, похідна від кантіанства та неокантіанства (І. Кант, Г. Рікерт, В. Віндельбанд); марксистська та

неомарксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурд'є); структурно-функціоналістська (Т. Парсонс, П. Сорокін); постмодерністська.

Реалістична парадигма базується на наступних ключових постулатах. По-перше, ключовими суб'єктами зовнішнього впливу є суверенні держави, які є раціональними соціальними інститутами із відповідною зовнішньою політикою щодо інших держав. По-друге, лише держави мають легітимні повноваження для реалізації зовнішнього впливу, оскільки вони є представленими урядами, що діють від імені населення. По-третє, держави формують стратегії зовнішнього впливу щодо інших держав на засадах утворення альянсів, кооперування, обміну або конфлікту [309; 387; 487].

Це дає можливість їм як укладати договори, так і проводити агресивну зовнішню політику щодо інших держав. Решта акторів для класичного реалізму взагалі не розглядаються як ті, що можуть приймати участь у веденні війн, що частково відповідає істині. Адже навіть в сучасних умовах, коли вторинними суб'єктами ведення війн стають приватні військові кампанії, військові найманці різних типів, вони, все одно отримують своє озброєння, фінансування, екіпіювання від тієї чи іншої держави чи групи держав.

Тому точка зору реалізму, на перший погляд, може здаватися застарілою, однак, при збереженні провідної ролі держави як суб'єкта формування та здійснення влади в значній мірі зберігає свою релевантність в теорії зовнішнього впливу.

Зовнішній вплив будь-якої держави у міжнародних відносинах є зумовленим її внутрішнім політичним егоїзмом та анархізмом. Кожна держава в особі владних еліт вважає себе самодостатньою і такою, що не має над собою ніякої суверенної влади. Отже, вона егоїстично та цілеспрямовано реалізує інтереси нації, від імені якої і реалізує функції зовнішньої політики та війни як її складової. Зазначене пояснюється тим, що, попри наявність у міждержавних відносинах певних наднаціональних акторів (в особі міжнародних організацій) за державою залишається монополія на легітимне насильство.

Реалістична парадигма, отже, характеризується деякою переоцінкою державно-правових форм війн як технології зовнішнього впливу та, відповідно, недооцінкою зовнішнього впливу недержавних та транснаціональних акторів в організації таких війн, які в умовах глобалізації висувуються на лідерські позиції.

Ліберальна парадигма (Г. Гроцій, І. Кант, Г. Рікерт, В. Віндельбанд, в політиці – Д.-Ф. Даллес, З. Бжезинський, Д. Картер, Д. Буш) базується на наступних ключових постулатах. По-перше, в зовнішньому впливі зовнішня політика держави має поєднуватися із принципами міжнародного права, яке базується на цінностях космополітичної моралі.

По-друге, діючи на основі космополітичної моралі та цінностей легітимного застосування сили, держави як суб'єкти відмовляються від застосування сили в міждержавних відносинах та від дипломатичного визнання будь-яких реконфігурувань міждержавних відносин, які є досягнутими за допомогою сили. По-третє, коло акторів зовнішнього впливу розширюється як за рахунок не впливових у зовнішньому відношенні держав, так і міжнародних урядових та неурядових організацій, політичних партій, громадських об'єднань та груп впливу, бізнес-структур та окремих осіб.

По-четверте, стратегії та технології зовнішнього впливу держав із раціонально односторонніх та егоїстичних переорієнтовуються на соціальне середовище, стають просоціально-виваженими, оскільки їх прийняття перестає залежати від механізмів закулісної дипломатії, але все більше нагадує процес багатоступінчастого консультування чиновництва як національно-державного рівня, так і наднаціональних міжнародних організацій, політичних партій і рухів, неполітичних асоціацій і професійних груп тощо [499, с. 43–90; 176–177; 343].

По-п'яте, у зовнішньому впливі перестає діяти принцип егоїстичної самопомоги, а до просування різних проєктів зовнішнього впливу залучаються недержавні актори. Поширеними стають культурна та цифрова дипломатія, лобізм громадських організацій, медійне трендсетерство із формуванням громадської думки як чинника формування стратегій зовнішнього впливу і т. п. Зазначене відбувається через вдосконалення норм міжнародного права,

демократизацію міжнародних відносин, поширення на них універсальних норм моральності і справедливості.

По-шосте, в міжнародних відносинах виникають різноманітні форми співробітництва, яким відповідають різноманітні майданчики формування зовнішніх зносин та взаємного зовнішнього впливу. Йдеться про розширення міжнародного співробітництва у сфері науки, мистецтва, масових комунікацій, відновлення екосистемної рівноваги (боротьба із глобальним потеплінням, вирішення проблем забезпечення продовольством, питною водою, гуманітарні спецоперації в гарячих точках міжетнічних конфліктів тощо). Зовнішній вплив в умовах глобалізації, отже, демонструє зростаючу взаємозалежність та прив'язку до міжсуспільних проблем.

По-сьоме, зовнішній вплив в рамках світової співдружності демократичних держав та формуванні спільного простору громадської думки стає інструментом розв'язання більшості військових конфліктів мирним шляхом, методами правового регулювання, інституційних механізмів міжнародних організацій, на засадах розширення взаємовигідного співробітництва та обміну. Одним з провідних напрямків зовнішнього впливу міжнародних організацій щодо окремих держав стає створення системи колективної безпеки на основі добровільного роззброєння і взаємної відмови від війни як інструменту міжнародної політики, системи, яка дозволить покінчити зі світовими війнами і збройними конфліктами між державами.

Критичні аргументи щодо наведених постулатів ліберальної парадигми стосуються, по-перше, переоцінки моральних якостей людства загалом та політичних еліт зокрема. По-друге, в суто кантіанському та рікертіанському дусі ця парадигма постулює добровільну відмову сильніших акторів впливу від використання своїх військових переваг, що суперечить не лише історичному досвіду, але і актуальній реальності міждержавних відносин, в яких принцип верховенства сили над правом продовжує залишатися провідним. По-третє, сама парадигма є виразно євроцентричною і дезактуалізує розшарування людства на

різні континенти та спільноти, які характеризуються нерівномірністю культурного, політичного, демографічного та економічного розвитку.

Головними соціальними акторами в *марксистській парадигмі* розуміння війни є антагоністичні соціальні групи, оскільки вся історія є історією їх боротьби. Рабовласники і раби, феодали і феодално-залежні селяни, буржуазія і робітничий клас (пролетаріат) – всі вони є антагоністичними групами, пригніченою більшістю та меншістю, яка пригнічує цю більшість. Щодо класових відносин міждержавні та між-суспільні відносини є вторинними і навіть третинними. Прагнення пануючих класів до нових завоювань, задоволень, надприбутків призводить до посилення експлуатації дискримінованої більшості, а отже, пошуку нових ресурсних джерел (рабів, земель, ринків збуту тощо).

Зазначене має наслідком посилення міждержавних протиріч між високорозвиненими (буржуазними) та низько-розвиненими (пролетарськими) суспільствами. Оскільки пролетарські нації не мають своєї батьківщини, отже, є космополітично орієнтованими, то їх об'єднання відбувається на засадах ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Розвинені, заможні, військово-технічно та інформаційно-комунікаційно потужні суспільства створюють як легітимні національні держави (які, звісно, не можуть бути чимось іншим, аніж інструментами корпоративно-класового панування), так і між-державні наднаціональні організації. Ці організації, стаючи їх зовнішньополітичними інструментами, претендують на вираження глобально-спільнотних інтересів, хоча переслідують вузько-егоїстичні цілі, сприяючи постійній дестабілізації міжнародних відносин, конфліктам і війнам.

В марксистському розумінні відмінності між міжнародними відносинами та міжкласовими відносинами є несуттєвими. Якщо держава є надбудовчим інститутом, який виражає інтереси пануючого класу, а інтереси пануючого класу, в свою чергу, визначають виробничі відносини, то міжнародні відносини є просто підгрупою класових відносин. Отже, в них продовжуються ті самі антагонізми між буржуазією і пролетаріатом, але в проекції на війни, міжетнічні конфлікти, колонізації, окупації і т. п. Проте, в сучасних умовах для розуміння марксистської

та неомарксистської концепції війн набуває не стільки методологія історичного матеріалізму в чистому вигляді, скільки його інтегровані версії із інституціоналізмом та структурним функціоналізмом, на що вказує М. Буравой.

Аналізуючи соціологічну теорію марксизму, М. Буравой приходять до висновку про зв'язок фундаментальної соціологічної тези марксизму із пророкуванням про те, що для стабільності капіталістичних відносин «обов'язково буде існувати цілий комплекс складних інституційних механізмів по відтворенню цих відносин», а отже, «капіталістичні класові відносини завжди будуть зберігати стабільність, ...тому, що збереження такої стабільності вимагає активної інституційної підтримки», що є слушним. Воно вказує на утворення поля спільного теоретизування з приводу війн як технологій зовнішнього впливу в марксизмі, неомарксизмі та неофункціоналізмі, на що і вказує автор, коли веде мову про «квазіфункціоналістську логіку міркувань», в якій «класові системи розглядаються як структури, породжують серйозні проблеми для свого власного відтворення, проблеми, які, як правило, викликають прийняття відповідних рішень» [29].

Дослідник, проте, вказує і на відмінності між неомарксизмом та неофункціоналізмом в розумінні війн, послуговуючись тезою про те, що тут (в марксизмі) «відсутнє гомеостатичне припущення про те, що ефективні функціональні рішення завжди, так чи інакше, будуть знайдені. Насправді ж, одним з центральних завдань марксистського соціологічного вивчення проблеми соціального відтворення є саме аналіз способів, під впливом яких ставиться під сумнів і підривається, занурюючись в протиріччя, суспільне відтворення як таке» [29].

Е. Балібар у своїй статті «Марксизм та війна» відзначає, що вже у «Маніфесті Комуністичної партії» відбувається «ототожнення класової боротьби і соціальної або громадянської війни», що впливає з двох фраз, які можна знайти на початку і в кінці глави 1 «Комуністичного маніфесту»: «Історія всіх суспільств, які досі існували, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротше, гнобитель і пригноблений

перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели неперервну, то приховану, то очевидну боротьбу, яка зазвичай закінчується революційною перебудовою всього громадського будівлі або загальною загибеллю класів. <...>

Описуючи найбільш загальні фази розвитку пролетаріату, ми простежували більш-менш прикрити громадянську війну всередині існуючого суспільства аж до того пункту, коли вона перетворюється в відкриту революцію, і пролетаріат засновує своє панування за допомогою насильницького повалення буржуазії» [17].

Балібар наголошує на тому, що після Енгельса «діалектика мілітаризму» переходить в теорію імперіалізму у вигляді ідеї, згідно якої з досягненням капіталізмом «стадії» конкуренції за колоніальне захоплення світу між панівними націями, мілітаризм стає не тільки результатом, але і двигуном історичного розвитку. Йдеться про інтернаціоналізацію соціалістичної ідеї, яка поділялася в ті часи, і стала пізніше – в фашистських державах, але також і в «кейнсіанському» лібералізмі – позитивним вихідним пунктом і програмою для самих капіталістів [17].

Проблема, як зауважує дослідник, ускладнилася після того, як внаслідок самих воєн виникли «соціалістичні держави», які стали великими «стратегічними гравцями» в конфронтації між мілітаризованими державами в світовому масштабі.

Для дослідника це створює вступ до другого ключового питання, а саме, питання про реальні передумови та дієвість інтернаціоналізму, який виступає в якості форми, в якій експлуаторські класи можуть нав'язати конкретну орієнтацію світовій політиці – або ж не можуть цього зробити. Саме в ході війн відбувається «тест на реальність» [17] для національних буржуазних держав, які або зазнають зовнішнього впливу з боку соціалістичних держав, або витримують натиск інтернаціоналізму, протиставляючи йому патріотизм і націоналізм.

Отже, зовнішній вплив буржуазних держав на соціалістичні, і навпаки, через війни залежить від спроможності перших за допомогою пропаганди та військової сили нейтралізувати патріотизм та націоналізм буржуазних держав, а

з боку других – демонструвати переваги патріотизму та націоналізму перед соціалістичними державами через створення соціальної картини світу того чи іншого буржуазного суспільства із демонстрацією його культурних, політичних та економічних переваг перед світом соціалістичних суспільств.

Балібар, рефлексуючи на проблемою інтернаціоналізму, вказує, що він коливався між пацифістикою (наводячи розуміння цього терміну в концепції «екстермінізму» Е.-П. Томпсона...) і так званим революційним поразництвом. Співвідношення між ними залежало від того, яким чином складалася соціально-економічна та політична ситуація в тому суспільстві, де були комуністичні та соціалістичні партії і де велася відповідна пропаганда.

Хоча дослідник і не говорить про пропаганду та колоніальні традиції того чи іншого суспільства, можливо, про них варто було б згадати, в чому, звісно, автор припускається деякої прогалини. Водночас Балібар має рацію в сенсі, коли веде мову про конкуренцію двох сценаріїв ведення війни і двох типів робочого класу: пацифістський (космополітичний) та мілітаристський (націоналістичний).

Автор відзначає, що «маси, про які йшла мова, представляли собою не подібні один з одним «робочі класи» однаково розвинених капіталістичних держав, а різномірні населення країн і регіонів по обидва боки колоніального і постколоніального поділу, з розбіжними ідеологіями і, можливо, також багато в чому непримиренними інтересами» [17].

Саме тому в дисертаційному дослідженні, з урахуванням аналізу Балібаром проблематики війн між соціалістичними та капіталістичними державами є доцільним виділення двох сценаріїв зовнішнього впливу: космополітичного (пацифістського) та мілітаристського (націоналістичного). Зміст сценарію залежить від низки чинників розвитку суспільства, зокрема – історичного спадку колоніалізму, його наявності чи відсутності, місця військового проширення в соціальній структурі суспільства та рівня впливовості армії, забезпеченості суспільства сировинними ресурсами тощо.

Варто наголосити на деяких відмінностях в класичному марксизмі, «ревізійністському» (ленінсько-сталінському) марксизмі та неомарксизмі в

розумінні війн як технологій зовнішнього впливу. Для класичного марксизму, отже, є притаманним розуміння війн як продовження зовнішнього впливу в сфері класової боротьби, коли війна між суспільствами є продовженням класових антагонізмів на міжнародній арені.

В ревізійністському марксизмі, який був представленим в працях Леніна та Сталіна, війна стає реальною технологією впливу соціалістичних держав на капіталістичні держави, при цьому з переростанням расової та міжнаціональної війни у класову та громадянську війну. Отже, для управління процесом війни необхідно проводити пропаганду з метою переведення війни імперіалістичної у війну громадянську.

В неомарксистському концептуальному баченні війна є технологією, яка відповідає стратифікованій геополітичній картині світу, в якій вирізняються суспільства-гегемони, суспільства напів-периферії і суспільства периферії. В цьому аспекті суспільства центру є активними суб'єктами війн щодо суспільств напів-периферії та периферії, в той час як суспільства напів-периферії та периферії є обмеженими у своїй суб'єктності застосування війн і виступають або випробувальними полігонами, або буферними територіями розмежування ліній конфлікту, або жертвами таких війн.

В структурно-функціоналістському підході розуміння війн як технологій зовнішнього впливу створюється на основі визначення соціальної цілісності. Отже, холізм домінує над елементалізмом. Холістичний підхід П. Сорокіна до мілітарних студій включає висунення автором низки заперечень щодо марксистсько-ленінської теорії імперіалістичних війн, а з іншого боку – обґрунтування структурно-функціоналістського бачення війн як інструментів зовнішнього впливу одних держав на інші.

Перша група контраргументів стосується непрозорості зв'язків між коаліціями держав і марксистською теорією класової боротьби між працею та капіталом. Ця теорія, мовляв, не може пояснити утворення саме тих коаліцій (між англо-французьким капіталом, з одного боку, і німецько-австрійським – з іншого), ...між капіталом будь-якої держави з капіталом всіх інших держав – і союзних, і

ворожих, і не відповідає на запитання про те, «чому в цій боротьбі капіталу держави розподілилися так, а не інакше? Чому боротьба економічних інтересів Англії і Росії, боротьба безсумнівно є даністю, проте, це «не викликало війни між Англією і Росією, а чомусь породило війну між Росією і Німеччиною? Цього конкретного розташування держав у ворожі коаліції теорія імперіалізму не могла і не може пояснити...» [242].

Друга група контраргументів впливає із непояснюваності часових рамок війн в марксистсько-ленінській теорії імперіалістичних війн. Сорокін констатує постійність війн за ринки збуту як «явище постійне для капіталістичного ладу», що не пояснює, на його думку, причини того, чому війна спалахнула саме тепер, а не раніше і не пізніше» [242].

Третя група контраргументів стосується, так би мовити, суспільств-винуватців війн. В одних теоріях, за констатацією Сорокіна, винуватцями війни (першої світової) оголошується Англія, в інших – Німеччина, хоча в доказах доведення як першого, так і другого марксиста, оперуючи однаковими даними, приходять в низці питань до діаметрально протилежних висновків: в одному випадку винуватцем війни виявляється німецький капітал, в іншому – англійський [242].

Четверта група контраргументів стосується критики марксистського економічного монізму, яка ігнорує всю «строкату тканину» соціальних чинників і «намагається звести історію до рівняння з одним невідомим» [242].

П'ята група контраргументів висувається автором щодо редукціоністського розуміння марксистами війн, їх монокаузальними поясненнями, що, за словами Сорокіна, нагадує... «лікаря, який «всі хвороби лікував одними ліками – водою» та соціологію «того рівня, на якому колись стояла медицина знахарів, які лікували від всіляких недуг вуглинками і нашіптуванням» [242].

Важливими для концепції дисертаційного дослідження в структурно-функціоналістській теорії війн Сорокіна є визначення результатів (ефектів) впливу війн на ті чи інші суспільства. Сорокін вирізняє, з одного боку,

1) соціал-дарвіністське (еволюціоністське) розуміння війн як процесів, які сприяють зростанню людства, визначенню ієрархій спільнот, науково-технічному прогресу та перерозподілу життєвого простору Землі, та

2) моралістично-пацифістське (етико-християнське) розуміння війн, яке визначає війни як процес суто негативний, що тягне за собою деградацію розуму, здичавіння інстинктів, поширення жорстокості, інтернаціональну ненависть [241].

П. Сорокін досліджує 4 групи результатів (ефектів) зовнішнього впливу війни на суспільство [241]:

1) *демографічні ефекти*: Істотне – зростання венеричних захворювань, епідемій чуми, грипу, холери, тифу. Помірне – зростання нервових і розумових захворювань. Зростання/убування – рівень смертності всього населення (починає зростати і збільшується до кінця війни, опісля її завершення знижується і повертається до показників довоєнного рівня; рівень шлюбів та рівень розлучень (знижується на початку війни, зазнає подальшого зниження до кінця війни, наприкінці війни стрибкоподібно зростає до довоєнного рівня);

2) *економічні ефекти*: ключові ефекти війни для економічного життя суспільства стосуються: втрати добробуту (ресурси та людський капітал); та екстраординарне переміщення цінностей від суспільства до суспільства і від однієї групи до іншої;

3) *соціально-групові ефекти* (кооперування, інтеграція соціальних груп);

4) *моральні ефекти*: Зростання/убування: вплив на показники злочинності;

5) *політичні ефекти*: розширення державної регламентації, контролю, централізації, деспотизму; посилення соціальної нерівності; звуження приватного простору громадян за рахунок екстраординарних заходів (мобілізацій, змін військової логістики та тилового забезпеченні і т. п.); перетворення народу в армію, а армії – в народ [243].

Гібридна війна РФ проти України як ілюстративний приклад війн нового покоління

Процеси глобалізації, складником яких є конкуренція світових і регіональних держав в геокультурному, геоекономічному та геополітичному

просторі, спричиняють появу нових технологій зовнішнього впливу одних держав на інші, включаючи і Україну. Однією з таких нео-технологій можна вважати «гібридні війни», дослідження яких утворює предмет наукового інтересу і перебуває в центрі уваги сучасних дослідників.

Не потребує спеціального доведення як технологічна, так і стратегічна складність гібридних війн, які слугують зразками поєднання військових і невійськових технологій зовнішнього впливу. В Україні гібридна війна РФ включає в себе як застосування військових (спецпідрозділів, приватних військових компаній, терористичних та екстремістських угруповань, партизанських загонів та ін.), так і невійськових технологій (розвідувально-підривної діяльності спецслужб, інформаційних війн, економічних війн тощо).

Гібридна війна РФ проти України поєднує зазначені інструменти із звичайними бойовими діями, диверсіями, терористичними актами, кримінальним насильством. Метою гібридної війни є отримання найбільш ефективного зовнішнього впливу на основі поєднання зовнішньої та внутрішньої агресії, включаючи ту, яку здійснюють проросійські ЗМІ та політичні партії, громадські організації, групи впливу у медіасфері. Усе це актуалізує предмет дослідження в контексті аналізу соціологічної проблематики зовнішнього впливу.

Гібридна війна РФ проти України відображена в значній за обсягом науковій літературі. Дослідники гібридних воєн, їхніх стратегічних і тактичних засад вирізнили 3 групи інтерпретацій гібридної війни на території України.

1) *Геополітичні пояснення*. Вони дотичні до геополітики та соціології міжнародних відносин, теорії інформаційних війн та військової безпеки [188; 199]. Тут говориться про те, що геополітична криза в Україні була спричиненою відходом політичного керівництва держави від курсу «двовекторності» і однозначного схиляння в бік проєвропейських/проєвроатлантичних преференцій. Пояснення такої радикалізації ґрунтується на тому, що здійснення вибору між двома міжнародними альянсами (Євросоюзом та Митним союзом, Заходом та Росією) стало чинником загострення боротьби між Росією, ЄС та НАТО за

домінування в Україні із участю зовнішніх акторів та переведенням внутрішнього конфлікту в Україні в приховано-зовнішню (гібридну) форму.

2) *Глобалістично-інформаційні пояснення.* Методологічною основою для них є постструктуралістська концепція М. Фуко та Ж. Деріди [98]. Ключовим методологічним постулатом постструктуралізму в розумінні інформаційних війн є положення про універсальність і тотальність влади, яка спирається на знання, проникає в усі сфери суспільного життя і побут. Регульованими з боку влади, в рамках концепції М. Фуко та Ж. Деріди, стають раніше вільні зони інтимно-особистісної сфери життя людини, в яких влада дає рекомендації з охорони здоров'я, харчування, регуляції сексуальних відносин, виховання дітей. Усепроникність владо-відносин здійснюється через соціальні інститути суспільства, «агентів соціального середовища, (школа, сім'я, виробничі об'єднання та ін.), ціннісно-нормативні стандарти. У дисциплінарному просторі влада контролює суспільство через різні форми, здійснюючи тим самим тотальний контроль. Такими формами є конкуренція, тести, іспити, а також сучасні технічні засоби контролю: відеоспостереження, комп'ютерне стеження. Оскільки влада набуває ознак дифузності та неструктурованості, нелокалізованості, її суб'єктна ідентифікація у визначених просторових локусах стає утрудненою, що надає їй змогу проникати в будь-які соціальні інститути, провокувати напруженість і конфлікти, і, разом з цим, нейтралізувати осередки опору. Спільним знаменником глобалістичних пояснень є розуміння гібридної війни як продукту порушення класичної (фізично-просторової) територіальності, появи транскордонного простору через процеси дифузії кордонів між державами та суспільствами внаслідок розвитку інформаційного суспільства. Саме інформаційному суспільству відповідає зміна технологій насильства та набуття лідерських позицій так званою «м'якою силою» порівняно із «жорсткою силою», застосування якої розподіляється у просторі та часі [153; 182].

Глобалізація визначає нові особливості військових конфліктів, насильство в яких зміщується з міжкордонного простору на внутрішньосоціальний та культурний простори, зокрема – інформаційний та кіберпростір. Ці конфлікти

змістовно стають конфліктами низької інтенсивності та відрізняються від конфліктів попередніх епох своїм внутрішнім «епіцентром» [124].

Вони відбуваються всередині однієї держави із підключенням транснаціональних акторів та за обставин розмивання відмінностей між внутрішніми і зовнішніми діями, між інтервенціями і контр-інтервенціями, між національним і глобальним рівнями соціальної організації.

Глобалістично-інформаційні пояснення гібридних війн включають урахування реальності недержавних акторів (парамілітарних організацій, локальних лідерів, криміналітету, найманців), які діють синхронно із державними підрозділами та інституціями на основі постійної інформаційної координації (поліція, служби безпеки, регулярні збройні сили). На цьому акцентують увагу В. Герасімов, М. Захаров, Л. Івашов, І. Іліопулос, І. Ніколайчук [48, с. 19–24; 116, с. 43–47; 120; 121; 186, с. 85–105].

Отже, йдеться про гібридну війну як про міжнародний конфлікт низької інтенсивності (а також перервності, періодичності, стертих відмінностей між війною та не-війною), що розгортається між двома або більше основними, або прямими суб'єктами, (акторами), якими, на геоекономічному, геополітичному та геокультурному рівнях є держави або групи держав (альянси, блоки), а у внутрішньому культурному, політичному, економічному просторах – культурні та медійні трендсетери, кримінальні угруповання, політичні партії, соціальні рухи. Саме за рахунок останніх сучасні війни набувають ознаки гібридності, а ядром самої гібридності стає культурна трансгресія, детальніший аналіз якої реалізується в інформаційно-психологічних поясненнях гібридних війн.

3) *Інформаційно-психологічні пояснення.* Їхня логічна модель зміщена в бік акцентування уваги на війнах сенсів та систем, що їх продукують. При цьому під сенсами розуміється широке коло культурних конструктів: цінностей, світоглядів, норм та традицій, соціальних уявлень, фреймів тощо, на що вказують у своїх працях В. Джузеппе, Г. Почепцов, М. Лайнбарджер [100; 154; 208]. У соціології медіасфери, соціології політики та соціології міжнародних відносин сенси розглядаються як всепроникний трансгресійний тип культурного та соціального

буття. Із створенням всеохопної системи кіберпростору та розгалужених електронно-комунікаційних мереж трансгресійність продуктів культури набула цілком реальних абрисів. Якщо в рамках Вестфальської та Поствестфальської систем трансгресійність була обмеженою фізико-географічними, політико-юридичними та економічними структурами, то з появою Інтернету ці кордони фактично зникли. Завдяки мережам війни нового покоління набули ознак мережевоцентричності [238].

Події Революції гідності 2014 року в Україні стали резонансними у світі не стільки через їхній вплив на внутрішню соціально-політичну ситуацію, але і в аспекті зовнішнього впливу Росії на Україну через розгортання гібридної війни та активізацію регіонального сепаратизму. Для цього РФ втрутилася в перебіг соціально-політичного конфлікту в Україні, що пояснювалося конкуруванням Росії та ЄС. Україна й до цього була простором зовнішнього впливу з ЄС в рамках «Східного партнерства» і Угоди про асоціацію. Через наближення до ЄС Україна створила загрозу її геополітичним інтересам.

Зміни акторів зовнішнього впливу відбувалися в Україні на тлі трансформації міжнародних відносин, яка полягала в переході від Вестфальської до Поствестфальської системи. Осереддя Вестфальської системи стало формування такої конфігурації міжнародних відносин, у якій політичні еліти європейських держав усвідомили потребу упорядкування правил міждержавної взаємодії, як в європейському, так і в світовому просторі [236, с. 95–105].

Засадничими елементами Вестфальської системи міжнародних відносин стали взаємне визнання національного державного суверенітету і рівноправності держав. Ці принципи набули глобального поширення, створивши основу для сучасних міжнародних відносин. Вони передбачають пріоритетність національних інтересів, балансу сил, держав-націй, забезпечення державного суверенітету, право держав обмежувати втручання у внутрішні справи, рівність прав держав, зобов'язання виконувати укладені договори, визнання пріоритету міжнародного права над національним правом та застосування дипломатії в міжнародних відносинах [236].

Криза державного суверенітету в Україні відповідає зниженню вагомості означених принципів у регулюванні відносин між державами. Воно стосується декількох аспектів. Україна успадкувала від радянської системи специфічний соціальний життєустрій, у стратифікації якого найвищим статусом володіли соціальні групи закритого типу, панування яких завжди було тіньовим і напівлегальним.

Ці групи, представляючи собою гібрид залишків партійної номенклатури, криміналітету та патримоніальної бюрократії, мають певну зовнішню орієнтацію. Одна їх частина зорієнтована на ЄС та США, інша – на РФ. Отже, на нашу думку, російська окупація Криму, «гібридна війна» проти України та внутрішня соціально-політична криза пов'язані із двоцентровістю олігархічних груп впливу в Україні.

Під час виборчої президентської кампанії 2004 року відбувся розкол олігархічних груп на два протиборчі табори: проєвропейський, «помаранчевий», і проросійський (євразійський). Між цими таборами (під очільництвом В. Ющенка, Ю. Тимошенко, з одного боку, та В. Януковича – з іншого), як і між зовнішніми центрами впливу, точилася запекла конкуренція.

Апофеозом конкуренції стала внутрішня криза кінця 2013 – початку 2014 р., приводом до якої формально слугувало припинення підготовки угоди про асоціацію з ЄС, яку попередньо планувалося укласти на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі. Фактична відмова В. Януковича від укладання угоди призвела до Революції гідності.

Підтримка курсу на ЄС або на Митний Союз розділила українське суспільство на рівні регіонів, у яких відповідні олігархічні групи сприяли створенню відповідного порядку денного в ЗМІ та поширенню сепаратистських настроїв. При цьому кількість прихильників європейського вибору протягом 2010–2013 років зростала (від 48 до 53%), тоді як Митного Союзу, навпаки, зменшувалася (з 35 до 24,5%) [21–22].

Кількість прибічників європейсько-євроатлантичного та євро-азійського (проросійського) вибору різнилася в південно-східних, центральних та західних

регіонах України відповідно. Геополітичний розлам склався, перш за все, за рахунок Криму та Донбасу, населення якого підтримувало переважно Митний Союз, а населення західних та центральних регіонів – вступу до ЄС [183; 287].

Таким чином, перерозподіл прихильників тієї чи іншої форми геополітичного протекторату та впливу загалом відповідав карті колонізацій, окупацій та територіальних приєднань. За такою логікою, цілком імовірною була підтримка у травні 2014 року вступу до ЄС 87,7% респондентів західних регіонів і 64% центральних регіонів [183; 287].

У східних і південних регіонах цей показник зменшувався, відповідно, до 30,5% і 28%, а на Донбасі не перевищував 13%, тоді як майже 68% респондентів виявляли прихильність до Митного союзу. В східних і південних регіонах кількість прихильників проросійського вибору становила 29% і 25%, в той час як найнижчу підтримку (6,9% і 1%) євразійського вибору було зафіксовано в центральних і західних регіонах [183; 287].

Безпосередньо перед Єврореволюцією в громадській думці України відбулися певні зміни щодо пріоритетів євроінтеграції. Проте, В. Янукович як один із очільників Партії регіонів не вважав за потрібне враховувати зростання проєвропейської більшості, здійснюючи у внутрішній політиці кроки, які мали б наблизити українську модель мультиолігархічного типу до російської квазімонархічної моделі управління. Останню вирізняли високий рівень централізації влади, збільшення контингенту силових структур, перерозподіл активів на користь найближчого оточення владної верхівки, а також активне використання кримінальних угруповань, поруч із силовими структурами для придушення масових безпорядків.

Ставка на російську модель управління країною і євразійський вектор зовнішньої політики знайшла своє відображення, зокрема, в тому, що керівниками силових структур було призначено громадян РФ, що посилювало зовнішній вплив Росії та породило ілюзію потреби в політичному емісаріаті. Опонентами Партії регіонів стали не лише партії парламентської опозиції, (УДАР, «Батьківщина» і

«Свобода») але і самоорганізовані спільноти громадян. Використання сили проти прибічників євроінтеграції делегітимізувало владу.

З настанням перелому в протистоянні опозиції та влади виникла перспектива проведення дострокових президентських виборів та було підписано угоду про врегулювання кризи в країні із представниками опозиції. Втеча з країни Президента супроводжувалася його заявами про начебто очікуваний збройний напад на нього, після чого у проросійському таборі з'явилося визначення того, що відбувалося в Україні, як «державного перевороту» [147].

Втечу Януковича до Росії громадянське суспільство сприйняло як підтвердження зовнішнього впливу РФ щодо України. Сам факт втечі було визначено як «самоусунення президента від виконання своїх обов'язків», що потребувало екстраординарних рішень щодо законодавчої і виконавчої влади аби убезпечити її від колапсу. Було обрано новий уряд під очільництвом А. Яценюка. Росія відповідальність за те, що відбувалося в Україні, поклала на екстремістські елементи, дії яких призвели до «державного перевороту».

Перед тим, у 2010 році, Партія регіонів фактично здійснила узурпацію влади, повернувши Президенту повноваження з формування уряду, чим було започатковано нелегітимний перехід від парламентсько-президентської республіки до президентсько-парламентської. Зазначене вище дає підстави визначити події в Україні не як державний переворот, а як ротацію олігархічних кланів як провідників політики зовнішніх центрів влади.

Адже ці олігархічні угруповання в боротьбі за владу використовують відкриту або ж приховану підтримку як РФ, так і окремих європейських країн (Польщі, Чехії, Румунії та Угорщини). Тому існуюча в Україні мультиолігархічна модель управління створювала видимість конкурентного середовища при реальному підриві державного суверенітету через політичний емісаріат ЄС, НАТО та РФ. Приватизація держави олігархічними кланами зумовила повну деконструкцію оборонного потенціалу України, що доволі чітко виявилось в 2014 році перед початком гібридної війни на Донбасі. Олігархізація

держави та супутня їй корупція зумовили неготовність до нейтралізації внутрішніх загроз та зовнішньої агресії.

Ротація олігархічних кланів в Україні в 2014 р. при супутніх трансформаціях вектору зовнішньої політики спричинили відповідну реакцію РФ. Пропагандистська машина РФ почала працювати на розкручування проєкту «федералізації України», аргументами на користь якого була неможливість зупинити регіональне протистояння та відцентрові процеси в рамках унітарного національно-територіального устрою.

Додатковими «аргументами» пропагандистів на користь федералізації стали розширення прав регіонів, їх бюджетної та зовнішньополітичної автономії. Частково пропаганда наголошувала на факті того, що промисловий потенціал, створений в період радянської України був зорієнтований переважно на Митний союз, а вигоді від вільної торгівлі з ним істотно перевищували вигоді від торгівлі з ЄС. Зрозумілим було те, що поєднання федералізації України із компрадорським мультиолігархічним управлінням стало б частиною подальшого послаблення суверенітету держави і неоколоніальної експансії проти неї.

Отже, федеративний територіальний устрій в період поствестфальського (глобалістичного) розмивання кордонів та конкуренції РФ і ЄС/НАТО за домінування в пострадянському просторі стали б чинниками зростаючої нестійкості. Фактично російську анексію Криму можна розглядати як початок гібридної війни, війни нового типу. Ознакою гібридності стало маскуванню факту присутності збройних підрозділів силових структур місцевими «ополченцями» [255, с. 114–122], які утворювали осередки регіонального сепаратизму при підтримці РФ як зовнішнього центру влади. Таким чином, основну роль в гібридних війнах відіграють вторинні актори із делегованими повноваженнями, які мають замаскувати фактичну суб'єктність безпосереднього замовника та вигодоотримувача в ситуації конфлікту.

Маскуючи свою участь в «українській кризі», РФ користалася тактикою травестії, організувавши спецпідрозділи Збройних сил без розпізнавальних знаків для захоплення будівель Верховної Ради і уряду Автономної Республіки Крим.

Використовуючи «ополченців» (сепаратистські угруповання) як прикриття, РФ фактично здійснила збройну анексію території України як суверенної держави [126].

Гібридна спецоперація в Криму відбулася з участю російських військових, перекинутих на півострів з території РФ, і частин Чорноморського флоту, які базувалися тут згідно з міждержавною угодою 1997 р. Ці військові підрозділи (яких у ЗМІ також було подано як «місцеве ополчення») заблокували стратегічні об'єкти і українські військові частини з морськими судами включно.

Політичне керівництво РФ спочатку взагалі відкидало будь-які звинувачення у причетності до воєнних дій на українській території. Проте факт анексії Президент РФ визнав у квітні 2014 р. під час прямої лінії та в сюжеті документального фільму «Крим. Шлях на Батьківщину» [147].

Було заявлено, що «ополченці» відігравали роль такого собі «де-ескалатора напруженості», які начебто допомагали населенню із територіальним самовизначенням та вільним волевиявленням. Насправді ж рішення про повернення Криму до складу РФ було кулуарним і приймалося декількома місяцями раніше. На території Криму задля «легітимізації» анексії було проведено так званий референдум, який мав надати новоствореним структурам державної влади видимості зв'язку із народним волевиявленням.

РФ «легітимізувала» захоплення Криму відповідним рішенням Ради Федерації про застосування Збройних сил на території України. Згідно із міжнародно-правовими нормативами ООН, гібридна війна проти України як суверенної держави може бути прирівняною до звичайної війни, себто, до акту агресії. За підтримки РФ сепаратистські групи впливу провели референдум. Звертає на себе увагу факт блискавичного проведення референдуму та приєднання Криму до РФ, а з іншого боку – робота на випередження з боку РФ, яка скористалася, перш за все, групами політичних емісарів в органах державної влади АРК. До того ж, сепаратистські угруповання не розраховували на відповідне волевиявлення місцевого населення, а радше, на сценарій швидкого

захоплення влади та створення за рахунок цього відповідного іміджу України як нестабільної держави із регіонами, еліти яких «прагнуть» федералізації.

Колоніалізм, неоколоніалізм та постколоніалізм в теоретико-соціологічній рефлексії

Сучасний світ навряд чи є простором безпеки та рівності. Різноманітні кризи, війни і конфлікти не обходять як постмодерні суспільства із електронними урядами, так і архаїчні спільноти третього світу. При цьому, в медійному дискурсі європейських ЗМІ, в наукових колах виклики сучасності часто артикуються в їх перекладі на ліберальний словник «прав людини», «економічного розвитку», «верховенства права», «недоторканності приватної власності».

Характеристиками з боку розвинених суспільств стосовно нерозвинених або слабо розвинених стають «тиранія», «низький рівень життя», «відсутність гарантій приватної власності», «недотримання прав людини». Європейські медіа у відповідних дискурсах озвучують універсалістські настанови щодо приведення права, економіки та політики нерозвинених суспільств у відповідність із європейськими стандартами.

До дискурсу критики час від часу додавався і додається дискурс погроз в разі недотримання відповідних рекомендацій щодо приведення життя нерозвинених суспільств у відповідність із належними стандартами життя розвинених суспільств (йдеться, зокрема, про конфлікт із Югославією, між США та Іраком, США та Кубою і т. п.). Міжнародні організації часто пропонують антикризові рецептури, елементами яких стають відкриття внутрішніх ринків, приведення національних правових систем у відповідність з єдиними «загальновизнаними» стандартами, забезпечення свободи ЗМІ, боротьба із корупцією, впровадження інституцій за зразком суспільств-подавачів еталонних прикладів.

При аналізі самої рецептури соціального оздоровлення спільнот, хворих на недотримання належних стандартів життя, стають очевидними деякі їх спільні соціально-філософські та теоретико-соціологічні засади, пов'язані, зокрема, із німецьким, французьким та англійським просвітництвом.

Дискурс обґрунтованості зовнішнього впливу європейських народів на неєвропейські (здебільшого, бездержавні, родо-племінні) спільноти з'явився в епоху Великих географічних відкриттів в рамках філософії права англійського, французького та німецького просвітництва. Цей дискурс став складовою частиною юридичного позитивізму як парадигми осмислення держави і права, яка встановлювала розмежування природного стану (стану дикунства) та цивілізованого стану людства.

Саме розмежування природного та цивілізованого стану поділило світову мапу та життєвий простір різних народів на дві половини: привласнений та «нічийний». У привласненому життєвому просторі, в подібній концептуалізації, все виглядало упорядкованим і облаштованим за рахунок інститутів приватної власності та легітимної централізованої влади.

Проте, залишалася величезна частина непривласнених («нічийних») земель, колоніальне освоєння яких логічним чином впливало із створеної просвітниками теорії праці та теорії вартості. Євроцентристське бачення праці та власнення впливало із того, що будь-які предмети природи, живі істоти, рослинний світ стає власністю того, хто перевів його із стану природної нічийності в стан персональної або колективної привласненості. Мало того: місцеве населення, яке за таких обставин пробувало чинити опір, розглядалося як таке, що протиставляє себе цивілізаційному закону.

Дискурс узалежнення досягнув своєї вищої точки з утворенням колоніальних імперій (Португалії, Іспанії, Англії, пізніше – Німеччини), проте, в більшості аспектів спирався на одні і ті самі ідеї політичного лібералізму та юридичного позитивізму. На подібні аспекти вписування імперій в ту чи іншу частину простору землі звертають увагу Дж. Аррігі, Дж. Гобсон та К. Шмітт. Автори розглядають «одвічні закони» (номоси), якими керуються імперії при завоюванні колоній. Ці номоси визначають стратегії колонізації, а отже, їх поширення в філософії, художній літературі, ідеологічній пропаганді передусім формам зовнішнього впливу [13; 54; 280].

Після Другої світової війни та занепаду колоніальних імперій, на тлі здобуття багатьма країнами колоніальної периферії політичної незалежності, виникла ілюзія зникнення дискурсу узалежнення. Цьому передували події визнання державної незалежності Індії та прийняттям ООН відповідної декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Ілюзію зникнення дискурсу узалежнення підживлювало звільнення низки африканських країн від колоніальної окупації та протекторатів у 60-ті р. ХХ ст. І хоча основні ідеї дискурсу узалежнення перейшли в нові фрейми, фактично зазнавши «інтелектуальної міграції» з теорії класичного колоніалізму до неокolonіалізму, в аспекті змісту цих ідей і їх впливовості в сучасних міркуваннях про право на політичний та культурний суверенітет нічого не змінилося.

Дискурс узалежнення представлений набором постулатів, які переходять у сферу соціальних та політичних практик та зазнають прямого застосування у зовнішньому впливі. Будь-яка війна, локальна військова чи інформаційна операція, культурно-гуманітарна інтервенція може мати одним із своїх «початків» дискурс вузького кола інтелектуалів. Сформульовані цими інтелектуалами постулати базуються на універсалістських уявленнях про належне і неналежне з точки зору володіння простором та суверенітетом, про припустиме і неприпустиме, про те, що є канонічним (нормативним) і не-канонічним, таким, що відхиляється від стандартів і т. п.

При відмінностях зазначених уявлень, вони, тим не менш, мають деяку спільну основу. Йдеться про подвійні стандарти оцінювання, які застосовуються щодо сторони, яка має відповідні силові переваги, та протилежної, слабшої сторони, у якої немає силових переваг. Приклади подій в СФРЮ, Іраку, Афганістані, Лівії в 1990–2000-х рр. засвідчують верховенство права сили над силою права при вирішенні спірних питань між сторонами, що мають диспаритетний статус. При цьому джерелом стандартів оцінювання в медіа часто стають відповідні філософсько-правові та соціально-політичні дискурси, які фігурують у просвітницьких працях і містять відповідні цінності [506, с. 20–85].

У дискурсах та практиках узалежнення та зовнішнього впливу відповідні суб'єкти послуговуються однаковими постулатами, які зберігали свою значущість і в епоху класичного колоніалізму. Їх прибічники апелюють до відповідних положень локківської теорії власності і трудової вартості, вони оперують відповідною риторикою, в якій суспільства поділяються на «правильні» і «неправильні», такі, що відповідають стандартам демократії, і такі, що їм не відповідають. Систему їх ціннісних референцій утворюють, як вже зазначалося вище, лібералізм та юридичний позитивізм.

Філософсько-правові та ідеологічні дискурси є попередниками наукових розвідок та конструювання образів народів, що стають об'єктами колоніального узалежнення. Адже саме в них міститься найвище (ціннісне) обгрутування того, які народи слід вважати «історичними» та «неісторичними», які наслідки має ця історичність та неісторичність для державності та культури цих народів, як має поводитися той чи інший народ у життєвому просторі, щоб здобувати право власності на нього, чим відрізняються «цивілізовані народи» від «нецивілізованих», як мають поводитися народи переможці із переможеними народами, де встановлені межі для права на опір для переможених народів і де переможці мають зупинитися в своєму узалежненні переможених і т. д. і т. п.

Аспект дослідження дискурсу узалежнення в філософії та ідеології як ціннісної основи зовнішнього стосується культурної антропології, соціальної філософії та філософії права, соціології. Для соціології методологічно значущими є праці учасників групи «The Subaltern Studies». Автори цих праць вдаються до радикально-критичної рефлексії колоніалізму як світогляду, як системи цінностей, як складової частини європейської культурної ідентичності. Йдеться про те, що євроцентристська риторика високих ідеалів прав людини, свободи власності, народовладдя і т. п. насправді є формою інтелектуального лицемірства та блюзнірства, розрахованого на зваблення розумово слабких та немічних істот [500, р. 271–313].

Прикметною ознакою «Subaltern Studies» є їх етноцентричність, а отже, аналіз феномену узалежнення з точки зору тих етнічних і соціальних груп, які

пережили колоніальні практики на власному історичному досвіді. Студії відповідають, як стає зрозумілим із назви, філософії та ідеології пригноблених, «нижчих за рангом» та підпорядкованих. Тому в них наскрізною тематичною домінантою стає тема гегемонії, насильства, історичного досвіду узалежнення, що відображається в літературі, емоційно-оціночному переживанні тортуруючих колоніальних практик на рівні тіла в поезії тощо [500, с. 271–313].

У XVIII–XIX ст. ліберальний та позитивістський дискурс узалежнення набуває рис оформленості та завершеності. Доктринування щодо європейської винятковості і правомірності колоніальних експансій переходить у формування колоніальних порядків та про-колоніальних життєустроїв. Наприкінці XVIII ст. відбувається перехід від суто дискурсивної форми обґрунтування узалежнення до прямого встановлення колоніальних інституцій у формі прямого колоніального адміністрування та систем експлуатації упокорених спільнот.

Відповідним чином, видозмінюються практики зовнішнього впливу, які переходять із прихованих форм у відкриті: відбуваються зміни соціально-правових відносин колонізаторів та колонізованих, ліквідація інституційного декоруму гуманних відносин, як наслідок – зростає опір колонізованих спільнот подібним перетворенням.

Джон Локк міркує в руслі того, що праця (включаючи ту, яка витрачається на оволодіння та привласнення об'єктів рослинного та тваринного світу) є джерелом власності. Оскільки праця є приналежною окремому індивідові, то і «власність, що виникає, завдяки праці, може переважити спільнотне володіння землею».

Автор обґрунтовує це тим, що саме праця створює відмінності у вартості всіх речей. Звісно, для кожного є очевидним, що «різниця між акром землі, засадженої тютюном або цукровою тростиною, засіяної пшеницею або ячменем, і акром тієї ж землі, яка перебуває необробленою в спільному володінні, на якій не ведеться ніякого господарства, буде, «через поліпшення завдяки праці» набагато більш вартісною» [161, с. 280].

Аргументацію автор надалі розгортає в руслі міркувань про те, що «з продуктів землі, корисних для людського життя, дев'ять десятих є результатом праці». Мовляв, природний субстрат сам по собі нічого не вартує, і в співвідношенні трудової та природної компоненти в усіх речах співвідношення складається на користь трудової компоненти в визначеній автором пропорції 99:1.

Після цього Локк на засадах ліберального розуміння соціального світу переходить до опису образу відсталих американських племен (індіанців), які не можуть і не вміють належним чином скористатися своїми природними ресурсами. А що постає, на думку автора, чинником їх низького рівня життя? Відповідь Локка – в контексті тієї ж ліберальної теорії трудової вартості. Ці племена, мовляв, не дивлячись на щедre обдарування всіма засобами достатку і при можливості виробляти все для добробуту, не поліпшують свою землю шляхом обробітку.

Тому вони, вважає автор, на відміну від нас (маючи на увазі, вочевидь, англійців) «не володіють і однією сотою тих благ, якими ми насолоджуємося; і король великої і родючої місцевості там харчується, одягається і живе гірше, ніж поденник в Англії» [161, с. 280].

Щоб підсилити ґрунтовність власних ліберальних аргументів, Локк звертається до теологічних інтерпретацій. Мовляв, сам «Бог віддав світ всім людям спільно», проте, «він віддав їм його для їх добра і для того, щоб вони могли отримати від нього найбільші зручності для життя». Але, міркує далі автор, на цій підставі «не можна припустити, нібито він хотів, щоб світ завжди залишався в спільному володінні та необробленим».

Локк по суті формує соціальну карту світу за ознакою ставлення до землі та природних ресурсів із поділом народів на «працьовиті» та «непрацьовиті». Апеляції до божественного авторитету при цьому мають надати більшої вагомості його міркуванням і створити враження санкціонованості такого поділу Творцем.

«Він (Творець – авт.), – пише далі Локк, дав його (світ- авт.) для того, щоб ним користувалися старанні і розважливі (і праця давав їм право на це), а не для забаганки чи жадібності сварливих і безглуздих... Той, кому залишилося для поліпшення стільки ж землі, скільки було вже зайнято, не повинен був нарікати,

не повинен втручатися туди, де вже було досягнуто поліпшення працею іншого; якщо він так робив, то ясно, що він бажав скористатися працями іншого, на що він не мав права, а не землею, яку бог дав йому разом з іншими для того, щоб її обробляти, і якої залишилося ще стільки ж, скільки вже зайнято, і, більше, ніж він міг би з користю розпорядитися або охопити її своєю працьовитістю [161, с. 280].

Дискредитацію неєвропейських (східних, деспотичних) спільнот як відсталих, інфантильних, неосвічених, схильних до рабського послуху продовжив Ш.-Л. Монтеск'є у своїй хрестоматійній праці «Про дух законів» [178].

Описуючи ці спільноти, Монтеск'є вдається до наведення історичних прикладів із відповідними деталями. Перш за все, він протиставляє принципи гордості та честі європейської аристократії приниженості, рабській покорі та плазуванню підданих східного деспота.

Про інфантильність та вибіркове застосування репресії автор пише далі в контексті «правової нерівності» народу та чиновництва в умовах східних деспотій. Адже деспот, мовляв, судить народ за законами, а вельможа за власними примхами. Деспот зацікавлений в тому, щоб «оберігати життя останнього з підданих», а своє безпосереднє оточення тримати в лещатах терору. Монтеск'є констатує, що «не можна говорити без жаху про це жахливе правління», а надалі наводить приклад про «Сефевідами», який був «скинутий в наші дні в Персії Мир-Вейсом, і став «свідком загибелі уряду ще до завоювання країни, тому що він недостатньо пролив крові» [178, с. 112–113].

Із самого прикладу автор робить висновок про те, що «у деспотичних державах природа правління вимагає беззаперечної покорі, і, оскільки воля государя є відомою, то всі наслідки, спричинені нею, повинні настати з неминучістю явищ, зумовлених ударом однієї кулі об іншу».

Демонізуючи надалі східні народи із їх деспотичними режимами, Монтеск'є змальовує жахливу картину безжалісності жорстокості, фатальної приреченості на смерть для підданих, які насмілилися виявити ослух або ж стати в опозицію до деспота. З цього моменту у таких людей, як правило, немає майбутнього, адже вирок їм виносить вже не лише деспот, але й усе суспільство.

За таких обставин «немає місця пом'якшенням, видозмінам, пристосуванням, відтермінуванням, відшкодуванням, перемовинам, застереженням, пропозиціям чогось кращого або рівнозначного. Людина є істотою, котра завинила проти істоти, яка має владу «наказувати». Тут вже не можна ні висловлювати побоювання щодо майбутнього, ні вибачати свої невдачі щодо недосягнутого щастя.

Монтеск'є прирівнює становище людини та її долю в умовах східних деспотій до долі і становища тварин, оскільки піддані східних деспотів мають виявляти «інстинкт, покору» і «схильність до покарання». За умов розгніваності деспота та потрапляння в опалу «не беруться до уваги природні почуття – повага до батька, любов до дітей і дружин, – закони честі, стан здоров'я: наказ оголошено – і цього достатньо» [178, с. 116].

Для автора є близьким історичний приклад Персії. У цій східній деспотії, мовляв, деспот виносить тільки один вирок, раз і назавжди, без права на оскарження і помилування. З того самого моменту, «коли вирок винесено, ніхто вже не сміє ані заводити з ним мову про засудженого, ані просити для нього про помилування» [178, с. 117].

При цьому не має значення психічний стан деспота, в якому він виносить свій вирок, що тільки збільшує шанси виносити неправосудні вирoki і страждати від несправедливості. Навіть перебуваючи в стані запаморочення чи сп'яніння, деспот, прийнявши те чи інше розпорядження, вже не може його скасувати або змінити. Інакше закон став би сам собі суперечити. Монтеск'є наголошує на наскрізному переважанні подібного способу думання в Персії і наводить інший приклад, із царем Агасфером, який, прийнявши невірний указ про побиття євреїв, потім, зрозумівши його неправильність, був змушений дозволити євреям захищатися [178, с. 117–118].

Порівняння малорозвинених східних народів із просунутими західними європейськими народами з монархічними державами, звісно, не на користь перших. Якщо «в монархічних державах виховання прагне сформувати «дух зарозумілості» і гордовитості, пихатості (йдеться переважно про аристократію. –

Е. Г.), то «в деспотичних державах воно намагається їх принизити». Правлячі класи мають бути просотаними «духом рабства», в якому виховують всіх підданих малорозвинених і принижених східних деспотій.

При цьому, робить висновок Монтеस्क'є, «беззастережне підпорядкування передбачає невігластво не тільки того, хто кориться, але і того, хто наказує: йому нема чого міркувати, сумніватися і обговорювати, коли досить тільки наказати». Отже, резюмує автор, система деспотизму ґрунтується на перетворенні кожного домогосподарства на «державу в державі», а тому завдання виховання в таких суспільствах полягає, головним чином, в тому, щоб навчити доволі обмеженому, з точки зору автора, «мистецтву жити з іншими людьми», змістом якого є прихований страх та «пізнання деяких найпростіших правил релігії».

Просвітництво та знання, вважає Монтеस्क'є, було б для нерозвинених деспотичних суспільств небезпечним, а конкуренція – згубною. Отже, цим рабськи залежним, інфантильним, жорстоким і твариноподібним народам не притаманні будь-які чесноти, оскільки (і тут Монтеस्क'є наводить думку Аристотеля) «немає жодної чесноти, яка була б властивою рабам» [178, с. 118].

Е. Ваттель вважав, що саме по собі право вбивати ворогів є доведеним і саме в собі вказує на межі цього права. Якщо ворог (при цьому маючи на увазі європейські цивілізовані народи) складає зброю, то ми не можемо, по справедливості забрати його життя [35, с. 141].

Отже, у битвах слід виявляти пощаду щодо тих, хто виявив готовність здатися. Під час облоги, – міркує далі Ваттель, – ніколи не можна відмовляти гарнізону, який пропонує капітуляцію, в праві на життя. Автор критикує недостатню гуманність в арміях більшості країн Європи, які ведуть війни.

На його думку, недостатня гуманність щодо супротивника властива рядовим воїнам, схильним до нещадної ненависті щодо полонених. Водночас, «це завжди суперечить схильності офіцерів, які поспішно втручаються, щоб врятувати життя тих ворогів, які склали зброю».

Виключення Ваттель встановлює для диких та нецивілізованих народів, які винні «в серйозному порушенні законів про громадянство». Щодо них автор

пропонує зробити відповідні «винятки» в аспекті «відмови від пощади». Адже йдеться про серйозні порушення ворогом «закону про громадянство»

«Коли ми перебуваємо в стані війни з диким народом, який не дотримується правил і ніколи не виявляє пощади, ми можемо покарати його—убивши його людей, ... і за допомогою цієї належної роботи» змусити їх поважати закони людства. Але там, де суворість не є абсолютно необхідною, милосердя стає обов'язком» [35, с. 141].

Е. Ваттель наводить приклад із Коринфом, який було повністю зруйновано за порушення закону народів послами Хомана, попри те, що цю суворість засудив Ціцерон і інші видатні людьми того часу». Ваттель вважає недоцільним вияв жорстокості щодо підданих, за винятком неунікних ситуацій із позбавленням відповідних прав [35, с. 141].

Варто зазначити, що сформульовані в дискурсі узалежнення постулати щодо расової нерівності європейських народів-завойовників та «диких народів» знайшли своє відображення в системі непрямого управління колоніями. Вона застосовувалася в португальських, іспанських, німецьких та британських колоніальних володіннях і передбачала створення дворівневої організації влади.

Їй відповідало і «подвійне» правове регулювання. При цьому наближений до аборигенів рівень управління був утворений органами влади автохтонного населення колоній. Окрема система управління із цивілізованими державними та правовими інститутами застосовувалася щодо колонізаторів.

Отже, під дискурсом узалежнення ми будемо розуміти сформовані на початку епохи Великих географічних відкриттів та існуючі нині в глобальному масштабі філософські та соціально-ідеологічні схеми доктринування із відповідними постулатами. Ці схеми доктринування слугують легітимізуючою прелюдією для всіх практик зовнішнього впливу та зовнішнього втручання, включаючи колоніальні війни, оскільки цим практикам має передувати інтелектуальна діяльність по створенню образу негідного, меншовартісного, дегуманізованого ворога. У працях Монтеск'є, Локка, Вателя дегуманізація неєвропейських народів відбувається із застосуванням етико-доктринальних і

теологічно-юридичних міркувань про трудову теорію вартості та просвітницьких теорій народовладдя.

При цьому основою у працях Локка слугує спотворено інтепретована християнська етика із наведенням теологічної аргументації щодо необхідності зовнішнього втручання в життя нерозвинених народів. У працях Монтеск'є і Ваттеля для цього використовується просвітницька теорія «освіченої монархії» та русоїстськи-зрозумілого народовладдя (демократії).

Загальна логічна модель дискурсу узалежнення в економічній сфері у Локка вибудовується за дедуктивним зразком згідно зі схемою: «Ми докладаємо працю до формування природної речовини. Докладати працю, значить бути кращими за тих, хто не докладає працю до природної речовини. Той, хто не докладає працю до природної речовини (землі та її ресурсів), позбавляється права власності на землю, оскільки право власності на землю та ресурси може належати дбайливим та працелюбним. Недбайливі і непрацелюбні (народи) не можуть бути кращими за ті народи, які вдаються до обробітку землі та її ресурсів власною працею. Отже, інші (працелюбні) народи можуть позбавити їх цієї землі разом із її ресурсами, бо вони є кращими за них».

Загальна логічна модель дискурсу узалежнення у Монтеск'є та Ваттеля в політичній сфері вибудовується за дедуктивним зразком згідно зі схемою: «Ми є розвиненими та цивілізованими народами, оскільки дотримуємося законів освіченої монархії та громадянства, виховання вільнодумства та почуття власної гідності. Народи, які не дотримуються законів громадянства та освіченої монархії, не виховують вільнодумства, є нерозвиненими та нецивілізованими. Отже, вони є дикими народами і щодо них стає можливим насильницьке поводження. Цим насильницьким поводженням є війна проти них заради встановлення освіченого правління в їх же інтересах».

Ці дискурсивні схеми знайшли і знаходять своє пряме застосування в практиках примусової експлуатації, які впливали і впливають із системи нерівності метрополій та колоній. Центр влади, в кінцевому рахунку, знаходиться там, де знаходиться сила, яка встановлює стандарти оцінювання.

Отже, європейський лібералізм як тип дискурсу в соціальному картуванні географічного простору неєвропейських суспільств характеризувався переважанням філософії та ідеології расизму. Цей тип доктринування включав в себе три засадничі складники: оцінку народу, оцінку його життєвого простору та ресурсів та правила поводження із цим народом, які передбачали і припускали різноманітні форми зовнішнього впливу, пов'язані із відкритим або прихованим вилученням ресурсів меншовартісних в історичному, расово-антропологічному та етно-культурному відношенні народів.

Дискурс узалежнення не лише супроводжував практики привласнення землі меншовартісних народів та вилучення їх ресурсів, але і дозволяв ідеологічно легітимізувати проведення відповідної етнополітики. Саме в рамках ліберальної ідеології були обгрунтовані теорії «нічийних земель» та культурної дефектності «неісторичних» народів, які через свій інфантилізм, неробство, недбайливість, нераціональність не є гідними володіння землями і ресурсами, даними їм Всевишнім. Неєвропейські суспільства, починаючи від інків, ацтеків, майя, африканських народів і закінчуючи американськими індіанцями, вже на дискурсивному рівні позбавлялися права на всі різновиди суверенітету, а отже, підлягали примусовому позбавленню приналежного їм історичного спадку.

Спільними рисами теоретичних концепцій англійського і французького лібералізму, попри соціальні та культурні відмінності Англії та Франції, є консенсус щодо визначення колонізованих європейцями народів як неосвічених, рабськи-узалежнених, архаїчних, жорстоких та деспотичних, інфантильних і таких, що потребують патерналізму в ставленні до них. Європейські народи мали б виконувати щодо таких спільнот роль історичних опікунів, оскільки створювані нерозвиненими народами суспільства виявляли свою культурну та соціальну дефектність у формах та технологіях політичного управління, в економіці, в звичаях та традиціях. Цим недбайливим народам, які лише користувалися тим, що дає їм їхня земля, Європа мала «подарувати» ефективний соціальний устрій, який, щоправда, залишався лише декларацією. По суті ставлення до упокореного населення в дискурсі узалежнення мало відрізнялося від ставлення до злочинців,

які порушили закони Бога та природи, а тому мають бути покараними за свій злочин.

Колоніалізм є формою тимчасового експансивного панування одних суспільств над іншими, що передбачає асиметричне міжспільнотне упокорення, пригноблення та експлуатацію. В контексті розвитку планетарної спільноти історія капіталістичного світового господарства є історією колоніалізму, яка складається з поступового формування суспільств домінуючого ядра та створення колоніальної периферії як об'єкта політичного контролю та економічної експлуатації з боку цього ядра.

Як серед доіндустріальних, так і постіндустріальних суспільств фігурують колоніальні імперії, які утворюють суспільства-метрополії другої хвилі колоніальної експансії. Змістом цієї другої хвилі стає період удосконалення колоніального панування через експортну економіку, інформаційно-комунікаційні технології та ЗМІ. Імперія Моголів у Північній та Центральній Індії, Османська імперія в Західній Азії та Північній Африці, китайська в Центральній та Південній Азії використовували технології колоніального панування та експлуатації узалежнених територій.

Османська імперія конкурувала з Португалією у контролі над східно-африканським узбережжям, використовуючи колоніальні технології експортно-орієнтованих плантацій зе елементами рабської праці на острові Занзібар. Проте, європейський колоніалізм, який сформувався в ХІХ ст., виявив істотно більші трансформаційні потужності в соціально-політичному територизуванні світу.

Дослідження колоніалізму та неокolonіалізму представлене в шеругу статей та монографій істориків, політологів та соціологів, переважно прихильників лівого реалізму та неомарксизму. Серед них найвідомішими є М. Ферро, Д. Дасемоглу та С. Джонсон, Т. Бенджамін, А. Бергесен та Д. Шоенб, Р. Емерсон, Дж.-А. Хобсон, М. Ланге, Т. Рейнджер, Е. Уоллерстайн [264; 291–292; 313; 315; 372; 413; 433; 477; 512].

Є одностайна думка з приводу того, що прийняття усталених дефініцій колоніалізму означає визнання політичного панування як їх ключової ознаки,

оскільки немає сенсу вести мову про колоніалізм без значного зниження рівня політичного суверенітету територій прямого зовнішнього управління або інших форм зовнішнього впливу. Зазначене, однак, не доводить, що всі різновиди диспаратних політичних, економічних та соціальних відносин можуть бути визначеними як колоніалізм.

При створенні системи колоніальної залежності рівень інтенсифікації політичного панування зростає в напрямі від прихованого колоніалізму із режимом непрямого зовнішнього управління з незначним втручанням метрополії у внутрішні справи суспільства-колонії, до прямого втручання у внутрішні справи через встановлення прямого колоніального адміністрування. В соціологічному аспекті правовий статус колонії або ступінь формалізації політичного панування не має вирішального значення.

Узагальнення досліджень Т. Бенджаміна, А. Бергесена, Р. Емерсона, Дж.-А. Хобсона М. Ланге, Т. Рейнджера дає можливість вирізнити п'ять засадничих фаз колоніальної експансії західної цивілізації проти незахідного світу:

1) фаза неконкурентних відносин (1494–1600), яку було розпочато із протиборства Іспанії та Португалії і яка завершилася приєднанням Португалії до Іспанії. Подібне завершення варто вважати закономірним підсумком неспівмірності колоніальних потужностей мореплавних імперій із величезними розмірами територій, що могли стати потенційними об'єктами їхньої експансії;

2) Фаза прото-конкуренції, яка розпочинається антиіспанським повстанням в Нідерландах як частині колоніальної периферії Іспанії, що ставить під сумнів її імперські потужності в аспекті створення залежних територій та сфер впливу. Сепарація відповідних суспільств за субцивілізаційними ознаками відбулася також у Північній Америці, яка набувала нової ідентичності в боротьбі проти Англії.

Подальший розвиток колоніальних стратегій на цій фазі відбувається в XVII–XIX ст. як пошук нових земель для європейських монархій;

3) фаза британського маринізму та військової гегемонії (XIX–XX ст.) і формування британської колоніальної периферії, фактичного розквіту Рах

Britannica її світової торгівлі. Британський світ став за масштабами своєї всеосяжності та способами панування наближатися до Римської імперії;

4) фаза конкурентної боротьби (перша половина ХХ ст.). У цей період відбувається конфлікт французького та британського колоніалізмів, у який втручається Німеччина, яка, на відміну від інших держав Європи, пізніше включилася в територіальний перерозподіл «третього світу»;

5) фаза часткового розпаду системи колоніалізму та формування неокolonіалізму. На цій фазі відбувається розквіт і занепад класичних колоніальних імперій, що був прискорений Другою світовою війною і кульмінаційною подією якого стала Суецька криза. У цей же період відбувається формування біполярного світу із поясами держав-сателітів, буферних територій та потенційних сфер впливу, які можна вважати засадничими для картографії колоніалізму [313; 315, с. 231–277; 372, с. 1–54 413, с. 47–59; 133, с. 1412–1432; 477, с. 293–234].

Після розпаду біполярного світу військово-політичні та економічні стратегії колоніалізму поступаються культурним та інформаційно-технологічним, що означає еволюцію технологій зовнішнього впливу одних суспільств на інші.

Маніфестом неокolonіалізму можна вважати прийняту в 2007 році ООН Декларацію корінних народів, яка, на думку прем'єр-міністра Нової Зеландії Джона Кі, «хоча і не несе зобов'язального характеру, водночас підтверджує прийняті права та встановлює плани на майбутнє. Метою декларації в контексті англо-саксонського неокolonіалізму є поліпшення відносин між маорі та короною»[480].

Зазначена декларація визнає, що «право держави на управління не є абсолютним і, при його підтримці, також визнає «право на самовизначення, яке стосується корінних народів». Самовизначення має далекосяжні наслідки для їхніх прав на землю, мову та культуру, а також державну політику в таких сферах, як охорона здоров'я, освіта та економічний розвиток [480].

Підтримка декларації державами-членами ООН демонструє визнання її норм такими, що є справедливими та розумними. У декларації йдеться про те, що

корінні народи мають право підтримувати та закріплювати свої окремі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, захищені цим правом на повноцінну участь, якщо вони того бажають, у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави [480].

Колонії як форма територіально-поселенських спільнот традиційно з'являлися на околицях імперій. Вони являли собою так звані клієнтарні, себто, залежні від патронарних держав буферні зони і подібні їм утворення. Утворення буферних зон, лояльних щодо патронарних держав, можна вважати однією із класичних технологій колоніалізму Риму, Візантії, Османської імперії та всіх держав Хартленду [480].

Період Великих географічних відкриттів було розпочато опісля інституціоналізації пізнього європейського феодалізму із становим суспільством, у якому монархічні режими створили регулярні армії. Їх застосування зробило можливим розгортання політичної експансії за океаном і подальшого зростання не лише клієнтарних територій, але й здійснення прямого завоювання останніх, утворення на них колоніальних адміністрацій та здійснення прямого колоніального управління.

Колонії, які ставали складовими внутрішніх «поясів» імперій (фактично – імперськими провінціями), набували статусу класичних колоній із прямим зовнішнім управлінням, у той час як клієнтарні держави належали до групи спільнот, на які поширювався зовнішній вплив. Варто зауважити, що до фази суперництва між морськими імперіями в геополітиці, поділ між клієнтарними державами та класичними колоніями не набував такого принципового значення, як у імперій хартленду [372, с. 1–15].

З появою маринізму, який протистояв телурократії, сформувалися клієнтарні держави за океаном, відбулося велике переселення з урахуванням мариністської імперської організації та «світ-економіки» (за Валлерстайном) [512, с. 399–421]. Продовження експансії в нових умовах вимагало від континентальних імперій створення неокolonій – так званих лімітрофів і різноманітних буферних держав, які допомагали б тимчасово стримувати

зовнішню агресію, що було необхідним для розгортання мобілізації та перебазування військових контингентів.

Відбувається реструктурування колоніальних імперій і їх реконфігурування в іншому геополітичному та етно-культурному форматі. Це дає змогу відмежувати раніше створену колоніальну версію організації «центр-периферія» від континентальної моделі прямого колоніального протекторату та адміністрування, яка передбачає використання буферних держав. Показовими є провальні проекти Британської імперії за обставин хибної оцінки розмірів прибережної території Афганістану як зони Римленду та військові проекти СРСР в Югославії. Обидва проекти виявилися нереалізованими з причин нерозуміння геополітичної специфіки проміжних зон, структурування яких не може здійснюватися із використанням континентальних колоніальних технологій [413, с. 47–59].

М. Ферро вважає, що вивчення сучасного колоніалізму потребує скасування упередженості євроцентризму, який заважає виявленню об'єктивних тенденцій колонізації. Автор вважає, що глибинний аналіз колоніалізму є можливим на засадах його розуміння як процесу внутрішньої колонізації за необґрунтованості його редукції до зовнішніх експансій потужніших суспільств щодо менш потужних.

Можна погодитись із дослідником в аспекті доцільності дослідження історичних передумов колоніалізму у зв'язку із концепцією «священної війни», яка дає змогу наново проаналізувати колонізацію світового простору європейськими феодалними та капіталістичними суспільствами в Атлантиці та Індійському океані.

М. Ферро, займаючись проблемою перегляду історичного поняття колонізації, приходять до висновку про те, що концепції, в яких міститься інтерпретація даного явища в західній свідомості, є євроцентричними. Вони, внаслідок такої ідеологічної упередженості, створюють шерех концептуальних викривлень. Своїм альтернативним інтелектуальним проектом М. Ферро вважає відмову від расизму, принципу ототожнення деколонізації із початком боротьби

та очищення історії колонізації від традиційних стереотипів інтерпретації [264, с. 38–39].

Відмова від расизму означає, перш за все, скасування біологічної і расистської упередженості «білої» історії, якої до кінця 1980-х рр. відкрито дотримувалися європейські інтелектуальні еліти. Лінгвістичний аналіз текстів підручників демонструє один з її засадничих принципів – принцип расової ієрархії, який поширюється як на дорослу, так і на дитячу історичну та географічну літературу.

Наводячи цитати з підручника географії П. Фонсена, зокрема з розділу, присвяченого африканським расам, автор зауважує, що в ньому йдеться «про недорозвинених бушменів як про спільноту, для якої є типовим бруталний фетишизм, низкорослість і зовнішня потворність мавп». На більш високому рівні Фонсен розміщує «готтентотів» і, дотримуючись подібної логіки, вибудовує ієрархію народів за рівнем їхнього розвитку: за рівнем розвитку ремесел, будівництва житла, організації суспільства тощо, розміщуючи на вершині африканської ієрархії арабів, берберів і маврів» [264, с. 44–45].

М. Ферро концептуалізує колоніалізм з урахуванням релігійних війн, які, за переконанням автора, були інспіраціями хрестових походів і супроводжувалися нескінченними територіальними експансіями, справивши вплив на подальшу колонізацію що здійснювалася європейськими суспільствами в чотирьох векторах: 1) конфесійне протистояння в середземноморському басейні; 2) відкриття двох Америк; 3) відкриття Індії; 4) становлення північного торгового шляху в XVI ст. Ключовим чинником колоніальних експансій був релігійний фанатизм, який стимулював європейські і неєвропейські спільноти збільшувати території релігійної присутності і упокорювати релігійних супротивників [264, с. 44–45].

Аналізуючи історію колонізації, автор вважає ототожнення понять територіальної експансії і колонізації логічним спотворенням, яке призводить до висновку, що історичним стартом колонізації була епоха Великих географічних відкриттів, що, на думку дослідника, не відповідає дійсності.

Д. Асемоглу і С. Джонсон оцінювали вплив колоніалізму, спираючись на дані про сьогоdnішній стан політичних інститутів і економік в 64 колишніх колоніях. Економісти висунули теорію зумовленості нинішнього рівня розвитку цих держав стратегією, обраною свого часу метрополією. На думку дослідників, там, де кліматичні та епідеміологічні умови були сприятливими, європейці створювали поселення й стабільні політичні інститути (Австралія, Нова Зеландія). Там, де ресурсно-географічні умови та культурна ідентичність колонії унеможлиблювали пряму демоекспансію, створювалися репресивні інститути та корупційні режими, а колонізоване суспільство регресувало до примітивних соціальних життєустроїв [292, с. 1369–1401; 291, с. 1231–1294].

Модерна концептуалізація передбачає тотожність колоніалізму та імперіалізму за ознакою «просторового голоду». Спочатку він охоплює фізичні території та владу над людьми, потім переміщується в сферу влади над речами та речовим оточенням, і, нарешті, завершується в сфері культури та інформації. Можна підтримати думку про те, що промислова революція створила засоби радикальних трансформацій відносин метрополій і колоній, але ще радикальніші засоби створюють інформаційна революція та революція культурних індустрій.

Для соціологічного розуміння не є релевантним розуміння колоніалізму чи колоніального протекторату в певних легальних рамках, як певного датованого початку встановлення колоніальної адміністрації чи протекторату. За умови важливості встановлення відкритого політичного домінування іншої держави над значною частиною території та / або населення вирішальне значення для колоніалізму має історичний проміжок обмеження суверенітету суспільства-колонії.

Зазначене відбувається до оголошення будь-яких офіційних актів, тому останні не мають суттєвого значення для колоніальної стратегії. Так, вочевидь, Індія перебувала під колоніальним протекторатом Британії від початку XVIII ст., проте, була офіційно проголошена колонією Англії лише в другій половині XIX ст., що не є дивним [413, с. 47–59].

Португальський протекторат в Омані не був предметом публічного розголосу, так само як і британська окупація протягом XVI–XIX ст. Це, однак, не означало, що суспільство зберігає свій суверенітет. Колонізація може відбуватися як тіньовий процес, і їй можуть передувати псевдодружні акції, які маніфестують позірну позитивність намірів суспільства-колонізатора. Йдеться про різноманітні меморандуми, угоди про співробітництво, міжкультурний обмін, укладення конвенцій про трансграничну торгівлю тощо [477, с. 293–324].

Зрозуміло, що частиною колоніальної стратегії є тест на толерантність як показник ставлення місцевого населення до подальшого розширення культурного та політичного впливу. Для цього можуть створюватися спеціальні поселення, дипломатичні квартали, туристичні містечка, які складаються з іноземців.

Важливими «тестами» на обмеження культурного та політичного суверенітету є також імпортування кадрів, які пропонуються суспільством-метрополією для комплектування штатів органів державної влади та управління суспільства-колонії. Способами зондування на толерантність до колонізації можуть бути також лобіювання проєктів нормативних актів на предмет обмеження суверенітету в тій чи іншій сфері (торгівлі, розпорядження власними сировинними ресурсами, митних тарифів тощо).

Так, щодо Єгипту англо-французький альянс ініціював проєкт розпорядження доходами та видатками, яке стало прологом колонізації до здійснення відкритого окупування країни наприкінці XIX ст. Назовні не колонізована Османська імперія зазнала обмеження суверенітету в рамках британо-турецького розширення боргового балто-лиманського договору при фактичній узурпації фінансового управління державних боргів [313, с. 60–111].

Оголошення відповідних урядів управлінськи недієздатними в сфері фінансового менеджменту взагалі можна вважати спільним алгоритмом для встановлення прихованого колоніального адміністрування британського зразка. Таку стратегію було реалізовано щодо Ірану та Османської імперії, в змістовому відношенні вона є латентним колоніалізмом у політичній та фінансовій сферах шляхом узурпації урядових функцій задля адміністрування боргових видатків.

Політичне домінування є можливим за умов забезпечення стійкого контролю над значною частиною автохтонного населення. Саме тому епізодичні військові інтервенції без досягнення ефекту довготривалого закріплення на території суспільства-колонії навряд чи можна вважати початком відкритого встановлення домініону. На тих самих підставах встановлення торговельних пунктів, окупації окремих районів та островів також не є початком колонізації.

Так, наприклад, окупація острова Джеймса в сучасній Гамбії Балтійським герцогством Курляндія, а пізніше британцями (у XVIII ст. Гамбію було оголошено Британською провінцією) не призвела до політичного домінування Британії над населенням і, таким чином, не може бути визначеною як початок колоніалізму. Португальські експедиції на Індонезійський архіпелаг на початку XVI ст. не можна вважати початком колоніалізму, оскільки Португалії не вдалося встановити політичний контроль над територією. На відміну від цього, на Малайському півострові завоювання португальцями Малакки в XVI ст. означало настання колоніалізму, оскільки місто залишалося під постійним європейським контролем аж до XX ст., і цей контроль мав стійкий вплив на торгові потоки [477, с. 293–324].

У подібний спосіб колонізацію Індонезії було розпочато з утворення голандсько-батавійської кампанії в 1619 р., яка стала колоніальним центром торгівлі та адміністрування до набуття незалежності країною в 1949 році. Прямую колоніальну окупацію було розпочато в XVI ст. в одинадцяти країнах, ще 9 було колонізовано та окуповано в XVII–XVIII ст., а переважну більшість країн – лише в XIX ст., деякі стали територіями окупації у XX ст. Більшість цих країн перед окупацією підтримували відносини з європейськими державами.

Завершенням періоду колоніалізму можна вважати відновлення суверенітету (як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики) за участю більшості автохтонного населення та іноземних акторів або без них. На момент деокупації та деколонізації країна повинна мати можливість утворювати союзи з будь-якою іноземною державою. Зазвичай відновлення суверенітету не означає

автоматичного припинення всіх культурних, політичних та економічних відносин із суспільством-колонізатором [372, с. 1–5].

Для визнання фактичного колоніалізму не є важливою фактична присутність іноземного впливу у вигляді прямого урядування. Йдеться, радше, про прямий вплив на таке урядування з боку зовнішніх центрів влади. Пряма присутність колоніальної влади та обмеження суверенітету також забезпечується через іноземні військові бази, напівавтономні нафтові родовища чи інші іноземні анклавні, присутність яких передбачає суверенний уряд. Вони є ознаками обмеження суверенітету. Так, в Єгипті Британська армія встановила контроль над Суецьким каналом, а незалежність було відновлено після остаточного виведення британської армії [315, с. 231–277].

Суспільства із колоніальним минулим мають специфічний історичний спадок, який уповільнює розвиток їхньої ідентичності, автохтонності та ставить в узалежене становище щодо колишньої метрополії. Причини цієї узалеженості бувають не стільки соціально-економічними, скільки духовно-культурними. За духовно-культурним узалеженням стоять численні травми, які не дають колишнім колоніям звільнитись від зовнішнього впливу колишніх метрополій. Саме ці причини становлять предмет постколоніального дискурсу і є актуальними, в тому числі, як для теоретичної соціології в аспекті осмислення засад культурної залежності, так і соціальних практик – в аспекті пошуку шляхів звільнення від наслідків травм колоніального минулого.

Постколоніалістський дискурс зосереджений, на відміну від колоніалістського дискурсу в його класичній версії, не стільки на питанні влади та авторитету пануючої сторони, скільки на проблематиці кризовості модернізації. Ця проблематика стосується критичної рефлексії західної раціональності, з одного боку, та культур і суспільств, які здійснили рецепцію західних цінностей – з іншого. Отже, йдеться про культурну «присутність» Заходу в незахідних суспільствах, якій відповідають дискурси периферійності, неблагополучності, порівняльної історичності/ неісторичності,

відбулості/невідбулості держав, які звільнилися від колоніальної залежності і визначають той чи інший курс власного розвитку.

Х. Бхабха вважає, що постколоніалізм є частиною тих ідеологічних дискурсів сучасності, які вибудовують неогегемонізм на засадах розмежування різних соціально-часових поясів розвитку окремих країн та континентів. Оскільки, як вважає автор, Європа, Азія і Африка різняться своїми відмінними часовими поясами (пояс благополучності та неблагополучності), то подібна історія націй, рас, спільнот і народів в її диференційованості і стає предметом постколоніальних студій [317, с. 171].

Теорії постколоніалізму, отже, не нівелюють імперіалізм як чинник історичного минулого. Навпаки, їх автори відрефлексовують конфігурації колоніалізму та технології прихованого домінування в різних аспектах культурних, політичних, економічних асиметрій. При переважанні критичної модальності в дискурсі постколоніалізму, в ньому, все ж, фігурує також і аналітично-описовий (соціально-історичний) блок, присвячений інтерпретації зв'язку між минулим та сьогоденням постколоніальних суспільств.

У постколоніальному дискурсі фігурує констатація факту значної варіативності як ретро-, так і неокolonіалізму. Ці різновиди включають в себе аналіз колоніальних особливостей міжнародного права XVI ст., ідеологічних складників конституційного устрою (напр., Шрі-Ланки в 70-ті р. XX ст.), дослідження політичної географії західного зразка, критику нераціональних типів легітимності, побудову прогностичних моделей майбутнього глобальних демократій та тривалості насильства в постколоніальному контексті.

Витоки постколоніалізму як дискурсу представлені в фройдо-марксистських та постструктуралістських теоріях Х. Арндт, Т. Адорно, М. Хоркхаймера і М. Фуко. Як зауважують Вільямс та Хрісман, зазначені автори викривали стратегії інституціоналізованої влади, які є інформативними щодо відтворення способів домінування еліт у відносинах із масами [516, с. 18–19]. У вигляді чітких постулатів теорія постколоніалізму була сформульована в праці Е. Саїда

«Орієнталізм». Автор здійснив історичне конструювання Заходу та Сходу як опозиційних референтів, як Свого та Іншого [235].

На думку Саїда, дискурси імперської свідомості відповідали західній ідентичності та окциденталізму, що відповідало полюсу орієнталізму як Іншого, що було критично важливим для презентації європейської культури як повсталого проти Сходу сурогатного і підпільного «Я» [235, с. 3]. Таким чином, «постійні матеріальні інвестиції зробили орієнталізм, як систему знань про Схід, інструментом інфільтрації Заходу до східної свідомості» [235, с. 6].

Попри теоретичну впливовість орієнталізму з його критичною налаштованістю щодо проєвропейської позиції в ставленні до транзиторних суспільств, концепція Саїда при визнанні полярності Орієнт (схід)/Окцидент (захід) дещо спрощує геокультурні дихотомії, згенерувуючи амбівалентність в розумінні образу Сходу [473, с. 55–74]. Застосована в працях Саїда методологія конструктивізму при визнанні ідентичності Сходу продуктом відповідного дискурсу створює спотворене або спрощене бачення Сходу як ідентичності, створеної Заходом, що не лише обмежує їхню взаємну залежність, але і утверджує дискурсивну вищість Заходу [235, с. 8; 473, с. 58].

Оскільки суспільства-колонізатори та колонізовані суспільства є історично взаємозалежними, послуговування концептом «постколоніалізм» стосується як Заходу в його регіональній ідентичності, так і окремих західних суспільств у їх міжкультурних взаємодіях. У контексті самовизначення раніше колонізованих суспільств амбіції щодо досягнення кордонізованості продовжуються в проєктах націоналістичної гегемонії, які, на думку П. Чаттерджі, стають формами запровадження сучасної дисциплінарної влади [345, с. 74].

Як зазначають у своїх дослідженнях К. Перрін, П. Фітцпатрік та А. Картін, постколоніальні держави завдяки своїй відданості сучасності є співучасниками мовчазного підпорядкування колишнім колонізаторам... Проте, за умов деконструкції полярності «захід-схід» відбувається не лише розмивання їхньої геокультурної провінційності, але і соціо-економічної відсталості [345; 352; 379–380].

У процесі етнокультурної та етнополітичної асиміляції, як зазначають П. Чаттерджі, К. Перін, Х. Бхабха, стає зрозумілим, що країни, які розвиваються, не просто відтворюють західні державні моделі, а використовують поняття держави в абсолютно різних значеннях. Тому питання полягає в тому, наскільки релевантними є постколоніальні інтерпретації сучасності, які корегують наративи євроцентризму. Отже, в рамках сучасного постколоніального дискурсу з його темами нового світопорядку є потужні трансформаційні перспективи.

Бхабха обговорює тему трансформації постколоніальних суспільств у своїй дискусії про «проміжні простори» між Заходом і не-Заходом, які дають змогу інтерпретувати поняття культурного та політичного авторитету» [316, с. 4]. Проміжний простір формує культурну «гібридність» і створює нову культурну суміш, яка руйнує загальноприйняті межі та згенерує тривожний сумнів в образах та присутності влади [317, с. 113].

Дослідження гібридних ідентичностей Сходу та Заходу відбувається як заперечення одне одного, що формує образ Іншого як «нижчу версію» Європи та її внутрішнє подвоєння. Іншими словами, процес утворення національних держав стає процесом подвоєння, виключення та включення в європейську культурну спільноту, що означає формування неокolonіалізму на культурних засадах.

Зазначена аргументація спирається на потребу Заходу в легітимації себе та виключенні не-Заходу задля визначення себе іншим і вищим. Таким чином, сучасне західне суспільство має виходити за межі сучасності задля пристосування незахідних суспільств до своєї вчорашньої реальності.

Постколоніалізм в найбільш формальному розумінні часто визначається як поняття, що позначає перехід від колоніалізму до епохи самовизначення серед колишніх колонізованих націй. У цьому сенсі постколоніалізм постає хронологічним маркером і методом періодизації усвідомлення надчасовості імперіалізму європейських суспільств щодо суспільств, що розвиваються, Цей суто часовий підхід до постколоніалізму має переважно політичні цілі.

На продовження цієї геополітики Заходу деякі автори розглядають постколоніалізм як символ емансипації нових суспільств, незважаючи на

рецепцію цими суспільствами атрибутів західної модерності шляхом інституціоналізації громадянства, націоналізму, формального права та співпраці в міжнародних організаціях. Але для багатьох дослідників постколоніальна риторика стала символом триваючого та часто завуальованого гноблення Заходом решти незахідного світу. Для цих критиків постколоніалізм та пов'язані з ним дискурси націоналізму дають помилкову і необґрунтовану надію. Ці суперечливі точки зору допомагають пояснити, чому риторика постколоніалізму спричинила шквал палкої критики щодо її причин та наслідків.

Ця риторика відображає дискусії інтелектуалів, які створюють одновимірний образ унікальної, автентичної незахідної суб'єктивності, яка визнається необхідним конструктом легітимізації самовираження для раніше колонізованих спільнот.

Фундаментом постколоніалізму є, з одного боку, ідеологія антиколоніалізму і антиімперіалізму, з іншого – традиції західної філософії і європейської гуманітарної думки, і тому постколоніалізм не є цілісним, а радше фрагментованим та відкритим. Його можна уявити як точку перетину декількох парадигм.

Змістом першої парадигми є критика жорстокості, жадібності та хижості Заходу, які знайшли втілення як в концепції колоніалізму, так і в практиках насильства над ідеями розуму, гуманізму й універсалізму. В центрі уваги постколоніалізму перебувають проблеми самотворення і самоврядування, проте його перспектива не стосується ані нігілістичного заперечення культурних ідеалів, ані екзистенціалістського антропоцентризму, ані постструктуралістської критики прихованого насильства.

Дискурс постколоніалізму сфокусовано у двох векторах, один з яких стосується ототожнення збоченої раціональності та насильства, а інший – етичного пробілу в гуманістичних цінностях європейців. Цей етичний пробіл впливає, насправді, із прихованих расистських ідеологій Європи, і знаходить своє втілення в колоніальних практиках. Е. Сезар в своїй праці, присвяченій міркуванням про колоніалізм, констатує цю суперечність між вірою в

гуманістичні ідеали та інструментально-речовим ставленням до суто людських цінностей народів, що стають об'єктами європейської колоніальної експансії [341].

Новою колоніальною пасткою постколоніалізму для колишніх країн-колоній, як вважає Е. Сезар, є сателітарні проєкти об'єднання колонізованих та підвладних із їхніми колишніми метрополіями, що має, за визначенням, привести до стирання їхньої історичної пам'яті та всього, пов'язаного із минулим досвідом страждань. Ефемерно-утопічні проєкти інтегрування в глобальному людстві дають на виході збереження нерозривного зв'язку колоній та метрополій в новому соціо-культурному форматі [341].

Таким чином, постколоніальний дискурс виконує критично-просвітницькі функції, зміст яких збігається із деконструкцією колоніальних наративів. Колоніальні наративи є складними похідними конструктами від певних форм релігій, філософій, ідеологій, моральних та юридичних систем та супутніх їм образів, символів, сюжетів різноманітних мистецтв, які в сукупності утворюють інфраструктурний дизайн імперіалістичних проєктів.

Дискурс другої парадигми стосується деконструкції історичних міфів та фальсифікатів, призначення яких полягає у придушенні критичного мислення та блокуванні свідомо-вольових зусиль, спрямованих на звільнення від колоніальної залежності. Усі ці складники потворно поєднуються в блюзнірських проповідях «вищих цінностей», які обслуговують звичайний грабунок та експлуатацію слабших на основі застосування подвійних стандартів.

Деконструкція колоніалістської міфотворчості відбувається, перш за все, через деконструкцію расизму, який обґрунтовує економіку експлуатації та шахрайства. У постколоніальному дискурсі расові проблеми рефлексуються як глухий кут європейських цінностей, що передбачають логічно неможливе самовиключення і відтворюють євроцентристську винятковість як модель відносин, де, попри декларативну рівність, домінують приховані ієрархії.

Постколоніалізм, отже, викриває позірну етичну височину європейськості та штучну демонізованість, «темноту», «нерозвиненість» народів колоніальної

периферії. Він показує той самий образ європейської звірячості, який сама культурна ідентичність європейців прагне приховувати, в чому немає нічого дивного. Адже в цьому приховуванні є хитрість хижака, який, насправді, напівсвідомо ненавидить самого себе і деконструє засади власної культури Як відзначає Ж.-Ф. Бодрійяр, «Європа ховає від себе несвідому ненависть до себе, причому расизм в цілому і колоніальний расизм зокрема, є не чим іншим, як переспрямуванням ненависті з себе на Іншого» [27, с. 35].

Постколоніальний дискурс критикує європейську ідентичність в похідній від неї біополітиці культурного та соціального канібалізму. При цьому геокультурний, геополітичний, гео економічний імідж Європи на її колоніальній периферії зазнає поступового узвичаєння як такий, що є далеким від ідеалів свободи, рівності і братерства. Гуманістична та універсалістська ідентичність виявляється лише прикриттям для поглинання слабших сильнішими, які виявляють, якщо слідувати логіці Бодрійяра, своє безсвідоме прагнення до смерті, яка відбувається за допомогою інших і є, так би мовити, «делегованою» [27, с. 35].

Спростування зазнають не в останню чергу апеляції до моральної та юридичної законності, які застосовуються як інструменти ініціювання та ведення війн, а культурні та економічні переваги використовуються як засоби розпорядження життям і смертю інших. У подібний спосіб досягається увиразнення культурної та економічної деструктивності європеїзму.

Ж.-Ф. Бодрійяр та Ф. Фанон ведуть мову про європейську некрополітику, яка розвивалась на основі історичних фальсифікацій та спричинила появу «відрази» до життя або біополітики самознищення. В ідеологічному сенсі це означало культурне та економічне розбещення Європи, що нині супроводжує процеси старіння та релігійно-конфесійного занепаду християнства і його витіснення ісламом.

Важливою особливістю постколоніального дискурсу є зосередженість на взаємопов'язаності культурних та соціальних ідентичностей, а не їх окремішності. У цьому аспекті соціологія постколоніалізму спростовує ілюзію самодостатності

благополучних європейських спільнот та їх можливостей відгороджування від неблагополучного пролетарського світу за допомогою фізичних та електронних кордонів. Згідно з такою логікою, європейська ідентичність може взаємодіяти із іншими ідентичності лише на засадах ідеології плюралізму, що означає визнання як альтеративних культурних сенсів, так і соціальних життєстроїв, включаючи традиціоналістські, патримоніальні та ін.

У цьому аспекті колонізація вже не постає процесом одностороннього домінування та впливу, де країни-колонії зберігають свою узалежненість та згоду із нею. Ілюзія дегуманізованості колонізованих спільнот виявляється перекрученням на тлі звичайної розумності та активності всіх спільнот. У руслі соціально-політичної думки сатьяграхи (філософії ненасильства) М. Ганді важливе значення має рефлексія в постколоніальному дискурсі проблематики співучасті в злочинах колонізаторів, компрадорства та колабораціонізму.

Мотивація такого колабораціонізму та компрадорства може бути розумілою як проблема культурної привабливості брехні сильного. Ганді писав про те, що брехня сильного, на відміну від брехні слабкого, оточена ореолом сили. Водночас співвідповідальність за цю брехню настає як для колонізаторів, так і для колонізованих у формі перекручення свідомості.

Таким чином, постколоніальний дискурс в соціологічному теоретизуванні ставить під сумнів трансформаційне знання та його істинність. Створена колонізаторами ідентичність колонізованих народів є викривленою. При цьому зміна ставлення до колишніх колонізованих є не лише справою їх емансипації, але і передбачає часткове прийняття колонізаторами на себе соціально-історичної відповідальності у вигляді різноманітних реституцій та репарацій.

Отже, постколоніальні студії в соціології та соціальній філософії не обмежуються критикою гуманізму і європейського універсалізму, але відкривають дискусії про можливість ревізії колоніальної некрополітики, передумовою дослідження якої стає визнання культурної ідентичності колонізованих народів як Інших в їх відмінностях. Важливість першого кроку у

визнанні суб'єктності Іншого в постколоніальному дискурсі відрефлексовують у своїх працях Ф. Фанон, Л. Сенгор, Е. Саїд.

Ф. Фанон пропонує залишити блюзнірські проєкти всесвітнього братерства і «відмовитися від старих вірувань і дружби» з Європою, в якій, за словами автора, «ніколи не перестають говорити про Людину, але вбивають людей повсюди, де їх знаходять, на розі кожної з їхніх вулиць, у всіх куточках земної кулі». Як зауважує автор, європейці «протягом століть придушували майже все людство в ім'я так званого духовного досвіду» [268].

У світовій гегемонії європейські колонізаторські еліти реалізовували «керівництво світом із завзяттям, цинізмом і насильством», що супроводжувалося відмовою «від будь-якого смирення і всякої скромності», «відкиданням всілякої турботи і всякої ніжності». У зв'язку із зазначеним, автор висуває таку тезу: «у нас є справи важливіші, аніж слідувати за ...Європою», оскільки «європейська гра закінчилася», і «ми повинні знайти щось інше. Неєвропейські спільноти мають свободу вибору у ненаслідуванні Європи, яка «зараз живе в такому шаленому, безрозсудному темпі, що вона позбулася всілякого керівництва і всілякого розуму і біжить стрімголов в прірву», тому цього курсу, за переокнанням автора, «слід якнайшвидше уникати» [268].

Автор визнає інспіраційність європейської моделі при констатації «страхітливих невдач» її наслідування, що має привести до категоричного висновку про заперечення європейських досягнень, європейських технік і європейського стилю як своєрідних спокус, оскільки в розумових спробах поєднання техніцизму та людинолюбства можна побачити «тільки низку заперечень людини і лавину вбивств» [268]. Тому Фанон пропонує здійснити вольовий вибір на користь ненаслідування Європи задля створення «цілісної людини», «яку Європа не змогла привести до переможного народження» [268].

Л. Сенгор пише про ментально-культурні відмінності Європи та Африки, наголошуючи на тенденції виродження і неминучого краху техноцентричного Заходу при запереченні ним інтегрування людини із природою, яка є властивою африканським етнокультурам. Культурними та психічними особливостями

африканців Л. Сенгор вважає натуралістичність, імпульсивну екстравертну сенсорність у її різноманітні форм, кольорів, звуків, ритмів, запахів і дотиків. Такий сенсорний світогляд протиставляється західному, раціоналістичному світогляду.

Перефразувавши Р. Декарта, Л. Сенгор запропонував формулу відчуття, танцю, існування. Для самоусвідомлення африканської ідентичності є необхідним не логос, але ритм, мелос, візуальний образ, танець. Танець, за переконанням автора, є відкриттям і відтворенням, анімістичним життям в повноті і найвищою формою пізнання. Тому пізнання африканця є одночасно відкриттям і відтворення [237].

Емоційність визначає всі культурні цінності африканця: релігію, соціальні структури, мистецтво, літературу. Європейська та африканська культурні ідентичності різняться цінностями ритму/мелосу, з одного боку, та хроносу/логосу – з іншого. Ці цивілізаційні дихотомії мають принципове соціальне значення в аспекті підпорядкування суспільств різним хронотопам. Африканська ідентичність зорієнтована на хронотоп природи, який резонує із ритмами організму, природи, передбачає ліричність та поетичність. Європейська ідентичність зорієнтована на індивідуалістичну раціональність із культом особистого успіху, на конкуренцію та протиборчі життєві сценарії.

Отже, африканські культури, в розумінні теоретиків постколоніалізму, переважно кардіоцентричні, в той час як європейські – переважно раціоцентричні. Африканський життєвий світ передбачає домінування насолоди в спогляданні природи і людей над прагматичним ціледосягненням, в той час як європейський – домінування раціоналістичного ціледосягнення над насолодою природою і людьми. В цьому баченні дуже багато самоідеалізації і перебільшення, проте, воно цілком африканоцентрично.

Про це пише Л. Сенгор в одному із своїх віршів: «Я піщинка у своїй величезній самотності. Але все одно я сміюся. Ох, та я не поголився сьогодні. Втім, це неважливо. На мене все одно ніхто не дивиться. Всі в вагоні читають. У переходах біжать. У вагонах читають. Чи не втрачають часу дарма. А я в переході

люблю постояти. Послухати, як пісні співає молодь. Мені так хочеться з кимось перемовитися словом. З ким – все одно. З ким завгодно. Але немає. Вони думають, що я жебрак. Хіба можуть бути жебраки в цій країні? Я не зустрів жодного. Люди виходять, штовхаються. Ті, що вийшли, схожі на тих, що увійшли» [237]. Отже, герой вірша доходить до висновку про свою несумісність із заможним, психологічно далеким і дискомфортним, надмірно прагматичним суспільством Заходу.

«Хіба ти божевільний?. – продовжує він в другому вірші. – Або просто дивак? Ти небезпечний? Та ні. Самотній ти – ось ти хто. Ти прозорий. Невидимий. Ось чому проходять повз тебе. Ось і нема про що більше мріяти. Завод ніколи не зупиниться. Над містом завжди будуть висіти хмари. У метро – завжди байдужість металу. Це сумно. Мрія повинна почекати. У кінці місяця я піду на пошту і відправлю гроші дружині. У кінці місяця на пошту я не піду. Я поїду додому» [237].

Е. Саїд вважає, що допоки існують європейські та американські генералізації, образ Близького Сходу буде перебувати під впливом європейської та американської науки та ідеології. Він цитує Т. Хусейна, який у 1936 році охарактеризував сучасну арабську культуру як культуру європейську, а не східну. Промовець мав на увазі рамки культурної самоідентифікації єгипетського істеблїшменту. Його висловлювання є актуальним щодо арабської культурної еліти і понині, а сама актуальність підтримується попри антиколоніальні процеси та послаблення впливу Заходу в країнах третього світу [235, с. 144].

Крім того, культури і суспільства близького Сходу не мають розвинених «фабрик думки» на кшталт західних (їдеться про виробництво культури, знання і освіти). Дослідник наголошує на потребі визначати ситуацію в «термінології силової політики», потужність якої вимірюється кількістю спродукованого наукового знання про Схід на Заході при відповідній культурній асиметрії.

У розумінні колоніального минулого суспільств, які стали об'єктами колонізації, важливе значення має усвідомлення цими суспільствами першопричин соціально-історичної поразки. Основою для такого усвідомлення

стає комплекс державно-організованих заходів по впровадженню історично-просвітницького знання про власне минуле, що спрямоване на формування ідентичності колонізованих народів. Вагоме значення для розуміння минулого мають не лише події, але і дискурси, які утворюють смислову рамку для їх розуміння. Мова йде про філософські, політичні, правові, публіцистичні та інші фрейми, що стають засадничими для розуміння проблем сучасності спільнот, які нещодавно прийнято було називати «неісторичними», а їхній життєвий простір позначати терміном «колоніальна периферія».

Саме на цьому зосереджують увагу Е. Сезар, Ф. Фанон, Л. Сенгор, соціальні рефлексії яких з приводу дискурсів насильства мають вагоме значення, в тому числі, і для України в контексті формування політики національної пам'яті. Фактично епоха радянського минулого також була епохою колонізації, яка потребує окремого соціологічного осмислення. І інструменти постколоніального дискурсу можуть допомогти в процесі реконструкції історичної пам'яті.

На розуміння зовнішнього впливу та його наслідків для постколоніальних суспільств впливає соціально-історична ситуація в цих суспільствах. Саме виникнення постколоніального дискурсу співпало із фіаско багаточисельних проєктів постколоніальних національних держав. У розвитку наративів постколоніального дискурсу можна умовно вирізнити три засадничі етапи. Першим етапом є період після Другої світової війни, що змістово співпадає із початком антиколоніальної боротьби, у якій відповідної артикуляції зазнають проблеми ідентичності та самоідентифікацій колонізованих народів.

Останні в особі етнонаціональних еліт усвідомлюють подвійність своєї групової приналежності. З одного боку, ці народи є автохтонами відповідних територій, з іншого боку – підданими відповідних колоніальних адміністрацій. Первинна боротьба за самоідентифікацію зруйнувала колоніальні ієрархії та дала змогу проаналізувати особливості расових, етнічних та соціальних ідентичностей в рамках колонізованого народу як однієї спільноти.

Одним із наративів постколоніального дискурсу післявоєнної доби є наратив політики автономії. Він фіксує потребу та необхідність як зовнішнього,

так і внутрішнього звільнення колонізованого народу від всіх ознак фізичної та культурно-символічної присутності колонізаторів за рахунок вирізнення національно-територіального (етнічного) «Я», власної історичної суб'єктності із супутньою їй територіально-політичною сепарацією від метрополії.

У зазначений період Е. Сезар, Ф. Фанон, Л. Сенгор і інші африканери франкомовної діаспори написали ряд текстів, на тему расизму, викривленої ідентичності, економіки шахрайства і обману, західної некрополітики. Усі ці дискурси стали каноном постколоніальної думки [237; 268; 341; 376].

Другим етапом формування наративів постколоніального дискурсу стали 1980-ті роки, коли на основі методології постмарксистського структуралізму П. Бурд'є виникла постколоніальна соціологія культурної трансгресії західних цінностей. Йдеться про праці Е. Саїда, з яких фундаційними є його «Орієнталізм», «Світ, текст, критика», «Культура і імперіалізм» [485–486].

Саїд в варіанті своєї постколоніальної соціологічної теорії, слідуючи логіці постмарксистського структуралізму Бурд'є, розпочав аналіз колоніального насильства в допоки незвичному соціальному секторі – науковому дискурсі, розуміючи науку не просто як академічно-нейтральну сферу пізнання, а як (частково) ідеологічно-ангажований супровідний дискурс щодо неокolonіальних проєктів [32, с. 87–96].

Засадничим постулатом праць Саїда, який є контраверсійним щодо дискурсу соціології марксизму, є ідея зв'язку неокolonіалізму із виробництвом наукових дискурсів та економікою символічного насильства. При цьому зазначене виробництво стає передуючим щодо будь-яких проєктів економічного та військово-політичного узалежнення будь-яких спільнот, макрорегіонів та континентів. Відтворення інфраструктури дискурсивного насильства має цілком відчутні фізичні наслідки для відповідних народів.

Розгортання Саїдом культурологічного аналізу систем науково-дискурсивної розвідки та експансії, дискурсивного насильства сприяло перетворенню їх на один із ключових предметів постколоніального дискурсу. Таке перетворення спричинило критичну реакцію прихильників марксистської

парадигми, зокрема А. Ахмада в його праці «З точки зору теорії: класи, нації, літератури», в збірці есеїв Ч.-Т. Моханти «Жінки третього світу і політика фемінізму»[295; 505].

У 1980-ті р. ХХ ст. наратив та проблематику дискурсивного насильства додатково досліджував А. Нанді. У своїй праці «Близький ворог» він висунув тезу про те, що колоніалізм є, насамперед, психологічним явищем, вкоріненим на рівні культурних кодів. Із зазначеного випливає, що антиколоніальна боротьба є водночас боротьбою політичних та економічних систем і ментальною війною когнітивних структур (mental war). Саме тому протистояння колоніалізму і націоналізму відбувається у визначених Заходом культурних координатах [459; 460].

Автор вважає, що культура колоніалізму включає в себе коди, які можуть використовувати як метрополії, так і колонії. Засадничою функцією цих кодів є зміна початкових культурних пріоритетів обох сторін і доведення до центру колоніальної культури субкультури, яка раніше була рецесивною або підлеглою в двох протиборчих культурах. Водночас коди видаляють з центру кожної культур ті центральні сенси, які були типовими для них. Цим пояснюється, на думку Нанді, чому деякі з найбільш досконалих колоніальних систем було створено ліберальними та інтелектуально-плюралістичними суспільствами.

Зазначений поділ, за переконанням автора, відповідає засадничому протиріччю сучасного науково-раціонального світогляду, який послідовно відмовляється від послідовної раціональності порівняно з іншими системами знання після здобуття світової гегемонії... Це, на думку автора, також пояснює те, чому колоніалізм ніколи не завершується обмеженням формальної політичної свободи. Адже він передбачає побудову спільних когнітивних структур узалежнених та узалежнюючих, і його джерело перебуває в ментальній сфері.

Автор звертає увагу також і на те, що культура колоніалізму формує особливий стиль управління іншо-думанням. Вочевидь, вона увічне себе шляхом спонукання узалежнених народів через соціально-економічні та психологічні винагороди і покарання до прийняття нових соціальних норм і

когнітивних категорій. Але ці зовнішні стимули і стримуючі фактори стають очевидними індикаторами пригнічення і панування.

Автор вважає найбільш небезпечними вторинні внутрішні вигоди від уникнення страждань і підпорядкування колонізаторам поневолених суспільств, які в більшості випадків перебувають за порогом свідомості і зазнають ігнорування. Однією з найсильніших травм абсолютного насильства як частини колоніального спадку Нанді вважає формування культури «спокусливого бунтарства». Саме така культура формується у поневолених народів, які мають постійну потребу повставати вже проти своєї, законно встановленої влади [459, с. 111–114].

Дослідник наголошує на концептуально-доктринальному зв'язку між антиколоніальними рухами поневолених та імперською культурою метрополій, акцентуючи увагу на тому, що «навіть в опозиції ці рухи віддавали данину поваги своїм поневолювачам». Автор має на увазі не лише «аполлонічні коди» західного лібералізму, які часто мотивували еліти колонізованих суспільств, але і їхні приховані «діонісійські аналоги» в концепціях державного управління, повсякденної політики, ефективних політичних методів і утопій, які спрямовували революційні рухи проти колоніалізму» [460, с. 66–96].

Важливим науковим висновком Нанді для розуміння сутності зовнішнього впливу колонізаторів на колонізованих можна вважати вирізнення двох типів ідеологій та практик колоніалізму.

Перший тип ідеології та практики колоніалізму є примітивним в своїй спрямованості до територіальної експансії та вилучення ресурсів. Другий тип ідеології та практики колоніалізму є витонченим і інтелектуально-рафінованим саме через прихильність до зміни ціннісного ядра культур та психіки поневолених.

Перший тип колоніалізму є жорстоким і фундованим на сутяжництві, жадібності і загарбницьких амбіціях. Він дещо контрастує з раціоналістичною, модерністською і ліберальною риторикою його позиціювання як месіанського рятівника нехристиянських цивілізацій «цивілізованим» християнським світом.

Цей тип колоніалізму, як вважає автор, ґрунтується на гендерних схемах, оскільки відносини між колонізатором і колонізованим уподібнені відносинам між гіпермаскулінним чоловіком (метрополія) та жінкою (колонія), яка без нього не може дати собі ради [345, с. 44–67].

Другий тип колоніалізму побудований на вікових схемах та стереотипах, у яких колонізований народ уподібнюється дитині або людині похилого віку, а колонізатор – турботливій дорослій людині, яка має історично подбати про слабких, недієздатних та немічних із третього світу. Як зауважує автор, обидві моделі колоніалізму є, так чи інакше, похідними від дискурсу Просвітництва, яке наполягає на меншовартісності жінки порівняно з чоловіком і розуміє дитину як «чисту дошку» або ж «пластичний матеріал», який має набути форми та образу через маніпуляції «гончара» [345, с. 44–67].

Так, британці створили образ Індії як «загниваючої» і «старої», що обґрунтовувало необхідність зовнішнього британського управління цією країною. При цьому британські колонізатори уподібнювали себе носіям дорослої ідентичності, вважаючи своїм «моральним обов'язком» піклуватися про «цивілізацію-бабусю».

Другим етапом постколоніального дискурсу стало ознайомлення через Нанді з ідеями Ф. Фанона та впровадження в постколоніальний дискурс теорії психоаналізу та ініційованого діалогу між постколоніальними студіями і фрейдомарксизмом Адорно і Хоркхаймера. Г.-Ч. Співак у своїй праці «Чи можуть пригноблені говорити?» [500, р. 271–313] аналізує підлеглих суб'єктів, ставши засновницею «subaltern studies». Ця соціально-історична парадигма сфокусована навколо націоналістичного і антиколоніального розуміння історії як відновлюваної справедливості, яка вимагає повернути історичні можливості і голоси знедоленим в процесі деколонізації соціальним групам, що опинилися на маргінесі. Вона також спирається на частково реінтерпретований в деконструктивістському аспекті марксизм.

Як зазначає авторка, термін «subaltern» не є конструктом для позначення «пригнобленого», ...того, хто не отримує шмат пирога... У постколоніальних

умовах все, що є обмеженим або ж не має доступу до культурного імперіалізму, є другорядним – простором відмінностей. Хто б сказав, що це тільки пригноблені? Робітничий клас пригнічується. Він не є підлеглим» [500, с. 271–313].

Авторка додає до цього, що «люди, які воліють претендувати на [стан] підпорядкування, часто бувають «найменш цікавими та найбільш небезпечними», оскільки являють, наприклад, «дискриміновану меншість в університетському містечку». Для позначення таких меншин, на думку авторки, недоречно послуговуватися конструктом «молодший». Адже представники цих спільнот можуть володіти механізмами розрізнення і вписуватися у гегемоністський дискурс...», що дає їм змогу отримати настільки ласий для них шмат пирога, варто лише дозволити їм говорити. Тому представники подібних меншин «не повинні називати себе підлеглими» [248, с. 29–47; 500, с. 271–313].

У неомарксистському дискурсі конструкт «підлеглий» використовував Антоніо Грамші: на думку Співак, як кодове слово для позначення пролетаріату. Проте, сучасні дослідження демонструють його важливість для аналізу расово-колоніальних ієрархій, у яких робиться акцент на історичній незрілості колонізованих, котрі своєю «дитячою» поведінкою можуть підірвати авторитет колонізаторів-культурних гегемонів [56].

Неомарксистський дискурс розвиває в своїй праці «Провінціалізація Європи» Д. Чакрабарті, аналізуючи повернення індійського суспільства до примітивних життєустроїв та громад. Беручи до уваги теоретичні засади аналізу підлеглих суб'єктів, автор відрефлексовує постколоніальну боротьбу як непродуктивну, що привела Індію не стільки до радикальної трансформації соціуму, скільки до «пасивної революції» та соціального ладу «примітивних громад», що є протилежністю до реальних націоналістичних рухів [342].

Третім етапом формування наративів постколоніального дискурсу є глобалістичний етап, який змістово збігається з експансією ТНК і посиленням їхнього контролю над національними державами, їхнім суверенітетом, природними ресурсами, продуктами людської праці і світом всього живого. У сучасних умовах критична складова постколоніального дискурсу радикалізується

на тлі зростання інструменталізації життя та ретельного аналізу старих і, разом з цим, вічно нових форм капіталістичної експлуатації – рабства і колоніального адміністрування. Насправді ми стаємо сучасниками поширення дистанційного колоніального адміністрування постінформаційного капіталізму інструментами економічних операцій.

Серед визначених в «Провінціалізації Європи» напрямів колоніальної експлуатації найбільш перспективним вбачається розвиток викладених ідей в напрямі побудови класифікації просторів узалежнення, яка складається із чотирьох груп: плантації, латифундії, фабрики, цифрової платформи [342].

Згідно такій класифікації, рабовласницька плантація є першим і найпримітивнішим експериментальним майданчиком беззаконня, на якому проголошується право на людину як на річ та практикується купівля-продаж людей так само, як купівля-продаж речей.

Латифундія відрізняється від плантації появою особистого простору та часткового часового узалежнення у вигляді приналежності робочого часу власнику латифундії при збереженні залежності від нього користувача простору.

Фабрика є простором машинної присутності, в якому робоча сила отримує незалежність від власника в межах неоплаченого робочого часу працівника.

Цифрова платформа характеризується тотальним узалежненням як часу, так і простору працівника, надає можливість денаціоналізувати держави і «перевести» повноваження власника на рівень транснаціональних корпорацій. Таким чином, плантація, латифундія, фабрика та цифрова платформа стали експериментальними лабораторіями пробації різних форм зовнішнього впливу.

Найбільш постраждалим об'єктом колоніалізму в постколоніальному дискурсі визначене людське тіло. Адже саме тіло зазнає наруги, тортур, а тому в умовах злиднів та расової дискримінації першим потрапляє під удар. Ф. Фанон звертається до тіла в молитві, яка завершує його працю «Чорна шкіра, білі маски»: «О, моє тіло, дозволь мені завжди залишатися тим, хто задає питання!» [376].

Повалення апартеїду в ПАР на початку 90-х рр. ХХ ст. продемонструвало недовіру та неефективність насильства за відсутності відповідної політики пам'яті, яка забезпечила би ментальну перебудову у ставленні як до минулого, так і до майбутнього. Адже якщо певна історична епоха починається і завершується кров'ю, то шанси на створення нового соціального світу істотним чином зменшуються. Перебудови суспільства під супровід насильства, жертвою якого колись були узалежнені спільноти, не ведуть до побудови нового суспільства і не можуть легітимізувати його. Процес перебудови політики пам'яті в постколоніальних умовах має розпочатися з відмови від стратегії помсти колонізаторам, яка буває замаскованою під законність і справедливість.

Особливості меморіальної політики в ПАР не є змістово наповненим переважно пошуками винуватців соціально-історичної трагедії колоніалізму. Адже йдеться не про персональну винуватість/невинуватість будь-кого, а про певну гуманітарну катастрофу, якої зазнає колонізоване суспільство за рахунок грабунку, знущань, моральних тортур, приниження та збоченої ідентичності. Робота Комісії правди і примирення дала змогу здійснити спрямовану девіктимізацію, звільнення від соціального світогляду «історичного жертвоприношення». Досвід роботи Комісії сприяв поверненню відповідних культурних кодів для сприйняття африканцями себе самих як повноцінних людей, а не в якості витратного людино-матеріалу [389, с. 20–66].

При аналізі такого повернення втраченого минулого, постколоніальний дискурс звертається не лише до добре відомих дискримінаційних практик апартеїду у сфері фізично-просторової сегрегації білих і чорних.

Створення бантустанів як середовищ етнічно-гомогенного населення та його компактного проживання є лише верхівкою айсбергу. Адже до офіційного проголошення апартеїду Європа вже послуговувалася ідеологією расової сегрегації та расоциду, в якій було обґрунтовано право вищих (білих) рас на ведення війни проти представників «нижчих рас» заради розвитку «вищої цивілізації». Бантустані були лише одним із специфічних методів дегуманізації

чорношкірих, поруч із масовими вбивствами, економічною експлуатацією, моральними знущаннями та приниженнями [389, с. 20–66].

Після 1989 року в ПАР політика пам'яті нерозривно пов'язана як з подіями минулого, насиченого болем і стражданням, так і з політикою міжетнічної згоди, яка всіма протагоністами сучасності інтерпретується як основа для побудови суспільства громадянської рівності. Йдеться про певні форми громадянського примирення: каяття за заподіяні страждання, припинення практик заперечення, приховування, гноблення, замовчування історичної правди про трагедії..

Досягнення такого соціального та міжетнічного консенсусу можливе шляхом організації меморіальних комплексів для поховання полеглих в боротьбі, зведення поховальних стел в місцях їхньої загибелі, проведення традиційних християнських обрядів задля примирення і досягнення соціального та культурного очищення від гніву, ненависті, помсти, спорудження музеїв і парків, присвячених людству і людяності, фінансування мистецтва і, не в останню чергу, впровадження політики репарацій, яка має компенсувати втрати від століття зневаги.

Йдеться також про забезпечення елементарних прав і свобод соціокультурного та вітально-біологічного спектру та гарантування фізіологічної безпеки (будівництво шкіл, лікарень, автошляхів, систем водопостачання і електрики, всезагального і рівного виборчого права для представників всіх етнічних груп).

Звільнення від зовнішнього впливу неможливе без культурного ренесансу. Під ним у постколоніальному дискурсі мається на увазі культурний ресурс в широкому розумінні слова: це не тільки те, що має відношення до релігії, але й до мистецтва, науки, філософії – до всього, що стає джерелом духовного оновлення та позитиву в соціально-історичному контексті.

П. Гілрой називає цей дискурс «дискурсом нікчеми». Сам дискурс проблематизується за допомогою шеругу духовних практик, які мають орієнтувати колишніх гноблених на мобілізацію та духовне пробудження/оновлення У цій ситуації головним акцентом є сприяння ренесансу

людяності, що веде до виникнення соціального діалогу щодо заміщення ієрархічних відносин відносинами громадянської рівності [389, с. 20–66].

Йдеться також про потребу колонізованих суспільств сприймати себе як універсальне джерело сенсу. Колоніалізм завдав шкоди як окремим людям, так і спільнотам. У ході визвольної боротьби на перший план завжди висувалися особистості, які репрезентують певну соціальну групу і при цьому є здатними тримати руку на пульсі часу, відчувати дух епохи настільки добре, щоб в потрібний момент від імені своєї спільноти і в її інтересах здійснити акт колективно-групової мобілізації та очолити рух за національно-культурне відродження.

Важливою частиною постколоніального дискурсу є також дослідження досвіду різноманітних інституцій соціального примирення. Робота таких інституцій дає змогу подолати крайнощі етнічного егоїзму та етноцентризму серед населення країни та етноцентричні способи мислення, які можуть стати передумовою расистської ідеології. Місією таких інституцій стає як звільнення від ненависті, так і фактичне соціальне примирення.

Узагальнення наведених вище теоретичних досліджень гібридної війни на Донбасі та подій анексії Криму дає підстави сформулювати її визначення як технології впливу зовнішніх центрів влади, змістом якої є: а) поєднання культурного колоніалізму та імперіалізму (війни сенсів) через культурних трендсетерів, б) руйнівного та дестабілізуючого медіааранжування; в) кризостворюючої активності олігархату та керованих ними груп політичних емісарів в органах влади та управління, «політичних активістів» в організації масових безпорядків; г) приватних армій олігархату (фактично – озброєного криміналітету) в захопленні влади; д) кураторів спецслужб іноземної держави та церкви в мобілізації сепаратистських мілітарних формувань; е) використання регулярних збройних сил іноземної держави (стосовно України – Російської Федерації) – для посилення тиску, дестабілізації та обмеження суверенітету.

На думку автора, найкоректнішим було б визначення гібридної війни як технології зовнішнього впливу, яка є мультимодальною за змістом і призначеною

для розмивання відмінностей між війною та не-війною. Таке розмивання, по-перше, дає змогу створювати в державі штучну політичну кризу, яка уможливорює тимчасовий колапс комунікацій між центром та регіонами.

Стану штучної кризи передують, з одного боку, відповідне медіааранжування та формування порядку денного державної нестабільності, сепаратистських рухів, некерованості в регіонах і т. п. В медіааранжуванні беруть участь агенти впливу зовнішніх центрів влади в органах державної влади та управління, культурні трендсетери, громадські організації.

По-друге, скористатися масовими безпорядками (групами «політичних активістів») для захоплення органів влади на місцях. При цьому «політичні активісти» створюють «димову завісу» для дій недержавних збройних формувань, які беруть під контроль стратегічні об'єкти. На захопленій території відбувається мобілізація «народного ополчення» під релігійними гаслами, до чого може в деяких випадках підключатися також і церква (якщо йдеться, наприклад, про УПЦ (МП)).

По-третє, легітимізувати захоплення території шляхом проведення референдуму, обгрунтовуючи це потребою захисту етнічних меншин від громадянської війни. Зацікавлені у зовнішньому впливі сторони при цьому представляють діаметрально протилежні версії подій. Так, в розумінні акторів впливу, які представляють ЄС та НАТО, події, що відбуваються, є звичайною війною, яка ведеться без публічного оголошення і з використанням ресурсу приватних армій та кримінальних угруповань, які виконують функції регулярних військових формувань [255, с. 114–122].

З іншого боку, проросійські актори впливу подають події в Україні як проєкт нео-окупації та нео-колоніалізму із використанням політичного емісаріату, технологій «кольорових революцій» та державного перевороту (в термінології російської пропаганди йдеться про «маріонеткову хунту військових злочинців»).

Отже, сучасну агресію московського державного режиму проти України можна концептуалізувати як неконвенціональні, нерегулярні, комбіновані або гібридні війни. Спільним для концептуального поля гібридної війни є поєднання в

самій війні складників культурного протистояння, медійно-пропагандистського аранжування, політичного емісаріату та «політичних активістів», участі приватних армій та кримінальних угруповань, вторинного підключення підрозділів спецслужб та (в окремих ситуаціях) церкви для курування сепаратистських мілітарних формувань в регіонах.

Розмивання відмінностей між війною та не-війною, включення культурно-пропагандистських, медійних, політично-абсентистських технологій дає змогу залучати до такої війни недержавних акторів та маскувати саму гібридну війну під нерегулярні інтервенції (антитерористичні операції, стабілізаційні операції тощо) та приховувати інтенції зовнішнього впливу, подаючи самі військові дії як наслідки внутрішнього конфлікту та політичної кризи.

Узагальнення результатів досліджень дає підстави зробити висновок про те, що встановлення прямого колоніального управління чи реалізація прихованого колоніалізму залежить від культурної автономії, стану політичних та економічних інститутів у колишніх колоніях. За сприятливих обставин, наявності відповідної ресурсної бази та низької смертності місцевого населення метрополія може засновувати колоніальні поселення та створювати стабільні політичні інституції із збереженням частки внутрішнього суверенітету.

За обставин високої смертності пряме поселення виключається і для ресурсної експлуатації створюються спеціальні військові поселення та комерційні кампанії, у поєднанні з репресивними політичними режимами, клієнтелізмом, непотизмом, нерозвиненістю виробничого сектору та всебічною корупцією. Сировинно- та аграрно-орієнтована економіка стає фундаментом для клептократій, одним з прикладів яких є колишнє бельгійське Конго з диктаторським режимом [512, с. 399–421].

Пряма колонізація як стратегія означає скорочення місцевого населення суспільства-колонії. Геноциди відбувалися як в Мезоамериці, так і в Африці, починаючи з XVI ст. Скорочення місцевого народонаселення відбувалося в Пуерто-Ріко, на Ямайці, в індіанських землях «дикого Заходу» США, які заселялися англо-саксами, в Конго та ін. територіях. Колонізатори часто

зацікавлені в поширенні серед місцевого населення алкоголізації, наркотизації, інфекційних хвороб [512, с. 399–421].

Аналіз колоніалізму частково підтверджує висновок соціологів марксистської орієнтації щодо зв'язку між імперіалізмом та колоніальним визиском і руйнацією життєвого простору колоній через грабунок, гноблення, безправ'я і злидні. Однак інші дослідження малюють дещо іншу картину.

Результати колонізації залежать від схожості культурних ідентичностей суспільства-метрополії та суспільства колонії. За обставин схожості колонізація здійснюється шляхом прямої демографічної експансії, що мала місце за сценарієм утворення колоній Римом, Грецією, арабо-візантійськими спільнотами, частково – Османською імперією.

За обставин відмінностей культурних ідентичностей відбувається військово-адміністративна та економічна експансія, серед яких провідним напрямом стає економічний імперіалізм. При цьому економіка колонізованих суспільств зазнає деконструкції життєзабезпечуючих галузей. Відбувається посилення аграрного вектору розвитку та перехід на рейки сировинної економіки із супутніми наслідками втрати інтелектуальних класів, їх вимушеної міграції. У контексті розгляду стратегій колоніалізму доцільним є також вирізнення колоніалізму із захопленням територій та колоніалізму без захоплення територій.

Колоніалізм із захопленням територій можна вважати однією з архаїчних форм колонізації, яка передбачає просте розширення простору присутності імперій, що здійснювалося всіма імперіями світу: Португалією, Іспанією, Англією, Росією Францією та Німеччиною.

Колоніалізм без захоплення територій стає поширеним в епоху промислової революції, подальшої науково-технічної та інформаційно-комунікаційної хвилі перетворень соціальних життєстроїв. Зазначені революції істотним чином розширили арсенал технологій колонізації за рахунок використання фінансового капіталу, міжкультурних комунікацій та засобів масової інформації. Провідними формами колонізації стають інформаційно-технічна, медійна, соціо-культурна,

економічна, які стають альтернативами архаїчних форм через відсутність потреби військового вторгнення та прямого колоніального управління.

Доволі зручними інструментами колонізації в сучасних умовах стають культурно-просвітницькі, медійні, науково-освітні, екологічні та інші організації, до яких входить багато лідерів громадської думки. Останні через соціальні мережі спроможні мобілізувати значну чисельність людей, якщо виникає потреба делегітимації відповідного політичного режиму та створення умов для його усунення.

Подібний імперіалізм без територіальної колонізації стає основою зовнішнього впливу на колонії через систему культурної, інформаційно-медійної та економічної експансії. У цьому різновиді неокolonіалізму периферійне значення мають територіальні захоплення, а провідними контингентами впливу стають компрадорські уряди та зовнішні агенти впливу, що діють через цифрові платформи та кіберпростір.

Постколоніальний дискурс стає соціальною силою за рахунок включення в соціальну боротьбу колонізованих товариств шляхом пропонування соціокультурних інтерпретацій практик визвольних рухів. Незважаючи на переважання в постколоніальному дискурсі англофонії, його можна вважати похідним переважно від французької інтелектуальної традиції (Саїд, Фанон, Сезер, Сенгор та ін.).

Витоки постколоніального дискурсу в соціології представлені в феноменології, екзистенціалізмі, постструктуралізмі, та лінгвістичному психоаналізі, що наближує його до французького соціологічного теоретизування (Мерло-Понті, Сартр, Фуко, Дерріда, Лакан). Парадоксальність самого постколоніального дискурсу – в його культурній периферійності за рахунок франкофонії. Ключовою темою постколоніального дискурсу є викриття деконструкції Іншого, який підміняється демонічною репрезентацією, що створює практичну можливість колонізаторам-метрополіалам говорити за колонізованих.

Постколоніальний дискурс змістово збігається із соціологією глобалізації. За обставин ігнорування самого конструкту «глобалізація», йдеться про

відсутність істотних відмінностей між історією нації та історією імперії. Серед фундаторів однієї нації та колоніальної імперії фігурують як прихильники узалежнення та колоніалізму, дегуманізації колонізованих, так і прихильники звільнення колонізованих від усіх форм залежності. Постколоніальний дискурс розкриває глобальність колоніалізму та використання для цілей неокolonіалізму універсальних образів, практик, соціальних інституцій, масивів різноманітних речей, товарів та послуг.

Зовнішня залежність та зовнішній вплив створює умови для тотемізованої ідентичності, яка потребує постійного жертвоприношення. Досвід ПАР є повчальним в аспекті тотемізації ідентичності, яка буває рідко спрямована в бік колонізатора і набагато частіше – на сторонніх безвинних жертв, які не мають відношення до колонізації. Оскільки тотем не може існувати без регулярних жертвоприношень, то вбивства продовжують відбуватися заради його задоволення. У категоріях економіки жертв прагнення здійснити помсту та розплату реалізується в руслі імперативів монотеїстичних релігій: «око за око, зуб за зуб».

Інституції соціального примирення реалізують стратегію змін і щодо постколоніальних суспільств, які позиціонують себе, в першу чергу, як жертви. А самі жертви часто виявляються сповненими ненависті і нездатними перервати потік кривавих жертвоприношень і виявів жорстокості, об'єктами якої були вони самі.

Основою постколоніального дискурсу є, з одного боку, політика пам'яті та етнополітика, та нова соціальна етика – з іншого. Постколоніальний дискурс зосереджений на питаннях расової девіктимізації і соціальної відповідальності колишніх колонізаторів перед суспільствами, які були об'єктами колонізації. Його ідейне ядро утворює когорта африканських авторів (Фанон, Сенгор, Сезер), які ведуть мову про своєрідну соціологію культурної автентичності.

Теоретичною та моральною засадою цієї соціології є відповідальність представників африканських спільнот в контексті соціально-історичної автономії та культурного суверенітету. Політика пам'яті, отже, створює меморіальну основу

для розуміння минулого, в той час як соціологія відповідальності веде мову про самосприйняття як колонізаторів, так і колонізованих.

Фундатори постколоніального дискурсу наголошують передовсім на сформованій через колоніалізм геополітичній архітектурі. Ця геополітична архітектура включає в себе ніби два непов'язаних один з одним континуми: континум людяності та континум знелюдненості. Крізь призму постколоніального дискурсу колонізатори, починаючи з періоду работоргівлі і колонізації, формували свою ідентичність і політику пам'яті на основі розмежування метрополіального «тут» і колоніального «там». Отже, дискурс постколоніалізму пропонує створити нову соціальну картографію світу, за допомогою якої на зміну суспільствам репресії мають прийти суспільства людяності.

Висновки до розділу 4

В розділі побудовано структурно-рівневу модель зовнішнього впливу, яка включає в себе соціальні системи, що є суб'єктами зовнішнього впливу, соціальні системи, що є об'єктами зовнішнього впливу, рівні зовнішнього впливу, типи та види зовнішнього впливу, стратегії зовнішнього впливу та технології зовнішнього впливу.

Визначені у дослідженні три теоретичні парадигми, які, в залежності від оцінки зовнішнього впливу в аспекті його суб'єктів, об'єктів рівнів, типів та видів, стратегій та технологій поділено на три групи: негативістично-песимістичні (марксизм та неомарксизм), медіалістичні (веберіанство та неовеберіанство, синергетика) та оптимістично-позитивістичні (структурний функціоналізм та неофункціоналізм). Відзначено, що перша група теорій в побудові структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу робить наголос на зростаючому зниженні рівня суб'єктності суспільств-акторів, суспільств-медіаторів та суспільств-учасників. Між ними стають неминучими міжсуспільні антагонізми та відповідні

форми міжнародної нерівності, які відповідають класовим антагонізмам. При цьому універсальним для будь-якого суспільства є акцент на тих чи інших формах класової боротьби, неминучих загостреннях останньої та появі нових форм непримиренної нерівності, яка так чи інакше веде до застосування суспільствами-суб'єктами технологій нееквівалентного (нерівноправного, неконструктивного) обміну та узалежнення/руйнації щодо суспільств-акторів, медіаторів та учасників. Це, в свою чергу, призводить якщо не до відкритих міжсоціальних конфліктів, то, як мінімум, до відчуження та міжсоціальної напруженості.

Отже, поняттєво-категорійний апарат марксистських та неомарксистських (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф та ін.) теорій, заточений на сфокусування на перманентній міжсуспільній боротьбі, відкритому та прихованому насильстві та міжгруповій підозрі і напруженості між більшістю суспільств із обмеженою суб'єктністю та меншістю суспільств із повною суб'єктністю, дозволяє постулювати диссенсус у зовнішньому впливі та міжсуспільних відносинах через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності.

Відзначено і наголошено, що поняттєво-категорійний апарат постмодерністських теорій (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко) дозволяє концептуалізувати зовнішній вплив як такий, що має тенденцію до мінімізації або ж радикального зникнення. Такі особливості концептуалізації зовнішнього впливу в постмодерній соціології є пов'язаними із тотальним запереченням системної організованості, цілісності, структурної упорядкованості культури, наголосом на фрагментації культурної реальності на множину непов'язаних одиничних, розрізнених елементів і подій. Відзначено, що втрата культурою в розумінні постмодерної соціології рис цілісності та відповідності тій чи іншій наскрізній архітектоніці перетворює її на простір панування імпульсів, афектів, потоку свідомості, що звужує поле зовнішнього впливу одних суспільств на інші до підгрупи стихійного зовнішнього впливу. Зазначеним процесам втрати культурних метанаративів, а отже, і неможливості формування консенсусних цінностей, норм, традицій, соціальних уявлень, відповідає знижена можливість

суспільств із обмеженою суб'єктністю до застосування стратегій та технологій з групи комунікації партнерства із зростанням прихильності до застосування стратегій та технологій нееквівалентного обміну/експлуатації та експлуатації/руйнування одних суспільств іншими.

Відзначено і наголошено, що поняттєво-категорійний апарат поміркованих (медіалістських) теорій дозволяє, при наголошенні на наявних соціально-групових та економічних розбіжностях постулювати можливість досягнення консенсусу в культурному та соціально-інституційному секторах. Йдеться, зокрема, про евристичні можливості в розумінні зовнішнього впливу в рамках веберівської теорії соціальної дії (включаючи веберіанство та неовеберіанство) та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією.

Зазначене дає можливість концептуалізувати зовнішній вплив в її зв'язку із динамічністю культурної системи, наявного у неї еволюційного потенціалу, що дозволяє радикально змінити перспективи соціальної трансгресії та соціальної когезії в суспільствах з обмеженою суб'єктністю в напрямку її наближення до показників суспільств із повною суб'єктністю. При цьому когезія як ключовий індикатор суб'єктності або ж об'єктності суспільства в реалізації зовнішнього впливу може варіювати в межах тієї чи іншої ціннісної системи, проте, остання в своєму сформованому вигляді, формує можливий «коридор» зростання або зменшення її емпіричних значень.

В розділі запропоновано визначення технологій зовнішнього впливу та побудовано їх типологію (класифікацію). Технології зовнішнього впливу визначено як алгоритми реалізації стратегій, які дозволяють досягати три групи результатів (ефектів) зовнішнього впливу: підтримання комунікацій, підтримання обміну та/або різних режимів однобічного (невигідного, неконструктивного) використання ресурсів та узалежнення/руйнації одних суспільств іншими.

У відповідності із запропонованою структурою рівнів та типів зовнішнього впливу в рамках реалізації завдання побудовано типологію технологій

зовнішнього впливу, яка включає в себе технології зовнішнього впливу на рівнях культури/комунікацій, народонаселення, економіки та політики. В кожній групі технологій виділено підгрупи технологій комунікації/партнерства, обміну/узалежнення та експлуатації/руйнації. Йдеться зокрема про технології зовнішнього впливу на культурному рівні: а) технології комунікацій/партнерства, зокрема: міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств (науковий, технічний, освітній обмін). б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі та ін.), експорт еліт, культурне та медійне трендсетерство; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: культурні (в сучасних умовах – інформаційно-медійні) війни.

До технологій зовнішнього впливу на рівні економіки віднесено: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: торгівлю, організацію підприємств, банківсько-фінансових установ та ін. складників економічної системи в рамках систем економічного співробітництва; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: економічно не вигідні концесії, промисловий шпіонаж, нееквівалентну торгівлю, фінансове узалежнення (невигідне кредитування, інвестиційна діяльність тощо), економічні експансії (захоплення ринків); в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: економічні санкції, торговельні, фінансові та митні війни, штучне банкрутування та розпродаж промислових, фінансових, земельних активів.

До технологій зовнішнього впливу на рівні народонаселення віднесено: а) технології комунікації/партнерства, зокрема туризм та програми обміну, гуманітарної допомоги, розвитку соціальної інфраструктури, міграції та транзиції; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема, експорт людського капіталу, стимулювання вимушених та незаконних міграцій; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема створення погіршених інституційних умов для відтворення

народонаселення засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біополітики, етнополітики та ін., звичайні та гібридні війни, колонізації (колоніалізми) та депортації (зовнішні та внутрішні), геноциди.

До технологій зовнішнього впливу на рівні політики віднесено: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: зовнішньо-політичне співробітництво, формування міждержавних угод, альянсів та міжнародних організацій; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: експорт політичних еліт (політичний емісаріат), впровадження обмежуючих політичних та юридичних стандартів. в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: анексії, контрибуції, зовнішнє управління (відкриті або опосередковані протекторати), політичний лобізм, звичайні та гібридні війни.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано наукову проблему, сутність якої полягає в концептуалізації «зовнішнього впливу» у побудові теоретичної структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу на соціальні системи, яка включає суб'єктні, стратегічні та технологічні складники. Розв'язання проблеми є представленим у таких висновках і положеннях дослідження, що мають наукову новизну.

На розв'язання завдань 1 і 2 (*визначити теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціологічному теоретизуванні, його ключові парадигми та концепти; обґрунтувати поняттєво-категорійний апарат соціологічного аналізу зовнішнього впливу та визначити сутність і зміст концепту «зовнішній вплив», його структуру й компоненти*) сформульовано визначення зовнішнього впливу, соціальної трансгресії, соціальної когезії, трансгресійного циклу, «системи в кордонах», «межі» та «виходу за обмеження» («кордонів»), повних суспільств і неповних суспільств, систем-суб'єктів, систем-учасників, систем-акторів, систем-медіаторів на основі використання поняттєво-категорійного апарату соціологічних теорій марксизму та неомарксизму, веберіанства й неовеберіанства, структурного функціоналізму та соціальної синергетики, соціологічного еволюціонізму, структурно-діяльнісного підходу, кібернетичного підходу (Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, Е. Валлерстайн, Н. Луман, Т. Парсонс, Е. Шилз, О. Богданов, К. Маркс, А. Тойнбі, М. Данилевський, П. Сорокін, В. Афанасьєв, О. Злобіна, О. Шкаратан, А. Тойнбі, А. Романов, Д. Істон, Г. Алмонд та ін.). Зовнішній вплив у дослідженні визначено як один із типів соціальної трансгресії, який відображає процеси виходу соціальної системи суб'єкта зовнішнього впливу (в особі її інституцій і груп) за межі її соціального простору та проникнення в простір іншої соціальної системи (об'єкта зовнішнього впливу) через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові та особистісні складники на рівнях культура/комунікації, політика, економіка, народонаселення в межах стратегій симетричної та асиметричної взаємодії (що включає комунікативні,

асиметрично-обмінні й домінаторно-деструктивні стратегії зовнішнього впливу) при застосуванні відповідного набору технологій зовнішнього впливу.

У контексті наведеного в дисертації вирізняють два базові типи трансгресій, які відрізняють суспільства з відмінним потенціалом суб'єктності зовнішнього впливу одне від одного. Перший тип трансгресії, який відповідає високому та середньому рівню соціальної когезії, можна визначити як трансгресію «культури-інституцій (порядків, влади)», а другий тип трансгресії, який відповідає середньому й низькому рівням когезії – як трансгресію «економіки (продуктів/послуг) – населення (людей)». Перший тип трансгресії відзначається спрямованістю зовнішнього впливу при автономності та чіткій інтенційності соціальної системи (групи систем) як суб'єкта впливу, технологічною цілераціональністю й прогнозованістю результатів. Другий тип трансгресій відзначається послабленою інтенційністю (спрямованістю), слабшою прогнозованістю результатів трансгресій, слабкістю або відсутністю відповідних технологій з боку суспільства з обмеженою суб'єктністю зовнішнього впливу.

Відзначено, що трансгресія соціальними системами-суб'єктами (в особі різних акторів, що є частинами цієї системи або групи систем) кордонів соціального простору соціальних систем-об'єктів здійснюється шляхом комунікації, привнесення, впровадження, нав'язування культурних, соціально-інституційних і соціально-групових елементів системи-суб'єкта системі-об'єкту. При цьому як суб'єктність соціальної системи (або групи систем)-суб'єкта (суб'єктів), так і об'єктність можуть визначатися через поняття «соціальної когезії». Наголошено на тому, що структурні передумови для перетворення системи на суб'єкта зовнішнього впливу фіксує поняття соціальної когезії. Для здійснення трансгресії соціальна система має відповідати певному рівню когезії, що виражає інтегрованість/деінтегрованість культури, соціальних інституцій і соціальних груп (осіб) у конкретному суспільстві та підтримання між цими складниками неперервних комунікацій, стійких прямих і зворотних інформаційних зв'язків. Поняття соціальної когезії описано через ознаки континуальності, неперервності, культурної, структурно-інституційної та

соціально-групової зчепленості соціальної системи, що слугує передумовою для здійснення нею трансгресії, а соціальна система зовнішньо впливає на іншу соціальну систему, коли вона трансгресує власну культуру, соціальні інститути, соціальні групи, переходячи кордони соціального простору іншої соціальної системи (групи систем). Констатовано, що соціальна система може здійснювати трансгресію, лише будучи когезивною, зчепленою, неперервною та синергійною у своїх складниках. Зазначені характеристики соціальної системи залежать значною мірою від держави як ключової соціальної інституції. Водночас ідеться також і про недержавних соціальних суб'єктів та про інституції, які визначають культуру, політику, економіку й народонаселення.

На розв'язання завдання 3 *(проаналізувати теоретичні засади дослідження соціальних систем як суб'єктів та об'єктів зовнішнього впливу в соціологічному дискурсивному просторі)* на основі синтезу концепцій О. Злобіної, Т. Парсонса, Н. Лумана та А. Тойнбі встановлено, що соціальні системи, які набувають ознак суб'єктності й можуть чинити зовнішній вплив на інші суспільства, є суспільствами-трансгресорами, які в критичні історичні моменти виявляють ознаки високої соціальної когезії та спроможності збирати власні частини на основі власної культури, забезпечуючи собі умовну ізоляцію в умовах тиску недружнього соціального середовища. Культурна система суспільств-трансгресорів дозволяє їм встановити мобілізуючі ціннісні зразків і пройти фазу трансгресійного циклу, яка в концепції автора має назву «соціальної когезії». На першій фазі трансгресійного циклу одне суспільство стикається з актами зовнішнього впливу інших суспільств і демонструє внутрішні можливості щодо встановлення «культурних зразків» (цінностей, символів, ідентичностей тощо) в умовах викликів природного та людського середовища й відповідного потенціалу зовнішнього впливу в майбутньому, або неможливості зазначеного, що відображає тенденцію до зниження рівня суб'єктності щодо зовнішнього впливу й перетворення на об'єкт зовнішнього впливу.

Другу фазу трансгресійного циклу визначено як упорядкування (інтенсію) соціальної системи, що змістовно збігається з побудовою соціальних інститутів на

основі аутопоейзису, за Н. Луманом, фазою відповіді, за А. Тойнбі, та встановленням соціоінституційного та соціокультурного контролю, за О. Злобіною, що забезпечують можливості суспільства з формування його соціального простору та його кордонів. Формування кордонів соціального простору відбувається завдяки створенню диференційованих інститутів підтримання просторово-фізичних кордонів суспільства, яке інструментально забезпечується політичною підсистемою та її секторами (зокрема збройними силами). Упорядкування/інтенсія як концепт дає змогу описувати та аналізувати побудову як інституційного сектору, так і відповідної йому стратифікаційної ієрархії, у якій на найвищих рівнях перебувають елітні групи, що забезпечують створення та відтворення соціальних інституцій. Через зазначені соціальні групи й інституції суспільство-трансгресор стає «системою в кордонах», яка через елітні групи визначає власні соціально-просторові межі та набуває завдяки цьому можливості виходу за ці межі. Отже, другу фазу трансгресійного циклу можна розглядати як підготовку до третьої фази, якою є експансія/екстенсія соціальної системи.

Фаза експансії/екстенсії за змістом може бути визначеною як фаза трансгресійного циклу, коли зібрана та упорядкована на першій і другій фазах соціальна система-трансгресор є готовою виходити за власні межі, а отже, здійснювати культурне, економічне, політичне вторгнення в кордони інших соціальних систем, створювати ефекти присутності за межами свого соціального простору або перебувати в стані очікування подібних вторгнень і відповідного реагування на присутність інших соціальних систем у своєму просторі. На цій фазі соціальні системи-трансгресори реалізують комунікативні, нерівноправно-обмінні або ж домінаторно-деструктивні стратегії взаємодії із суспільствами-трансгресантами, що є частиною відповідних стратегій експансії та реалізуються на різних рівнях через конкретні технології (туризм, культурні імперіалізми, політичне співробітництво, торгівлю, експорт еліт та політичний емісаріат, звичайні й гібридні війни тощо).

На основі концепції А. Тойнбі в дослідженні вирізнено функціональні та дисфункціональні експансії. Функціональні експансії визначено як такі, що відбуваються за обставин дифузного злиття економічних, політичних і культурних елементів у суспільстві, що є однією з відмінних рис цивілізації, яка зростає, економічні, політичні й культурні елементи якої об'єднані внутрішньою гармонією соціальної системи, що зростає. Дисфункціональні експансії визначено як такі, що відповідають періоду надломлення й розпаду суспільства, а ознакою цієї соціопатії стає поділ культурного, політичного та економічного елементів суспільства-трансгресора, що на постекспансійній фазі може призвести до його надламу та розкладу або ж відновлення в новій якості (палінгенезу, за А. Тойнбі).

Інпансію/повернення соціальної системи як концепт визначено як процес повернення системи-трансгресора (субсистемних акторів) у кордони його культурного, соціального та іншого простору та може за змістом збігатися з підготовкою до нових трансгресій (трансгресійних циклів), або ж із виходом-та-поверненням соціальної системи у свої кордони із супутніми наслідками: відмовою елітних груп від подальших експансій, їх інтелектуально-ментальної ізоляції на духовних практиках, повернення елітних груп до звичайного життя, до руйнування соціальної системи включно, що означає зростання самооб'єктивзації такої системи та зміну суб'єктного статусу на об'єктний.

На розв'язання завдання 4 (*визначити й проаналізувати роль держави як владно-централізуючого соціального актора зовнішнього впливу на соціальні системи в соціологічних інтерпретаціях та міждисциплінарних студіях*) сформульовано поняття суб'єкта зовнішнього впливу, в якому виділено дві групи ознак: а) інтенційності; б) автономії. При цьому наголошено на тому, що інтенційні складові суб'єктності (ті, що задають спрямованість) мають більше значення для реалізації суспільством суб'єктних стратегій зовнішнього впливу, ніж автономні складові суб'єктності (ті, що визначають забезпеченість ресурсами).

Визначено, що запропоноване в концепції Е. Шилза поняття суспільства-системи дає змогу концептуалізувати найвищу незалежність в аспекті «авторства»

суспільства щодо культурного, економічного, репродуктивно-демографічного, територіально-політичного впливу на власні частини (інститути, соціальні групи, осіб), оскільки суспільство-система є суспільством-суб'єктом у комплексі притаманних йому ознак автономного та інтенційного володіння й відтворення: а) системи культури, культурної репродукції сенсів, системи комунікацій та інформаційного простору; б) системи економічного відтворення, ресурсно-природного забезпечення; в) відтворення народонаселення; г) відтворення територіально-політичного суверенітету й кордонів. Таке суспільство можна вважати суспільством – суб'єктом культури, економіки, народовідтворення, політики.

Реалізація завдання дала змогу додатково визначити поняття суспільств з обмеженою суб'єктністю, які мають ознаки тих, що є більшою мірою об'єктами, ніж суб'єктами зовнішнього впливу. До них зараховано суспільства-актори (суспільства, які, через ті чи інші культурні та економічні обставини, зазнали територіально-політичних втрат, що знаходять своє вираження в повній або частковій втраті державного суверенітету та контролю над встановленням територіальних кордонів); суспільства-агенти (або суспільства-медіатори, які внаслідок економічної (наприклад, ресурсно-сировинної) та демоетнічної залежності (через нечисленність або інші обставини екзогеографічного походження, наприклад, наявність спільного кордону та різну величину територій) не можуть діяти автономно, хоча й зберігають свою інтенційність, та суспільства-учасники (які втрачають свою економічну й демографічну автономію через поступову втрату культурної та політичної інтенційності).

На розв'язання завдання 5 (*охарактеризувати суб'єктно-акторні та стратегічні складники зовнішнього впливу на соціальні системи в соціологічному теоретизуванні*) запропоновано соціологічне поняття агента впливу, визначено рівні зовнішнього впливу (складники культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу) і сегменти (сектори) культури, соціальних інститутів та соціальних груп, які можуть ставати як суб'єктами, так і об'єктами

зовнішнього впливу. При цьому відзначено зв'язок між суспільствами-суб'єктами та реалізацією зовнішнього впливу на рівнях культури, комунікацій і політики та суспільствами з обмеженою суб'єктністю й реалізацією зовнішнього впливу на рівнях економіки та народонаселення.

Запропоновано соціологічну ресемантизацію поняття «агент впливу», під яким розуміється будь-який суб'єкт (індивідуальний чи колективний), який за своїми культурними, інституційними та соціогруповими (особистими) ознаками може представляти одну соціальну систему в культурному, соціальному, економічному просторі іншої й залежно від його потенціалу діяти на стратегічному або ж мікротактичному рівні трансгресій, відповідних суспільству-суб'єкту.

Агентами зовнішнього впливу (при запереченні всіляких конспірологічних акцентів) можуть виступати актори будь-якого рівня та типу (індивідуального і групового, легального і нелегального, державного і недержавного), які при перебуванні в соціальному просторі системи виявляють ознаки виходу за її культурні, соціально-інституційні, ідентифікаційно-групові межі як у позитивному, так і в негативному сенсі. Агенти зовнішнього впливу, таким чином, усвідомлено чи неусвідомлено ініціюють дії-виклики, які дають можливість за тими чи іншими ознаками розпізнавати їх як такі, що перебувають поза простором соціальної системи, та можуть спричиняти ті чи інші реакції акторів соціальної системи (інтрасистемних акторів).

Ці реакції можуть бути за змістом поділеними щонайменше на три групи:

- 1) дзеркалізуючі реакції, які відображають інтегрованість та адаптованість агента впливу щодо соціальної системи або його соціально-мімікрійну поведінку;
- 2) нормалізуючі реакції, які мають реститутивне значення й повинні повернути агента впливу в стан адаптованості та інтегрованості із суспільством;
- 3) репресивні реакції, які свідчать про екстраординарність відповідних трансгресій агента впливу й намагання відповідних акторів нейтралізувати його дії або видалити його за межі системи.

Із зазначеного випливає, що агенти впливу можуть реалізовувати зовнішній вплив як цілеспрямовано, так і стихійно, як стратегічно, так і спонтанно, як у зв'язку із суспільством-трансгресором, так і поза ним. Їх дії, як правило, реферують із суспільством-трансгресором, частиною якого вони є, проте, це не означає з необхідністю виконання агентами впливу представницьких функцій, діяльності на замовлення та взагалі когезійної «прив'язаності» до суспільства-трансгресора і його соціально-стратифікаційної підсистеми.

На розв'язання завдання запропоновано визначення стратегії зовнішнього впливу як програми спрямованих дій та взаємодій суб'єктів одного суспільства щодо іншого, яка передбачає побудову відносин вищості, рівності або залежності. Додатково визначено три типи стратегій зовнішнього впливу, що можуть мати місце у взаємодіях суспільств із різним рівнем суб'єктності (повної та обмеженої): стратегії комунікацій/партнерства; стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства). Наголошено на тому, що стратегії комунікації/партнерства є такими, які реалізуються у відносинах суспільств-суб'єктів одне з одним, тоді як стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства) можуть реалізовуватися у відносинах нерівності й відображати як втрату інтенційності, так і автономії різними суспільствами. Відзначено, що між суспільствами-суб'єктами на культурному та політичному рівнях зовнішнього впливу переважають стратегії комунікацій та партнерства, водночас між суспільствами-акторами, медіаторами та учасниками на рівні економіки й народонаселення – стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства).

На розв'язання завдання 6 (*описати й проаналізувати ключові типи (різновиди) технологій зовнішнього впливу на соціальні системи*) запропоновано визначення технологій зовнішнього впливу та побудовано їх типологію (класифікацію). Технології зовнішнього впливу визначено як алгоритми реалізації стратегій, які дозволяють досягати три групи результатів (ефектів) зовнішнього

впливу: підтримання комунікацій, підтримання обміну та/або різних режимів однобічного (невигідного, неконструктивного) використання ресурсів та узалежнення/руйнації одних суспільств іншими. Ідеться, зокрема, про технології зовнішнього впливу на культурному рівні: а) технології комунікацій/партнерства (міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств (науковий, технічний, освітній обмін)); б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації (культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі тощо), експорт культурних еліт, культурне й медійне трендсетерство); в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації) (культурні (в сучасних умовах – інформаційно-медійні, мистецькі) війни).

До технологій зовнішнього впливу на рівні економіки зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: торгівлю, організацію підприємств, банківсько-фінансових установ та інших складників економічної системи в межах систем економічного співробітництва; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: економічно не вигідні концесії, промисловий шпіонаж, нееквівалентну торгівлю, фінансове узалежнення (невигідне кредитування, інвестиційна діяльність тощо), економічні експансії (захоплення ринків); в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: економічні санкції, торговельні, фінансові та митні війни, штучне банкрутування й розпродаж промислових, фінансових, земельних активів.

До технологій зовнішнього впливу на рівні народонаселення зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема туризм і програми обміну, гуманітарної допомоги, розвитку соціальної інфраструктури, міграції та транзиції; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну й експлуатації, зокрема, експорт людського капіталу, стимулювання вимушених і незаконних міграцій; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема створення погіршених інституційних умов для відтворення народонаселення засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біополітики,

етнополітики тощо, звичайні та гібридні війни, колонізації (колоніалізми) і депортації (зовнішні та внутрішні), геноциди.

До технологій зовнішнього впливу на рівні політики зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: зовнішньополітичне співробітництво, формування міждержавних угод, альянсів та міжнародних організацій; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну й експлуатації, зокрема: експорт політичних еліт (політичний емісаріат), упровадження обмежувальних політичних і юридичних стандартів; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: анексії, контрибуції, зовнішнє управління (відкриті або опосередковані протекторати), політичний лобізм, звичайні й гібридні війни.

На розв'язання завдання 7 (*побудувати структурно-рівневу модель зовнішнього впливу на соціальні системи та валідизувати її соціально-історичними фактами*) побудовано структурно-рівневу модель зовнішнього впливу, яка складається із суб'єктів зовнішнього впливу, рівнів, типів і сегментів зовнішнього впливу, стратегій зовнішнього впливу, типів та різновидів технологій зовнішнього впливу, розрахованих на досягнення відповідних ефектів зовнішнього впливу, що відповідають певним стратегіям на певних рівнях впливу. Встановлено й наголошено на тому, що в рефлексії поняттєво-категоріального апарату зовнішнього впливу в історії соціології сформовано три групи теорій, які можна умовно поділити таким чином: 1) песимістично-мінімалістські (марксистські та неомарксистські) і ті, що утворюють групу постмодерністських теорій (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф, Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін, Р. Арон, Ж. Дельоз, Ж.-Ф. Бодрійяр, Ф. Ліотар та ін.); 2) помірковані та «медіалістські», до яких належать похідні від неокантіанства соціологічні концепції неовеберіанської спрямованості (В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, Ю. Габермас та ін.); 3) оптимістично-максималістські, включаючи всі напрями структурного функціоналізму та неофункціоналізму (Дж. Александер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман).

Марксистські та неомарксистські теорії в рефлексії зовнішнього впливу:

- 1) наголошують на вузькому колі суспільств-трансгресорів і на певній «застиглості» їх статусу, а також узурпаторських схильностях у межах національно-державних та міжнародних світопорядків;
- 2) визначають потрапляння більшості суспільств до групи слабо когезивних унаслідок переважання антагоністичних систем стратифікації над гармонійними, а отже, перетворення більшості суспільств на об'єкти зовнішнього впливу, що збігається з пролетарськими суспільствами або ж із суспільствами напів-периферії та периферії;
- 3) постулюють як провідні рівні впливу політичний і економічний, наголошуючи на перевагах корпоративних інтересів над інституційними й загальносоціальними;
- 4) наголошують на переважному значенні стратегій домінування та деконструкції суспільствами-трансгресорами суспільств, які є об'єктами впливу;
- 5) акцентують увагу на деструктивних технологіях, які застосовує меншість суспільств-трансгресорів із високим рівнем когезії щодо суспільств-трансгресантів, які мають низькі трансгресійні можливості за рахунок зниженого рівня когезії.

Постмодерністські теорії в рефлексії зовнішнього впливу відкривають можливості:

- 1) фіксувати послаблення суб'єктності в зовнішньому впливі, переважанні, відповідно безособової процесуальності та «операційності», домінуванні дискурсу над суб'єктом;
- 2) визначення як провідних акторів-трансгресорів тих, що не належать до соціально-системних, а радше до позасистемних;
- 3) постулювання як провідних спонтанних трансгресій позасистемних акторів, які більшою мірою пов'язані із зплутаністю та змішаністю рівнів внаслідок фрагментації соціальної картини світу й послабленні когезії завдяки масовізації та симулякризації культури;
- 4) наголошування на послабленні стратегічного планування зовнішнього впливу у світі глобальних ризиків та зростання ймовірності трансгресій із зниженою або відсутньою технологічністю.

Веберіанські та неовеберіанські соціологічні теорії дають змогу:

- 1) відрефлексувати трансгресійний потенціал суспільств-суб'єктів як такий, що може бути максимізований при нарощуванні культурної складової й втрачений за

умов її дефіциту; 2) наголошувати на тимчасовості пасивного статусу суспільств-акторів, медіаторів і учасників та можливостях зростання їх соціальної когезії в демографічному, політичному й економічному секторах при соціальних інвестиціях у культурний сектор (ціннісне знання, а також науку та освіту); 3) акцентувати увагу на переважанні культурного рівня впливу над економічним, політичним і демографічним; 4) без зайвого песимізму сприймати стратегії нееквівалентного обміну, домінування, експлуатації та руйнування суспільствами-трансгресорами суспільств-трансгресантів, наголошуючи на можливостях останніх виходити з об'єктного стану та долати руйнівні наслідки деструктивних трансгресій; 5) радше не приймати, ніж приймати настанову щодо «теорії змов» в аспекті застосування з боку суспільств-трансгресорів руйнівних технологій зовнішнього впливу щодо суспільств-трансгресантів.

Синергетичні теорії в рефлексії зовнішнього впливу: 1) наголошуватимуть на зв'язку суб'єктності суспільств-трансгресорів із станом порядку та лінійності, а отже, і спрямованого руху; 2) пов'язуватимуть об'єктність суспільств-трансгресантів із переважанням ентропії над тропійністю; 3) фіксуватимуть різну структурованість та упорядкованість рівнів впливу й відносність їх ієрархізації; 4) наголошуватимуть на неоднозначності стратегій зовнішнього впливу та непередбачуваності сценаріїв взаємодій між суспільствами-трансгресорами й суспільствами-трансгресантами та мінливістю показників соціальної когезії; 5) визначатимуть реверсні ефекти застосування технологій зовнішнього впливу залежно від соціального стану суспільств-трансгресорів і суспільств-трансгресантів. у поняттєвому апараті функціоналістських та неофункціоналістських теорій зовнішній вплив може відрефлексовуватися в контексті: 1) переважання тотальних і централізованих (переважно державних) суспільств-трансгресорів та їх наднаціональних міжнародних організацій над децентралізованими й недержавними; 2) наголошування на тенденції до формування універсального геокультурного, геополітичного, гео економічного та геодемономічного порядку, в якому відносини між суспільствами-трансгресорами й суспільствами-трансгресантами зможуть досягати стану гармонізованої

рівноваги; 3) постулюванні процесу формування глобальних систем соціонормативної регуляції, які сприятимуть поступовому «зникненню» суспільств-трансгресантів; 4) наголошуванні на необхідності поступового зникнення асиметричних і деструктивних стратегій зовнішнього впливу з міжнародних взаємодій як тих, що порушують глобальний гомеостаз планетарної спільноти; 5) визнанні пріоритетності комунікативних і консенсусних технологій зовнішнього впливу над технологіями забезпечення асиметричних відносин.

Структурно-рівневу модель валідизовано соціально-історичними фактами, пов'язаними з історією держав із різними політичними режимами, історичними ілюстраціями концепції А. Тойнбі, результатами емпіричних досліджень, дотичними до дискусії макрорегіонального й цивілізаційного підходів в інтерпретації зовнішнього впливу на Україну (І. Кононов, І. Рущенко) – у першому розділі дисертації; аналізом нормативної бази регулювання статусу агентів впливу в різних державах – у другому розділі; моделями та сценаріями розгортання конфліктів при обмеженні суверенітету різних держав через зовнішній вплив – у третьому розділі; аналізом окремих технологій зовнішнього впливу (культурних імперіалізмів, експорту еліт, концесій, недобросовісної конкуренції, торговельних війн, встановлення протекторатів, домініонів і кондомініумів, технологій індукованої політичної нестабільності, політичного клієнтелізму, гібридної війни РФ проти України, технологій колоніалізму та неокolonіалізму) – у четвертому розділі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авилов Г. Е. Коммерческая концессия : учебник. Москва : БЕК, 1996. 555 с.
2. Автономна Республіка Крим. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42468 (дата звернення: 05.12.2020).
3. Академик. Юридический словарь. Концессия. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/15654> (дата обращения: 11.12.2020).
4. Албастова Л. Н., Мартыненко Т. В. Управление организацией: теории и технологии. Москва, 2004. С. 42–43.
5. Алексеева Т. А. Власть и легитимность (эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии). Власть : философско-политологические аспекты. Москва : ИФ РАН, 1989. С. 110–133.
6. Амбарян А. С. Погромы и самооборонные бои западных армян в 1915 г. Ереван : Гителик, 1990. 85 с.
7. Андрушкевич И. Н. Легитимность, монархия, демократизация. *Полития*. 1999. № 3. С. 41–63.
8. Антипов Г. А. Текст как явление культуры. Новосибирск : Наука, 1989. 194 с.
9. Арабян И. А. Геноцид и его наказуемость: страницы истории: вчера и сегодня. Ереван : Нац. акад. наук Респ. Армения ; Музей-ин-т геноцида армян, 1999. 92 с.
10. Арад И. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945) : сб. статей. Иерусалим, 1990. 165 с.
11. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : Норма, 1996. 417 с.
12. Аристотель. Политика. Сочинения в 4-х т. Москва : Мысль, 1984. Т. 4. С. 375–644.
13. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва : Территория будущего, 2006. 472 с.

14. Арсеєнко А. Глобалізація: основний зміст та соціально-економічні й політичні наслідки напередодні ХХІ століття. *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття* : колективна монографія / за заг ред. М. О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 23–50.

15. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. 2-е изд., доп. Москва : Московский общественный научный фонд, 2000. 318 с.

16. Афанасьев М. Н. Клиентелизм: историко-социологический очерк. *Полис*. 1996. №. 6. С. 97–106.

17. Балибар Э. Марксизм и война. URL: <https://commons.com.ua/ru/marksizm-i-vijna/> (дата обращения: 15.12.2020).

18. Барсегов Ю. Г. Геноцид армян – преступление по международному праву. Москва : изд-во ХХІ век ; Согласие, 2000. 164 с.

19. Барсегов Ю. Г. Геноцид армян – преступление против человечества: (О правомерности термина и юрид. квалификации). Ереван : Айастан, 1990. 30 с.

20. Бауман З. Актуальность Холокоста. Москва : Европа, 2010. 316 с.

21. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. М. Л. Коробочкина. Москва : Весь Мир, 2004. 188 с.

22. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. 390 с.

23. Бауэр И. Антисемитизм как проблема культуры. *Двадцать два*. 1992. № 84. С. 15–28.

24. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация и механизмы регуляции социального поведения. *Український соціологічний журнал*. 2014. № 1–2. С. 6–14. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/4382/3956>(дата обращения: 17.10.2020).

25. Беккер Г. Человеческий капитал. *США: экономика, политика, идеология*. 1993. № 11. С. 14.

26. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. Глобальні трансформації і стратегія розвитку : монографія. Київ : ВПОЛ, 1998. 416 с.
27. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть (1976). Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
28. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики. *Вопросы философии*. 2000. № 4. С. 112–129.
29. Буравой М., Райт Э.-О. Социологический марксизм. *Социология*. 2011. № 2. С. 43–57.
30. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург : Москва : Алетейя ; Ин-т эксперимент. Социологии, 2001. 562 с.
31. Бурдые П. Социология политики : пер. с фр./ сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с.
32. Бурдые П. Социология социального пространства. Москва : Институт экспериментальной социологии. 2007. С. 87–96.
33. Бурдые П. О телевидении и журналистике / пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой ; отв. ред., предисл. Н. Шматко. Москва : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. 160 с.
34. Васькин И. А., Цирель С. В., Коротаев А. В. Экономический рост, образование и терроризм: опыт количественного анализа. *Социологический журнал*. 2018. № 24 (2). С. 28–65.
35. Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва : Госюриздат, 1960. 719 с.
36. Вебер М. Избранные произведения : избр. произв : пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
37. Вебер М. Типы легитимного порядка: условность и право. *Избранные произведения*. Москва : Прогресс, 1990. 738 с.
38. Власов В. І. Глобалізація і глобалістика: історія, теорія, практика, персоналії : монографія в 3 т. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 794 с.

39. Воропай Т. С. Глобализация и идентичность : хрестоматия. Харьков : Эксклюзив, 2007. 460 с.
40. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / предисл. М. Джиласа. 1-е сов. изд. Москва : Советская Россия ; Октябрь, 1991. 622 с.
41. Всемирный банк: Качество государственного управления в странах мира – 1996–2008 годы. *Центр гуманитарных технологий*. 2009. URL: [https://gtmarket.ru/news/state/2009/07/10/2242\(dateofrequest: 06.12.2020\)](https://gtmarket.ru/news/state/2009/07/10/2242(dateofrequest: 06.12.2020)).
42. Гарсон Дж. Д. Теория групп в политике. Москва : Норма, 2008. 320 с.
43. Гарагонич В. В. Соціологія туризму та її роль у транскордонному співробітництві. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22740> (дата звернення: 11.12.2020).
44. Гарагонич В. В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони : монографія. Ужгород : Карпати, 2011. 432 с.
45. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. Київ : К.І.С., 2004. 180 с.
46. Геноцид / под ред. Т. И. Ревяко. Минск : Русич, 1996. 385 с.
47. Геноцид армян в Османской империи : сб. док. и матер. /под ред. М. Г. Нерсесяна. 2-е изд. Ереван : Айастан, 1982. 685 с.
48. Герасимов В. Организация обороны Российской Федерации в условиях применения противником «традиционных» и «гибридных» методов ведения войны. *Вестник Академии военных наук*. 2016. № 2 (55). С. 19–24.
49. Глобализация и идентичность : хрестоматия / сост. Т. С. Воропай. Харьков : Эксклюзив, 2007. 460 с.
50. Глобалізація в соціологічному вимірі / за ред. В. Степаненка, В. Бурлачук. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. 319 с.
51. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / уклад.: І. Ф. Кононов, В. П. Бородачов, Д. М. Топольськов. Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. 664 с.

52. Глобальні трансформації і стратегія розвитку : монографія. Київ : ВПОЛ, 1998. 416 с.
53. Гоббс Т. Левиафан. *Избранные произведения в 2-х т.* Москва : Мысль, 1991. Т. 2. С. 455–679.
54. Гобсон Дж. Империализм. Ленинград : Прибой, 1927. 287 с.
55. Головаха Е. И. Сравнительные социологические исследования в познании современных социальных феноменов. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2010. № 2. С. 26–30.
56. Грамши А. Избранные произведения. Москва : Политиздат, 1980. 422 с.
57. Гриняев С. Н. Взгляды военных экспертов США на ведение информационного противоборства. *Зарубежное военное обозрение.* 2001. № 8. С. 11–23.
58. Гриняев С. Н., Арзуманян Р. В., Карп Е. И. Военное противоборство в современных условиях: новейший опыт, оценки, тенденции / под общ. ред. А. Б. Михайловского. Москва : АНО ЦСОиП, 2014, С. 78–114.
59. Грубінко А., Буглай Н. Кінець епохи колоніалізму як чинник європейської політики Великобританії (1940–1950-ті рр.). *Український історичний журнал.* 2020. № 5. С. 103–119.
60. Гугнін Э. А. Особенности планирования избирательной кампании политическими партиями. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів* : матеріали III Міжнар. наук. конф. (29 березня 2013 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 17–20.
61. Гугнін Е. А. Дискурсивне насильство в зовнішньому впливі та політика пам'яті в наративах постколоніального дискурсу. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2019. Вип. 9. С. 119–124. (*Index Copernicus*).
62. Гугнін Е. Етапи розвитку дискурсу постколоніалізму *Світове українство як апологет та реставратор української національної ідеї* : зб. тез доп. Наук.-практ. круглого столу (18 квітня 2018 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 45–47.

63. Гугнін Е. Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 8. С. 49–58.

64. Гугнін Е. Олігархічна корупція: сценарії та технології зовнішнього впливу в Україні (теоретико-соціологічний аспект). *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 12. С. 58–67.

65. Гугнін Е. Партиїний процес в політичному просторі України як предмет теоретико-соціологічної рефлексії. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи* : тези доп. II Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 284–285.

66. Гугнін Е. Політико-географічне клішування політичного простору сучасної України. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей* : тези доп. I Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 15–17 жовтня 2009 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 379.

67. Гугнін Е. Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 6–7. С. 26–38. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

68. Гугнін Е. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 11 (97). С. 69–80.

69. Гугнін Е. А. Акторно-дискурсна модель зовнішнього впливу: до побудови типології. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 88. С. 8–19. (*Index Copernicus*).

70. Гугнін Е. А. Гібридна війна як технологія зовнішнього впливу (на прикладі анексії Криму). *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 20. С. 13–19.

71. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході від модерну до постмодерну. *Держава та регіони. Серія: Соціальні*

комунікації: наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2020. № 3 (44). С. 113–120.

72. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході від модерну до постмодерну. *Перспективи*: соціально-політич. журнал. Одеса: Гельветика, 2020. Вип. 4. С. 140–148.

73. Гугнін Е. А. Дискурс постколоніалізму Е. Саїда, Е. Сезара, Л. Сенгора, Ф. Фанона в теоретико-соціологічній рефлексії зовнішнього впливу заходу. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*: наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2020. № 4 (44). С. 126–132.

74. Гугнін Е. А. Етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України як об'єкта зовнішнього впливу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*: зб. наук. пр. Київ: Гельветика, 2020. № 2 (46). С. 6–13.

75. Гугнін Е. А. Євроцентризм та колоніалізм в концепції М. Ферро: до постановки проблеми. *Студентська молодь в умовах глобалізації*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (21 квітня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро: Грані, 2017. С. 69–71.

76. Гугнін Е. А. Зовнішній вплив як соціологічний концепт: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2020. Вип. 86. С. 8–21.

77. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах конфліктів Косово та на південному сході України). Частина 1. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2020. Вип. 87. С. 8–18.

78. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах вірменоцидів та афганської війни). Частина 2. *Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках* / редкол. О. С. Токовенко (гол. ред.). Дніпро: ДНУ ім. Олеса Гончара, 2020. Т. 3 (2). С. 72–80.

79. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету: соціологічний аспект. *Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології*: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 березня 2020 р.). Київ: Міленіум, 2020. С. 67–70.

80. Гугнін Е. А. Особливості розуміння гегемонії в концепції Е. Валлерстайна: евристичні можливості. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 вересня 2020 р.) / відп. за вип., професор В. В. Кривошеїн. Дніпро: Формат А+, 2020. С. 16–18.

81. Гугнін Е. А. Перспективи розвитку політичного та електорального просторів України. *Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ*: матеріали Міжнар. наук.-теоретич. конф. (21–22 квітня 2011 р.). Київ; Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. С. 100–101.

82. Гугнін Е. А. Постулати дискурсу узалежнення в британському та французькому просвітництві (на прикладі концепцій Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та Е. Ваттеля). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2016. Вип. 71. С. 182–191.

83. Гугнін Е. А. Сила та слабкість держави як чинники та результати зовнішнього впливу: соціологічна інтерпретація. *Габітус*: наук. журнал. Одеса: Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 16. С. 40–47.

84. Гугнін Е. А. Соціальні механізми формування української політики: закономірності та особливості. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 20. С. 171–176.

85. Гугнін Е. А. Тенденції розвитку політичних партій в Україні. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (1–2 березня 2012 р.). Запоріжжя: КСК-Альянс, 2012. С. 27–29.

86. Гугнін Е. А. Теоретико-соціологічні уточнення поняттєво-категорійного апарату дослідження соціології зовнішнього впливу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2017. Вип. 76. С. 174–185.

87. Гугнін Е. А. Теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціології : монографія. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. 196 с.

88. Гугнін Е. А. Топологія політичного простору. *Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів* : колективна монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. С. 92–172.

89. Гугнін Е. А., Пенькова Н. Ю. Політичні локуси: нетрадиційний підхід до аналізу політичного простору. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* : зб. наук. пр. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 26. С. 95–99.

90. Гугнін Е. А., Попович В. М. Культурний колоніалізм та імперіалізм в соціологічному контексті: до постановки проблеми. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 18. Т. 1. С. 21–27.

91. Гудим Е. Р. Коммерческая концессия, франчайзинг, франшиза: соотношение понятий. *Современные инновации*. 2017. № 7 (21). С. 28–30.

92. Гусейнов Р. Вірмено-азербайджанський конфлікт: що відбувається зараз? *Українська правда*. 2020. URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2020/07/15/7259469/> (дата звернення: 11.12.2020).

93. Данилин Н. Н., Алеева Г. И. Стратегии бизнеса. Использование инструментов конкурентной разведки для повышения результативности инновационной деятельности компании. 2018. № 5 (49). С. 43–58.

94. Дарчевска Д., Зоховски П. «Русофобия» в стратегии Кремля – оружие массового поражения. *Центр восточных исследований*. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/rusofobiya-v-strategii-kremlya-oruzhie-massovogo-porazheniya> (дата обращения: 02.12.2020).

95. Делягин М. Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации. Москва : ИНФРА-М, 2003. 768 с.
96. Дементьев С. Геноцид (политико-правовой анализ). Санкт-Петербург : Советская Кубань, 2005. 354 с.
97. Денисова А. Ю. Технології «чорного піару» у політичних процесах сучасності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 239 с.
98. Деррида Ж. Трассирование и дифференция. *Философская и социологическая мысль*. 1995. № 5–6. С. 4–15.
99. Джилад Б. Конкурентная разведка. Как распознавать риски и управлять ситуацией. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 320 с.
100. Джузеппе Г. Война экономическая и война когнитивная. URL:<https://www.planet360.info/ru/> (дата обращения: 02.12.2020).
101. Дибиров А. Н. Устарела ли концепция легитимности М. Вебера?: О легитимации как акте согласия общества с государственной властью. *Социально-гуманитарные знания*. 2002. № 3. С. 258–268.
102. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика. Міжнар. орг. й майбутнє соц. добробуту / пер. з англ. А. Олійник та ін. Київ : Основи, 1999. 346 с.
103. Долматова Н. Особливості встановлення протекторату Кромвеля й поява «знаряддя управління» 1653 р. в Англії. *Юридичний вісник*. 2017. № (2). С. 206–212.
104. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: Анализ основных теоретических подходов. Екатеринбург, 1999. С. 20–60.
105. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация: модели влияния. Как формируется «повестка дня»? Екатеринбург : Изд-во Гуманит. ун-та, 2001. С. 17–88.
106. Дэвис М. Линейное оценивание и стохастическое управление / пер. с англ. Н. В. Бурнашева ; под ред. А. Н. Ширяева. Москва : Наука, 1984. 208 с.

107. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии :пер. с фр. Москва : Наука, 1990. 575 с.
108. Дюркгейм Э. Самоубийство. Москва : АСТ, 2018. 448 с.
109. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва : Канон+ ; РООИ «Реабилитация», 2006. 352 с.
110. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва : Канон, 1996. 432 с.
111. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд/ пер. с фр. сокр. А. Н. Ильинского ; под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 400 с.
112. Жижек С. О насилии. Москва : Европа, 2010. 184 с.
113. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. История народов Югославии. Москва : Вече, 2000. С. 26.
114. Зайцева В. В. Соціальний аспект туристичної діяльності. «*SOCIO ПРОСТІР*: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». № 5'16. С. 23–27.
115. Зайцева Л. Ю. Путь к клиентелистской модели развития. *Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования. Humanitates*. 2018. Т. 4. № 1. С. 183–190. DOI: 10.21684/2411-197X-2018-4-1-183-190.
116. Захаров М. Бойцы гибридного фронта. *Мир и политика*. 2014. № 6. С. 43–47.
117. Зверева А. С. Реализация механизма искусственного банкротства предприятий на практике. *Финансы и кредит*. 2007. №20 (260). С. 57–61.
118. Зоська Я. В., Медведева Ю. Ю., Романенко Ю. В., Святненко И. А., Туленков Н. В. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / ред.-коорд. Ю. В. Романенко. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
119. Иванов С. Хотят ли русские служить? URL: <https://www.gazeta.ru/army/2016/02/22/8081159.shtml> (дата обращения: 15.12.2020).

120. Ивашов Л. Гибридные войны. Теории и стратегии. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1523567640> (дата обращения: 15.12.2020).

121. Илиопулос И. Гибридные войны как инструмент глобализации. URL: <http://spkurdyumov.ru/economy/gibridnye-vojni-kak-instrumentglobalizacii/> (дата обращения: 05.12.2020).

122. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.

123. К проблеме современных правоавторитарных режимов. *Латинская Америка*. 1975. № 6. С. 116–118.

124. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху /пер. с англ. А. Апполонова. Москва :изд-во Института Гайдара, 2015. 416 с.

125. Камалов М. М. Системный структурный функционализм Габриэля Алмонда как методология сравнительного политического анализа. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки*. 1997. № 6. С. 70–79.

126. Каппа Ф. В. Путин ведет в Украине гибридную войну. URL: http://ipress.ua/ru/mainmedia/putin_vedetv_ukrayne_gybrydnuyu_voynu_61876.html (дата обращения: 04.12.2020).

127. Каштанова С. М. Трансгрессия как социально-философское понятие : дис. ... канд. философ. наук :09.00.11. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2016.С. 243.

128. Кириченко К. В. «Чорний піар»: підходи до наукової кваліфікації явища. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2346> (дата звернення: 14.12.2020).

129. Когезия (физика).URL:<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/136136> (дата обращения: 12.12.2020).

130. Когезия. Глоссарий по физике. URL:<http://bourabai.ru/physics/1660.html> (дата обращения: 12.12.2020).

131. Когезия. Энциклопедия физики и техники.
URL:http://femto.com.ua/articles/part_1/1660.html (дата обращения: 12.12.2020).
132. Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / перекл. з пол. О. М. Палій. Київ : Основні цінності, 2002. 248 с.
133. Кольберг Л. Развитие ориентации детей на нравственный строй: I. Последовательность в развитии нравственной мысли. *Vita Humana*. 1963. Т. 6. Вып. 1–2. С. 11–33. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1964-05739-001> (дата обращения: 06.12.2020).
134. Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/educat.shtml(дата обращения: 06.12.2020).
135. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text(дата обращения: 06.12.2020).
136. Кононов И. Ф. Понятие цивилизации в научных, идеологических и повседневных дискурсивных практиках военного времени в Украине. *Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 40. С. 14–28.
137. Кононов И. Ф. Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменения пространственных характеристик украинского общества. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2005. С. 276–287.
138. Кононов И. Ф. Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2003. С. 126–130.
139. Кононов И. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє*. Луганськ, 2006. С. 5–27.
140. Кононов И. Ф. Донбас: етнічні характеристики регіону. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 2. С. 72–98.

141. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). Луганськ, 2000.
142. Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 3. С. 73–97.
143. Кононов І. Ф., Бородачов В. П., Топольськов Д. М. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ : Альма матер- Знання, 2002. 664 с.
144. Королько В. Г., Некрасова О. В. Зв'язки з громадськістю. Наукові основи, методика, практика : підручник для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. доповн. і перероб. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 831 с.
145. Корчагин Ю. Широкое понятие человеческого капитала. URL:<http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=22> (дата обращения: 11.12.2020).
146. Крылов К. Итоги Саида: жизнь и книга — Саид Э. В. Ориентализм: Западные концепции Востока / пер. с англ. А. В. Говорунова. Санкт-Петербург : Русский Мир, 2006. С. 598–635.
147. Крым. Путь на Родину. Документальный фильм Андрея Кондрашова. URL: https://www.youtube.com/watch?v=t42-71RpRgI&bpctr=1613094276&ab_channel=%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F24 (дата обращения: 17.12.2020).
148. Ксенофонтова М. В. Система международного экономического сотрудничества. *Вестн. ОГУ*. 2005. № 3. С. 177–179.
149. Кудрявцев А. Е. Ост-Индская проблема в Англии в XVII в. *Ученые записки. Факультет исторических наук. Ленинградский государственный педагогический институт им. А. И. Герцена*. Ленинград, 1938. Т. XI. С. 67–127.
150. Кузнец С. Экономическая система д-ра Шумпетера, излагаемая и критикуемая; Перлман М. Две фазы заинтересованности Кузнеця Шумпетером / сост. д-р геогр. наук, проф. В. М. Московкин, канд. истор. наук Д. Ю. Михайличенко, перев. Е. Е. Перчик ; под ред. д-ра экон. наук, проф. В. С. Пономаренко. Харьков : ИНЖЕК, 2012. 128 с.

151. Кутуєв П. Світова система як предмет соціологічного аналізу: нова дослідницька програма Андре Гундера Франка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 17–35.

152. Куценко О. До соцістальної інтеграції чи до розвитку «паралельних суспільств»? (Порівняльне дослідження міжетнічних взаємодій). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 1. С. 140–165.

153. Кучера Дж. Мягкая сила Индии в Средней Азии. URL: <https://inosmi.ru/middleasia/20110902/174139970> (дата обращения: 12.12.2020).

154. Лайнбарджер М. А. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. Москва : Центрполиграф, 2013. 67 с.

155. Лаптева Е. В. Средневековые антироссийские санкции: к истории вопроса. *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 6. С. 22–27.

156. Латур Б. Габриель Тард и конец социального. 2016. URL: https://vk.com/doc1813673_438600503?hash=b7bd4fa4d6e6ebb0&dl=97825f2b9a1b010e3b (дата обращения: 06.12.2020).

157. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва : издательский дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.

158. Левицкий В. С. От универсального модерна к плюрализму проектной глобализации. URL: <https://sg-sofia.com.ua/ot-univer-moderna-k-protkt-globalization> (дата обращения: 12.12.2020).

159. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Москва : Европа. 2005. 382 с.

160. Лок Дж. Два трактата про врядування. Київ : Основа, 2001. 274 с.

161. Локк Д. Два трактата о правлении. Сочинения : в 3 т. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. С. 137–405.

162. Лукашевич М. П., Шандор Ф. Соціологія туризму. Ужгород : Мистецька лінія, 2008. 340 с.

163. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

164. Луман Н. Введение в системную теорию. Москва : Логос, 2007. 360 с.
165. Луман Н. Социальные системы. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 641 с.
166. Луценко С. М. Німецькі колоніальні співтовариства в Африці: формування і повсякденне життя (1884–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. Дніпро : Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2017. 21 с.
167. Макаров В. Л., Ву Ц., Ву З., Хабриев Б. Р., Бахтизин А. Р. Современные инструменты оценки последствий мировых торговых войн. *Вестник российской академии наук*. 2019. Т. 89. № 7. С. 745–754.
168. Марков М. Технологизация и эффективность социального управления. Москва, 1982. С. 57–58.
169. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959. Т. 13. URL: https://www.marxists.org/russkij/marx/1859/criticism_pol_econ/01.htm (дата обращения: 07.12.2020).
170. Мартынова М. Проблема Косово – этнический фактор. URL: <http://polit.ru/article/2009/10/12/martynova/> (дата обращения: 01.12.2020).
171. Маршалл А. Принципы экономической науки. Москва, 1993. С. 246.
172. Медоуз Д., Медоуз В., Рандес И. За пределами роста: предотвратить глобальную катастрофу. Обеспечить устойчивое будущее : учеб. пособ. Москва : Прогресс, 1994. 303 с.
173. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923 гг. Москва : СП«РУССО», 1990. 388 с.
174. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия. *Социологические исследования*. 1992. № 3. С. 104–114; № 4. С. 91–96.
175. Мировая экономика : учеб. пособие. 3-е изд. / под ред. И. П. Николаевой. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 510 с.
176. Мисник Л., Ходаренок М. Штрафы не помогли: в России стало больше «уклонистов». URL: <https://www.gazeta.ru/army/2020/07/24/13164619.shtml> (дата обращения: 05.12.2020).

177. Моніторинг громадської думки населення України: оцінки та настрої після місцевих виборів (за результатами всеукраїнських соціологічних опитувань дорослого населення: червень, липень, серпень, вересень, листопад, грудень 2020 р. та січень 2021 р.). С. 2–3. URL: <https://smc.org.ua/monitoring-gromadskoyi-dumku-naselennya-ukrayiny-sichen-2021-roku-2009/> (дата звернення: 06.12.2020).

178. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. Москва : Мысль, 1999. 672 с.

179. Мошенець О. Ідентифікація «Борна», або Хто такі агенти іноземного впливу. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/olena_moshenets/459027_identifikatsiya_borna_abo_hto_taki.html (дата звернення: 06.12.2020).

180. Муза Д. Е. Введение в глобалистику : учеб. пособ. Донецк : Ноулидж (донецкое отделение), 2010. 240 с.

181. Мытарева Е. А. Роль «торговых войн» в мировой экономике. *Мировая экономика и социум: от кризиса до кризиса*. Саратов : Наука, 2009. Ч. 2. С. 254–255.

182. Най Дж. Абсолютное цифровое оружие в гибридной кибервойне России. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/absolyutnoe-tsifrovое-oruіie-v-gibridnoy-kibervoуne-rossii> (дата обращения: 03.12.2020).

183. Наслідки вступу України до інтеграційних об'єднань (думки населення за два тижні до Вільнюського саміту). URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=206&page=1&y=2013&m=11> (дата звернення: 09.12.2020).

184. Николаевский В. Концепция социального обеспечения в функциональной и неофункциональной парадигме. *Вестник социальных наук. Даугавпилс*. 2014. № 2 (19). С. 7–26.

185. Николаевский В., Омельченко В. Большие данные: концепция, тенденции и актуальность проблем безопасности. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2018. № 11/2. С. 69–75.

186. Николайчук И. А. О сущности гибридной войны в контексте современной военно-политической ситуации. *Проблемы национальной стратегии*. 2016. № 3 (36). С. 85–105.

187. Нуреев Р. М., Бусыгин Е. Г. Экономические санкции: издержки и выгоды конфронтации. *Terra Economicus*. 2017. Т. 15. № 3. С. 56–71.
188. Ньюберг Р. Гибридные операции и устойчивость общества: уроки финской истории. URL: <https://Carnegie.ru/?lang=ru> (дата обращения: 11.12.2020).
189. Однотомный большой юридический словарь. URL: <https://slovar.cc/pravo/slovar-bolsh/2472886.html> (дата обращения: 16.12.2020).
190. Окунева Л. С. Об одной давней, но столь актуально звучащей сегодня дискуссии (К 40-летию дискуссии «К проблеме современных правоавторитарных режимов» на страницах журнала «Латинская Америка»). *Берегиня 777, Сова*. 2016. № 4 (31). С. 41–71.
191. Олійник Я., Степаненко А. Глобальні проблеми людства: контексти виникнення. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2006. № 38. С. 3–4.
192. Основания социологии Герберта Спенсера. Санкт-Петербург : изд. И. И. Билибина, 1877. 894 с.
193. Ососко Я. С., Иванова А. Е. Торговые войны: историко-экономический аспект. *Научные записки молодых исследователей*. 2019. № 4. С. 5–10.
194. Паламарчук В. А. Характеристика основних видів правового режиму державної території. *Право і суспільство*. 2017. № 1. Ч. 2. С. 27–31.
195. Панарин А. С. Философия политики. Москва : ЮНИТИ, 2005. 394 с.
196. Парето В. Компендиум по общей социологии / пер. с итал. А. А. Зотова ; науч. ред., предисл. к рус. изд., указ. имен М. С. Ковалёвой ; науч. консульт. Н. А. Макашёв. 2-е изд. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. С. 465–511.
197. Парсонс Т. Социальные системы. *Личность. Культура. Общество*. 2003. Т. 5. Вып. 12. С. 169–203.
198. Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : учеб. пособ. Москва : Логос, 2002. 225 с.
199. Першин Ю. Записки о «гибридной войне». *Вопросы безопасности*. 2016. № 4. С. 63–85.

200. Петрова Е. В. Туризм как объект социологического анализа. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Философские науки*. 2008. № 3. С. 42–49.

201. Платон. Государство : сочинение в 3 т. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. С. 89–459.

202. Подшивалкіна В. І. Розділ 1. Теоретико-методологічні проблеми технологізації соціогуманітарного знання. Соціальні технології: заради чого? яким чином? З яким результатом? : монографія / колектив авторів, наук.ред. В. І. Подшивалкіна. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. 546 с.

203. Подорога В. А. Трансгрессия и предел. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH7c4c331d98407f8b24187c> (дата обращения: 16.12.2020).

204. Політична система суспільства. URL: <https://pres.in.ua/politichna-sistema-suspilestva-plan-sicteminij-ta-strukturno-f.html> (дата звернення: 11.12.2020).

205. Полторак В. А., Стаднік А. Г. Пропаганда та її місце в процесі ведення інформаційних війн. Основні форми пропагандистського впливу: пряма пропаганда, джінса, пабліситі, пропаганда 2.0. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2020. № 3 (1).С. 126-138.

206. Полторак В. А., Стаднік А. Г., Зоська Я. В. ПР-технології як засіб формування й використання громадської думки під час інформаційних війн. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2020. № 3 (43).С. 122–128.

207. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. Москва, 1992. С. 65–66.

208. Почепцов Г. Г. Из истории понятия гибридной войны в США и России. Мятёж война. URL: <https://psyfactor.org/psyops/hybridwar2.htm> (дата обращения: 17.12.2020).

209. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Москва : Рефл-бук : Ваклер, 2000. 576 с.

210. Права человека и здоровье. ВОЗ. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/human-rights-and-health> (дата обращения: 15.12.2020).

211. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 310 с.

212. Прыкин Б. В. Глобалистика : учебник. Москва : Юнити-Дана, 2012. 464 с.

213. Райников А. С. Договор коммерческой концессии : учебник. Москва : Статут, 2009. 199 с

214. Рассел Д. Геноцид цыган. Москва : Книга по Требованию, 2012. 100 с.

215. Рассел Д. Геноцид армян. Москва : Книга по Требованию, 2012. 62 с.

216. Рассел Д. Геноцид в Руанде. Санкт-Петербург : Книга по Требованию, 2012. 68 с.

217. Рассел Д. Геноцид сербов (1941–1945). Санкт-Петербург : Книга по Требованию, 2012. 139 с.

218. Рахмайлов В. В. Політичний сепаратизм як соціальний феномен сучасного світу : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2015. 210 с.

219. Рейтер О. Д., Ганди Д. Экономическое развитие и расколы доминантных партий. *Сравнительная политика*. 2015. № 6 (2). С. 22–49.

220. Рикардо Д. Начала политической экономии. Антология экономической классики : в 2 т. Москва : МП «Эконов», 1993. Т. 1. 475 с.

221. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 688 с.

222. Родионова И. А. Глобальные проблемы человечества. Москва : Аспект-Пресс, 1994. 143 с.

223. Романенко С. А. «Сэр, ради вас я не собираюсь начинать третью мировую войну!». Политики, генералы и поэты в Косовской битве 1999 г. *Европейские сравнительно-исторические исследования. География и политика*. 2006. Вып. 2. С. 263–289.

224. Романенко Ю. В. Осевые символы идентичности в государственной атрибутике : монография. Киев : Меркьюри-Подолье, 2017. 280 с.

225. Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. URL: <http://spkurdyumov.ru/economy/socialnaya-samoorganizaciya-i-gosudarstvennost/4/> (дата обращения: 18.12.2020).

226. Руденков В. М., Пилюттик А. А. Кризис мировой экономики: проявления и преодаления. *Белорус. экон. журн.* 2010. № 1. С. 27–34.

227. Ручка А. О. Філософська рефлексія феномену впливу/ Філософія і сучасність. Харків, 2011. Вип. 6. С. 148–153.

228. Рущенко І. Російське суспільство: факти масової свідомості. *Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* Вип. 40. С. 76–83.

229. Рущенко І. П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2016. Вип. 37. С. 108–114.

230. Рыкова И. А. Коммерческая концессия – франчайзинг? *Оборудование, рынок, предложение, цены.* 2001. № 2. С. 60–65.

231. Савельєв Ю. Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2016. № 3. С. 18–37.

232. Савенкова Ю. И. Проблемы истории английской Ост-Индской компании в освещении А. Е. Кудрявцева (1880–1941). *Вісник. Серія: Історія.* № 1117. Вип. 48. С. 229–239.

233. Савченко С. В. Взаємодія культури і освіти в умовах інформаційного суспільства та культурної глобалізації: соціально-філософський вимір. *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2014. № 59. С. 117–126. URL: <http://vestnikzgia.com.ua/article/view/37280> (дата звернення: 02.12.2020).

234. Савчук І. Г. Колоніальний протекторат. Словник суспільної географії. URL: <https://geohub.org.ua/node/4767> (дата звернення: 12.12.2020).

235. Саид Э. В. Ориентализм. Западные концепции Востока / пер. с англ. А. В. Говорунова. Санкт-Петербург : Русский Мир, 2006. 637 с.

236. Саямов Ю. Н. Вестфальский мир и его принципы вчера и сегодня. *Век глобализации*. 2018. № 3. С. 95–105. DOI: 10.30884/vglob/2018.03.09.

237. Сенгор Л. Вибрані поезії. *Всесвіт. Український журнал іноземної літератури*. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/992/41/> (дата звернення: 08.12.2020).

238. Сибровски А., Гарстка Дж. Сетецентрическая война: ее происхождение и будущее. URL: <http://archive.redstar.ru/index.php/2011-07-25-15-56-32/item/4659-setetsentricheskaya-voyna> (дата обращения: 15.12.2020).

239. Слинько Е. В., Мещерина К. В., Шульгин С. Г., Зинькина Ю. В., Билюга С. Э., Коротаев А. В. Измерение внутривнутриполитических дестабилизационных процессов: типы нестабильности и их связь с социально-политическими и экономическими факторами. *Системный мониторинг глобальных и региональных рисков*. 2018. С. 95–114.

240. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. Москва : Соцэкгиз, 1962. 684 с.

241. Сорокин П. Война и милитаризация общества. *Артельное дело*. 1922. № 1–4 (21–28). С. 3–10.

242. Сорокин П. Заметки социолога. О причинах войны, империализме и многом другом. *Воля народа*. 1917. № 19. URL: <https://www.yabloko.ru/Themes/History/Sorokin/sorokin-8.html> (дата обращения: 17.12.2020).

243. Сорокин П. Социологическая интерпретация «борьбы за существование» и социология войны. *Социология современных войн* : материалы научного семинара / под ред. П. А. Цыганкова, И. П. Рязанцева. 2004. Вып. 1. С. 179–189.

244. Сосна С. А. Коммерческая концессия : учебник. Москва : ИКЦ «Академкнига», 2005. 375 с.

245. Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності/ за ред. О. Злобіної. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. 320 с.

246. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 3. С. 94–122.
247. Стегній О. Г., Чурилов М. М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. Київ, 1998.
248. Степаненко В. Цивілізаційний аналіз Ш. Н. Ейзенштадта в контекстах соціологічного теоретизування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 62–81.
249. Стефанов Н. Общественные науки и использование технологии. Москва, 1976. С. 182.
250. Сторонянська І., Шульц С. Міжрегіональна інтеграція в Україні. Львів, 2007.
251. Суїменко Є. І., Новікова О. Ф., Панькова О. В. Донецький регіон у дзеркалі економічної соціології. Київ : Донецьк, 2006.
252. Сунь-Цзи. Мистецтво Війни / перек. з давньокит. Г. Латник. Київ : Арій, 2014. 128 с.
253. Таубе М. Ф. Образование великодержавных единиц. Санкт-Петербург : Отечественная типография, 1910. С. 33.
254. Терещенко Д. А. Генезис наукових підходів до теорії людського капіталу. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 4 (23).
255. Терновая Л. О. Наемничество как элемент гибридных войн: история и современность. *Этносоциум*. 2016. № 6 (96). С. 114–122.
256. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Москва : Айрис-Пресс, 2006. С. 98–100.
257. Тоффлер Э. Третья волна : пер. с англ. Москва : АСТ, 2002. 784 с.
258. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам / керівник авторського колективу С. І. Устич. Ужгород : Карпати, 2007. 240 с.
259. Троян С. С., Троян П. С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.) : монографія. Рівне : РІС КСУ, 2011. 224 с.

260. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. Москва : Научный мир, 1998. 204 с.

261. Туров Н. Л. Идеологический проект «Великая Албания» на современной политической карте мира. *Сравнительная политика*. 2014. № 4 (16–17). С. 39–44.

262. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. С. 5–14; 67–75.

263. Урри Д. Туристическое созерцание и «окружающая среда». *Вопр. социологии*. 1996. № 7. С. 70–100.

264. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва : Высшая школа, 1992. 309 с.

265. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Москва : Дело, 1995. 864 с.

266. Філіпенко А. С., Будкін В. С., Бураковський І. В. Економічна глобалізація : підручник / за ред. А. С. Філіпенка. Київ : Київ. ун-т, 2009. 543 с.

267. Франк А. Г. Развитие неразвитости. URL: <http://www.left.ru/2005/9/frank126.phtml?print> (дата обращения: 11.12.2020).

268. Франц Ф. Проклятые Земли. 1961. Глава 6. Заключение. URL: <https://www.marxists.org/subject/africa/fanon/conclusion.htm> (дата обращения: 02.12.2020).

269. Фуко М. Нужно защищать общество : курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году / пер. с фр. Е. А. Самарской. Санкт-Петербург : Наука, 2005.

270. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / пер. с англ. Ф. Фукуяма. Москва : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 с.

271. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

272. Харман Г. Сети и ассамбляжи: возрождение вещей у Латура и Деланда. *Логос*. 2017. № 3. С. 1–34.

273. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва : Мысль, 2001. С. 60–180.

274. Черниш Н., Маланчук О. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2003. С. 254–260.

275. Чернова М. В. О формировании понятийного аппарата в сфере банкротств. *Экономический анализ: теория и практика*. 2008. № 15 (120). С. 56–61.

276. Шаабан С. Тунис: путь к политическому плюрализму : курс президента Зина аль-Абидина бен Али : пер. с араб. Москва : Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. 162 с.

277. Шарп Дж. От диктатуры к демократии: концептуальные основы освобождения. Москва : Ультра ; Культура, 2005. С. 111–180.

278. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход. *Американская социология: перспективы, проблемы, методы*. Москва : Прогресс, 1972. С. 341–359.

279. Шмитт К. Земля и море. URL: <http://eurasia.com.ru/docs/schmitt.html> (дата обращения: 06.12.2020).

280. Шмитт К. Номос Земли в праве народов *jus publicum europaeum*. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2008. 670 с.

281. Шутов Р. В. Агенти зовнішніх інформаційно-психологічних впливів в Україні: спроби загального аналізу. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2011. Вип. 5. С. 98–104.

282. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов ; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой. Москва : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.

283. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : в 4 т. / под ред. А. М. Румянцева. Москва : Сов. энцикл., 1975. Т. 2. 434 с.

284. Эткинд А. Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России. *AbImperio*. 2002. № 1. С. 265–298.

285. Эткинд А. Дыра в картине мира: почему колониальные авторы писали о России, апостколониальные нет. *Ab Imperio*. 2011. № 1. С. 99–116.

286. Эткинд А. Хлыст. Секты, литература и революция. Москва : Новое литературное обозрение, 1998.

287. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=1&y=2013&m=11> (дата звернення: 11.12.2020).

288. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва : Экономика, 2001. 343 с.

289. Abadie A. Poverty, Political Freedom, and the Roots of Terrorism. *American Economic Review*. 2006. № 96 (2). P. 50–56.

290. Abbott P, Manuel R. Modern African Wars 2: Angola and Mozambique 1961-74. *Osprey Publishing*. 1998.

291. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. A. Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the making of the Modern World Income Distribution. *The Quarterly Journal of Economics*. 2002. № 117. P. 1231–1294.

292. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. A. The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*. 2001. № 91. P. 1369–1401.

293. Adorno T., Horkheimer M. The culture industry. Enlightenment of mass deception. New York : Herber and Herber, 1972.

294. Afghanistan: 5 Years of Occupation. Cairo : United States Information Service ; Embassy of the United States of America, 1984. P. 63–88.

295. Ahmad A. In Theory: Classes, Nations, Literatures. London : Verso, 1992.

296. Alesina A., Ozler S., Roubini N., Swagel P. Political instability and economic growth. *Journal of Economic Growth*. 1996. № 1 (2). P. 189–211.

297. Almond G., Powell B., Strom K., Dalton P. *Comparative Politics Today*. Moscow : Aspect Press, 2002. 537 p.

298. Amin S. Capitalism, imperialism, mondialisation. URL: <http://www.intematif.org/EspMarx/Mara98/Contributions/Autres%20contributions/Amin.htm> (date of request: 11.12.2020).

299. Amin S. Economic Globalism and Political Universalism: Conflicting Issues? *Journal of World-System Research*. 2000. Vol. VI. № 3. P. 581–622.

300. Amin S. Imperialism and Globalization. *Monthly Review*. 2001. Vol. 53. № 2. URL: <http://www.monthlyreview.org/0601amin.htm> (date of request: 11.12.2020).

301. Ammon R. Global television and the shaping of world politics: CNN, telediplomacy, and foreign policy. Jefferson : McFarland, 2001. P. 152–153.

302. Anwar R. *The Tragedy of Afghanistan: A First-man Account*. London : New York : Versa, 1988. 286 p.

303. Archer M. *Culture and Agency*. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 343 p.

304. Archer M. *The Morphogenesis of Social Agency*. Uppsala : SCASSS (mimeo), 1989.

305. Arrighi G. The Global Market. *Journal of World-Systems Research*. 1999. Vol. V. № 2. P. 217–251.

306. Arrighi G., Drangel J. The stratification of the world-economy: An exploration of the semiperiferal zone. Review. Binghamton : New York : Fernand Braudel Center for the study of economies, hist, systems, and civilizations, 1989. 53 p.

307. Arrighi G., Hopkins T., Wallerstein I. 1968: The great rehearsal. Binghamton : New York : Fernand Braudel Center, 1988. 21 p.

308. Baran P. A., Sweezy P.M. *Monopoly capital: an essay on the American economic and social order*. New York : London : Monthly Review Press, 1969. 402 p.

309. Barkin J. S. Realist Constructivism. *International Studies Review*. 2003. № 5 (3). P. 325–342.

310. Barnhart R. K. *The Barnhart dictionary of etymology*. New York : The H. W. Wilson Company, 1988.

311. Beck U. Power in the Global Age, Cambridge : Polity, 2005. P. 144–145.
312. Becker G. S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *Journal of Political Economy*. 1962. Vol. 70. № 5. P. 2. P. 9–49.
313. Benjamin T. Encyclopedia of Western Colonialism since 1450. Detroit : Thomson Gale, 2007.
314. Berelson B. Content analysis in communication research. Glencoe, IL : Free Press, 1952.
315. Bergesen A., Schoenb R. Long Waves of Colonial Expansion and Contracti on, 1415–1969. *Studies of the Modern World-System*. 1980. P. 231–277.
316. Bhabha H. Nation and Narration. London : New York : Routledge, 1990
317. Bhabha H. The Location of Culture. London : Routledge, 1994.
318. Blau P. Exchange and Power in Social Life. New York : Wiley, 1986. P. 9.
319. Blau P. Social Exchange. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 1968. V. 7. P. 453.
320. Blauner R. Internal Colonialism and Ghetto Revolt. *Social Problems*. 1969. Vol. 16. № 4 (Spring). P. 393–408.
321. Bobbitt P. Terror and Consent: The Wars for the Twenty-First Century. New York : Alfred A. Knopf, 2008. P. 28–72.
322. Bocheliuk V. I., Zaytseva V. M., Gugnin E. A., Arabadzhyiev D. Y., Popovych V. M. Modelling game as socio-psychological paradigm for resolving ethno ethno-national conflicts. *International journal of criminology and sociology*. 2020. Vol. 9. P. 2834–2838.
323. Boulding K.-E. Theoretical systems and political realities: a review of Morton A. Kaplan, System and process in international politics. *Discussions of Recent Developments in the Field of International Relations*. № 2. P. 4. P. 329–334.
324. Braaten L. J. Group Cohesion: A New Multidimensional Model. *Group*. 1991. № 15. P. 39–55.
325. Brawley L. R., Carron A. V., Widmeyer W. N. Assessing the Cohesion of Teams: Validity of the Group Environment Questionnaire. *Journal of Sport Psychology*. 1987. № 9. P. 275–294.

326. Bruun H. H. Weber On Rickert: From Value Relation to Ideal Type. *Max Weber Studies*. 2001. № 1 (2). P. 138–160.
327. Bull H. Economic sanctions and foreign policy. *The World Economy*. 1984. Vol. 7. № 2. P. 218–222.
328. Butler J. Gender trouble: Feminism and the subversion of identity (7th ed.). Oxon : Routledge, 2011. P. 70–71.
329. Bauman Z. From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. *Questions of Cultural Identity*. London, 2000. P. 18–35.
330. Caillois R. Man and the sacred / trans.: M. Barash. Glencoe, IL : The Free Press, 1959.
331. Calof J. Integrated intelligence an exciting direction for SCIP, CI and Trade show intelligence. *Competitive Intelligence Magazine*. 2016. Vol. 19. № 1. P. 13–20.
332. Calof J. Reflections on the Canadian Government in competitive intelligence – Programs and impacts. *Foresight*. 2017. Vol. 19. № 1. P. 31–47.
333. Calof J., Richards G., Smith J. Foresight, Competitive Intelligence and Business Analytics – Tools for Making Industrial Programmes More Efficient. *Foresight-Russia*. 2015. Vol. 9. № 1. P. 68–81.
334. Calof J., Smith J. The integrative domain of foresight and competitive intelligence and its impact on R&D management. *R&D Management*. 2009. Vol. 40. № 1. P. 31–39.
335. Calvert P. Internal Colonisation, Development and Environment. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22. № 1. P. 51–63.
336. Campos N. F., Gassebner M. International Terrorism, Political Instability and the Escalation Effect. *Discussion Paper*. 2009. № 4061.
337. Casanova P. G. Internal Colonialism and National Development. *Studies in Comparative International Development*. 1965. Vol. 1. № 4.
338. CAST Conflict Assessment Manual. The Fund for Peace. 2014. P. 5–21. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (data of request: 06.12.2020).

339. Celestino M., Gleditsch K. Fresh Carnations or all Thorn, no Rose? Nonviolent Campaigns and Transitions in Autocracies. *Journal of Peace Research*. 2013. № 50 (3). P. 385–400.

340. Center for Systemic Peace 2018. Coups d'Etat 1946–2017. Vienna. VA: Center for Systemic Peace. URL: <http://www.systemicpeace.org/inscr/CSPCoupsAnnualv2017.xls> (data of request: 06.12.2020).

341. Cesaire Aimé Comité des travaux historiques et scientifiques Institut rattaché à l'École nationale des chartes. URL: <http://cths.fr/an/savant.php?id=104154> (data of request: 06.12.2020).

342. Chakrabarty D. Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference. Princeton, 2000.

343. Chandler D. International Statebuilding. The Rise of the Post-Liberal Paradigm. Abingdon : Oxon : Routledge, 2010. P. 43–90.

344. Chandler D. P. Revising the Past in Democratic Kampuchea: When Was the Birthday of the Party? *Notes and Comments, in Pacific Affairs*. 1983. Vol. 56. № 2. P. 288–300.

345. Chatterjee P. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton : New Jersey : Princeton University Press, 1993.

346. Choi H. J., Raleigh C. Dominant Forms of Conflict in Changing Political Systems. *International Studies Quarterly*. 2015. № 59 (1). P. 158–171.

347. Cohen E. Toward a Sociology of International Tourism. *Social Research*. 1972. Vol. 39. P. 164–189.

348. Cohen E. Who is a Tourist? A Conceptual Review. *Sociological Review*. 1974. Vol. 22. P. 27–53.

349. Cooley C. H. “Primary Groups.” In *Social Organization: A Study of the Larger Mind*, 23–31. New York: Charles Scribner's Sons, 1909.

350. Cooper R. The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century. London : Atlantic Books, 2003. P. 111–170.

351. Cotier J. The Mechanics of Internal Domination and Social Change. *Studies in Comparative International Development*. 1967/1968. Vol. 3. № 2. P. 407–445.

352. Darian-Smith E., Fitzpatrick P. Special Issue on Law and Colonialism. *Law and Critique*. 1995. № 6 (1).
353. Davis L., Engerman S. History lessons: sanctions-neither war nor peace. *The Journal of Economic Perspectives*. 2003. Vol. 17. № 2. P. 187–197.
354. DiMaggio P. The Myth of Culture War. *The Fractious Nation?* / ed. J. Rieder, S. Steinlight. Berkeley : University of California Press, 2003. P. 79–97
355. DiMaggio P. Culture and Cognition. *Annual Review of Sociology*. 1997. № 23. P. 87–263.
356. DiMaggio P., Evans J., Bryson B. Have Americans' Social Attitudes Become More Polarized? *American Journal of Sociology*. 1996. № 102. P. 690–755.
357. Dobbins J. America's Role in Nation-Building: From Germany to Iraq. Santa Monica, CA : Rand, 2003. P. 26–66.
358. Du Toit A. Comparative Study of Competitive Intelligence Practices between Two Retail Banks in Brazil and South Africa. *Journal of Intelligence Studies in Business*. 2013. Vol. 3. № 2. P. 30–39.
359. Du Toit A. Competitive intelligence research: An investigation of trends in the literature. *Journal of Intelligence Studies in Business*. 2015. Vol. 5. № 2. P. 14–21.
360. Easton D. A Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1965.
361. Easton D. An Approach to the Analysis of Political System. *World Politics*. 1957. Vol. 9. № 3. P. 383–400.
362. Easton D. Categories for the Systems Analysis of Politics. *Varieties of Political Theory* / ed. D. Easton. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1966. P. 143–154.
363. Easton D. Limits of the Equilibrium Model in Social Research. *Systems Research and Behavioral Science*. 1956. Vol. 1. № 2. P. 96–104.
364. Easton D. Systems Analysis and its Classical Critics. *The Political Science Reviewer*. 1973. Vol. 3. № 1. P. 269–301.
365. Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. New York : Alfred A. Knopf, 1953.

366. Easton D. Theoretical Approaches to Political Support. *Canadian Journal of Political Science. Revue canadienne de science politique*. 1976. Vol. 9. № 3. P. 431–448.
367. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York : John Wiley & Sons, 1965.
368. Eisenstadt S. N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. London : Sage, 1973. 95 p.
369. Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society. Cambridge, 1984.
370. Eliade M. The Sacred and the profane: The nature of religion. Melbourne. Australia : Harcourt Australia, 1959.
371. Elliott P. Uses and gratifications research: A critique and a sociological alternative / eds. : J. G. Blumler, E. Katz. *The uses of mass communications: Current perspectives on ratifications research*. Beverly Hills : Sage, 1974. P. 249–268.
372. Emerson R. Colonialism. *International Encycloped ia of the Social Sciences*. 1968. Vol. 3. P. 1–5.
373. Etzioni A. The Active Society. New York : Free Press, 1968. 698 p.
374. Evans C. R., Dion K. L. Group cohesion and performance. Meta-analysis. *Small Group Research*. 1991. № 22 (2). P. 175–186.
375. Evans P. B. The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization. *World Politics*. 1997. № 50. P. 62–87.
376. Fanon F. The Wretched of the Earth, Pref / trans.: J.-P. Sartre. Constance Farrington. London : Penguin Book, 2001.
377. Fischer C. S. Just How Is It That Americans Are Individualistic? *Paper presented at the American Sociological Association Meetings*. Washington, D.C. : 2000.
378. Fischer C. S. Paradoxes of American Individualism. *Sociological Forum*. 2008. № 23. P. 72–363.
379. Fitzpatrick P. Passions Out of Place: Law, Incommensurability and Resistance. *Law and Critique*. 1995. № 6 (1). P. 95–112.
380. Fitzpatrick P. The Mythology of Modern Law. London : Routledge, 1992.

381. Foresight and Sti Governance National Research University Higher School of Economics. *Форсайт*. 2020. Т. 14. № 3.С. 8. URL: <https://foresight-journal.hse.ru>(дата обращения: 01.12.2020).

382. Foucault M. A preface to transgression / ed. R. C. Jeremy. Religion and culture. New York : Routledge, 1963. P. 60–61.

383. Foucault M. Language, Counter-Memory, Practice: selected essays and interviews. Ithaca : New York : Cornell University Press, 1977. P. 34–35.

384. Frank A. G., Gills B. K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary № Introduction. *Humboldt Journal of Social Relations*. 1992. Vol. 18. № 2. P. 1–81.

385. Freud S. Massenpsychologie und Ich-Analyse. Wien : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1921.

386. Giddens A. Central Problems in Social Theory. London : Macmillan, 1979. 294 p.

387. Gideon R. Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy. *World Politics*. Vol. 51. № 1. P. 144–172.

388. Gills B. K., Frank A. G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BCto 1700 AD. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies. Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 621–687.

389. Gilroy P. Against Race Imagining Political Culture beyond the Color Line. Belknap Press, 2002. 416 p.

390. Grabum N. The Ethnographic Tourist. *The Tourist as a Metaphor of the Social World* / ed. by G. Dann. Wallingford : CAB International, 1998. P. 19–39.

391. Graburn N. Tourism as the sacred journey. *Hosts and guests. The anthropology of tourism* / ed. V. Smith. 2nd ed. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1989. P. 21–36.

392. Granovetter M. The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*. 1973. № 78. P. 1360–1380/

393. Green C. N. Cohesion and productivity in work groups. *Small Group Behaviour*. 1989. № 20. P. 70–86.
394. Greenwood R., Suddaby R., Hinings C. Theorizing Change: The Role of Professional Associations in the Transformation of Institutionalized Fields. *Academy of Management Journal*. 2002. Vol. 45. № 1. P. 58–80.
395. Grindle M. S. Getting Good Government: Capacity Building in the Public Sector of Developing Countries. Cambridge : MA : Harvard Institute For International Development, 1997. P. 20–60.
396. Gugin E. Media arrangement as a factor of external influence in sociological reflection: theoretical aspect. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej* : Scientific Journal of Polonia University. Czestochowa : Educator, 2020. Vol. 43. № 6. P. 167–175.
397. Gugin E. Colonialism and neocolonialism as strategies of external influence. *Modern engineering and innovative technologies*. 2020. Is. 14. Part 4. P. 83–92.
398. Gugin E. A. The concept of «agent of influence»: normative and socio-analytical aspect (to the problem statement). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2018. Вип. 80. С. 146–155.
399. Harman G. Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics. Melbourne : Re.press, 2009.
400. Harris D. J. The Black Ghetto as «Internal Colony»: A Theoretical Critique and Alternative Formulation. *Review of Black Political Economy*. Summer. 1972. № 2. P. 3–33.
401. Harrison S. Inside the Afghan Talks. *Foreign Policy*. 1988. № 72. P. 31–60. 6; *International Herald Tribune*. 1982. April 2.
402. Harry C. Triandis Culture and Social Behavior. New York : McGraw- Hill, Inc, 1994. P. 298.
403. Hayden R. M. Bosnia: The Contradictions of «Democracy» without Consent. *East European Constitutional Rev.* 1998. Vol. 7. № 2. P. 47–51.
404. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966. London : Routledge & Kegan Paul, 1975.

405. Helman G., Ratner S. Saving Failed States. *Foreign Policy*. 2010. June 15. URL: <https://foreignpolicy.com/2010/06/15/saving-failed-states/> (date of request: 12.12.2020).

406. Hennis W. Die «hellenische Geisteskultur» und die Ursprünge von Webers politischer Denkartin: Max Weber und Thukydides. Tübingen : Mohr, 2003, S. 3–54.

407. Hennis W. Eine «Wissenschaft vom Menschen». Max Weber und die Historische Schule der deutschen Nationalökonomiein: Max. Webers. Fragestellung: Studien zur Biographie d. Werks.Tübingen : Mohr, 1987. S. 117–166.

408. Hennis W. Zum Erscheinen des ersten Bandes der Max-Weber-Gesamtausgabe (MWG), in: Max Weber und Thukydides.Tübingen : Mohr, 2003. S. 73–86.

409. Hennis W. Zur Freiburger Antrittsvorlesung in wissenschaftsgeschichtlicher Sicht, in: Max Weber und Thukydides.Tübingen : Mohr, 2003. S. 55–72.

410. Herman E. S., Chomsky N. Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media. New York : Pantheon Books, 1988. P. 25; 60–63.

411. Herman E., Peterson D. CNN: Selling NATO's war globally / eds. P. Hammond, E. Herman. Degraded capabiitiy: The media and the Kosovo crisis. London : Pluto Press, 2000. P. 111–122.

412. Himmelfarb G. One Nation, Two Cultures. New York : Knopf, 1999. P. 117.

413. Hobson J. A. Free Trade and Foreign Policy. *Imperialism. Critical Concepts in Historical Studies*. 1898 [2001]. P. 47–59.

414. Hoffmann S. L'ordre international. *Traite de science politique*. 1985. Vol. 1. P. 675–680.

415. Homans G. Social Behavior as Exchange. New York :Harcourt, 1974. P. 12.

416. Homans G. The Human Group. New York : Harcourt, Brace and Co. 1950. P. 23.

417. Hunter J. D. Response to Davis and Robinson: Remembering Durkheim. *Journal for the Scienti«c Study of Religion*. 1996. № 35. P. 48–246.

418. Hussain Z. When agents of influence seek to shape public opinion. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion> (date of request: 06.12.2020).

419. Jakkie C., Ian D. The military as business – Military Professional Resources, Incorporated. URL: http://www.privatemilitary.org/Peace_Profit_or_Plunder.html#WZGgwFFn2Uk (date of request: 06.12.2020).

420. Jakobsen P. Focus on the CNN effect misses the point: The real media impact on conflict management is invisible and indirect. *Journal of Peace Research*. 2000. № 37. P. 131–143.

421. Jakobsen P. National interest, humanitarianism or CNN: What triggers UN peace enforcement after the Cold War? *Journal of Peace Research*. 1996. № 33. P. 205–215.

422. Janis I. L. Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascos. Oxford : England : Houghton Mifflin, 1972. Vol. viii.

423. Jenks C. Transgression. London : Routledge, 2003.

424. Kaplan M. System and Process in International Politics. New York, 1957.

425. Kaufmann K. M. Culture Wars, Secular Realignment, and the Gender Gap in Party Identification. *Political Behavior*. 2002. № 24. P. 283–307.

426. Kennedy D. The Dark Sides of Virtue. Reassessing International Humanitarianism, Princeton (NJ). Oxford : Princeton University Press, 2004, P. 10–85.

427. Khyzhniak L. M. The Future of Social Systems in Sociological Reflection and the Concept of J. Urry. Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2021. № 1 (45). С. 145–150.

428. Kock de Leon. Interview With Gayatri Chakravorty Spivak: New Nation Writers Conference in South Africa. *ARIEL: A Review of International English Literature* Archived 2011-07-06 at the Wayback Machine. 1992. № 23 (3). P. 29–47.

429. Kohut A., Green J. C., Keeter S., Toth R. C. The Diminishing Divide. Washington, DC : Brookings Institution Press, 2000. P. 64.

430. Kristeva J. Word, dialogue and the novel / trans.: A. J. T. Gora, Roudiez L. S. ; ed. L. S. Roudiez. *Desire in Language: a semiotic approach to art and literature*. New York : Columbia University Press, 1980.

431. Kruse V. Max Weber, der Anti-Soziologe, Soziologie und Anti-Soziologie: Ein Diskurs und seine Rekonstruktion. Konstanz : UVK, 2001. P. 37–60.

432. Kux F. SovietActive Measures and Disinformation. URL: <https://goo.gl/HsBNZh> (date of request: 06.12.2020).

433. Lange M. ew, Mahon J. ey, Hau M. s vom. Colonialism and Development : A Comparative Analysis of Spanish and British Colonies. *American Journal of Sociology*. 2006. № 11. P. 1412–1462.

434. Larsen C. A. The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and De-construction of Social Trust in the US. United Kingdom : Sweden : Denmark : Oxford ; OUP, 2013.

435. Latour B. Morality and Technology. *Theory, Culture & Society*. 2002. Vol. 19. № 5–6. P. 247–260.

436. Latour B. On Technical Mediation. *Common Knowledge*. 1994. Vol. 3. № 2. P. 29–64.

437. Lawton T., Rajwani T., Minto A. Why Trade Associations Matter: Exploring Function, Meaning, and Influence. *Journal of Management Inquiry*. 2017. Vol. 27. № 1. P. 5–9.

438. Le Bon, Gustave. 1897. *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. London :Fischer.

439. Lektzian D., Souva M. An institutional theory of sanctions onset and success. *Journal of Conflict Resolution*. 2007. Vol. 51. № 6. P. 848–871.

440. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government. Proposals for Redress. Washington, 1944. P. 79.

441. Lemkin R. Genocide – A Modern Crime. *Free World*. 1945. Vol. 4. P. 39–40.

442. Lemkin R. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm> (date of request: 16.12.2020).

443. Lewin K. Behavior and Development as a Function of the Total Situation. *Manual of Child Psychology*. 1946. P. 791–844.

444. Lichtblau K. Soziologie als Kulturwissenschaft? Zur Rolle des Kulturbegriffs in der Selbstreflexion der deutschsprachigen Soziologie. *Soziologie : Forum der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*. 2001. № 1. S. 5–21.

445. Livingston S. Beyond the «CNN effect»: The media-foreign policy dynamic / ed. P. Norris. *Politics and the press: The news media and their influences*. 1997. P. 291–318.

446. Livingston S. Media coverage of the war: An empirical assessment / eds.: A. Schnabel, R. Thakur. Kosovo and the challenge of humanitarian intervention: Selective indignation, collective action, and international citizenship. New York: United Nations University Press, 2000. P. 360–384.

447. Livingston S. Suffering in silence: Media coverage of war and famine in the Sudan / eds.: R. Rotberg, T. Weiss. From massacres to genocide: The media, public policy, and humanitarian crises. Cambridge: World Peace Foundation, 1996. P. 68–89.

448. Livingston S., Eachus T. Humanitarian crises and U.S. foreign policy: Somalia and the CNN effect reconsidered. *Political Communication*. 1995. № 12. P. 413–429.

449. Livingston S., Eachus T. Rwanda: U.S. policy and television coverage / eds.: H. Adelman, A. Suhrke. The path of a genocide: The Rwanda crisis from Uganda to Zaire. New Brunswick: New Jersey: Transaction, 1999. P. 209–228.

450. Lott A. J., Bernice E. L. Group Cohesiveness and Individual Learning. *Journal of Educational Psychology*. 1966. № 57. P. 61–73.

451. Luhmann N. Legitimation durch Verfahren. Neuwied-Berlin, 1969. 261 p.

452. Madsen O. J. Transgression. URL: https://www.researchgate.net/publication/272998260_Transgression (date of request: 14.12.2020).

453. Mann M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. *Idem. States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. Oxford : Blackwell,1988. P. 1–32.

454. Maxwell J. Social Dimensions of Economic Growth. 1996.

455. McGonagle J. J. CM Vella – Proactive Intelligence. 2012.

456. Miller D. Measuring media pressure on security policy decisionmaking in liberal states: The positioning hypothesis. *Paper presented at the annual convention of the International Studies Association*. New Orleans, 2002. P. 5–6.

457. Moore D. C. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *Publications of the Modern Language Association of America*. 2001. Vol. 116. № 1. P. 111–128.

458. Morgentau H. J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York : Alfred A. Knopf, 1948. 489 p.

459. Nandy A. Science, Authoritarianism and Culture: On the Scope and Limits of Isolation outside the Clinic.*M. N. Roy Memorial Lecture*. 1980, 1981.№ 261.

460. Nandy A. The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism. Delhi : Oxford UP, 1983, 1988.

461. National Curriculum The Latest Target Of Coalition’s Culture Wars. URL: <https://theconversation.com/national-curriculum-the-latest-target-of-coalitions-culture-wars-21910> (date of request: 14.12.2020).

462. Nau H.H. Eine «Wissenschaft vom Menschen». Max Weber und die Begründung der Sozialökonomik in der deutschsprachigen Ökonomie 1871 bis 1914, Sozialwissenschaftliche Schriften. Heft 35. Berlin : Dunker and Humblot, 1997.

463. Netzloff M. England’s Internal Colonies: Class, Capital, and the Literature of Early Modern English Colonialism. New York : London : Palgrave Macmillan, 2003.

464. Newman E. Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World.*Contemporary Security Policy*.2009. № 30 (3). P. 421–443.

465. Nolte H.-H. Internal Peripheries in Europe – Internal Peripheries In European History. Gottingen; Zurich : Muster-Schmidt, 1991. P. 5–28.

466. Nordqvist M., Picard R., Pesämaa O. Industry Associations as Change Agents: The Institutional Roles of Newspaper Associations. *Journal of Media Business Studies*. 2010. Vol. 7. № 3. P. 51–69.

467. Pareto V. *Compendio di sociologia generale / a cura di G. Farina*. Firenze : Barbèra, 1920. P. 70–145.

468. Parsons T. On the Concept of Political Power. *Proceedings of the American Philosophical Society*. 1963. Vol. 107. № 3. P. 232–262.

469. Parsons T. *Social System*. London : Routledge, 2013.

470. Pauline H. Baker The Dilemma of Democratization in Fragile States. *Unchronicle. The Magazine of United Nations*. 2011. Vol. XLVIII. № 4. URL: <https://unchronicle.un.org/article/dilemma-democratization-fragile-states> (date of request: 06.12.2020).

471. Pellissier R. TE Nenzhelele – Towards a universal competitive intelligence process model. *SA Journal of Information Management*. 2013.

472. Perez-Diaz V. *State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx*. London : Macmillan, 1979. P. 14–26.

473. Perrin C. Approaching Anxiety: The Insistence of the Postcolonial in the Declaration of Human Rights of Indigenous Peoples. *Law and Critique*. 1995. № 6 (1). P. 55–74.

474. Peters S., Font X., Bonilla-Priego M. Why organizations join voluntary sustainable tourism associations: Implications for membership and sustainability monitoring systems. *International Journal of Tourism Research*. 2019. Vol. 22. № 3. P. 325–335.

475. Pliushch V., Tancher V. Postmodern Nomadism and Neotribalism in Today's Ukrainian Society. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 4. С. 179–188.

476. Rajwani T., Lawton T., Phillips N. The «Voice of Industry»: Why Management Researchers Should Pay More Attention to Trade Associations. *Strategic Organization*. 2015. Vol. 13. № 3. P. 224–232.

477. Ranger T. African Reactions to the Imposition of Colonial Rule in East and Central Africa. *Colonialism in Africa, 1870–1960. The History and Politics of Colonialism 1870–1914*. 1969. Vol. 1. P. 293–324.

478. Reese S., Gandy O., Grant A. Framing public life. Mahwah : New Jersey : Erlbaum, 2001.

479. Regan P. Substituting policies during U.S. interventions in internal conflicts, a little of this, a little of that. *Journal of Conflict Resolution*. 2000. № 44. P. 90–106.

480. Resolution adopted by the General Assembly on 13 September 2007 [without reference to a Main Committee (A/61/L.67 and Add.1)] 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. *Official Records of the General Assembly Sixty-first Session, Supplement № 53 (A/61/53)*. Part one. Chap. II. Sect. A.

481. Richard R. American Diplomatic Realism: A Tradition Practised and Preached by George F. Kennan. *Diplomacy and Statecraft*. 2000. Vol. 11. Iss. 3. P. 159–183.

482. Riesman D. Democracy and Defamation: Fair Game and Fair Comment I. *Columbia Law Review*. 1942. Vol. 42. № 7. P. 1085–1123.

483. Roger L. H. Re-thinking Myanmar's political regime: military rule in Myanmar and implications for current reforms. *Contemporary Politics*. 2013. № 19 (3). P. 247–261.

484. Ross K. Fast Cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture. Cambridge : MA The MIT Press, 1995. P. 7.

485. Said E. Culture and Imperialism. New York : Knopf, 1993.

486. Said E. Orientalism. New York : Vintage, 1978.

487. Schluchter W. Geschichtsgesetz oder Entwicklungstendenz? Über die begrenzte Prognosefähigkeit der, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005. S. 100; 108–123.

488. Schluchter W. Ideen, Interessen, Institutionen: Schlüsselbegriffe einer an Max Weber orientierten Soziologie, Die Entzauberung der Welt: sechs Studien zu Max Weber. Mohr Siebeck, 2009. S. 18–39.

489. Schluchter W. Max Weber und Alfred Weber: zwei Begründungen der Kultursoziologie, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005. S. 124–136.

490. Schluchter W. Werturteilsfreiheit und Wertdiskussion. Max Weber zwischen Immanuel Kant und Heinrich Rickert, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005. S. 86–107.

491. Schultz T. W. Human Resources (Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities). New York : National Bureau of Economic Research, 1972.

492. Schultz T. W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. New York : Free Press, 1971.

493. Schultz T. W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. 1961. Vol. 51. № 1. P. 1–17.

494. Shah A. Effects of Iraq Sanctions. *Global Issues*. 2005. October 2; 2017. October 7. URL: <http://www.globalissues.org/article/105/effects-of-sanctions> (date of request: 08.12.2020).

495. Shaw D., Weaver D. Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting. Mahwah : New Jersey : Erlbaum, 1997.

496. Shaw M. Civil society and media in global crises: Representing distant violence. London : Pinter, 1996.

497. Sixty-first Session, Supplement № 53 (A/61/53). Part one. Chap. II. Sect. A.

498. Smith J. W. WHY? A Deeper History Behind the September 11th Terrorist Attack on America. Third Edition. *The Institute for Economic Democracy Press*. 2005. URL: <http://www.ied.info/books/why/> (date of request: 08.12.2020).

499. Smith O. «Alternative approaches to international theory», «The Globalisation of World Politics», Baylis, Smith and Owens, OUP. 4th ed. P. 176–177.

500. Spivak G. C. Can the Subaltern Speak? / eds.: C. Nelson, L. Grossberg. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke : Macmillan Education, 1988. P. 271–313.

501. Sztompka P. *Society in Action. The theory of social becoming*. Cambridge Polity Press, 1991. 219 p.

502. Talentino A. K. *Military Invention After the Cold War*. Ohio University Press, 2005. 364 p.

503. The Global Human Capital Report 2017: Preparing People for the Future of Work : insite rep. *World Economic Forum*. 2017. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf (date of request: 07.12.2020).

504. The Labour Theory of Value. A Historical-Logical Analysis by Klaus Hagendorf. URL: http://eurodos.chez-alice.fr/docu/econ/hagendorf_labour_theory_of_value_42008.pdf (date of request: 07.12.2020).

505. *Third World women and the politics of feminism* j / eds.: C. T. Mohanty, A. Russo, L. Torres. Indiana University Press, 1991. 351 p.

506. Thompson J. B. *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communications*. Stanford : Stanford University Press, 1990. 372 p.

507. Touraine A. *Social Movements and Social Change in: Orlando Fals Borda. The Challenge of Social Change*. London : Sage, 1985. P. 77–92.

508. Touraine A. *The Self-Production of Society*. Chicago : University of Chicago Press, 1977. 488 p.

509. Trandafir L. Influence techniques. Misinformation. *Strategic changes in security and international relations* : the International scientific conference Strategies XXI. 2015. URL: <https://goo.gl/YZVpdt> (date of request: 06.12.2020).

510. United States Department of State *Active Measures: A Report on the Substance and Process of Anti U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns*. 1986. URL: <https://goo.gl/pY3ZKv> (date of request: 06.12.2020).

511. Veeder V. V. The History and Theory of the Law of Defamation. *I. Columbia Law Review*. 1903. Vol. 3. № 8. P. 546–573.

512. Wallerstein I. The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure. *Colonialism in Africa, 1870–1960. The History and Politics of Colonialism 1914–1960*. 1970. Vol. 2. P. 399–421.

513. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 561–620.

514. Wallerstein I. World System versus World-Systems: A Critique. *The World System: Five Hundred Years of Five Thousand?* / eds.: G. Frank, B. K. Gills. London, 1993. P. 292–296.

515. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie / besorgt von J. Winckelmann. Tübingen : Mohr, 1980. 945 S.

516. Williams P., Chrisman L. Introduction. in *Colonial Discourse and Postcolonial Theory: A Reader*. New York : Columbia University Press, 1994. P. 1–20.

517. Wolf N. Father Figures. *The New Republic*. 1992. № 22. P. 24–25.

518. Wolf N. Our Bodies, Our Souls. *The New Republic*. 1995. № 26. P. 28–29; 32–34.

519. Wolfe A. One Nation, after All. New York : Viking Penguin, 1998.

520. Wolfe A. Moral Freedom. New York : Norton, 2001.

521. Wuthnow R. American Mythos: Why Our Best Efforts to Be a Better Nation Fall Short. Princeton : Princeton University Press, 2006.

522. Wuthnow R. Democratic Renewal and Cultural Inertia: Why Our Best Efforts Fall Short. *Sociological Forum*. 2005. № 20. P. 67–343.

523. Wuthnow R. The Restructuring of American Religion: Society and Faith Since World War II. Princeton : Princeton University Press, 1988.

524. Wuthnow R. Restructuring of American Religion: Further Evidence. *Sociological Inquiry*. 1996. № 66. P. 326.

525. Xavier F., Lukosch S., Brazier F. Social Cohesion Revisited: a New Definition and How to Characterize it. *Innovation: the European Journal of Social Science Research*. 2019. № 32 (2). P. 231–253.

526. Zaller J., Chiu D. Government's little helper: U.S. press coverage of foreign policy crises, 1946–1999 / eds.: B. Nacos, R. Shapiro, P. Isemia. *Decisionmaking in a glass house*, 2000. P. 61–84.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

*Публікації, що висвітлюють основні наукові результати дисертації**Монографії*

1. Гугнін Е. А. Топологія політичного простору. *Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів* : колективна монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. С. 92–172.

2. Гугнін Е. А. Теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціології : монографія. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. 196 с.

*Статті в наукових виданнях, включених до Переліку
наукових фахових видань України із соціології*

3. Гугнін Е. А., Пенькова Н. Ю. Політичні локуси: нетрадиційний підхід до аналізу політичного простору. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* : зб. наук. пр. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 26. С. 95–99.

Особистий внесок автора: *вперше у вітчизняній соціології подано аналіз політичного простору сучасної України на основі локусного підходу.*

4. Гугнін Е. А. Соціальні механізми формування української політики: закономірності та особливості. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 20. С. 171–176.

5. Гугнін Е. А. Постулати дискурсу узалежнення в британському та французькому просвітництві (на прикладі концепцій Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та Е. Ваттеля). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2016. Вип. 71. С. 182–191.

6. Гугнін Е. А. Теоретико-соціологічні уточнення поняттєво-категорійного апарату дослідження соціології зовнішнього впливу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2017. Вип. 76. С. 174–185.

7. Gugnin E. A. The concept of «agent of influence»: normative and socio-analytical aspect (to the problem statement). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2018. Вип. 80. С. 146–155.

8. Гугнін Е. А. Дискурсивне насильство в зовнішньому впливі та політика пам'яті в наративах постколоніального дискурсу. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2019. Вип. 9. С. 119–124. (*Index Copernicus*).

9. Гугнін Е. А. Етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України як об'єкта зовнішнього впливу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр. Київ : Гельветика, 2020. № 2 (46). С. 6–13.

10. Гугнін Е. Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 6–7. С. 26–38. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

11. Гугнін Е. Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 8. С. 49–58. (*DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*).

12. Гугнін Е. А., Попович В. М. Культурний колоніалізм та імперіалізм в соціологічному контексті: до постановки проблеми. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 18. Т. 1. С. 21–27. (*Index Copernicus*).

Особистий внесок здобувача: визначено основні парадигми дослідження культурного колоніалізму та імперіалізму й охарактеризовано освітній,

інформаційно-технологічний (цифровий), мистецький, медійно-інформаційний, матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм.

13. Гугнін Е. А. Зовнішній вплив як соціологічний концепт: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 86. С. 8–21. (*Index Copernicus*).

14. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах конфліктів Косово та на південному сході України). Частина 1. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 87. С. 8–18. (*Index Copernicus*).

15. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах вірменоцидів та афганської війни). Частина 2. *Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках* / редкол. О. С. Токовенко (гол. ред.). Дніпро : ДНУ ім. Олеся Гончара, 2020. Т. 3 (2). С. 72–80.

16. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході від модерну до постмодерну. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. № 3 (44). С. 113–120.

17. Гугнін Е. А. Дискурс постколоніалізму Е. Саїда, Е. Сезара, Л. Сенгора, Ф. Фанона в теоретико-соціологічній рефлексії зовнішнього впливу заходу. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. рецензований журнал. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. № 4 (44). С. 126–132.

18. Гугнін Е. А. Акторно-дискурсна модель зовнішнього впливу: до побудови типології. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 88. С. 8–19. (*Index Copernicus*).

19. Гугнін Е. А. Сила та слабкість держави як чинники та результати зовнішнього впливу: соціологічна інтерпретація. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 16. С. 40–47. (*Index Copernicus*).

20. Гугнін Е. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 11 (97). С. 69–80. (DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web).

21. Гугнін Е. А. Гібридна війна як технологія зовнішнього впливу (на прикладі анексії Криму). *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорномор. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 20. С. 13–19.

22. Гугнін Е. А. Глобалізація як фоновий чинник зовнішнього впливу в переході від модерну до постмодерну. *Перспективи* : соціально-політич. журнал. Одеса : Гельветика, 2020. Вип. 4. С. 140–148.

23. Гугнін Е. Олігархічна корупція: сценарії та технології зовнішнього впливу в Україні (теоретико-соціологічний аспект). *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2020. Т. 23. № 12. С. 58–67. (DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web).

*Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав з напрямку,
з якого захищається дисертація*

24. Bocheliuk V. I., Zaytseva V. M., Gugnin E. A., Arabadzhyiev D. Y., Popovych V. M. Modelling game as socio-psychological paradigm for resolving ethno-ethno-national conflicts. *International journal of criminology and sociology*. 2020. Vol. 9. P. 2834–2838. (Scopus)

Особистий внесок здобувача: в результаті проведеного дослідження, було виокремлено групу факторів, які впливають на якість особистого досвіду щодо позитивного вирішення міжнаціональних та міжнародних конфліктів.

25. Gugnin E. Colonialism and neocolonialism as strategies of external influence. *Modern engineering and innovative technologies*. 2020. Is. 14. Part 4. P. 83–92.

26. Gugnin E. Media arrangement as a factor of external influence in sociological reflection: theoretical aspect. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej* : Scientific Journal of Polonia University. Czestochowa : Educator, 2020. Vol. 43. № 6. P. 167–175. (Polish scientific and professional electronic journals; General Impact Factor;

Punktacjczasopism; Ulrichs Web; Cite Factor; DRJI; Nukat; Sindex; ROAD; Index Copernicus; Crossref; World Cat; Universitätsbibliothek Leipzig; Scilit; TIB; JIFactor; ESJI; PBN).

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації та засвідчують обов'язкову апробацію матеріалів дисертації

Матеріали конференцій

27. Гугнін Е. А. Перспективи розвитку політичного та електорального просторів України. *Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ* : матеріали Міжнар. наук.-теоретич. конф. (21–22 квітня 2011 р.). Київ ; Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. С. 100–101.

28. Гугнін Е. А. Тенденції розвитку політичних партій в Україні. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів* : матеріали Міжнар. наук. конф. (1–2 березня 2012 р.). Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. С. 27–29.

29. Гугнин Э. А. Особенности планирования избирательной кампании политическими партиями. *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів* : матеріали III Міжнар. наук. конф. (29 березня 2013 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 17–20.

30. Гугнін Е. Політико-географічне клішування політичного простору сучасної України. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей* : тези доп. I Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 15–17 жовтня 2009 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 379.

31. Гугнін Е. Партійний процес в політичному просторі України як предмет теоретико-соціологічної рефлексії. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи* : тези доп. II Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 284–285.

32. Гугнін Е. А. Євроцентризм та колоніалізм в концепції М. Ферро: до постановки проблеми. *Студентська молодь в умовах глобалізації* : матеріали

III Міжнар. наук. конф. (21 квітня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро : Грані, 2017. С. 69–71.

33. Гугнін Е. Етапи розвитку дискурсу постколоніалізму *Світове українство як апологет та реставратор української національної ідеї* : зб. тез доп. Наук.-практ. круглого столу (18 квітня 2018 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 45–47.

34. Гугнін Е. А. Особливості розуміння гегемонії в концепції Е. Валлерстайна: евристичні можливості. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 вересня 2020 р.) / відп. за вип., професор В. В. Кривошеїн. Дніпро : Формат А+, 2020. С. 16–18.

35. Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету: соціологічний аспект. *Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 березня 2020 р.). Київ : Міленіум, 2020. С. 67–70.

ГЛОСАРІЙ

АГЕНТ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ – актори будь-якого рівня та типу (індивідуального та групового, легального та нелегального, державного чи недержавного), які при перебуванні в соціальному просторі системи виявляють ознаки виходу за її культурні, соціально-інституційні, ідентифікаційно-групові межі як у позитивному, так і в негативному сенсі. Агенти зовнішнього впливу, таким чином, усвідомлено чи неусвідомлено ініціюють дії-виклики, які дають можливість за тими чи іншими ознаками розпізнавати їх як таких, що перебувають поза простором соціальної системи та можуть спричиняти ті чи інші реакції акторів соціальної системи (інтрасистемних акторів).

ЗОВНІШНІЙ ВПЛИВ – один із типів соціальної трансгресії, який відображає процеси виходу соціальної системи суб'єкта зовнішнього впливу (в особі її інституцій та груп) за межі її соціального простору та проникнення в простір іншої соціальної системи (об'єкта зовнішнього впливу) через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові та особистісні складники на рівнях культура/комунікації, політика, економіка, народонаселення в рамках стратегій симетричної й асиметричної взаємодії (що включає комунікативні, асиметрично-обмінні та домінаторно-деструктивні стратегії зовнішнього впливу) при застосуванні відповідного набору технологій зовнішнього впливу.

КОГЕЗІЯ СОЦІАЛЬНА – висока, середня або низька опірність зовнішнім впливам, що характеризує резистентність суспільства щодо зовнішнього впливу і його суб'єктний або об'єктний статус у реалізації зовнішнього впливу, або ж, навпаки, рухливість щодо зовнішніх впливів інших суспільств, і залежить від соціальної однорідності/різномірності ключових елементів суспільства, якими є культура, соціальні інституції, групи та особи.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА – тип суспільства, який характеризується різним рівнем когезії своїх культурних, соціально-інституційних та стратифікаційних складників (див. **КОГЕЗІЯ СОЦІАЛЬНА**).

СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ – програми спрямованих дій та взаємодій суб'єктів одного суспільства щодо іншого, які передбачають побудову відносин вищості, рівності або залежності. У дослідженні визначено три типи стратегій зовнішнього впливу, що можуть мати місце у взаємодіях суспільств із різним рівнем суб'єктності (повної та обмеженої): стратегії комунікацій/партнерства; стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства). Стратегії комунікації/партнерства є такими, що реалізуються у відносинах суспільств-суб'єктів одне з одним, тоді як стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства) можуть реалізовуватися у відносинах нерівності і відображати як втрату інтенційності, так і автономії різними суспільствами. Відзначено, що між суспільствами-суб'єктами на культурному та політичному

рівнях зовнішнього впливу можуть переважати стратегії комунікацій та партнерства, водночас між суспільствами-акторами, медіаторами та учасниками на рівні економіки та народонаселення – стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насилства).

СУБ'ЄКТИ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ – соціальні системи та інституції (актори), що представляють ці системи, які характеризуються різним рівнем суб'єктності в зовнішньому впливі. До суб'єктів зовнішнього впливу в дослідженні віднесено «суспільства-актори» (суспільства, які, через ті чи інші культурні та економічні обставини зазнали територіально-політичних втрат, що знаходять своє вираження в повній або частковій втраті державного суверенітету та контролю над встановленням територіальних кордонів); «суспільства-агенти» (або «суспільства-медіатори», які за рахунок економічної (напр., ресурсно-сировинної) та демоетнічної залежності (через нечисленність або інші обставини екзогеографічного походження, наприклад, наявності спільного кордону та різної величини територій) не можуть діяти автономно, хоча й зберігають свою інтенційність, та «суспільства-учасники» (які втрачають свою економічну та демографічну автономію через поступову втрату культурної й політичної інтенційності).

СУСПІЛЬСТВА-АГЕНТИ (МЕДІАТОРИ) – тип суспільств з обмеженою суб'єктністю, яка може формуватися за рахунок економічної та демографічної залежності. Економічна та демографічна залежність можуть виявлятися у вимірах дефіциту сировинних та інформаційно-технологічних ресурсів, фізичного простору. Зазначені чинники можуть обмежувати автономію таких суспільств при збереженні інтенційності. Суспільства-агенти зберігають потенціал розширення автономії та обмеження зовнішнього впливу шляхом впровадження та розвитку інформаційно-комунікаційних (наукоємних) технологій в економічній підсистемі. У сфері політики таким суспільствам доводиться зберігати нейтралітет та дотримуватися стратегії невтручання при виникненні різноманітних конфліктів, що убезпечує їх від шкідливих ефектів при взаємодії із впливовішими суспільствами-суб'єктами.

СУСПІЛЬСТВА-АКТОРИ – тип суспільств з обмеженою суб'єктністю, яка виявляється в аспекті політичної інтенційності. Такі обмеження виникають через ті чи інші культурні та економічні обставини, що супроводжуються територіально-політичними втратами, повним або частковим обмеженням державного суверенітету та контролю над встановленням фізично-територіальних (акваторіальних) меж. Оскільки суспільства-актори зберігають культурну інтенційність, то вони володіють духовно-ціннісним потенціалом опірності щодо подальшої «об'єктивації» та колонізації. Саме збереження культурної автономії та інтенційності сприяє появі в таких суспільствах інституційних обмежень зовнішнього впливу та відновлення у векторі повної суб'єктності.

СУСПІЛЬСТВО-СУБ'ЄКТ – суспільство, яке характеризується повним комплексом ознак автономного та інтенційного володіння і відтворення системи культури, економічного відтворення та ресурсно-природного забезпечення, народонаселення й територіально-політичного суверенітету та кордонів.

СУСПІЛЬСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ СУБ'ЄКТНІСТЮ виявляють ознаки суспільств як об'єктів зовнішнього впливу. Отже, вони зазнають тих чи інших обмежень як автономії, так і інтенційності. До них у дослідженні зараховано *суспільства-актори, суспільства-агенти та суспільства-учасники*. Складниками, які підтримують та забезпечують автономію, є економіка та демономіка (відтворення народонаселення).

СУСПІЛЬСТВО-ТРАНСГРЕСОР – тип соціальної системи, яка є здатною поширювати власні культурні, соціально-інституційні складники, елементи соціальних стратифікацій у культурних та соціальних просторах (субпросторах) інших соціальних систем як через культуру, соціальні інститути та соціальні групи, так і через агентів зовнішнього впливу (див. **АГЕНТ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ**). Суспільства трансгресори розглянуто в дослідженні як суспільства-суб'єкти (див. **СУСПІЛЬСТВО-СУБ'ЄКТ**), отже, як такі, що характеризуються відповідним рівнем когезії (див. **КОГЕЗІЯ СОЦІАЛЬНА**).

СУСПІЛЬСТВО-ТРАНСГРЕСАНТ – тип соціальної системи, яка виявляє ознаки обмеженої суб'єктності через дефіцитарність культури, соціальних інституцій або ж чинників, що є пов'язаними із людським та природо-ресурсним складником автономії.

СУСПІЛЬСТВА-УЧАСНИКИ – тип суспільств з обмеженою суб'єктністю, яка виявляється в переході від економічної та демотичної автономії до відповідної залежності при супутній втраті культурної й політичної інтенційності. Зазначені зміни стаються через нерозвиненість цивілізаційних складників у культурі, втрату самобутньої культурної ідентичності, культурної дифузії щодо впливовіших суспільств, що поступово призводить до заміщення власних соціальних підсистем і соціальних інститутів «імпортованими», несформованості або руйнування систем соціалізації та міжгрупової комунікації між різними стратами (класами, прошарками). Втрата культурної самоспрямованості та авторизованості в культурній системі суспільств-учасників призводить до поступової втрати політичної самоспрямованості. Тому стратегії внутрішнього формування соціального життєустрою в таких суспільствах замінюються стратегіями зовнішнього впливу та структурацією соціальних інститутів акторами «внутрішньої колонізації».

ТЕХНОЛОГІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ – алгоритми реалізації стратегій, які дозволяють досягати три групи результатів (ефектів) зовнішнього впливу: підтримання комунікацій, підтримання обміну та/або різних режимів однобічного (невигідного, неконструктивного) використання ресурсів та узалежнення/руйнації одних суспільств іншими. Відповідно до запропонованої структури рівнів та типів зовнішнього впливу в рамках реалізації завдання побудовано типологію технологій зовнішнього впливу, яка включає в себе технології зовнішнього впливу на рівнях культури/комунікацій, народонаселення, економіки та політики. У кожній групі технологій виділено підгрупи технологій комунікації/партнерства, обміну/узалежнення та експлуатації/руйнації. Ідеться про технології зовнішнього впливу на культурному рівні: а) технології комунікацій/партнерства, зокрема: міжкультурні комунікації та продуктивні інтерналізації культурного досвіду інших суспільств (науковий, технічний,

освітній обмін); б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: культурні імперіалізми (наукові, медійні, освітні, мистецькі та ін.), експорт культурних еліт, культурне та медійне трендсетерство; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: культурні (в сучасних умовах – інформаційно-медійні, мистецькі) війни.

До технологій зовнішнього впливу на рівні економіки зараховано: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: торгівлю, організацію підприємств, банківсько-фінансових установ та інших складників економічної системи в рамках систем економічного співробітництва; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема: економічно не вигідні концесії, промисловий шпіонаж, нееквівалентну торгівлю, фінансове узалежнення (невигідне кредитування, інвестиційна діяльність тощо), економічні експансії (захоплення ринків); в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: економічні санкції, торговельні, фінансові та митні війни, штучне банкрутування та розпродаж промислових, фінансових, земельних активів.

До технологій зовнішнього впливу на рівні народонаселення належать: а) технології комунікації/партнерства, зокрема туризм та програми обміну, гуманітарної допомоги, розвитку соціальної інфраструктури, міграції та транзиції; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну та експлуатації, зокрема, експорт людського капіталу, стимулювання вимушених та незаконних міграцій; в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема створення погіршених інституційних умов для відтворення народонаселення засобами медичної, освітньої, гендерної політики, біополітики, етнополітики та ін., звичайні та гібридні війни, колонізації (колоніалізми) та депортації (зовнішні та внутрішні), геноциди.

До технологій зовнішнього впливу на рівні політики належать: а) технології комунікації/партнерства, зокрема: зовнішньополітичне співробітництво, формування міждержавних угод, альянсів та міжнародних організацій; б) технології нееквівалентного (неконструктивного) обміну й експлуатації, зокрема: експорт політичних еліт (політичний емісаріат), впровадження обмежуючих політичних та юридичних стандартів. в) технології домінування/підкорення (експлуатації/насильства, руйнації), зокрема: анексії, контрибуції, зовнішнє управління (відкриті або опосередковані протекторати), політичний лобізм, звичайні та гібридні війни.

ТРАНСПРЕСІЯ СОЦІАЛЬНА – процес виходу соціальної системи за її власні кордони та проникнення в простір іншої соціальної системи через свої культурні, соціально-інституційні, соціально-групові та особистісні складники, ключова ознака зовнішнього впливу соціальної системи (або групи соціальних систем) щодо іншої соціальної системи (групи систем), самостійний концепт, який дозволяє фіксувати, описувати, аналізувати перехід кордонів соціального простору із різними стратегічно-цільовими установками та при використанні різних технологій, що закономірно можуть призводити до різних ефектів переходу, проникнення, рецепції, імплементації культурних, інституційних та соціо-групових складників від одних соціальних систем до інших. У дисертації

Йдеться про два базові типи трансгресій, які відрізняють суспільства з різним потенціалом суб'єктності зовнішнього впливу одне від одного. Перший тип трансгресії, який відповідає високому та середньому рівням соціальної когезії, можна визначити як трансгресію «культури-інституцій (порядків, влади)», а другий тип трансгресії, який відповідає середньому й низькому рівням когезії як трансгресію «економіки (продуктів/послуг) – населення (людей)». Перший тип трансгресії відзначається спрямованістю зовнішнього впливу при автономності та чіткій інтенційності соціальної системи (групи систем) як суб'єкта впливу, технологічною цілераціональністю та прогнозованістю результатів. Другий тип трансгресій відзначається послабленою інтенційністю (спрямованістю), слабшою прогнозованістю результатів трансгресій, слабкістю або відсутністю відповідних технологій з боку суспільства з обмеженою суб'єктністю зовнішнього впливу.

Трансгресія соціальними системами-суб'єктами (в особі різних акторів, що є частинами цієї системи або групи систем) кордонів соціального простору соціальних систем-об'єктів здійснюється шляхом комунікації, привнесення, впровадження, нав'язування культурних, соціально-інституційних та соціально-групових елементів системи-суб'єкта системі-об'єкту. При цьому як суб'єктність соціальної системи (або групи систем)-суб'єкта (суб'єктів), так і об'єктність можуть визначатися через поняття «соціальна когезія».

ЦИКЛИ ТРАНСГРЕСІЙНІ – соціально-історичні цикли соціальних систем, що включають чотири стадії: 1) когезію/збирання, що в Т. Парсонса відповідає формуванню культури та системи встановлення ціннісного зразка; 2) інтенсію/упорядкування, в якому система упорядковує свої елементи (приводить у відповідність із культурою соціальні інституції та систему стратифікації), що у Т. Парсонса відповідає підсистемі соціалізації/латентності; 3) експансії/екстенсії, що відображає її вихід за власні обмеження, кордони власного простору та здійснення зовнішнього впливу на інші соціальні системи, а в Т. Парсонса відповідає політиці (ціледосягненню) та економіці (адаптації); 4) інпансії (стягуванню), що відповідає поверненню соціальної системи у власні кордони до нового трансгресійного циклу. першу фазу трансгресійного циклу, змістом якої є формування внутрішніх зв'язків між культурою, соціальними інститутами, соціальними групами та окремими особами, як з елітних, так і з неелітних соціальних груп.

Когезія в нашій концепції характеризує першу фазу трансгресійного циклу, коли одне суспільство стикається з актами зовнішнього впливу інших суспільств і демонструє внутрішні можливості щодо встановлення «культурних зразків» (цінностей, символів, ідентичностей тощо) та відповідного потенціалу зовнішнього впливу в майбутньому, або неможливості зазначеного, що відображає тенденцію до зниження рівня суб'єктності щодо зовнішнього впливу й перетворення на об'єкт зовнішнього впливу.

Збирання елементів системи на другій фазі трансгресійного циклу означає їх упорядкування (інтенсію), що змістовно збігається з побудовою соціальних інститутів, які забезпечують можливості суспільства з формування його соціального простору та його кордонів. Формування кордонів соціального простору відбувається, у простому розумінні, завдяки створенню спеціалізованих

інститутів підтримання просторово-фізичних кордонів суспільства, яке інструментально забезпечується політичною підсистемою та її секторами (зокрема збройними силами). Однак, усередині себе цей процес є більш складним, оскільки означає підготовку суспільством спеціалізованих груп, які мають забезпечувати формування цих інститутів у «супроводі» відповідної культури. Таким чином, упорядкування/інтенсія збігаються з побудовою як інституційного сектору, так і відповідної йому стратифікаційної ієрархії, в якій на найвищих рівнях перебувають елітні групи, що забезпечують створення та відтворення соціальних інституцій. Саме через ці соціальні групи та інституції суспільство стає «системою в кордонах», яка через елітні групи визначає власні соціально-просторові межі та набуває можливостей виходу за ці межі. Тим самим на другій фазі трансгресійного циклу здійснюється підготовка до третьої фази, якою є експансія/екстенсія соціальної системи.

Фаза експансії/екстенсії за змістом може бути визначеною як фаза трансгресійного циклу, коли зібрана й упорядкована на першій та другій фазах система є готовою виходити за власні межі, а отже, як здійснювати культурне, економічне, політичне вторгнення в кордони інших соціальних систем, створювати ефекти присутності за межами свого соціального простору, або перебувати в стані очікування подібних вторгнень та відповідного реагування на присутність інших соціальних систем у своєму просторі. На основі концепції А. Тойнбі можна вирізнити функціональні та дисфункціональні експансії.

Фаза інпансії/повернення соціальної системи в кордони соціального простору може за змістом збігатися з підготовкою до нових трансгресій (трансгресійних циклів), або ж із виходом-та-поверненням соціальної системи у свої кордони із супутніми наслідками: відмовою елітних груп від подальших експансій, їх інтелектуально-ментальної ізоляції на духовних практиках, повернення елітних груп до звичайного життя.

Довідки про впровадження результатів дослідження

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

УПРАВЛІННЯ ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН ТА
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

пр. Соборний, 164, м. Запоріжжя, 69107, тел./факс: (061) 224-65-69, тел. (061) 224-66-63
E-mail: uzez@zoda.gov.ua, http://investment.zoda.gov.ua, Код ЄДРПОУ 25971041

27.03.2019 № 02-01-13/0258

На № _____ від _____

**Про результати впровадження наукових досліджень за темою:
«Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу
на соціальні системи»**

Управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Запорізької обласної державної адміністрації засвідчує, що результати дисертаційного дослідження к.соц.н., доцента, першого проректора, доцента кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» Гугніна Едуарда Анатолійовича були використані в практичній роботі фахівців та експертів.

Зокрема, в дисертації Гугніна Е.А. досліджується зовнішній вплив як соціо-культурне, демографічне, економічне та політичне явище в єдності позначених аспектів, представлених у вигляді цілісної соціологічної теорії, що майже не виступало предметом самостійного дослідження в сучасній соціологічній науці.

Автором запропоновано визначення стратегії зовнішнього впливу як програми спрямованих дій та взаємодій суб'єктів одного суспільства щодо іншого, яка передбачає побудову відносин вищості, рівності або залежності. Додатково визначено три типи стратегій зовнішнього впливу, що можуть мати місце у взаємодіях суспільств із різним рівнем суб'єктності (повної та обмеженої): стратегії комунікацій/партнерства; стратегії нееквівалентного (неконструктивного) обміну/експлуатації; стратегії домінування/підкорення (експлуатації/насильства).

В дисертації Гугніна Е.А. виокремлено рівні та типи зовнішнього впливу. У відповідності із запропонованою структурою рівнів та типів зовнішнього впливу в рамках реалізації завдання побудовано типологію технологій зовнішнього впливу, яка включає в себе технології зовнішнього впливу на рівнях культури/комунікацій, народонаселення, економіки та політики. В кожній групі технологій виділено підгрупи технологій комунікації/партнерства, обміну/узалежнення та експлуатації/руйнації.

Матеріали дисертаційного дослідження Гугніна Е.А. «Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу на соціальні системи» було використано при розробці Стратегії регіонального розвитку Запорізької області – 2027.

Начальник

Артур БОЙКО

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ

пр. Соборний, 164, м. Запоріжжя, 69107, тел. (061) 239-02-60; факс (061) 239-01-69
e-mail: osvita@zoda.gov.ua, код ЄДРПОУ 02143429

28.05.2019 № 02.2.-18/598 На № _____ від _____

Про результати впровадження
наукових досліджень за темою:
«Теоретико-соціологічна рефлексія
зовнішнього впливу на соціальні системи»

Департамент освіти і науки Запорізької обласної державної адміністрації засвідчує, що результати соціологічного дослідження, проведеного к. соц. н., доцентом, першим проректором, доцентом кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» Гугніним Едуардом Анатолійовичем, можуть бути використані при розробці освітніх програм закладами освіти Запорізької області.

Зокрема, в дисертаційному дослідженні проводиться детальний аналіз: теоретичних моделей розгортання стратегій зовнішнього впливу в конфліктних та безконфліктних ситуаціях; етно-культурних, політичних, економічних та соціо-демографічних чинників геополітичного позиціонування України як суб'єкта та об'єкта зовнішнього впливу тощо.

Результати соціологічного дослідження Гугніна Е.А. можуть бути використані при розробці наступних освітніх програм: «Політологія», «Соціологія», «Регіональне управління», «Журналістика», «Міжнародний бізнес».

Заступник директора департаменту
начальник управління

Віктор ЗАХАРЧУК

Олена Сороченко 239 01 21

КЛАСИЧНИЙ
ПРИВАТНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Україна, 69002 тел. (061) 764-57-15
м. Запоріжжя, (0612) 63-99-73
Жуковського, 70 "Б" факс (061) 764-57-15
(061) 220-10-02

CLASSIC
PRIVATE
UNIVERSITY

70 "B", Zhukovskogo st., tel. (061) 764-57-15
69002 Zaporizhja, (0612) 63-99-73
UKRAINE fax (061) 764-57-15
(061) 220-10-02

№ 543

“ 10 ” 03 2020 р.

ДОВІДКА

Видана к.соц.н., доценту Гугніну Едуарду Анатолійовичу в тому, що він є співвиконавцем науково-дослідної теми «Активізація громадянського суспільства в сучасній Україні» (номер державної реєстрації 0116U002646), яку виконує кафедра «Соціології та соціальної роботи» Класичного приватного університету з 02.2016 по 02.2021 рр.

В межах виконання науково-дослідної теми Гугніним Е.А. у 2019-2020 н.р. розроблено підрозділ «Зовнішній вплив як теоретико-соціологічна проблема рефлексії українського суспільства» в якому розглянуто етно-культурні чинники геополітичного позиціонування України як суб'єкта та об'єкта зовнішнього впливу, проаналізовано політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні.

Перший проректор з науково-педагогічної та наукової роботи
Класичного приватного університету

О.В. Покатаєва

Керівник науково-дослідної теми
кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

С.Л. Катаєв

УКРАЇНА

ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

пр. Соборний, 206, м. Запоріжжя, 69105, тел/факс: (061) 233-48-81 / 233-53-14
e-mail: zgik@zp.gov.ua Код ЄДРПОУ 02140892

18.11.2020 № 09/03-28/02424

На № _____ від _____

Про результати впровадження
наукових досліджень за темою:
«Теоретико-соціологічна
рефлексія зовнішнього впливу
на соціальні системи»

Виконавчий комітет Запорізької міської ради засвідчує, що результати дисертаційного дослідження к.соц.н., доцента, першого проректора, доцента кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» Гугніна Едуарда Анатолійовича були використані у практичній діяльності фахівців.

Зокрема, в дисертації Гугніна Е.А. розв'язано наукову проблему, сутність якої полягає в побудові теоретичної структурно-рівневої моделі зовнішнього впливу, яка включає суб'єктні, стратегічні та технологічні складники. Сформульовано визначення соціальної когезії як поняття, що описує високу, середню або низьку опірність зовнішнім впливам, характеризує резистентність суспільства щодо зовнішнього впливу і його суб'єктний статус у реалізації зовнішнього впливу, або ж, навпаки, рухливість щодо зовнішніх впливів інших суспільств, і залежить від соціальної однорідності/різнорідності ключових елементів суспільства, якими є культура, соціальні інституції, групи та особи.

В дисертаційному дослідженні виокремлено найважливіші сегменти зовнішнього впливу на економічному, політичному, культурному рівнях та рівні відтворення народонаселення. Крім того, Гугнін Е.А. виділив рівні зовнішнього впливу (складники культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу).

Висновки к.соц.н., доцента Гугніна Е.А. щодо теоретико-соціологічної рефлексії зовнішнього впливу на соціальні системи були використані при формуванні Стратегії розвитку міста Запоріжжя до 2028 року.

Керуючий справами
виконкому міської ради

Р.А.Омельянович

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК**

(НУ «Запорізька політехніка, ФСН) вул. Жуковського, 64, м. Запоріжжя 69063
Тел. (061) 764 25 76, e-mail: dekanat_sn@zntu.edu.ua

Від 28.01.2020р.

ДОВІДКА

видана доценту кафедри соціальної роботи та психології
Національного університету «Запорізька політехніка»

Гугніну Едуарду Анатолійовичу

про результати впровадження наукових досліджень за темою:

«Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу на соціальні системи» в навчальний процес

Результати дисертаційного дослідження Гугніна Едуарда Анатолійовича «Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу на соціальні системи» були впроваджені протягом 2019-2020 р. в навчальний процес кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка» та знайшли своє відображення при викладанні наступних дисциплін: «Методика соціальних досліджень», «Методологія організації наукової діяльності», «Соціальна робота з різними групами населення».

Завідувач кафедри
соціальної роботи та психології
НУ «Запорізька політехніка»

В.М. Попович

Декан
Факультету соціальних наук
НУ «Запорізька політехніка»

Т.О. Гайворонська